

ЮРІЙ БОЙКО

ВИБРАНЕ

ТОМ III

Мюнхен 1981

ЮРІЙ БОЙКО

ВИБРАНЕ
ТОМ III

Мюнхен 1981

Накладом автора

**Satz u. Druck: Maschinensetzerei R. Kokodynsky
Karlingerstr. 3, 8000 München 50, Tel.: 141 64 56**

Проф. д-р Ю. Бойко-Блохин

ПЕРЕДМОВА

Випускаючи у світ третій том «Вибраного», вважаю за потрібне зазначити, що, як і в попередніх томах, я подаю лише ті мої статті, які, на мою думку, і на сьогодні не втратили свого значення та, імовірно, можуть бути важливими й на майбутнє.

Праці подано хронологічно, цим разом з 1952 р. починаючи й 1979 р. кінчаючи. Кожного року дата означає час закінчення праці та її першої публікації. Не одну з цих розвідок можна було б тепер ширше розгорнути, однаке, цього не зроблено, навіть деякі речі подано зі скороченням. «Естетичні погляди Л. Українки та її стилеві шукання» вперше надруковано в оцій широкій редакції, «До проблеми порівняльного вивчення східньослов'янських літератур (19— поч. 20 в.)» та «Шевченкознавство 20-хр.р.» дотепер друковані лише по-німецькому, тут з'являються вперше в українському перекладі.

Як побачить читач, літературознавчий матеріал становить близько 2-х третин книжки, решта праць належить до духової проблематики, так української, як і російсько-імперської.

Не випадково передруковую я тепер свої досліди «Російське історичне коріння большевізму», «Російські традиції в большевицьких розв'язках національного питання», «Шевченко і Москва». Розвиток нинішніх російсько-українських взаємин на еміграції та постання у декого з нас ілюзій на цьому полі вимагає наново звертатися «до джерел».

На жаль, доводиться констатувати, що низка закінчених праць з історії літератури — я не кажу вже про чужими мовами надруковані з історії слов'янських літератур, але згадати б хоч україністичні — не ввійшли її у цей третій том «Вибраного»: «Іван Котляревський», «Данте й українська література», «Гете й українська література», «Лукашів переклад Гетевого «Фавста» на українську мову», «М. Багдановіч як критик українського письменства», «Коментар до Шевченкової поезії «I Архімед і Галілей», «Вклад проф. Д.м. Чижевського в чужомовну історію української літератури», «Український духовий елемент Гоголя у формуванні його літературного стилю», «Крик з могили» —

із захалявної сучасної літератури на Україні, «Поетичний шлях М. Рильського» та ряд інших.

Щоб включити згадані праці, проектую ще й видання 4-го тому «Вибраного», на який відкладаю теж бібліографію моого наукового і публіцистичного доробку, чужомовні резюме змісту моїх розвідок всіх 4-х томів, а також іменний індекс до чотиритомника.

Буду вдячний читачам за відгуки на зібране тут, а також за адреси осіб, інституцій, які, імовірно, могли б мати зацікавлення до цього видання, яке з почуттям виконаного перед нашою громадою обов'язку пускаю у світ.

Автор

ШЕВЧЕНКО І МОСКВА

Утертою істиною є те, що Шевченко здобув собі виключне місце в українській духовості, своїми образами владно опанував свідомість мільйонів українців, а в своєму національному й соціальному патосі став для них великим пророком. Його світовідчування й ідеї перетворилися в могутне живуше джерело, з якого невпинно черпала духову снагу українська національно-визвольна боротьба.

І саме тому Шевченкова творчість стала предметом найупертішого і тривалого фальшивання з боку нашого історичного ворога — Москви. В цьому стремлінні підмінити Шевченка перед багатомільйоновою читацькою масою, приховати й перекрутити внутрішній духовий зміст його творчості виявилося прагнення обеззбройти український народ в його стремліннях до власного національно-творчого життя.

Основна лінія, якою йшло фальшивання — це питання відносин Шевченка до Росії, російського народу, російської культури і письменства.

Осяги ворога тут дуже значні. Настільки значні, що він своїми коментарями, статтями, розвідками, примітками охопив більшу частину літературної спадщини Шевченка, все перекрутів і занечистив своїм діткненням; що не вдалося перекрутити, те заплямував тавром «реакційної романтики», а то й просто дбайливо заховав від читацького ока. Школа, радіо, преса, кіно в советській Україні накидають так уперто-нахабно спрепарований образ Шевченка — друга нібіто Росії, — що читач підходить до творчости письменника вже українським сугестіонований пропагандою, і під тиском цієї сугестії живе Шевченкове слово до нього вже не провівляє з тою ясністю, з якою воно впливає на свіжку людину, яка

мислить самотужки і сприймає безпосередньо з уст Кобзаря його палку вогненну правду.

Ці розкладові впливи советського «шевченкознавства» проникли й на еміграцію певним своїм відгомоном.

У нас вважають за незручне показувати всього Шевченка, з усією повнотою його ненависті не лише до російського царату, але й до Росії в цілому, як носійки хижого імперіалізму. У нас соромляться згадувати, що деякі найвизначніші представники російської радикальної інтелігенції або очорнували поета, або прагнули використати його літературну спадщину, пристосувати її ідейний зміст до своїх програмових постулатів. Саме з огляду на все сказане проблема — Шевченко і Москва — набуває для нас надзвичайної актуальності.

Шевченко, як виразник найбільших висот українського духу й української свідомості, ще має відіграти величезну роль в наших майбутніх визвольних боях. Очистити його образ від того бруду, яким обліпила його ворожа псевдонаука — наш невідкличний і перший обов'язок.

Діяльність великих людей часто має одну провідну нитку, одну центральну ідею, якій улягає все інше в їхньому житті. Такою центральною ідеєю для Шевченка була любов до України. З цією любов'ю нерозривно зв'язана ненависть до всіх її поневолювачів і передусім до Москви. Ця ненависть пронизує також червоною ниткою всю творчість поета й увесь його життєвий шлях. В елементарній формі проявляється ця ненависть до Москви в перших творах поета, як чуттєвий постійний, сильний відрух.

Мотив осоружної чужини, яка гнітить, мучить, — це постійний мотив перших поезій Шевченка. Здібаєтесь ви з тим мотивом в поезіях «На вічну пам'ять Котляревському», «До Основ'яненка», «Тяжко, важко в світі жити», «Човен», тощо.

В цих перших поезіях скаржиться поет, що його «доля приборкала між людьми чужими» («Н. Маркевичу»). Московщина — це «чужі люди», це вороги («До Основ'яненка»). Ворожа Московщина, що поневолила Україну, асоціється в свідомості поетовій зі смертю. Може тут, у непривітній самоті, заскочить і смерть і засипле в домовині «чужим піском» очі. Один из варіантів поезії «До Основ'яненка» (видання «Кобзаря» 1867 р.) висловлює готовість поета й на чужині боротися з ворогами-москалями. В листі до брата Микити від 15. XI. 1839 р. Шевченко так висловлює свої тодішні настрої:

«Та будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу,
не по-московську, а по-нашому, —

Бо москалі чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити.

Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай
хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало
скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Кере-
лівку та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався
од школи); весело стане, прокинусь, заплачу.»

Як бачимо, Шевченко був перейнятий глибоко щирою тugoю
за Україною. Це була справжня носталгія. Відраза до Москов-
щини була також глибоко органічною, вона випливала з підсві-
домості, з джерела народньої інтуїції.

Історичний досвід українського народу, втілений у переказах,
в історичних піснях, підсказував йому ненависть до Московщини
в цілому. Шевченко міг мати прихильність до того чи іншого ро-
сіяніна зокрема, коли йшло про побутові відносини чи часткові
інтереси, але вже й на перших кроках поетичної творчості росія-
нин, як національний тип, сприймається ним інтуїтивно із від-
разою; пізніше інтуїтивна відраза поповнюється холоднокровним
історико-соціологічним усвідомленням невідмінності боротьби
між власною поневоленою і російською хижо-імперіалістичною
націями.

Ця сувора спартанська постава в націоналістичному дусі вла-
стива вже для поеми «Катерина»:

Кохайтесь, чорноброві,
Та не з москалями,
Бо москалі чужі люди,
Роблять лихо з вами.

Чи відчуваєте ви, читачу, що тут висловлено вже зasadу на-
ціоналістичної етики? Чужинець-москаль приходить на Україну,
як хижий рабівник безмежних українських скарбів і просторів.
Він стримить заволодіти тілами і душами. І завдання української
людини, в даному разі дівчини, не забути ні на хвилину, що він,
зайда, належить до категорії чужих, підступних, наділених си-
лою і лукавством людей. І хто забуде про це, каратиметься тяж-

ко, як Катерина. І тут своїм ідейним змістом твір розриває стилюві рамки і романтизму, і реалізму; в ньому ніби вже накреплоється передчуття символічних можливостей мистецтва.

Ширший ідейний зміст поеми «Катерина» поза межами пласкої реальності відчував своїм поліційним чуттям і жандарм, генерал-полковник Дубельт, коли складав цареві Миколі I рапорт про «злочини» Шевченка (див. Є. Шабліовський, Т. Г. Шевченко та його історичне значення, К., 1933, стор. 90).

Советські коментатори, щоб ослабити національно-ідейне вістря поеми «Катерина», наполегливо підкреслюють: москаль — це пан, офіцер. Таким способом національна колізія переноситься в площину соціальну. Таке трактування не нове, воно вперше з'явилось в рецензії Добролюбова на «Кобзар» і воно є наочним доказом того, що перекручування ідейного змісту творчості Шевченка започатковувалося рівночасно з першими виданнями його «Кобзаря».

Соціальне, офіцерське в москалеві Іванові є, але не воно підкреслене, Підкреслена його російськість:

Піде в свою Московщину,
А дівчина гине.

А коли безталанна Катерина, блукаючи по світах, зустрічає москалів і питаеться про Івана, чує у відповідь лише кпини:

«Ай, да баба! Ай, да наши!
Каво не надают!»

Це викликають не офіцери, це сміються російські вояки. Об холодну стіну байдужості розбивається Катеринине шукання людяності серед простих російських вояків:

І ви, бачу, люди! —

З гіркою розпокою й презирством мовить вона і йде далі крізь вітри, завивання хурделиці, щоб, нарешті, натрапити на Івана, який скаже своє згірдливе: «Возьмите прочь безумную!» Російська мова тут відограє свою виразну ідейно-стильову функцію.

Деякі наші літературознавці шукали джерел для «Катерини» у традиціях сентиментальної сюжетики, навіть в російській літературі з її «Едою» Боратинського, яка зовнішньо дещо нагадує «Катерину». Але справжнє джерело було не там, воно — в самій страхітливій українській дійсності першої половини XIX

століття. І ця дійсність через посередництво народньої пісні підказувала поетові тему і навіть зерно ідеї поеми:

Да не гуляй, молода дівчина, з москалями!
Москальчики обманщики, вони обманяТЬ:
У новую комірочку запровадяТЬ,
Вони твою русу косу розтрепаЮТЬ,
Вони твої білі руки поламаЮТЬ,
Вони твою білу постіЛЬ помаргаЮТЬ.

Цю пісню записав Чубинський в Борищполі, в Переяславському повіті, не так уже й далеко від місцевостей, де провів Шевченко своє дитинство. Антимосковська постава виростала з народнього ґрунту.

В Шевченковій творчості так густо антимосковських мотивів, вони так просякають поетичну структуру його творів, що трудно було б у вичерпній мірі всі мотиви відзначити. В Шевченковій спадщині є речі, до яких ми звикли так, що вони вже в ідейній площині ледве дотикають нас; адже ми вирости і виховалися на цих речах. А щоб усвідомити роль антимосковських наголосів Шевченка, треба пірнути з головою в ту епоху, коли жив Шевченко. От, приміром, «Тарасова ніч». Тематично вона не чіпає проблематики українсько-московської. А проте і ця річ Шевченкового сучасника і його ката ген. Дубельта разила саме антиросійським наставленням. У своїй поліційній характеристиці Шевченкових творів він про «Тарасову ніч» зазначає так:

«Цю п'есу написано з явною ціллю зіставлення тодішнього побуту Малоросії з теперішнім. Автор каже, що козаки під владою росіян, і вигукує: «Україно, болить серце за твою долю. Де твоя свобода, козацтво? Хіба море затопило гори, могили? Вони мовчать — плачте, козацькі діти» (цитую за кн.: Є. Шабліовський, «Т. Г. Шевченко і його істор. значення». К., 1933, стор. 90).

Дубельт вірно скопив саму сутність політичної актуальності поезії «Тарасова ніч». Шевченко, дійсно, нічого іншого не міг мати на увазі, крім російських окупантів, коли писав, що «над дітьми козацькими поганці панують».

З чужого остогидлого Петербургу Шевченко на поч. 40-х років рвався на Україну. В листі до Тарнавського він каже: «Я... не то роблю що, не то гуляю, сновигаю по оцьому чортовому болоту та згадую нашу Україну. Ох, якби то можна було мені приїха-

ти до солов'я» (О. Кониський, Т. Шевченко — Грушівський, Львів, 1898, стор. 118). І справді, весною 1843 року йому таки вдалося вирватися на Україну, де він пробув мало не рік і де багато пережив та відчув, побачивши свою безталанну батьківщину не в рожевому вже тумані дитячих спогадів, а розглядаючись допитливими очима зрілого мужа. Свою поїздку по Україні він перетворює на всебічну студію українського життя: «і в Межигорського Спаса, і на Хортиці, і скрізь був і все плакав, бачачи, як сплюндурувала нашу Україну, катової віри, німota з москалями; бодай вони переказилися». (Там же, стор. 123.)

На цей період перебування на Україні припадає в «Кобзарі» лише один твір, «Розрита могила» — і симптоматично, що цей твір перейнятий патосом поетової ненависті до Москви. Є це немов узгальнення ціlosti поетових вражень від подорожей по Україні, від зіткнення з живою дійсністю.

Поет немов став на розмову зі своєю матір'ю-Україною, і вона з любов'ю до нього, вірного сина, розповідає йому свої болі й гіркотою сповнені поради дає своїм синам-зрадникам, що покинули її на поталу москалеві:

Сини мої на чужині,
На чужій роботі;

Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває.

Нехай рие, розкопує,
Не своє шукає ...
А тим часом перевертні
Нехай підростають,

Та поможуть москалеві
Господарювати
Та з матері полатану
Сорочку знімати!

Поезія «Розрита могила» постійно вражає найчуїніші струни нашої душі. Цей твір сповнений такої теплої ніжності до сплюндрованої матері-України, стільки в ньому синівської ласки до матусі! А на цьому фоні найглибших інтимних порухів чуття як же яскраво відтінено дію нелюдів-москалів і запровадженіх ними для визиску країни інших чужинців! Коли в творі такого лірич-

ного діяпазону й такої глибокої безпосередності знайшла центральне місце тема колоніальної політики Москви — то це знак, що Шевченко до глибини своєї істоти був перейнятий антимосковським наставленням.

Продовженням вражень і думок від першої подорожі по Україні був і «Чигирин», написаний при повороті в Москві, як підсумок баченого і продуманого. Поет сам себе запитує:

За що боролись ми з ляхами,
За що ми різались з ордами,
За що скородили списами
Московські ребра?

Дійсність, що вродилася на політій кров'ю землі, важка і гнітюча:

Заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла
І в дупло холодне гадюк напустила.

Однак поет надіється, що його гаряче слово збудить окрадений люд. Може під дією його слова проросте земля «ножами обуюдними». Шевченко приходить до усвідомлення потреби готовувати національну революцію. Його не страхає, що пролеться кров. Нехай витече сукровата з «гнилого і трудного» серця. Може тоді запульсует чиста козацька кров. Уже в «Чигирині» сталася велика тайна переламу не лише в світогляді Шевченка, а й в українській духовості нових часів. Замість пасивно-тужливої, розплачливої ненависті до Москви, народжується радісна, опромінена полум'ям майбутніх революційних пожеж, активна антимосковська поставка, надхненна візією прийдешньої незалежної України.

В дальшому творчість Шевченка підноситься на шпилі філософської, історіософічної аналізи сучасного, минулого і майбутнього, і в сміливім леті його аналітичної думки чітко окреслюється дико-нелюдська, варварська роля імперської Росії-Москви на теренах, потоптаних її посіпаками, небезпеки морального характеру, що приносить з собою московське панування і ті моменти моральної натури, плекаючи які, можна подолати московську неправду.

Поема «Сон» («У всякого своя доля») своюю примхливою композицією дає змогу поетові створити синтетичний образ цілої російської імперії. Шевченко тут віддає данину пошані декабристам, — нечисленному елементові внутрі російської нації, що спромігся протиставитися російському деспотизму. Шевченко

в цей час уже на всі суспільно-історичні явища дивиться з поглядом українського патріота. І коли декабризм знайшов у його душі прихильний відгук, то напевно не завдяки централістичним ідеям Пестеля, який лише для Польщі бачив можливість відділення від Росії. В декабристах міг бачити Шевченко «апостолів правди» тому, що на чолі їх стояв і Рилеєв, один із нечисленних серед росіян щиріх прихильників вільної України, автор «Войнаровського», «Наливайка», якому навіть по його смерті вважав за потрібне Пушкін протиставитися своєю «Полтавою». Знав Шевченко, що з декабристами зв'язане і ім'я «Товариства з'єднаних слов'ян», радикально-революційного гурту, що пляни повалення царата пов'язував із шуканням форм національно-державного самоозначення для України.

Поза декабристами, загнаними на каторгу, миколаївська Росія — велика касарня. Поетова сатира на державну систему імперії така ж влучна, як карикатури на миколаївську дійсність француза Г. Доре. Поза тим, хоч цілість Росії охоплена поемою, українська тема тут також переважає. Поет, бачачи з пташиного льоту страхіття кріпаччини, відривається від них, летить у безвість, щоб, кінець-кінцем, опинитися в Петербурзі, віч-на-віч із «землячком».

І поєт не шкодує кількох яскравих мазків фарб зі своєї мистецької палітри, щоб різко зобразити огидність явища національного ренегатства. До Шевченка в українській літературі ренегатство розглядалось, як «преуспеяние в кар'єре» (згадаймо хоч би й рядки Котляревського в «Москалі-Чарівнику» про успіхи «наших» у самій столиці); тепер воно стало об'єктом сатири.

Перед миколаївською імперією виставляє свій страшний рахунок не лише українська сучасна поетові дійсність, але й моторошна минувшість. Тіні українських мучеників, що на їхніх кістках виріс Петербург, блукають серед нічної моторошної тиші столиці, їхні зойки і голос закатованого гетьмана Полуботка волають про помсту. Петербург — цитаделя імперії — місто кошмарів, примар і тіней. Воно на болоті. Воно приречене, як і його імперія. Це відчув геніяльно ще Пушкін у своєму «Мідяному Вершнику» і в жахові відвернувся від майбутнього, що відкривалося його зорові. Шевченко, навпаки, з надією і оптимізмом відівляється в те «диво», яке знаменує йому майбутній кінець імперії, він з радісного зачудовання сміється і тим обриває свій сон.

Советське шевченкознавство, намагаючися довести, що націоналізм — щось наносне і штучне в поетовій творчості, вказувало, що образ Полуботка навіянний «Історією Русів» і не є відповідний до історичної правди.

Бідна історична правда, коли на сторожі її стають такі «ревнители!»

Шевченків Полуботок, дійсно, має на собі нашарування легендарності. Але ця легендарність сама є витвором народнього антимосковського духу, що з нього черпав своє поетичне надхнення автор «Історії Русів». Ця книга була поширена не лише в колах української інтелігенції, вона ходила й серед тої частини простолюддя, яка піднімалася бодай до елементарної грамотності. О. Кониський згадує, що вже аж 1859 року він бачив «Історію Русів» в переписаній від руки копії у столяра Грицька Гавриленка в Полтаві (Кониськ., стор. 97).

Отже, ще і ще раз той самий висновок: Шевченкова анти-московська постава корінилася не у «впливах дворянської націоналістичної романтики», а виходила саме з народніх джерел.

Було б великою помилкою думати, що Шевченко лише переймав з народніх джерел антимосковські настрої. Справа стояла інакше. Переїмаючи і конденсуючи ці настрої, він надав їм перспективності, пов'язував з цілістю свого світогляду. Аморфній думці народньої пісні надавав гостроти, змістової виразності.

Порівнюючи Козаччину з новими часами необмеженого московського панування, народня свідомість констатувала:

«Славне було Запорожжя всіма сторонами,
А тепера нельзя прожити та за москалями.»

(Цит. за Ф. Колессою, Фолкл. елемент в поезії Т. Шевченка, К-Л, 1939, стор. 70.)

В поемі «Невольник» є місце, що нагадує ці рядки. Але там цю думку подано яскравіше, експресивніше:

Ляхи були, усе взяли,
Кров повипивали! ..
А москалі і світ Божий
В пута закували.

Це сказано не лише на підставі народнього відчуття, але й на підставі знання історичних фактів. Тут промовляла до поета і кров українських дітей, вирізаних російським військом у Батурині, і пограбування «православним воїнством» церков Божих за те, що вони «мазепинські». Висновок поета настільки невблаганно прямолінійний, що російський перекладач «Невольника» сов. поет

Асеев вирішив уdatися тут до цілковитого фалшування думки й образу поета. Вищенаведені рядки в «перекладі» Асеєва звучать:

Шляхта была и все взяла,
Кровь повыпивала!
А царица даже воздух
В цепи заковала.

(Т. Шевченко, Собр. соч. в пяти томах. Москва 1949, т. I, стр. 278).

1843—1845 р.р. були для Шевченка роками остаточного духовного визрівання. В цей час визріло до кінця і залишилося незмінним на протязі всього його життя ставлення до Москви. Як колишній кріпак, Шевченко міг глибше, ніж наші діячі-поміщики, усвідомити всю істоту того нещастя, яку принесло Україні московське панування. Знищенню решток державного устрою Гетьманщини лучилося із остаточним впровадженням і зміцненням кріпацтва. Національне поневолення оберталося своїм соціальним боком до селянства, козацтва і найбільше йому давалося взнаки, тоді як переважна частина українського панства знайшла собі місце в нових життєвих обставинах, кинулася в погоню за чинами, маєтками, швидко засвоювала все те найгірше, що створила ментальність російського кріпосника. Дух скаженої казанської поміщиці Салтичихи, що витонченими муками катувала своїх селян, запанував і на Україні.

Соціальна реакційність українського панства тих часів викликала у поета вогненні інвективи проти кріпосництва й усіляких його носіїв, незалежно від національності. Та однак стримів він в українському панстві розбудити почуття національного етосу своїм чудовим «Посланіем», яке в пробудженні сумління серед українських зрусифікованих провідних елементів суспільності відогравало визначну роль на протязі ряду дальших десятиліть.

Під час подорожі по Україні Шевченко був модний скрізь у панських сальонах. Але він чув себе там дедалі самотнішим. Не можна сказати, щоб самі лише «собачники-кріпосники» оточували поета, траплялись на його шляху й чулі розумні люди. Але все таки вони були малими і духовно бідними супроти нього. І не лише соціальний радикалізм поета був для них чужий, чужою була й широчінь та сміливість національно-визвольних ідеалів Шевченка.

В патріотизмі українських дідичів справді багато було плаского залюблення в самому но етнографізмі, ідеалізації мальовничого й нереального образу колишньої Гетьманщини, а проти-

ставлення московицізні, здебільшого, не підносилося вище від рівню народної свідомості, практично ж, пристосуванням до русифікаційного курсу уряду українські дворяни ставили себе під оглядом національним на нижчий ступінь, аніж селянство, яке все таки з великою стихійною силою протистояло русифікаційним тенденціям і на яке в тих часах русифікація не мала ще ніякого впливу.

Серед українського панства Шевченко в своєму національному антимосковському радикалізмічувся одиноким. Ніхто з його сучасників не підносила до верхівель його полум'яного анти-московського революціонізму.

Духова суголосність на ґрунті козацької романтики, з освіченим українським панством, виявилася уявною. Поетова романтика вела його до прямого зіткнення з Москвою, вела на шлях державницького подвигнищтва, поміщицька романтика залишилася безсилім чаїним скиглінням при дорозі. І знаменита Шевченкова поезія «Три літа» відбиває самотність поета не лише в соціальних, а і в національних ідеалах в цілому.

Що хочете,
Те й робіте —
Чи голосно зневажайте
Чи нишком хваліте

Мої думи, — однаково,
Не вернуться знову
Мої літа молодії,
Веселее слово,

Не вернеться! .. I я серцем
До вас не вернуся,
I не знаю, де дінуся,
De я пригорнуся.

I з ким буду розмовляти,
Кого розважати,
I перед ким мої думи
Буду сповідати?

Так, Шевченко був одинокий. Як у пустелі. Його думка ширяла в такому сміливому леті, що навіть найрозумнішим, найосвіченішим його друзям, як от Костомарову, вона немов «роздирала завісу», відкривала заховані процеси життя, і від цього їм

ставало не лише «солодко», а й «страшно». На цім шпилі своєї геніяльної одинокості стоїть Шевченко в своєму «Великому Льохові», через який снue золоті нитки свого впливу на українське майбутнє. «Великий Льох» — Шевченкова історіософічна синтеза. Написана ця річ в плані іреальному й поза наявними в ту пору літературними стилями. Це є той «шевченкізм», що перші натяки на нього можна було знайти в «Катерині», що широко розгорнувся в «Сні», через прийоми іреальності убгавши в себе величезний значущий зміст, перейнятій національною революційністю, і через наскрізь умовну форму містерії цей «шевченкізм» виявляє себе у «Великому Льохові». Ця поема — шаленство форми, бездоганно чистої, філігранно витонченої, кожна найменша деталь геніяльно достосована до загального пляну іреальности. Тут «мужик» Шевченко, дійсно, дивиться вперед, відсуваючи низку десятиліть набік, розсуває, мов завісу, ті літературні стилі європейської літератури, що ще мають прийти, і стає перед нами більш сучасний і більш позачасовий, як Метерлінк. В цій формі геніяльність архітектоніки твору випливає з підкреслення жанру містерії. Середньовічне театральне дійство містерії не повинно було мати більше трьох дієвих осіб. І у Шевченка все збудоване на тріяді, яка пронизує твір: три душі, три ворони, три лірники, три зміни дієвих осіб (четверта — поза містерією, немов вихід у світ реальний з потобічного), три пори доби, в яких відбувається дія (вечір, ніч, ранок), три зворотні моменти української історії (Переяслав, Полтава, скасування Гетьманщини), три пори дівочого віку білих пташок — душ (дівчина на відані, неповнолітня і немовля), тут, коли хочете, навіть три зорові контрасти: білі душі, чорні ворони, прозаїчно сірі лірники. Це повне зсунення з площини реальности, широке підкреслення умовності. І саме цей «формалізм» Шевченка дає йому величезні можливості ідейної місткості для твору і широку скалю чуттів. Та сила ворожості Шевченка до Москви, яку ми відчуваємо в поемі, випливає не з окремого того чи іншого життєвого враження, вона є виразом історичної конечності. Тільки відірвавши від безсилої емпірики поодинокого факту, можна скопити сутність безконечного ряду фактів. Це Шевченко і робив, показуючи в містерії символічні образи душ, ворон і лірників, і розкриваючи через їхні діялоги зміст українського історичного минулого, сучасного й майбутнього. Шевченкова символіка не є символізмом, вона є шевченкізмом. Вона є до кінця іраціональна. Шевченкова іраціональність — це спосіб відірвання факту від його буденної пласкості, розкриття сутності фактів, їх історичної значеності з аспекту тривалого й суцільного історичного процесу.

Чорні ворони — це чорні духи історії України, Польщі, Москви. Це ті руїнні сили, що постійно підгризають силу і пружність народу, що вкидають його в безодню нещастя.

Але українська чорна ворона найсильніша. Вона вже тоді «шинкувала і кров розливала», коли її московська і польська по-сестри ще й не народилися.

Кожна з трьох ворон національно характеристична. Українську ворону характеризує дух свідомого зрадництва, скажений цинізм зрадництва, який у крові топить усе, що йому протистається. Образом української ворони засвідчує поет, що національна поразка України обумовлена передусім внутрішніми національними причинами. Але Україна все таки неподоланна:

Та й живучі ж, проклятущі! —
вигукує ворона.

Чорні духи сусідів допомагають їй нищити Україну. Особливо досконала московська ворона, що про її дію з подивом висловлюється українська:

І я лята, а все таки
Того не зумію,
Що москалі в Україні
З козаками діють!
От-от надрукують:
«По милості Божій
І ви — наші, і все — наше,
І гоже й не гоже!»

Ворог перемагає не тільки тому, що є свідомі зрадники, а ще й тому, що немає в українському народі до північного напасника такої загальної палючої ненависті, що пронизувала б і підсвідому сферу кожної української людини. Несвідоме сприяння здійсненню політики поневолення України є таким великом гріхом, за який душі померлих не знаходять дороги ні до пекла, ні до раю і безконечно митарствують по світу: лише коли з Великого Льоху вийде переможна воля України, коли москаль все позабирає, коли сповниться чаша терпіння народнього і прийде над ворогами страшний суд, тоді душі несвідомих зрадниць дістануться до раю.

Навіть несвідома поміч Москві в її поневолюванні України є таким же важким злочином, як і вбивство рідної матері. Так, як Марко Проклятий, за народнім повір'ям, блукає неприкаяний по світу, носячи з собою голову матері в мішку, так митарствують

і грішні душі за те, що одна перейшла дорогу з повними відрами (накликання удачі) Богданові, коли той їхав присягати Москві в Переяслав, друга — напоїла коня цареві Петрові, коли той вертався після перемоги з-під Полтави. Третя душа навіть на митарства не потрапила, за її душу не борються між собою янголи й чорти, вона близька, ніж інші душі до пекла, бо вона в своєму приязному ставленні до ворога виявила проблеск свідомості, приязним усміхом немовляти усміхнулася до «голодної вовчиці» Катерини II, коли цариця подорожувала на золотій галері Дніпром. Доля трьох душ трагічна. Трагізм у вчиненні страшного, безмірно важкого злочину сприяння ворогові, вдіянного несвідомо, отже, невинно. Цю невинність і чистоту в істоті душ характеризує те, що вони втілені в образ білих пташок.

Атмосфера таємничості, містерійності повсюдно розлита в перших двох частинах поеми (діялог душ, а потім розмова ворон). Над Чигирином, в нічному небі, мітла простяглася, земля тряється над Дніпром і Тясмином, стогне Чигиринська гора. Природа заговорила свою таємно-величною мовою так само, як тоді, коли народжувався й умирал Ісус Христос. Бо й тепер родиться великий визвольник українського народу, появи якого з нетерпінням чекають грішні душі і до знищення якого добирають способів усі три ворони. Це народжується нового ґатунку українська людина, якій припаде завдання врятувати Україну з рабства. З розмови ворон довідуємося, що цього лицаря Івана ні підкупити золотом, ні скрутити царевими чинами, ні залякати всіма муками світу цього не можна буде. Це він розпустить «правду й волю по всій Україні».

І лише московська ворона знає один найвлучніший спосіб проти Івана-визволінника:

Поки сліпі люди,
Треба його поховати,
А то лихо буде!

Отже, відмежувати від народу і здушити лютим терором.

Але не самий лише Іван-визвольник народжується. З ним і його брат-близнюк. Цей помагатиме в усьому тільки чорним духам і стане на запеклу боротьбу проти свого лицаря-брата. Уже й зараз диво народження двох братів сколихує всім світом; сміється і ридає вся Україна, і регочеться навісна мати, «що Іванами обох будуть звати». В цьому місці поеми надзвичайна гли-

бина прозирання поетового крізь непроглядний туман майбутнього. Шевченко геніяльно відчуває початок історичного повороту в розвитку українських національних аспірацій. Одночасно свідомий він і рівнобіжного формування ідеології ренегатства, отих сьогоднішніх землячків Диких і Коротченків, вчораших Виталіїв Шульгіних і Затонських, що з ними зводитиме українство смертельний бій. Тема боротьби братів, двох Іванів, геніяльно передхоплена Шевченком, стала конкретною трагічною реальністю в революційній боротьбі 1917—1920 р.р., а разом з тим і одною з популярних тем української літератури. Тичина, Хвильовий, Яновський та інші постійно верталися до символіки боротьби братів, з яких один боровся за волю України.

За поемою, народжений Іван, майбутній новий Гонта, виросте колись, розпростається на весь велетенський зріст, і тоді «потече сторіками кров у сине море», як висловився поет на півтора місяці пізніше. А до того глухо на Україні. Лише могили розкопує ворог, шукаючи найбільшого скарбу України. А того й не збегне, що найбільший скарб — це воля, і якби її розкопати, то «не плачали б діти, мати б не ридала».

Як боляче відчував поет затурканість, обмеженість своїх земляків, посполитого люду! Героїчна доба гордої нескорености народіх мас, доба Гетьманщини, відійшла в минуле, і тільки відгомони її ще лунають. Поет відчував покликання відродити в народі його недавні традиції і революційну поставу. Він започатковував нову героїчну добу. А покищо його лірники символічно — «один кривий, другий сліпий, а третій горбатий». Вони криві, горбаті, сліпі духом. Вони, мов хробаки, плазують у мізероті буденщини, не здібні нічого в ній збегнути. Старі козацькі пісні й думи не будять уже в них глибоких почуттів. Їм властива ненависть і до панства, і до москалів, але ця ненависть не творча, вона не запліднена позитивним ідеалом, без історичної перспективи, тому в ній немає глузду. Тому й репліки лірників, стосовні до москалів та панства, підкреслено безглузді. Великі степові «фігури», з яких колись давалося від запорожців населенню України сигнали про наближення татарських наїзників, викликають тепер у лірників лише тупі здогади, крізь які проглядає затуркано забобонна, безкрила, нереволюційна ненависть так до пана, як і до москалія. Може на тих «фігурах» примусять сидіти:

Може ще нестись заставлять,
Москаля плодити? —

або:

Ото потоп буде.
Пани туди повилазять
Та дивитись будуть,
Як мужики тонутимуть.

Проте почуття меншевартості підказує, що москаль або німець знайде спосіб використати й ці незрозуміло для чого поставлені фігури. Може туди «посадить москалика або німця, а москаль та німець і там знайдуть хлібець».

Розділ «Три лірники» й фінал поеми підкреслено натуралистичні в протилежність містерійному дійству двох попередніх частин. Цим оголено прозу безвідрядної, безславної сьогоднішньої дійсности. Однак закінчується поема багатомовним оптимістичним натяком на те, що світ містерійного чуда визволеної з льоху волі України ще прииде.*

В безпосередній хронологічній близькості щодо написання по руч «Великого Льоху» стоїть «Кавказ», і цю поему треба розглядати як продовження Шевченкової концепції антимосковської боротьби. Як величня ораторія звучить ця поема. Знов, як у «Сні», «Великому Льохові» широкий синтетичний засяг; вся суть російської царської політики проти народів Кавказу відбилася в поемі. З незвичайною силою протиставлено два світи в своєму гострому контрасті. Світ російського імперіалізму і світ великих лицарів, борців за волю свого краю. З великою проникливістю в суть явищ характеризує Шевченко антилюдяну природу російської імперськості з усіма її основними атрибурами. Російська Імперія для нього новітній розпутний Вавилон (про Вавилон не випадково є загадка на початку «Гайдамаків»), що для нього вже пищуться вогненні слова: «мене-текель-фарес». Надзвичайна мистецька сила й ідейна сміливість твору полягає в тому, що поет перемістив пляни показу дійсности всупереч утертим уявам. «Циялізована». «християнська» Росія показана як країна ликости й витонченонічинічної антилюдяності; «дикі» ж кавказькі народи оповиті романтикою найвищого прометеївського прагнення до ідеалу людяності. Кавказ — поема політична, але її значення не в окреслюванні якихось конкретних можливостей політичної дії, а в створенні зовсім нового етичного підґрунтя для прийдешніх поколінь полі-

* В своєму трактуванні поеми «Великий Льох» деякі думки запозичуємо у проф. В. Сімовича (див. його передмову до окр. вид. «Великого льоху», Відень, 1915).

тичних борців. І тут Шевченко для свого часу був «не сучасним», бо він бачив далеко вперед і намічав перспективи для прийдешньої епохи. Тут найвлучнішим є означення його саме як «пророка».

Проте є тут і елемент політично конкретного:

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.

Це сказано у відношенні і до України, і до Кавказу. Передбачено спільну майбутню боротьбу проти загарбника.

У світлі такого сприймання дійсности і прийдешності, якою трагічною є доля українця-вояка, що йде «у різницю москалеві», безсилого протидіяти своїй жорстокій долі, як от сталося це з Яковом де Бальменом, другом Шевченка:

І тебе забрали, мій друже єдиний,
Мій Якове любий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, — не чорну, довелось запить
З московської чаші московську отруту.

«III отделение его величества канцелярии» не помилилось, коли вважало, що Шевченко був куди серйознішим ворогом Росії, ніж всі інші заарештовані в справі Кирило-методіївського братства. В доповіді цареві граф Орлов з ген. Дубельтом писали:

«Шевченко поміж своїх приятелів придбав собі славу знаменитого письменника українського. Тим то вірші його двічі шкідливі й небезпечні. З любленими віршами можна було на Україні поширитися думкам — про ніби бутне раювання часів гетьманщини; про щастя вернутися до тих часів і про можливість Україні існувати окремою самостійною державою» (Кониський. Т. Шевченко-Грушівський. Л., 1898, стор. 240—241).

Большевицьке літературознавство на різні лади, але постійно твердить про нібито відхід Шевченка від ідей націоналізму в міру духового визрівання поета. Цей погляд наскрізь фалшивий і не потверджується ніякими даними. Навпаки, творчість поета, не говорячи вже про численні факти з його біографії, свідчить за цілком протилежне. Його любов до України в часах безвідрадного заслання виростає в найсвятіше, найпалкіше почуття, що

в своєму пристрасному пориві цілком відсуває набік важке осо-
бисте нещастя і тим степенується до нечуваної сили ліризму.

В парі з цим і антимосковська постava поета виявляється яскраво так у період його заслання, як і після повернення з нього. Саме в періоді заслання Шевченко широко виявив своє ставлення до мазепинства в поемах «Іржавець» і «Чернець». Поет не вступає в дискусії з тими, що анатемують Мазепу. Для дискусії немає ґрунту. Хіба дискутують з моральними потворами, з виродками роду людського? Для них — тільки презирство й зневага. Поетова муза звертається лицем до тих, які несли на собі тяжкий хрест боротьби проти Москви.

Німбом містичного сяєва святої оточені їхні вчинки, змаги, страждання. Разом з ними, із запорожцями славного кошового Гордієнка, плаче Мати Божа, ронить сльози, мов за своїм Сином, і сльози ті божественні печуть ката, побивають Петра «на наглій дорозі»: знаряддям її святої волі стають бусурмани-турки, що змушують «християнина» Петра підписати соромний мир (облога на р. Прут).

Концепція успішної боротьби проти Москви оформляється далі через поему «Іржавець», через вказання тих історичних помилок, припускаючися яких, ніколи не можна осягнути перемоги:

Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави.
А за ними й Гордієнко,
Кошовий із Січі
Веде своїх недобитків
Та плаче, ведучи, —
Того плаче, що поради
Не подала мати,
Як пшениченку пожати,
Полтаву достати?
Ої, пожали б, якби були
Одностайне стали (підкр. наше, Ю. Б.),
Ta з фаствовським полковником
Гетьмана еднали.

Полтавська катастрофа сталася тому, що

През незгоду всі пропали.
Самі себе звоювали, —

як узагальнював історичний досвід доби Руїни сам Мазепа в своїй пісні, не підозріваючи ще тоді, коли її складав, що ця «незгода» буде фатально мститися в історії України і насамперед завершить трагічно його гетьманування.

В «Іржавці» поет вказує, за якої умови можлива перемога над найбільшим історичним національним ворогом. Це не випадково кинене слово.

Ще пишучи свою поему «Гайдамаки», оспівуючи перші успіхи Коліївщини, поет задумувався над причинами початкового успіху повстання. Не міг не задумуватися, бо вже і тоді стояв у двобої з могутнім колосом — новим Вавилоном. Народня поезія неясно натякала йому на причини того успіху:

Ой, у городі Батурині дзвони задзвонили,
То козаки-гайдамаки у раді радили,
Ой, у раді радили, як на Польщу стати,
Да на раді присудили *Вкраїну* єднати

(підкреслення тут і далі наше, Ю. Б.)

Слово-ключ, здається, було знайдено. Секрет успіхів у боротьбі проти Польщі, коли та боротьба була успішна, лежав у єднанні. І Шевченко цю істину висловлює в «Гайдамаках» ясніше, ніж вона висловлена в народній пісні:

Над Тясмином,
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Поєднались, —
Дожидають великого свята

І коли Шевченко писав своє знамените «До мертвих і живих і ненароджених» . . . , то це не був якийсь безпредметний скоро-минущий, суб'ективний, ідеалістичний порив. Це вже було історіософічне, проникнене витання над віками, гнівна картина національної ганьби плавування перед Москвою й Польщею нашої шляхти, яка, зневаживши закон національної єдності, ширяє в емпіреях далекосяглих наймодніших теорій, перейнятих на чужині, ідеалізує українську минувшину, а в дійсності відрвалася від рідного кореня і готова для себе і своїх дітей криваву помету з боку «братьів незрячих гречкосіїв». Примара майбутньої соціальності ворохобні, невиразні контури майбутньої далекої большеви-

цької революції тривожать поета, наділеного геніяльно пророчим даром передбачення. І єдиний рятунок від цієї небезпеки — національне єднання, яке в «Посланії» висловлене категоричною формою морального наказу:

Таким чином поема «Іржавець», як історичний приклад невдачі, обумовленої роз'єднаністю сил, лежить на основній лінії Шевченкової позитивної концепційності в боротьбі з Москвою.

В повісті «Прогулька із задоволенням і не без моралі» знаходимо такий цікавий вислів Шевченка про революції на Україні:

«... в цьому відношенні мої покійні земляки ні трохи не поступалися жодній європейській нації, а в 1768 році Бартоломіївську ніч і навіть першу французьку революцію переважили. Однаке, чим вони різнились від європейців: у них всі ці

криваві трагедії були справою всієї нації
і ніколи не відбувались з волі одного якогось пройдисвіта, на
кшталт Катерини Медічі, що допускали не раз у себе за-
хідні ліберали» (перекладаю за кн. Т. Шевченко, Собр. соч.
в 5 томах, Москва, 1949, т. IV, стор. 275).

Повість «Прогулька...» остаточно викінчено в 1858 році. Отже, смішно було б думати, що наголошування національної єдності в національно-визвольній боротьбі українського народу було для Шевченка «проминущим настроем». Навпаки, це була істотність його розуміння національних успіхів у боротьбі з ворогами, саме тут він бачив перевагу української історії над історіями інших народів.

Советські фальшивники, говорячи про дружбу Шевченка і Чернишевського, посилаються на слова останнього: «Малоруському селянинові не було б ані трохи («ні на волос») легше, якби всі пани в Малоросії були малороси, навпаки, було б малоросові тяжче від цього, як свідчив нам Шевченко.» І далі Чернишевський, користаючися авторитетом Шевченка, картає галицький помірковано-народовецький на той час журнал «Слово» за обстоювання ним ідеї внутрінаціональної солідарності.

Оце «як свідчив нам Шевченко» приймають за доказ нібито особистої дружби Шевченка і Чернишевського. Насправді ж Шевченко, який вважав національну єдність підставою історичних успіхів української нації в минулому й майбутньому, ніколи не міг обстоювати ідеї клясового протиставлення і розпалювання клясової боротьби. Таким чином єдиний нібито доказ безпосередніх інтимних стосунків між Шевченком і Чернишевським є

фантастичним. Легко було Чернишевсьому посылатися на безпосереднє свідчення Шевченка, коли поет уже лежав у могилі і не міг заперечити наклепу.

Нехай вибачить нам читач, що довелося тут дещо відхилитися від хронологічного розгляду поезій Шевченкових. Без такого відхилення дуже важлива ідея поеми «Іржавець» залишалася б неясною. Докладнішому висвітленню теми «Шевченко і Чернишевський» ми ще приділимо увагу далі, а покищо звернімося до хронологічно далішого антимосковського твору в «Кобзарі» — до «Ченця».

Контраст розгульного прощання Семена Палія зі світом перед постриженням у монахи для того і розгорнений, щоб підкреслити важку душевну драму, яку переживає чернець у келії:

І тихнуть Божі слова,
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива,
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.

Мов сова, мов втілення самої розважної мудrosti, зазирає гетьман Мазепа в очі «лихом недобитому» Палієві, що жив серцем, серцем любив Україну і не збагнув далекоглядних політичних розрахунків мудрого гетьмана, став йому на дорозі. А потім серце завело в чужий табір: палкого патріота Семена Палія поставило під Полтавою на боці Петра, обтяжило безмежним гріхом немічного старця. І саме тому він у самотній келії ридає, журиться і ставить собі питання:

Для чого я на світ родився?
Свою Україну любив?

Остаточний варіант поеми з метою більшої експресії образу Палія подав Шевченко в скороченім вигляді. Ця остання редакція стилево є більше витримана як психологічний малюнок, але редакція попередня дає більше ідейної виразності, і її варто нагадати. Після рядків:

Чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю
Перехристився, чотки взяв

І за Україну молитись
Святий чернець пошкандибав —

поет уже з іронією до «святості» ченця мовить:

Молися, старче, бий поклони,
Поки й малих дітей погонять
Гатить глибокі болота.
На світі все, бач, суєта!

Чернець безсилий збегнути до кінця свою помилку, а збегнувши, виправити, віддати всю популярність свого імені для поновної боротьби проти Москви. І тільки в останню хвилину життя розкрилася йому істина в своїй страшній суті, і тому вмер з глибоким стогоном, не дохристившися навіть.

І нині, братя моя,
Стоять твердині на Україні —
Все Паліївські на Хвастовщині;
В ярах, в болотах лежать гармати;
Нащо? Та й нікому їх доставати.

Захрясли жидом хвастівські гори,
Хвастяни погані на ксьондза орють;
Інколи, інколи ченця згадають,
А де похованій? В якому kraю? —
Вони не знають, може й не чули!
Кияни бачили, та й ті забули.

Отак то сталося, батьку козачий!
Все занехаяли діти ледачі:
І свою волю, і твою славу.
Москалі рознесли і Січ, і Спаса,
А над тобою глину товкмасять.

Шевченко не був фаховим істориком. Але зате був видатним мислителем, обізнаним з багатьма українськими історичними першоджерелами і з фольклорними творами XVII—XVIII століття, з яких деякі напевно до нас не дійшли. Геніальна інтуїція доповнювала те, чого бракувало, але доповнювала не фантастично, а в суворій згоді з відомим поетові. Сама по собі історія Шевченка цікавила, але ще більше важливим було для нього усвідомлен-

ня історичного досвіду як науки для сучасного і потомних поколінь.

Переборення рабського схиляння перед Москвою серед земляків бачив Шевченко як центральне ідейне завдання своєї творчості. Україну поєднав з Москвою Богдан Хмельницький, і тому його образ раз-у-раз присутній у творчості Шевченка. Уже в першій половині XIX стол. тодішня російська історіографія канонізувала Хмельницького, як видатного діяча, за самий лише акт «приєднання Малоросії». Цей підхід до минулого був настільки офіційно узаконений, освячений суспільною російською опінією, що українські тодішні культурні діячі, історики улягали цьому насвітленню в дуже великій мірі. Разом з цим українство губило моральну точку опертя для свого відродження. Якщо факт «приєднання» України до Москви був кроком найвищої політичної мудrosti гетьмана, то і вся дальша політика «зрощування» України з Москвою є історичною конечністю. Діяльність Хмельницького неминуче мусила стати об'єктом, навколо якого на ціле століття вироблялась би зброя боротьби двох протилежних тaborів: російського шовінізму і українського патріотизму. Шевченко, як ніхто з його сучасників, відчув актуальність оцінки Переяслава. Шевченко схилявся перед Хмельницьким, як славним діячем української історії. Придивіться до його картини «Посли з дарами в Чигирині», і ви побачите, що художник із захопленням відобразив державницьку могутність українського суворена, що її відчули й належно оцінили сусідні держави. Але в поетичній творчості Шевченка вся увага поетова сконцентрована на згубності переяславських пактів.

Шевченко розуміє, що Хмельницький, ідучи на угоду, мав лише шляхетну ціль: «Щоб москаль добром і лихом з козаком ділився.» Але чого варті добри наміри, коли вони простелюють дорогу найзгубнішим для народу вчинкам? Історична відповідальність великої особистості перед своїм народом величезна, і горе тому історичному діячеві, що зробить фатальну для нації помилку. Хмельницький не зрадник, але його проклянутъ нарівні зі зрадником, і краще б йому на світ не родитися. Шевченко мусів дати цю непримирено різку оцінку. Це була не так оцінка гетьмана, як гаратація по голові тих землячків, що примирилися з гетьмановим актом «воссоединенія». Тиміям хвали навколо його «мудрого акту» можна було розвіяти лише голосним прокляттям. І велич Шевченка в тому, що він на це прокляття спромігся.

Тінь нещасливого Переяслава переслідує поета невідступно. Вона є і там, де не згадано ні імені Хмельницького, ні Москви, ні злощасної злукі України з Москвою. Його поезія «Ой, чого

ти почорніло» перейнята глибоким ліричним смутком. Зелене поле навколо Берестечка почорніло тільки на час, а козацька воля, що полягла на цім полі, згинула назавжди. Ця поезія не має в собі епічного елементу, який знижував би ліризм. Вона вся немов мінорний музикальний етюд. Вона нагадує нам настроєву поезію початку ХХ століття, в ній лише натяки. Поразка Богдана Хмельницького під Берестечком сіє смуток у віки. Бож це не звичайна поразка. Це та переламова історична хвиля, коли Хмельницькому стало ясно, що лише власними силами він польських зазіхань не подолає. І вже відтоді Хмельницький почав задумуватися над питанням альянсу з Москвою. Про це ніяк не сказано безпосередньо в поезії, але без такого трактування ви не збагнете її і не відчуєте її глибини її настроєвости.

Шевченко розумів, що Переяслав не був випадком, Переяслав постав з воєнних невдач, з безперспективності політичних зв'язків з іншими сусідами. І все ж таки це не виправдує Хмельницького в очах поета.

Советські літературознавці і тут намагаються завуалювати дійсний стан речей. З приводу «Розритої могили» советський коментатор нотує таке: «У Шевченка не було усталених поглядів на діяльність Богдана Хмельницького. Безперечний вплив на поета, в початковий період його діяльності, деяких націоналістичних істориків» (Т. Шевченко. Собрание сочинений в пяти томах, Москва, 1949, т. I, стр. 452). Свідома советська тенденція так і б'є з цього коментаря. Чи 1845 рік, коли поет кинув у «Суботові», «Розрітій могилі», «Великому Льохові» свій обвинувальний акт проти Хмельницького, був роком «початкового періоду» творчості? Коментатор збуває мовчанкою той загальнознаний факт, що найсильніша «антибогданівська» поезія Шевченка припадає на кінець його творчості і позначена датою 18 серпня 1859 року. І не під впливами «націоналістичних істориків» з'явилася ця річ з-під пера митця, лише під впливом тої ганебної колоніяльної дійсности, яку побачив Тарас Григорович в серпні 1859 року, захавши в Переяслав. Побачив поет знеславлені руїни колись гордого полкового міста-красеня, подивився на людей-рабів, нащадків козацьких, і знову його муза промовила гнівне слово, звернене до Богдана. І тут це слово ззвучить ще гостріше, непримиренніше, як у «ранніх» творах. Тут Хмельницького скрупано в калюжі, «в багні свинячім». Вірш «Якби то ти, Богдане п'яний» знаменує найвище напнняття Шевченкової боротьби проти офіційної історичної науки, проти московського насильства над Україною. Так само поезія — «Бували вояни...» (кінець 1860 р.).

І тепер треба ще кинути жмут світла на Шевченкову поставу до російської літератури й культурно-мистецького світу.

Не можна заперечити, що Шевченко був у Петербурзі в 1858—1860 р.р. дуже модною фігурою. Це був час, коли зі слов'янофільства і революційно-демократичних настроїв зароджувалося народницьке ідеалізування мужицькості. В Петербурзі стало вважатися добрим тоном натягати на себе селянського покрою сорочку і так з'являтися прилюдно.

Ще коли поет проїджав через Москву, слов'янофілка Дорожова охристила його «розумним мужиком». Ця репутація прищепилася, хоч «мужик» залюбки сипав у розмовах цитатами з Байрона і Шекспіра, не ухилявся від філософських дискусій і хався в музиці Моцарта й Бетговена.

Неотесаним малограмотним мужичком хотіли його бачити у себе всі і вся, як цікавий експонат з «народу», того народу, перед яким починали схилятися, як перед якоюсь містичною загадкою. Поетову мовчазність в цьому суспільстві приймали за примітивність. Можливо, що він і став би в ролі божка столичного світу, якби його внутрішні вартості не відштовхували від нього. Насамперед йому не могли простити його національно-українських позицій. Коли російських письменників — Я. Полонського і I. Тургенєва запрошено подати свої спогади до празького видання «Кобзаря», то навіть і перед лицем українських читачів ці чільні діячі тодішньої російської літератури не спромоглися заховати своєї ворожості до поета. Але їхні спогади інтересні тим, що засвідчують Шевченкову відокремленість серед росіян, які його оточували:

«Шевченко, як мені здається, не був ні балакуном, ні веселим співрозмовником. Розумний від природи, він разом з тим не був ні вчений, ні начитаний: він жив стремліннями і тим козацьким духом, котрий надихав його. У хвилини сильного душевного хвилювання він міг би відштовхнути будь-якого чепуруна дикими виявами своєї пристрасної ненависті до всього того, що зіпсувало життя йому» — зазначає Я. Полонський (Шевченко, Кобзар, Прага 1876, т. I, стор. X).

Те саме стверджує і Тургенев. Ще в сімдесятих роках почуття досади не залишає мемуариста перед лицем того факту, що Шевченко розгадав дійсну вартісність фальшивої привітності до нього

російських літераторів і спромігся відмежувати себе від них належною дистанцією:

«Нам, тодішнім літератам, добре було відомо, яка лижа доля тяжила над цим чоловіком; талант його приваблював нас своєю оригінальністю й силою, хоч навряд чи хтось із нас визнавав за ним те величезне, мало не світове значення, якого без застереження надавали йому малороси, що жили в Петербурзі; ми прийняли його з дружньою участю, із щирою привітністю. Зі свого боку він тримав себе обережно, майже ніколи не висловлювався, ні з ким не зблизився цілком: все немов бочком прошивався» (там же, стор. IV—V).

Останній петербурзький період життя Шевченка характеристичний тим, що автор «Кобзаря» не з російським світом скріпляв свої зв'язки, а розгортає найтіснішу співпрацю саме з українською петербурзькою колонією, яка тоді вже була значною. Про це категорично свідчить художник Мікешин, в ті роки ще молодий чоловік, якого приставлено було до Шевченка в провідники по численних вітальнях і сальонах Петербургу:

«Признаюся, — писав він, — непоказна роль дісталася на мою долю у відносинах з Тарасом Григоровичем, але й тою дозою приязні, которую він виявив до мене, я внутрішньо пишався. Його пошану мені, двадцятьлітньому юнакові, здобути було рано; любови ж... але вся його пристрасна й могутня любов до того була зосереджена на своїй рідній Україні, що, мені здається, в його гарячому серці й не залишалося більше ні до чого любовного запасу, а якщо і залишалось, то він дбайливо зберігав його для своїх же українських богів» (там же, т. II, стор. XIII).

Ця однодушність мемуаристів, які наголошують такими пластичними образами відмежованість Шевченка від російського петербурзького громадянства, чогось таки варта.

Поет у роках 1858—1860 продовжував жити у сфері своїх національних інтересів і завдань. Найвищою радістю були для нього визнання і моральна підтримка з боку земляків; вже на порозі смерти, важко хворий, він, одержавши привіт від української полтавської громади, радіє, мов дитина.

Та живучи на чужині, неможливо і не доцільно було цілком відмежовуватися від чужинного оточення. І Шевченко з тактом і вмінням орієнтувався в столичному життєвому вирі, умів пізнати

вати своїх заїлих національних ворогів і просто підлих та нікчемних людей і вирізняв у строкатому російському оточенні людей, вартих уваги і дружби.

До таких щирих друзів поета належали граф Федір Петрович Толстой і його дружина Настася Іванівна. Толстой з дружиною зробили поетові величезну прислугоу. Завдяки їхнім клопотам вдалося Шевченкові звільнитися із заслання. І це зв'язало поета з родиною Толстих почуттям глибокої вдячності і відданості. Настасю Іванівну Шевченко в своєму «Журналі» називає «святою заступницею».

Дуже прихильним було ставлення Шевченка до російського художника Л. Жемчужнікова, якого можна б назвати «білою вороною» в російському суспільстві. Річ в тому, що Л. Жемчужніков справді глибоко симпатизував українському відродженню і навіть особисто брав участь в українськім культурнім житті.

Його розповіді й нотатки стали підставою для вміщеної в II томі «Записок о Южной Руси» праці «Сказки и сказочки».

В цих «етнографічних матеріялах» високо піднесено українську казку над російською. Такий підхід викликає згірдну критику «Сказок и сказочек» з боку Пипіна на сторінках редакційного Чернишевським «Современника» (Н. Петров. Очерки истории укр. литературы XIX ст., К., 1884, стор. 281—283). Жемчужніков кохався в українській старовині й національно-етнографічних відмінностях українського народу. Це яскраво позначилося на альбомі його малюнків «Живописная Украина». На художника за цей альбом знов накинувся «Современник». Критик Ф. Хартахай ущипливо запитує: чи не пора, мовляв, перейти до глибшого вивчення життя? «Пора нам, — пише він, — перестати... захоплюватися пастушками, отарою овечок, чумацькою шапкою, якоюсь наміткою, або голов'яним покриттям...» (Цитую за книгу «Русско-укр. лит. связи», Москва, 1951, стор. 141—142).

У ставленні до Жемчужнікова Шевченко зайняв позицію прямо противіжну «Современникові» Чернишевського.

З глибокою теплотою і захопленням відгукується він на матеріали Жемчужнікова, уміщені в «Записках о Южной Руси». В «Журналі» знаходимо такі рядки:

«Який милий оригінал має бути цей п. Жемчужніков. Як би я був щасливий побачити людину, що так щиро, нелицепрідно полюбила мою рідну мову і мою прекрасну бідну батьківщину.»

Пізніше Шевченко здружився з Л. Жемчужніковим.

Для Шевченка Жемчужніков був «оригінал». Цим підкреслено, що російський художник є вийнятком. Чи знайдуться в російському суспільстві ще такі оригінали, що зовсім неліцемірно співчували б поневоленій Україні? Поет уперто шукає їх, інколи впадає в оптимізм щодо тої чи іншої особи, щоб незабаром, пізнавши ту особу глибше, розчаруватися. Такі даремні шукання були у нього серед слов'янофілів.

«Все сімейство Аксакових, — нотує він у «Журналі», — неудавано сердечно співчуває Україні, її пісням і взагалі її поезії.»

Він навіть переписав собі в «Журналі» російсько-месіяністичну поезію слов'янофіла Хом'якова. Ця річ могла подобатися нашому поетові тим, що в ній зазвучали надзвичайно різкі ноти критики офіційної і неофіційної російщини. Хом'яков, вірячи у вибранництво Росії, звертається до неї зі словами:

«Но помни: быть орудьем Бога
Земным созданьям тяжело,
Своих рабов он судит строго,
А на тебе, увы, так много
Грехов ужасных налегло!

*

В судах черна неправдой черной
И игом рабства клеймена,
Безбожной лести, лжи тлетворной
И лени гнусной и позорной

*

С душой коленопреклоненной
С главой, лежащею в пыли,
Молись молитвою смиренной
И раны совести растленной
Елеем плача исцели.

Стаття Хом'якова «З приводу малоросійських проповідей» (священика Гречулевича), де видатний слов'янофіл став на точку зору доцільності вживання у проповідях на Україні української мови, напевно була відома Шевченкові.

Однака такі слов'янофіли, як Хом'яков, лише залищаються до українського табору. В істоті свої вони залишаються ультра-імперіялістами і мріяли не тільки про збереження імперіялістичних здобутків Росії, а й про панування Москви над усім світом. Це скоро збагнув Шевченко. В своїй сатиричній поезії «На смерть Григорія, митрополита петербурзького» він висміює і Хом'якова

«Руси ревнителя, Москви — отечества любителя», і всю слов'янофільську реакційно-біснувату зграю навколо московсько-православної «Русской Беседы».

Стоячи в тісному контакті з польськими революційно-настроєними колами, Шевченко через них міг докладно довідатися про симпатії Герцена до поляків і навіть до українців, і це одна з причин, чому Шевченко так тепло згадує на сторінках «Журнала» про цього російського вигнанця. Без сумніву, Шевченко хотів мати бодай поодиноких союзників у російському таборі для українських національно-визвольних аспірацій. Боротьба за національну свободу була для Шевченка водночас і боротьбою проти ладу кріпацтва, всіх кріпосницьких пережитків, які гнобили Україну. Його симпатії до Герцена пояснюються також тим, що в редакторі «Колокола» він бачить чесного і послідовного ворога російського кріпосництва. Соціальні сатиричні мотиви у творчості Салтикова-Щедріна викликають у Шевченка також слова захоплення російським сатириком.

Взагалі в російській літературі Шевченко оцінює позитивно тільки те, що справді заслуговує на таку оцінку. Його око об'єктивного спостережника і тонкого цінителя справжнього мистецтва скоплює тіні й там, де їх не помічають самозакохані росіяни. Ось його відгук на «Дожідне місце», твір найвизначнішого клясика російської драматургії Островського:

«Прочитав комедію «Дожідне місце». Не вподобалась. Багато зайвого, яке нічого не говорить, і взагалі незграбно; особливо жінки не натуральні» (Шевченко. Собр. соч., М. 1949, т. V, стор. 180).

Перші літературні кроки графа Л. Толстого не здобули також у Шевченка симпатії: на його «Записки маркера» він реагує фразою: «Підроблена простота цього оповідання занадто очевидна» (там же, стор. 182). З цілковитою рішучістю дає свою неприхильну оцінку поезії Некрасова.

Відчуваючи мистецький геній Пушкіна, цінуючи його «Сцени із лицарських часів», «Кам'яного гостя», він водночас і ненавидить в особі Пушкіна закоренілого російського імперіяліста. Мікешін у своїх спогадах говорить про це так:

«Сидячи в гостях у Шевченка, я довідався з мови його, що він не любить нашого поета Пушкіна, і не тому, щоб він вважав його поганим поетом, а просто тому, що Пушкін автор поеми «Полтава»: Шевченко дивився на Кочубея не

інакше, як на донощика, Пушкін бачив у ньому вірного сподвижника Петра Великого, оклепаного і страченого Мазепою. Марно запевняв я Шевченка, що з своєї точки погляду Пушкін правий і що він так самісінько щирий, як і Шевченко в своїй ненависті до поляків. Шевченко тим дужче лаяв Пушкіна, чим палкіше захищав я його (Т. Шевченко. Кобзар, Прага, 1876, т. II, стор. XII).

**

Нінішній етап большевицького фальсифікування Шевченка характеристичний тим, що тепер фальсифікатори більше розвиваються про Шевченкові зв'язки з російським світом, аніж пишуть про саму його творчість. Зокрема, багато уваги приділяють ці «дослідники» нібито позитивному ставленню російської критики 40—60-х р.р. до нашого поета.

Відношення цієї критики до Шевченка справді надзвичайно цікаве і багатомовне, але советські літературознавці лише замасковують справжній хакатер українсько-російських літературних стосунків того часу. Замість того, щоб розкрити дійсний стан речей, виконавці волі Кремля стремлять довести тезу про «сталисть братньої співдружби двох культур», яка нібито ілюструється й відносинами російської критики до Шевченка.

Тим часом це не має нічого спільногого з історичною правдою. Російська літературна критика 30-х — поч. 40-х років дивилася на вияви українського літературного життя, як на останні відгукки непережитого ще сантименту «малоросів» до своеї колись славної давнини. Українська мова розглядалася як говірковий варіант російської.

Російські літературні діячі в уживанні української мови тоді ще не вбачали факту народження нової української літератури і зовсім не припускали, що це є початком національного відродження. Полевий, даючи оцінку комедії Квітки-Основ'яненка «Шельменко, волосний писар», зазначав:

«Не біда, що Шельменко говорить, як малоросіянин-грамотій... У Мольєра особи говорять провансальською говіркою; тим краще, тим природніше» (М. Возняк, Г. Квітка-Основ'яненко. Держ. Вид. Художн. Літератури, К., 1943, стор. 24).

Дошевченківська українська література в цілім ряді своїх представників являла немов провінційну відмінність російського

літературного процесу і щодо ідейного, і щодо формального боку, а те, що було в ній відмінного, не встигло ще виразно окреслитися і стати перед російським світом як небезпека, як вираз національного самоусвідомлення українців. Для багатьох росіян українські літературні твори були лише якоюсь «екзотикою», на зразок перших творів Гоголя: до речі, й більшість тодішніх українських письменників писали не лише українською, але й російською мовою.

І саме на цьому фоні невиразності цілей і самого обличчя української дошевченківської літератури і перші Шевченкові твори були прийняті поблажливо-прихильно рецензентами «Отечественных Записок», «Современника».

Поза такими оцінками перших поетичних кроків Шевченка опубліковано в російських журналах і рецензії різко негативні, із соковитими брутальностями на адресу поета і української мови. Найдалекозоріші з російських журналістів інстинктом відчули, що в особі Шевченка з'явився великий поет, який виводить українську літературу, а з нею й українську духовість, на широкі води самостійного і всебічного розвитку. Це їх стурбувало, розлютило, цілком вивело з рівноваги.

Найпопулярніший за тих часів журнал Сенковського «Біблиотека для Чтения», кожне число якого зачитувалося у Росії до дір, писав з приводу Шевченка, що українська мова «є мішанина слів чубатих, бородатих, голених і неголених; південних і північних: це просто — гібридський діялекст». Це, на думку пашквілянта-рецензента, мова небувала, «якої ні одна із всіх можливих Росій, ні велика, ні мала, ні чорна, ні біла, ні червона, ні стара, ні нова не можуть визнати за свою».

Рецензент «Сина Отечества» називає Шевченкову поезію «штучною пустотою». Ця глибоко неправдива оцінка водночас була і глибоко продуманою. Ідейна ваговитість творчості українського генія постала перед редакцією журналу на весь зріст. Разом з тим усвідомлювалося, що це початки формування української нації в модерному розумінні. І тут «Син Отечества» бачив свою місію дезорієнтувати читача, перекреслити будь-яке значення й вартість Шевченкової поезії, дискваліфікувати разом з цим і всю українську літературу, наголошуючи непотрібність і неприпустимість її існування:

«Ми вже кілька разів говорили, що всю нинішню малоросійську поезію вважаємо пустощами й забаганкою, і, признаїмося, не розумію, як можна людям з таланом (дарова-

нием) залюбкися такими дурничками» (цит. за кн. «Русско-укр. лит. связи», ГИХЛ, Москва, 1951, стор. 110—111).

Але цього «Синові Отечества» мало. Він вважає, що треба бити в корінь, треба скомпромітувати, зневажити саму українську мову, так, щоб нею в дальшому ніхто не важився писати. Тому рецензент «Кобзаря» називає українську мову «говіркою, якої навіть не існує», «каліченням російської мови на хохлацький кшталт» (цитую за кн.: Кониський. Т. Шевченко-Грушевський, Львів 1898, стор. 103).

Цілком у згоді з цими алярмовими голосами виступив і Віс-каріон Белінський, один із найчільніших в історії Росії літературних критиків, людина, що, за загальним визнанням, стала «сумлінням» російської «прогресивної» інтелігенції на довгі десятиліття та її кумром. Він бачив дальше від своїх сучасників і розумів ще краще від них, що Шевченкова творчість дає українській літературі нову якість і віщує початок буйного відродження України в духовому, а в парі з тим і політичному розумінні.

Тому й боровся він проти Шевченка вперто й поспільовно до кінця своїх днів.

Белінський був одним із найвизначніших організаторів російської імперської духовності. Спираючися на гегелівську філософію, він прийшов до висновку, що «сила є право і право є сила», з цієї точки погляду виправдовував всю політику дикого гніту Росії над неросійськими національностями («Я зрозумів, що немає дикої матеріяльної сили, немає панування багнета й меча, немає довілля (произвола), немає випадковості — і закінчилася моя опіка над родом людським, і значення моєї батьківщини постало переді мною в новому вигляді»). У статті «Про Менцеля» він називає Міцкевіча «якимось там Міцкевічем», зневажаючи в ньому борця за визволення Польщі, а в одному зі своїх листів під час подорожі в Криму нотує: «в'їхавши в кримські степи, ми побачили три нові для нас нації: кримських баранів, кримських верблюдов і кримських татар. Я думаю, що це різні види одного і того ж роду, різні коліна одного племені: так багато спільногого в їх фізіономії» (Пыпин, Белинский, его жизнь и переписка, С.-П., 1876, т. II, стор. 264). А щодо України, то цей своєрідний предтеча нинішнього расизму, розгорнувши цілу історичну концепцію, за якою «історія Малоросії — це бічна ріка, що впадає у велику ріку російської історії», проголосив український тип «расово меншевартісним» патріярхально-простодушним і «нездатним до морального руху і розвитку» (Белінський, Полн. собр. соч., т. XII, ГІЗ, 1926, М-Л., стор. 412). Своїм геніяльним чуттям Белінський

спостеріг, що його імперська позиція не є міцною, що майбутнє несе ій поразку. І це його тривожило до самих глибин душі.

Для нього навіть окремі вияви розвитку української національності є таким же гнітючим явищем, як і те, що вбито Лермонтова, чи те, що в поточній пресі плюгають ім'я Пушкіна. Все це разом він оцінює, як розклад Росії (Пипін, т. II, стор. 127).

Белінський і Шевченко були антиподами. Саме життя визначило для них непримирено ворожі позиції. І коли Шевченко був світлим втіленням найвищих ідеалів людності в своєму послідовному запереченні всіх форм гніту людини, а передусім гніту національного, то Белінський саме в останньому, в національній проблемі, був чорним демоном ночі. Всі сили свого сарказму, всю жовч вилив Белінський на постать Великого Прометея нових часів.

Прочитавши збірники «Ластівка» і «Сніп», в яких, між іншими творами тодішніх українських письменників, надруковано й перші поезії Шевченка, Белінський зробив вигляд, що він Шевченка не помічає. Але це, безпечно, було не так. Його ці збірники безмежно роздратували саме тому, що він у них помітив пастостки нового, пуп'янки молодої літератури, перед якою майбутнє. І тому шаржує елементи провінційної відсталості в ній, які ще виявляються, і зі злобою нотує:

«Прочитавши «Ластівку» і «Сніп», я зрозумів усю вартість борщу, сала, галушок» (Пипін, II, стор. 27).

«Ластівці» він присвятив широку рецензію. Головне завдання рецензії — заперечити українській літературі право на існування. Із захопленням і пересадою характеризує він слабі сторони української літератури. Його думки зводяться до того, що українська література ні в трактуванні тем, ні в мові не може вийти за межі примітивності. Із ущипливістю вигукує він: «Добра мені література, котра тільки тим і дихає, що простацькістю селянської мови і дубуватістю селянського розуму». Єдиний вихід для українських письменників, на думку Белінського, — це включення себе в російську літературу; тільки в ній зможуть вони повнотою розгорнути свої таланти, сягнути до проблематики загальнолюдської і висловитися досконалою, витонченою літературною мовою: «яка глибока думка в цьому факті, що Гоголь, палко люблячи Малоросію, все таки став писати по-російському, а не по-малоросійському».

Імени Шевченка не згадано в рецензії. Але він тінню стоїть за цією рецензією, бо він є втіленням небезпеки для російсько-

го імперіялізму. І саме тому, що Шевченко на сторінках «Ластівки» започатковує новий етап української літератури, який пориває з провінціальним примітивізмом, саме тому авторитетний Бєлінський старається закрити йому дорогу в літературу. Він удає, що не помічає його, кидає заувагу, що в «Ластівці» друкуються «маленькі таланти».

Однак, тактики замовчування Белінський не спромігся дотриматися. В рецензії на Шевченкові «Гайдамаки» дав він простір ненависті, що кликотіла йому в грудях:

«Нова спроба співань п. Шевченка, привілейованого, здається, малоросійського поета, переконує нас іще більше, що такого роду твори видаються тільки для насолоджування і напучки самих авторів: іншої публіки у них, здається, немає. Якщо ж ці панове кобзарі думають своїми поемами дати (принести) користь нижній класі своїх співвітчизняників, то в цьому дуже помиляються: їхні поеми, не зважаючи на рясноту найвульгарніших і неподобних слів і виразів, поズбавлені простоти вигадки й оповідання наповнені витребенськими и вихватами, властивими всім поганим піттам, — часто аж ніяк не народні, хоча і посилаються на історію, пісні й перекази, — і отже, з усіх цих причин вони незрозумілі простому народові... Було б краще, відкинувши всяке змагання до титулу поета, розказувати народові простою, зрозумілою для нього мовою про різні корисні речі цивільного й сімейного побуту, як це прекрасно почав (і шкода, що не продовжував) п. Основ'яненко в брошури своїй «Листи до любезних земляків».

Оцінка «Гайдамаків», беперечно, була нещирою, зате ненависть до поета була найпалкішою, і саме вона водила первом критика. Тут була і доза холодної підступності в пораді писати так, як написані «Листи до любезних земляків». В цьому творі Квітки-Основ'яненка, складеному у вигляді листа до українських селян, в ідеалізовано солодкавому дусі характеризуються відносини між паном і кріпаком, тим самим виправдуються всі жахіття кріпакства; разом з тим подається науку служити російському цареві, дбайливо виконувати службу у війську і старанно сповняти всі інші повинності. Коли Белінський писав свою пораду, він був уже свідомим ворогом самодержавства, мріяв про демократичну перебудову Росії. Отже, він свідомо своєю порадою хотів зіпхнути українську літературу в глухий кут, звести її на такі ідейні манівці, на яких би вона зашморгнула сама себе в петлю.

Російський шовінізм переміг в Белінському демократа.

Рецензія Белінського на «Кобзар» нічого не додає нового: він і тут так само необ'ективний і так само заповзятий ворог Шевченка.

Арешт і заслання Шевченка в 1847 році були для Белінського радісною подією. Вже незадовго до своєї смерти Белінський на листовий запит з Парижу про долю поета відповідав:

«Шевченка заслали на Кавказ солдатом. Мені не жаль його, коли б і я був суддею, я покарав би не згірше. У мене особисте ворогування до таких лібералів... Ох, уже мені оті хахли! Ліберальничають во ім'я галушок і вареників зі свинячим салом» (цит. за Кониським, стор. 104—105).

Як бачимо, поява Шевченка спричинилася до того, що російський табір повів генеральний наступ на молоду, нескріплена ще українську літературу. Треба було багато цивільної відваги, щоб цьому наступові рішуче протиставитися. І Шевченко це зробив у «Гайдамаках», відповідаючи ще на перші випади ворогів.

Шевченко знає, що ворога не переконати. Але треба боротися з ним для того, щоб своїх непевних землячків стримати від переходу у ворожий табір. Це ж бо вже і з боку перекинчиків лунають голоси, що не треба писати «мертвими словами». І поет у відповідь їм іронічно повторює їхні слова:

«Дарма праця, пане-братье!
Коли хочеш грошей,
Та ще й слави, того дива,
Співай про «Матрьошу»,
Про «Парашу, радость нашу»,
Султан, паркет, шпори —
От де слава! А то співа:
«Грає синє море»,
А сам плаче; за тобою
І твоя громада
У сіряках»...

І далі поет гнівно відповідає:

Правда, мудрі!
Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки шкода,
Не на мене шитий,

А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

Поринувши уявою в картини славного козацького минулого, поет знову згадав про своїх опонентів:

От де мое добро, гроши;
От де моя слава!
А за раду спасибі вам,
За раду лукаву!
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова...

Шевченкова постава підбадьорювала інших українських письменників. Він не просив ласки у російських редакторів, як от Квітка у Плетньова, не виправдував існування української літератури тим, що з цього буде користь росіянам, як робив це автор «Сердешної Оксани». Шевченко зі своїми вимогами виходив гідно, як із самозрозумілим природним правом.

Російські критики вважали, що «примітивність» ідеалів простонароддя, обмеженість інтересів селянства, поза які українській літературі немає куди вийти, невиробленість мови — все це засуджує молоду літературу на загибель. Шевченко розкрив своєю творчістю багатства душевного життя українського селянства, могутність людських пристрастей кріпака, він вивів українську літературу також далеко за межі селянської тематики і проблемности, а мова українська під його дбайливою рукою заблизькала коштовним діямантам. Розрахунки ворогів були перекинуті натиском генія. Шлях для української літератури був забезпечений.

Але шлях від літератури вів прямісінько до політики. Це дуже добре зрозуміли царські жандарми, коли заарештували Шевченка за приналежність до Кирило-методіївського братства і прочитали знайдені в його речах його твори. «III-е Отделение его императорского величества тайной канцелярии» переконалось, що основна небезпека лежить не в кирило-методіївцях, а саме в цих полуєм'яних поезіях.

30 травня 1847 року дано київському і харківському генеральним губернаторові таємну інструкцію стежити, чи не залишилися десь на руках серед українців списки Шевченкових «баламутних» творів та чи не живуть серед українців думки про самостійне існування України. Найбільше доручалось звернати увагу на тих українців, які вивчають українську давнину, історію, літературу,

викорінювати «надужиття» рішуче, але непомітно, щоб не розпалювати цим ще більшої ненависті до Москви (Кониський, стор. 246).

**

Антракт в розвитку української літератури, викликаний арештом кирило-методіївців, засланням Шевченка і інших визначних діячів української культури, численні заборони українських книжок все таки не змогли змінити історичного розвитку. По смерті Миколи І, коли в Росії почалося інтенсивніше духове життя, коли підняла голову політична опозиція, українство знов виявило себе, але вже з більшою силою і більшою зрілістю, як у сорокових роках.

Росія тих часів була ніби пороховий склеп, готовий щохвилини вибухнути. Порохом було селянство, гноблене нелюдською системою кріпацтва. У 50-х р.р. загрозливо зростала кількість селянських повстань. Їх було так багато, що якби вони були організовані згори революційною політичною партією, селянська революція стала б реальністю. Але такої партії в тодішній Росії ще не було, був лише невеликий гурток скрайніх селянських революціонерів, гурток журналу «Современник» на чолі з Чернишевським і Добролюбовим. Проти «Современника» в завзятім бою стояли прихильники непорушності самодержавного устрою і повного збереження кріпацтва. Між цими двома таборами були прихильники конституційної монархії й урядової відміни кріпацтва з викупом землі селянами.

Створиться чи не створиться революційна партія, з'єднаються чи не з'єднаються зусилля революційних інтелігентів із зусиллями селянства в одному організованому вибухові — ось в чому полягало найбільш напружене питання кінця 50-х — поч. 60-х років.

В цих обставинах кожна інтелігентна громадська людина вижилася на вагу золота, провадилася напружена ідеологічна боротьба, в якій кожний табір намагався збільшити свої сили перетягненням до себе більшої кількості людей.

Українська інтелігенція, що прийняла національно-бойове хрещення через поезію Шевченка, при наявності різних соціальних симпатій, все таки бачила себе духовно з'єднаною в своєму національному таборі; шлях до національного самоозначення в більшій чи меншій мірі був властивий всім цим інтелігентам і єднав їх. І якщо б ми простежили за діяльністю суперечних соціально-політичних сил Росії цього часу, то побачили б, що кожний табір старався робити жести приязні до українців і цим навернути їх

до себе. Коли, з одного боку, Катков збирає пожертви на українські народні школи, той самий Катков, що три роки пізніше, коли мине небезпека селянської революції, стане оскаженілим ворогом всього українського, то, з другого боку, Добролюбов і Чернишевський, ідеологи революційно-демократичного табору, також запобігають прихильності у українців. Чернишевський приходить до значущого висновку:

«Малоруська література вже дістала такий розвиток, що навіть могла б обійтися і без нашого великоруського схвалення... Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоруська література... не потребує нічиеї прихильності».

Це було усвідомленням того, що українці стоять уже на власних ногах. А раз так, то конечно було для Чернишевського пустити в хід багатообітну фразу про симпатії до українського народу, інакше не було виглядів впрягти українців до свого воза. Тої самої тактики додержувався і консервативний табір. Проречистим свідченням є лист В. Ламанського до І. Аксакова:

«В статтях моїх говориться про хохлів і поляків завжди делікатно, м'яко, хоч іноді й іронічно. Витівки їх не вдадуться, я певен. Але вони можуть нам підклести свиню, особливо маючи за співбійця «Современник». Тепер треба нам усім з'єднатися и домовитися. Безперечно, ми живемо напередодні важливих подій» («Русско-укр. лит. связи», стор. 146).

Навіть у цей гарячий момент, коли підтримка українців так була потрібна ворогуючим сторонам, вони не могли до кінця заховати своєї імперіялістично-російської постави до української проблеми. Зокрема це досить виразно виявилося на прикладі Добролюбова.

Російська імперіялістична закваска проглядає раз-у-раз в критично-публіцистичних писаннях Добролюбова. Він любить ліву фразу в національнім питанні. Але це доти, доки мова йде натяками й загальниками. Коли ж треба підходити до оцінки факту конкретно, тоді імперіялістична тенденція, мов шило з мішка, вилазить наверх. Добролюбову належить докладний огляд російської політики завоювань на Кавказі («О значении наших последних подвигов на Кавказе»).

В цьому огляді ви знайдете засудження скрайностей кавказької політики царата, але, кінець-кінцем, політику русифікації «цивілізованими методами» щойно завойованих гірських народів

все таки схвалюється беззастережно. Національна відмінність українців супроти росіян на його думку є лише незначуючою «дрібницею».

«У нас немає причин, — писав він, — роз'єднання з мало-русським народом, ми не розуміємо, чому ж, якщо я Нижегородської губернії, а інший із Харківської, то між нами вже не може бути стільки спільнотою, як коли б він був із Псковської (цитуто за кн.: «Русско-укр. лит. связи», стор. 20).

На думку Добролюбова, українська література не може мати своїх власних національних цілей:

«Це тільки початок, чи залишиться вона й потім з цим значенням і з цими найближчими цілями, і чи досить буде чувахацького життя і старих гайдамацьких спогадів для дальнього широкого розвитку... і чи не прийдеться їй знов свідомо зійтися з сусідньою словесністю», — запитує критик, але відповідь у нього готова, і вона зовсім не на користь індивідуалізації українського літературного процесу. З цих позицій підходить Добролюбов і до Шевченка.

Шевченко щойно повернувся з заслання, оповитий ореолом мучеництва за свободу. Як поет він стояв у zenіті слави. Тепер, якби хтось і хотів воювати проти нього тими ж методами, що Й. Белінський, це було б явним безглуздям і лише збільшувало б серед українців популярність поета. Добролюбов був тонкий цінитель мистецтва, сила таланту Шевченка промовляла і до його серця. Звідси ті щирі нотки зrozуміння деяких образів нашого поета в його рецензії на «Кобзар». Але Добролюбов перш за все був типовий росіянин, а до того ще й радикальний демократ. І тому його рецензія укладена так, як це було потрібно для його національно-політичного табору. Шевченкова творчість є для нього приводом в соціально-революційній пропаганді. Він підкresлює в «Кобзарі» елементи соціального бунту, ізолюючи їх від Шевченкової концепції національного визволення, якій підпорядковується у поета і мотив соціального протесту. Він договорюється до того, що нібито Шевченко в «Гайдамаках» «з любов'ю малює подробиці і наслідки вбивства». І ця нав'язана від критика поетові риска трактується як позитив. Шевченковим авторитетом критик хоче підперти революційні гасла гурту «Современника», включити українські кола у виконання своїх революційних плянів. Піканність полягає в тому, що Добролюбов своєю позитивною фразеологією про Шевченка зводив по суті бій з Шевченком-будівником майбутньої України; звузив його значення до ролі виразника

психології селянина. На думку Добролюбова, все, що виходить за рамки народності, елементарності, стойть уже поза межами мистецьких можливостей Шевченка. В рецензії розгорнено таку думку:

«Його (Шевченкові — Ю. Б.) твори цікавлять нас зовсім незалежно від старої суперечки, чи можлива малоросійська література: суперечка ця стосувалася до літератури книжної, суспільної, цивілізованої, — як хочете називайте, — але у всякім разі до літератури штучної, а вірші Шевченка саме тим і відрізняються, що в них штучного нічого немає. Розуміється, по-малоросійському не вийде добре «Онегін» або «Герой нашого часу»; так само не вийдуть статті п. Безобразова про аристократію або моральні пані Тур про французьке суспільство» (Первое полн. собр. соч. Н. Добролюбова, СПБ, 1911, т. IV, стор. 89—90).

Вказуючи на нібито обмеженість кола предметів і ідей, відображуваних Шевченком, Добролюбов, по суті, фальшивав Шевченка. В літературнім доборку нашого поета, навіть обкарнаному цензурою «Кобзарі», міг би Добролюбов знайти мотиви та обrazy, що далеко виходять за межі народної елементарності, а сповнені тими поривами і проблемами, якими жила європейська література XIX століття. Хіба не видно потужних впливів західноєвропейської літератури на Шевченкові твори, зокрема польської літератури? І невже культура його «казематної» лірики своєю витонченістю і змістовою многозначністю не стойть в одному ряді з визначнішими витворами цього жанру на Заході? А хіба не знайдемо ми в його «До мертвих, живих і ненароджених» перекликання з історіософією Гегеля (вже хоч би і в самій назві твору)? Добролюбов цього бачити не хотів. Він створив свій образ «простонародного» Шевченка, і його вплив надовго позначився навіть на «українофілах», які безкритично переймали чужі погляди. Обстоювання Добролюбовим тези про «народність» Шевченка було, власне, рівночасним виступом проти розвитку української літератури, як «цивілізованої», «повноцінної» і рівновартної з іншими європейськими літературами.

Ми цитували слова Добролюбова про те, що українською мовою не можна буцім то написати «Євгена Онегіна». Він продовжує свою думку в тому напрямку, що розвивання українського слова на рівень літературного і непотрібне, і неможливе. Непотрібне тому, що українська мова природня лише в устах простонароддя, а неможливе, бо спроби розвитку призведуть лише до творення

нового незугарного варіяту російської мови. Відмінність буде хіба в уживанні сполучника «що» замість російського «что», — іронізує він.

Все інше буде невдалою копією російського. Чому копією? На це питання не шукайте скількинебудь чіткої й переконливої відповіді. Бо в свідомості автора рецензії діє не логіка, не факти, а чуттева тенденція, імперіалістичне нутро. Для критика українська нація є немов злим демоном, і Добролюбов, здається, хоче запакувати цього духа в глибоку могилу і прибити осиковим кілком. Ось таке дістанете враження, коли без спеціального упередження, але й без будьякого п'єтизму ставлячись до Добролюбова, прочитаете початок його рецензії на «Кобзар». І в дальшому бігові думок критика про «цілковиту народність» Шевченка слід бачити не лише спробу пристосування поетової творчості до соціальних концепцій «Современника». Дальший виклад у рецензії треба сприймати також і як розгорнену ілюстрацію до твердження про неможливість і непотрібність для української літератури виходу за межі «простонародності».

Цікаво відзначити, що тезу про «цілковиту народність» Шевченка піднесли всі російські політичні табори; революційні демократи, щоб пристосувати його творчість як зброю для своїх політичних завдань і збезцінити національно-творче значення «Кобзаря», ліберали й реакціонери — для прямої, часто незамаскованої боротьби проти духової спадщини поета.

Слідом за Добролюбовим за «цілком народнього» поета визнав Шевченка революційно-демократичний діяч М. Михайлов. Ліберал І. Тургенев з виразною ворожістю до поета малював у споминах його образ:

«У високій баранячій шапці на голові, в довгій темносірій чимарці із коміром з чорного смушку, Шевченко мав вигляд справжнього малороса, хохла; портрети, що залишилися після нього, дають взагалі вірне про нього уявлення. Читав Шевченко, я гадаю, дуже мало... а знати ще менше того.»

І вже шаленою ненавистю до поета звучать слова російського патріота, кріпосника і ренегата України П. Мартоса; його висновок щодо Шевченка рішучо-лаконічний: «з хама не буде пана». І далі йде, сказати б, обґрутовання:

«Фізіологія людини дуже подібна до фізіології коняки. Порода багато значить! Дайте яке хочете виховання му-

жикові, він буде вчений, навіть розумний і освічений, але чи знайдете ви в ньому ту делікатність почуттів, яка властива дворянству?!»

Розуміється, між трактуванням мужицькості Шевченка у Добролюбова і Мартоса різниця величезна, але і одно і друге є різними формами поборювання істотності духового комплексу українського генія; Мартосова форма боротьби виявилася найпримітивнішою і скоро пішла в забуття, тургенівська довго тяжила над образом нашого поета, а добролюбівська ще й сьогодні є зручним знарядом в руках большевицьких літературознавців.

І тепер надходить черга на розвінchanня голосної теми — Шевченко і Чернишевський.

Для Чернишевського Шевченкова літературна творчість не стала об'єктом літературної аналізи. Натомість цей «коновод» російської демократії кілька разів залишки використовує ім'я Шевченка чисто публіцистичним способом, «поглиблюючи» Добролюбова в тому напрямку, що в Шевченкові бачить передусім клясово-селянського поета. Посилаючись на авторитет нібито свідчень Шевченка, Чернишевський твердить, що для українського селянина і поміщика в принципі мають бути важливішими клясові перегороди, аніж спільні національні завдання.

Сперечаючись з редакцією галицького «Слова», Чернишевський на користь своїй власній концепції творить фантастичну картину суспільних відносин у Галичині і приписує цю вигадку Шевченкові:

«Багато найможніших панів у Галичині — чисті русини... Нехай воно («Слово» — Ю. Б.) спитає у русинів, чи менше, ніж польські пани, брали повинностей ці русинські пани, чи більше від польських панів вони зробили поступок русинському народові, коротше кажучи, чи краще було русинському селянинові у русинського пана, ніж у польського?.. Чули ми про це свідоцтво від людини, ім'я якої дорогоцінне кожному малоросові, — від покійного Шевченка» (Шабліовський, Шевченко і російська революційна демократія, К. 1935, стор. 75).

Тут усе від початку до кінця вигадка. Не міг Шевченко, якби й мав розмови з Чернишевським, говорити про соціальні відносини в Галичині, які йому не були близче відомі. Тим більше не міг він подавати цілком неправдивого твердження, що в Галичині є велика кількість найбагатших дідичів української національності.

Кілька витягів з писань родоначальника російського нігілізму — і у советськім літературознавстві на цім ґрунті фабрикується теорія про «дружбу» Шевченка і Чернишевського, про плодотворні впливи останнього на першого. З погляду політично-го таке трактування кінцевого етапу Шевченкового духовного розвитку надзвичайно важливе для большевиків. Якби їм вдалося довести, що поет тісно зійшовся ідейно з Чернишевським, то це означало б, що автор «Кобзаря» наприкінці життя проміняв свою суверенно національну революційну поставу на інтернаціоналізм, під покришкою якого виявлялася сuto російська революційно-політична діяльність гурту «Современника». І тому пускаються в хід всі засоби. Висвітлення «дружби двох демократів» вважається справою державної ваги. На її вивчення приділяються великі кошти. Мобілізуються зусилля вчених архіваріюсів, переріто всі архіви.

Спадщину Чернишевського вивчено в деталях. Широкі матеяли і коштовні видання дають повну уяву про його діяльність. В цих матеріялах бракує тільки одного: будьякого виразного доказу, що Шевченко і Чернишевський бодай один раз мали якусь серйозну розмову на принципові теми. Не знайдено взагалі жодного доказу зацікавленості з боку Шевченка особою Чернишевського, його духовним обличчям і його концепціями.

На цю тему списано вже гори паперу. Книжка С. Шабліовського про це — «Шевченко і російська рев. демократія» — має 146 сторінок і все таки є лише купою цитат, що засвідчують безсилість автора і в такім докладнім викладі щось переконливо довести.

Найгрунтовнішою працею в цьому напрямку є книга Маріетти Шагінян «Шевченко», в якій висвітленню «зв'язків» двох діячів приділено 28 сторінок. Але і ця робота є також прикладом несумлінності. Проте авторка все таки кокетує з науковою, її аргументація має науковоподібний характер, і тому ми все таки спинимося на аналізі саме тих фактів, якими вона оперує.

Шагінян вказує на те, що Шевченко і Чернишевський мали змогу зустрічатися у Петербурзі 1858/59 р.р. у мешканні Костомарова. В доказ наводить вона широкі витяги зі спогадів Мордовця («Літературно-Науков. Вісник», 1902, кн. VI). Але у Мордовця бачимо лише ось що: коли до кімнати Костомарова зайшов Чернишевський, Шевченко, не звертаючи на нього особливої уваги, ходив далі по кімнаті і наспівував «увесь вечір»:

Ой, зійди, зійди, зіронько вечірняя.

З цієї байдужої зустрічі, описаної Мордовцем, видно, що обидва діячі вже були перед цим познайомлені. Але який характер носили їхні інші зустрічі? В своїй «Автобіографії» Костомаров пише, що в 1858 році у нього на квартири збиралося вітірками широке товариство петербурзьких літератів, серед принадежних до цього кола згадує і Шевченка та Чернишевського.

Однаке це нічогісінко не дає для доказу їхніх близьких зв'язків. Відвідувачами костомарівських вітірків були люди різних переконань і національностей. Чернишевський поруч свого ідейного противника — ліберала Кавеліна. Ці зборища були, мабуть, тим вуликом, в якому кишіло людьми, що єдналися на ґрунті однаковості професії.

З Шевченком в ті часи був шапочно знайомий майже весь культурний Петербург. Серед цих знайомих міг бути і Чернишевський.

Маріетті Шагінян вдалося відшукати документ, з якого бачимо, що Шевченко один раз був у Чернишевського, але й тут немає ніяких доказів про близькість відносин.

У Чернишевського восени 1859 р. оселилася його родичка Полінька Пилипа. В своєму листі додому від 22. вересня 1859 року вона пише:

«Не дають закінчити лист, уже дванадцята година, пропали ми нині. Сьогодні може будемо у Костомарова, знову побачу Шевченка, один раз уже бачила у нас. Він справді схожий на ...»

Тут лист обірвано, і Шагінян продовжує: «Вся остання фраза («він справді схожий на») старанно, закарлючечками, викреслена, як роблять на листах, щоб не можна було прочитати. Але закарлючечки вицвіли і раніший текст уже вгадується оком.» Шагінян не хоче лише сказати, який саме текст вгадується. Очевидно, їй незручно цей текст подати, бо він руйнував би ілюзію про близькість Шевченка і Чернишевського. Якщо Полінька продовження своєї фрази «старанно, закарлючечками» закреслила, то це значить, що далі розгорнене порівнення вона вважала за непристойне. Що б це мало бути? Ми знаємо, що тодішній солодково привітний, а по суті глибоко ворожий поетові Петербург називав його «кабаньюгою». Чи не це повторила Полінька? У всякім разі, в листі була якась непристойність на адресу Шевченка.

Цю непристойність Полінька не вигадала власним розумом, бо в тексті листа є слово «справді», яке свідчить, що дівчина лише приєднується до почутого нею погляду. Полінька була сві-

жою людиною в оточенні, вона щойно приїхала з Саратова. Чи могла вона почути неприємність з уст чужих, мало знайомих людей? Більш імовірне, що саме в родині Чернишевського були негативні, може глупливі порівнення на адресу Шевченка. Якщо міг Шевченко про найближчого співробітника Чернишевського, Некрасова, співредактора «Современника», казати, що «Некрасов не тільки не поет, а навіть віршороб незграбний», то чому не міг Чернишевський відплачуватися насмішкою; адже у світлі естетики Чернишевського Некрасов був поетом ідеальним.

З листа Поліньки виходило б, що Шевченко одвідав Чернишевського. Та Шевченко в Петербурзі відвідував дуже багатьох. Він був навіть у І. Тургенєва. Але не зважаючи на роблено прихильні відгуки останнього про Шевченка, відгуки, якими фактично препаровано образ Тараса Григоровича, ніхто не пробує доводити дружби обох письменників. А Чернишевський, висловлюючися про Шевченка як про авторитет, також бепардонно перекручував Шевченкові погляди.

Шагінян твердить, що в альбомі О. С. Чернишевської Шевченко зробив шість малюнків олівцем. Підпису художника під цими малюнками немає. Пригадуємо, як навіть такий грубий фальсифікатор, як Шабліовський, довідавшися, що існують, напрещі, документальні докази для його улюбленої тези, полетів на Північ і... повернувся розчарований і кислий. У своїй книзі про цей доказ він лише згадав, не розводячись про це докладно, хоч мав для цього в своїй спеціальній праці «Шевченко і російська рев. демократія» досить місця.

І справді, ці альбомні малюнки нічого спільногого з Шевченком не мають. Один з них вмістила Шагінян у своїй книзі. В манері малювання нічого схожого на Шевченка. Цей примітивний шкіц ні в якому разі не міг належати олівцеві Шевченка.

Для характеристики «наукової» методи Шагінян візьмемо та-
кий приклад. Зі спогадів Мікешина вона бере згадку, що у Шев-
ченковій кімнаті на підлозі валялися «растерзанные» примірники
«Современника». І вона робить коментар: «Растерзанные, то есть
зачитанные» (стор. 244). Кожний, хто знає російську мову, пого-
диться, що «растерзанные» може означати з таким же правом
і «роздрані», подрані на папір, особливо якщо книжки валяються
на підлозі.

Ми розглянули весь аксесуар доказів Шагінян, авторки, яка дотепер найповніше подала «документальний матеріал» до теми, що нас тут цікавить. Висновок з цього ясний — все таки немає нічого переконливого, щоб твердити про близькі стосунки Чернишевського і Шевченка.

**

— Все це добре, — скаже хтось із допитливих читачів, — але чому все таки Шевченко писав не лише українською, а й російською мовою?

Питання надзвичайно важливе, і відповідь на нього може бути переконливою тільки в тому разі, якщо ми дамо її в розгорненому вигляді і з охопленням основних джерел, що до такої відповіді подають матеріял.

Ми вже знаємо, як у вступі до «Гайдамаків» реагував Шевченко на поради Белінського й інших ревнителів російського імперіялізму писати по-російському. Такою ж є його нехіть до російської мови і в поемі «Сон» («У всякого своя доля»).

В устах зрусифікованого землячка (епізод ілюмінації Петербургу) російська мова сама по собі є стилістичним прийомом, вживання її характеризує царського лъокая, як «каламаря мерзенно-го», якого зі зневагою цурається поет. Поет знає російську мову, але підкреслює, що говорити нею не хоче. Потяг до цієї мови, сполучений з погордою до рідної, є переходом у стан ворога. В його очах петербурзькі бюрократи українського походження не що інше, як паразити:

П'явки, п'явки! Може батько
Останню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови! ..
Україно, Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом политі,
В німецьких теплицях
Замучені. Плач Вкраїно,
Бездітна вдовице!

Українська мова була для Шевченка невід'ємно інтимним елементом, частиною його істоти. Коли він у далекому засланні, в Новопетровській фортеці, приходив у «нормальний» душевний стан, тоді, як сам про це свідчить, він «забував» московські пісні і в душі його будилися українські народні мотиви (див.: Т. Шевченко, Собр. соч., М., 1949, т. V, стор. 102). Почувши на засланні незіпсовану українську вимову від свого нового товариша недолі, поет весь проймається радісним трепетом (там же, стор. 133).

В культуванні української мови як літературної, доско-

налої й твердо спертої на власний народній ґрунт, Шевченко бачив одне з основних завдань сучасної йому української літератури. Звідси головно випливає його крайній негативізм до Г. С. Сковороди; «вінегретні» щодо мови пісні Сковороди викликали у Шевченка лише відразу (там же, т. IV, стор. 26). В спогадах П. Селецького («Киевская Старина», 1884 р.) є один дуже цікавий епізод. Селецький був на Різдвяних Святах з 1843 р. в Яготині, маєтку Репніних, саме тоді, коли там гостював і Шевченко. Селецького вважали тоді знавцем музики. Княжна В. М. Репніна, закохана в Шевченка, наштовхнула обох своїх гостей на ідею спільнотворення опери. Лібрето мав написати Тарас Григорович. Сюжет вибрали з життя гетьмана Мазепи. Але після цього справа не пішла далі. Причиною було те, що поет волів мати оперу українською мовою, а образ Мазепи змальованим у позитивному плані. На таке не хотів погодитися поміщик Селецький.

З цього не трудно зробити висновок: Шевченко боровся за повноцінну українську літературну мову, яка охоплювала б собою всі сфери духової діяльності народу.

І все таки український геній вважав за можливе і доцільне для себе писати російською мовою. Перші його кроки в цьому напрямку припадають на 1841 рік. Сама по собі ця «проба пера» пов'язана з бажанням дати відсіч своїм напасникам в російській літературній критиці. Поет поставив завданням довести, що його писання українською мовою не є ознакою невміння творити по-російськи, не є прикметою меншовартісності української мови: не через бездарність він віддає всі свої сили «мужицькій» мові, а з глибоких ідейних спонук. Начерки до драми «Нікита Гайдай» були своєрідною полемікою, мали задемонструвати перед російським світом уміння поета писати по-російськи, показати оте його «вмію, та не хочу». З тою ж метою 1842 року написав Шевченко і поему «Слепая», а також десь у 1842 або 1843 «Гризну». «Щоб не казали москалі, що я їх язика не знаю», — зазначав він у листі до Г. Тарновського з приводу цих творів.

Але разом з тим Шевченко переживає болючі внутрішні вагання. Він не знає, чи добре зробив, написавши «Слепую» по-російськи, чи не є такий спосіб захисту своїх позицій виявом підсвідомого почуття національної меншовартісності. В листі до Кухаренка від 30. вересня 1842 року виливає він ці свої розплачливі настрої самодокору:

«Переписав «Слепую» та й плачу над нею. Який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом! Лихо, брате отамане! Ій Богу,

лихो! Се правда, що oprіч Бога і чорта в душі нашій є щось таке страшне, що аж холод іде по серцю, як хоч трошки його розкриеш... Що ж нам робити, отамане-брате? Прати проти рожна чи закопатися в землю? Дуже мені не хочеться друкувати «Слепую»...

I поет вирішив все таки не друкувати цього твору. Так за життя Шевченка «Слепая» і не вийшла друком. Тут виявилася величня постава творця національного з голови до ніг. Не спускаймо ж з ока історичних обставин, в яких така постава зформувалася. Це була доба, коли Шевченкові літературні сучасники з легким серцем перестрибували з одної мови на другу. Так робили і Гребінка, і Квітка-Основ'яненко, і Костомаров — хіба всіх перерахуеш? I Шевченко перший глибоко застановився: чи морально писати по-російськи навіть тоді, коли цим хочеш підняти авторитет свій, яко творця вартостей української літератури. Написавши в 1843 році «Назара Стодолю» по-російськи, в наступному році він перекладає сам цю п'есу на українську мову. Чи не знищив він власноручно російського тексту «Назара Стодолі»? На це питання певної відповіді літературознавство, мабуть, уже не здобуде. У всякім разі небавом по Шевченковій смерті серед його рукописів російського оригіналу «Назара Стодолі» вже не знайдено.

Однак, пишучи загадні твори російською мовою, Шевченко не тільки насичував їх наскрізь українським змістом. Він також не обмежував себе в цих творах і щодо своїх антимосковських настроїв.

Мар'яна, героїня драматичного уривку «Никита Гайдай», захоплюється оповіданнями свого коханого про те,

Как Сагайдачный с казаками
Москву и Польшу воевал.

В цьому творі відчувається революційно-національний патос. Гетьманський післанець Микита і його Мар'яна живуть лише безмежною відданістю Україні. Їхнє взаємне кохання розпливається в могутнішому почутті, в любові до рідної країни. Закінчується уривок енергійними рядками, що звучать немов гімн:

Нет, запоем песню славы
На попелище роковом!
Огонь и кровь мы на расправу
В жилища вражьи понесем!

И наши вопли, наши стоны
С их алчной яростью умрут.

Ці бойові рядки сприймалися сучасниками, як відгук на поневолення України Москвою. Шевченко й російською мовою залишався небезпечним для Росії.

Поема «Слепая» є варіацією улюбленої Шевченкової теми покритки.

Національний бік трагедії покритки підкреслено ще виразніше, як у «Катерині»:

А летом дидыч молодой
В село приехал. Злые чары
Он из Московщины с собой
Привез, красавец, для меня.

Дуже образно і розчулено відбиває автор у цій поемі свою тугу за Україною. Згадуючи про красу українського осіннього полу-дня, поет звертається до української природи і просить у неї дозволу привітати її «чужими звуками». Його покритка співає псалом:

Кого рыдая призову я
Делить тоску, печаль мою?
В чужом краю кому, тоскуя
Родную песню пропою?

Суворі рядки псалму картають земляків за те, що вони рідного брата продали «иноплеменникам за злато». Здається, немає потреби розшифровувати, яких саме «иноплеменників» мається на увазі.

Поема «Тризна» — це плач гордої одинокої душі, яка в своїх високих поривах, в служінні своїй батьківщині, не знаходить собі зрозуміння серед чужого світу і натикається на стіну байдужості:

О святая!
Святая родина моя!
Чем помогут тебе рыдая?
И ты закована, и я

— — — — —
Тебя убили, раздавили;
И славословить запретили
Твои великие дела!

Шевченкові виступи російською мовою до заслання були спорадичними. Вони вичерпуються допіру згаданими творами.

Шевченко прийшов до висновку, що російського імперіяліста словом не дошкулиш.

У друге звернувся Шевченко до використання у своїй творчості російської мови на засланні. Навіть советські дослідники змушені, на основі аналізування тексту повістей «Наймичка» і «Варнак», прийти до висновку, що дати під цими повістями («Наймичка» — 25 лютого 1844 р., «Варнак» — 1845 р.) Шевченко свідомо поставив незгідні з правою (див. вступну ст. акад. О. І. Білецького «Русские повести Т. Г. Шевченка». Т. Шевченко, Собр. соч., т. V, стор. 7—8). В дійсності ж ці повісті, як і всі інші, написано в 50-х р. на засланні, і поставлення раніших дат є лише способом конспірації перед російським начальством. Поета заслано в пустельні піски без права писати й малювати. Надруковані його книжки не дозволялося продавати. Живу людину хочуть вплакувати в труну. А поет не даетється. Ідучи із смердючої касарні в пустиню, ховаючися там від людей, мережить віршами захалявну книжечку. Однак знає, що заслання його безтермінове; можливо, що він ніколи не вийде на волю і ніколи не бачити йому в друкові плодів своєї підневільної музи. І це так важко діє на нього, що він далі не всилі писати поезії, западає кількарічна перерва, і Тарас Григорович спромагається повернутися до поетичної творчості аж тоді, як дістаете радісну звістку про недалеке визволення. І от на ці роки поетичної безплодності головно і припадають його прозаїчні твори російською мовою. Мистець добирал спосіб, як все таки йому вибратися з німої могили, як поділитися своїми думками із українською громадою. Мимохіт мусів звернутися до російської мови, як до засобу конспірації. Думав, що чужа мова так здеформує мистецьку фізіономію його творів, що цензура не пізнає в них спарвжнього автора. Писав під псевдонімом — Тарас Дармограй. Написані повісті висилав через своїх друзів до редакцій російських журналів. У листах писав про це дуже обережно, називаючи свої «контрабандні» посилки «шматками матерії».

Повісті лежали в редакціях без руху. Це був бойкот. Почасти з недооцінки, почасти з боягузтва редакторів, а може не абияку ролю в цьому бойкоті відогравала свідомість того, що повісті не були російськими по своїй суті, вони залишилися українськими. І редактори не знаходили за потрібне цей чужий їм світ задивленої в себе України виносити на сторінки своїх журналів. Авторитет російських редакторів впливнув і на Пантелеїмона Куліша, який до Шевченкових повістей поставився осудливо. Оста-

точний засуд дав редактор «Русской Беседы» С. Т. Аксаков. В листі до Тараса Григоровича він висловився про повість «Матрос» так:

«Вона (повість — Ю. Б.) аж надто нижча від вашого величезного поетичного хисту. Ви лірик, елегіст, ваш гумор невеселий, а жарт не завжди дотепний. Правда, там, де ви торкаєтесь малювання, там все у вас прекрасно, але це не викупав недоліків цілого оповідання» (цит. за кн.: Ш-ко. Собр. соч. т. V, стор. 9).

Після такого відгуку Шевченко припинив свої спроби видrувувати повісті. Присуд російських редакторів тяжив над думками україnofілів про ці твори, і повісті в окремій книзі з'явилися друком аж 1888 року, однак ще й дотепер не дочекалися всебічної наукової оцінки в українському літературознавстві.

Безумовно, прозаїчні твори Шевченка мали деякі помітні наvіть на той час мистецькі недоліки, переважно в композиції. Однак, на фоні тодішньої літератури вони все таки були явищем надзвичайним і своєю тематикою, і ідейними мотивами, і окремими мистецькими деталями.

В них відбилися образи понурого середньоазійського ляндшафту й побуту, страждання людей, закинутих в умови напівварварського існування в солдатчині. Там знайдемо й картини Петербургу 40-х р.р., від розкішних апартаментів Брюлова починаючи і на гнилих «трущобах» «публічних домів» кінчаючи. В на світленні всього цього лежить виразна печатка великої людянності, що нагадує нам дух «Знедолених» Віктора Гюго. Повістяр мислить образами як революціонер і просвітитель, що передусім шукає ключів до перетворення духовості людської. Але і там, де мистець відривається від української дійсності, він все таки і чужину бачить українськими очима. Про це свідчить його м'яка і щира українська сантиментальність, задушевність, літературна форма розповіді, перебрана від Квітки-Основ'яненка. Та в центрі його тематики все таки Україна. Не гоголівська, в екзотику закочичена, приваблива і святкова, оповита романтикою і фантастикою, як пластично-прекрасний звук відгомонілого вчора; вона постає перед нами з Шевченкових повістей у всій своїй маєстичної простоті й реальності, як Україна вічно невмируща зі своїми історичними пам'ятниками архітектури, зі своєю красою природи, з людьми, що черпають життєву снагу в патріярхальних традиціях старовини і, як уміють, боронять себе від зазіхань холодної півночі, від розкладових впливів Москви.

Колоніяльна система глибоко внурилася в український орга-

нізм в часах Шевченка. І не тільки цензурні обставини, але й самий факт опанування України Москвою в першій половині 19 століття, опанування, яке вже заходило і в деякі сфери духового життя, змушує Шевченка в трьох місцях своїх повістей говорити про «Росію», розуміючи в комплексі російськості і Україну. Це була констатація наявного і тимчасового стану, але ні в якому разі не примирення з ним.

Обходячи цензурні рогатки, Шевченко знаходить форми для м'яко ліричного картання української психології гречкосійства, сумирності і неповоротності українця, його сердечної привабливості, простодушної наївності, поетичних, але згубних для розвитку народу:

«О, милі непорочні земляки мої! Якби і матеріальним добром ви були так багаті, як моральною сердечною привабливістю, ви були б найщасливіший народ у світі! Та ба! Земля ваша, мов рай, мов сад, насаджений рукою Бога — чоловіколюбця, а ви тільки безоплатні робітники в цьому плодоносному, розкішному саді. Ви Лазарі убогі, що живитеся падущими окрушинами з розкішної трапези ваших зажерливих ненаситних братів.»

Це також констатація сумного факту єдності «російського комплексу», але такої єдності, в якій є старший російський брат, зажерливий і ненаситний, що за столом життєвого банкету усадовлюється, і українець — «Лазар убогий», що крихтами живиться. Чи ж можна створити яскравіший і експресивніший образ колоніальної системи «матушки — Росії?» Большевицькі спроби трактувати цюйно неведену цитату, як образову формулу відносин поміщиків і кріпаків тут цілком безрадні. Треба триматися тексту, а не власних здогадів. А текст виразно каже не про «селян», не про «кріпаків», а про «земляків» і про «народ» у його відношенні до світу.

Советське літературознавство твердить, що Шевченко в своїх описах українських історичних пам'ятників виявляє «історико-етнографічні інтереси». З Шевченка тут хочуть зробити лише ученого моля, археографа. А насправді було інакше. Старовина промовляла до поета своєю проречистою мовою національної слави і безслав'я, і повістяр розкривав її мову перед читачем:

«Берегами Дніпра, в губерніях Київській, Полтавській, ви не пройдете верстви поля, не прикрашеного високою могилою, а іноді й десятком могил... Моя перкрасна, могутня,

вольнолюбива Україна туго начиняла своїм вольним і ворожим трупом незчисленні величезні кургани. Вона своєї славі на поталу (підкр. Шевченка) не давала, ворога-деспота під ноги топтала і — вільна нерозтлінна — умирала. Ось що значать могили!.. («Матрос»).

У повісті «Близнята» маємо класичний зразок політичної пропаганди Шевченка через, здавалось би, «невинне» змальовування церковного образу.

Козак Микита Федорович Сокира зі своєю дружиною Параскою Тарасівною їздять молитися в Переяславську церкву Покрови, що її збудував, як каже Шевченко, «полковник Переяславський Мирович, друг і співучасник проклинаного Івана Мазепи». В церкві на чільнім місці образ Матері Божої, що покриває своїм омофором Петра I і його жінку Катерину, разом з ними й гетьмана Мазепу. Серед покритих омофором — і князь Меншіков. Микита Федорович докладно розповідає своїй дружині про історичних діячів, зображеніх на іконі, розповідає і про спалення Меншіковим столиці України, Батурина. Парадська Тарасівна після цього зі здивованням запитує чоловіка:

«За що Вона його покриває?»

Саме по собі запитання промовисте. Тодішній читач, який здебільшого був знайомий з «Історією Русів», знову про варварство російської армії при захопленні Батурина, і для нього це питання звучало цілком виправдано без докладніших пояснень автора. А взагалі цей уривок давав матеріял для надуми. Мазепа під омофором Божої Матері і щорічні прокляття на адресу гетьмана в тій самій церкві, де він на іконі зображений. Який змістовний натяк на брудний цинізм московської церкви!

Позитивні герої Шевченкових повістей ненавидять Москву і московщизну всією свою істотою. Ось, приміром, старий чумак в повісті «Наймичка», Яким Гирло:

«Раз було взявшся він достарчати цукор-сипець до самої Москви, тільки Москва жартувати не любить з нашим братом хохлом, так що він ледве з парою волів додому прийшов. І з того часу, якщо йому ненароком хто скаже слово про Москву, то просто з хати вижене, а якщо в гостях почуче таке слово, то надягне капелюха і, не прощаючись із господарем, поїде на свій хутір. Яким Гирло, як видко, був чоловік не так собі, не всякому давав собі ступати на п'яти.»

У Гирла найнялася в найми дівчина-покритка. Її кривдник-коханець, московський офіцер, полюючи на зайців разом зі своїми товаришами, натрапляють на хутір Гирла:

«Накинувши кожух, вийшов до них сам Яким і спитав, знявши капелюха, що ім треба.

— Відчиняй браму, тобі кажуть, старий хохол!

Яким надягнув шапку і, не кажучи ні слова, пішов назад до хати.

— Що там таке за воротами? — спитала його Марта.

— Татари підступили, — відповів він спокійно.»

Таку само антимосковську поставу знаходимо і у Микити Сокири. Московська пісня «пастушка полоскалася в струях» є для нього піснею чужоземною і чужкою для українського смаку, і Микита своєю іронією до таких пісень поволі відзвичає від них свою дружину, яка вхопила вже перших плодів русифікації, і повертає її до лона рідної пісенної культури.

Негативні образи російських поневолювачів України відтворені письменником із життя з глибокою правдивістю і відразою.

Ось хоч би й повість «Наймичка». Безецний джигун корнет спокусив дівчину, покинув її покриткою, а коли вона дала собі раду, врятувала дитину й себе від загибелі, корнет знов знайшов її й хоче відновити свої брудні залияння. Йому довго не щастить. Нарешті військо вирушає в похід. Корнет робить спробу потягнути з собою й дівчину, щоб обернути її у військову повію:

— Ну, скажи, дурна, хіба тобі краще мужичкою бути?

— Краше.

Та зрозумій ти мене. Аджеж ти будеш офіцерша!

— Не хочу я бути офіцершею, я мати офіцерського сина, і з мене досить!

І вона знову відвернулася.

— Так от же тобі, уперта хохлачко! — І він її вдарив по голові нагайкою, промовляючи: — Проклята! Повернувши коня, помчав у поле.»

Розгорніть сторінки повісті «Княгиня» і ви там побачите кольоритну фігуру князя Мордатова, брудного хама і циніка. Через одруження дістав він собі в маєток українське село. Свій палац перетворює на вертеп розпусти, улаштовує нічні оргії: «Танцюйте, — кричить, — хохлацькі душі, танцюйте! А не то всіх вас передушу!» Село стогне під його ярмом, жебрачіє. Недорід

через засуху приносить з собою голод. Люди блукають, мов тіні, вимирають, божеволіють. У князя ж повні комори хліба, що його ідять миші. Але він невмолимий. Не дати селянам ні рисочки! Хліб продає жидам на сторону. А коли прийшла люта зима, загостили до селян, крім голоду, ще й люті морози:

«Ліс, обідраний весь, висох, а князь, наш господар, заборонив його на дрова рубати. — „Хто, — каже, — хоч гілочку зрубає, того, — каже, — в труну зажену. Ліс гарний, сухий, влітку візьмуся, — каже, — палати собі будувати. Я люблю простір, мені потрібен палац, а не хибарка хохлацька, в котрій я тепер гніжджуся, як ведмідь, у барлозі!” — І люди бідні і мерзли і мерли.»

Як бачимо, ці твори хоч і написані по-російському, не можуть називатися «російськими повістями», і даремно таку назву причіплюють до них большевицькі видавці, намагаючись хоча б таким способом творити враження, що Шевченко є «сином двох братерських культур».

* *

Останньою річчю, що її писав Шевченко російською мовою, були його записки, які він постійно називав «Журналом» і які большевицькими літературознавцями названі «Дневником». «Дневник» і «Журнал» в російській мові поняття дуже близькі, означають систематичні нотатки, поточні записи з дня на день. Але цілковитої тотожності в значенні цих слів немає. «Дневник» — це записи інтимні, те, в чому людина звіряється лише самому собі, це свята святих особистості. «Журнал» — теж щоденні нотатки, але, здебільшого, з відсутністю тої інтимної повноти, яка властива «Дневнику». В часах Шевченка слово «Журнал» уживали в значенні то дорожніх записок, то записок про якісь події. Міг бути також на кораблі журнал вахтенний (або шканечний), штабний журнал, засідань, тобто протокол тощо. Отже, слово «Журнал» навіть і в значенні денних особистих записок може бути обтяжений деякою дозою офіційності, описовості, об'єктивності опису. Думаемо, що Шевченко вибрал слово «Журнал», а не «Дневник» свідомо, бо не мав на увазі творити документу наскрізь інтимного. В первісному задумі це була книга записів, яка мала перетворитися в дорожну книгу. Поет починав її писати, будуючи в уяві «повітряні замки» (його власний вислів) своєї поворотної мандрівки із заслання. Він знов, що довго їхатиме Волгою, потім опиниться в Москві, Петербурзі, серед росіян, своїх

знайомих і колег за професією. Щоб заощадити сили на безко-
нечні повторення розповідей про минуле, поет вирішив заноту-
вати «для широкого вжитку» свої останні враження в Ново-
петровській фортеці, а далі і спостереження подорожі та сухі
вістки про перебування в Москві й Петербурзі. Писання журналу
вважав він заняттям «мимоходним» (Собр. соч., т. V, стор. 103):
«на бездельи и это рукоделье» (т. V, стор. 55). Він писав для «ми-
лых искренних друзей», для випадкових і невипадкових знайо-
мих, що в іхніх очах поет був «наш самородок», для тих, що за
чаркою обнімали його і вітали з волею, аби на другий день забути
про його існування. Всім їм Шевченко щедро відкрив доступ до
свого журналу, а багато з них навіть приклади свою руку серед
його записів. Всі оті Клопотовські, Незабитовські, Одінцови, Чель-
цови, Кішкіни, Чекмар'ови й інші, що занесли свої імена в «Жур-
нал», пройшли малопомітними тінями в житті поета, але для них
«Журнал» був доступний. І в задумі, і в основі своїй «Журнал»
не був документом інтимним, він не відбивав душевних глибин
поета, так, як його ліричні поезії. В ньому є лише окремі інтимні
моменти, як відхилення від первісного задуму.

Російська критика завжди тріумфувала, що, мовляв, поет
найінтимнішу свою річ вважав за потрібне писати по-російськи.
Тургенев навіть іронізував з цього приводу. У світлі цього зовсім
не випадковою є й спритна підміна Шевченкової назви «Журна-
ла» назвою «Щоденника».

Читач, на якого був розрахований «Журнал», визначав до
певної міри і зміст його. Тут чимало такого, що було для самого
поета на периферії його інтересів, але він мав на увазі своїх
читачів і нотував для них, говорив їхньою мовою і вживав їхніх
життєвих понять. Він знов, що його оточення — здебільшого росій-
ські ліберали й напівліберали, і йому було ясно, що чим більше ці
ліберали захищають тривкість імперії, то легша буде боротьба для
українських визвольних сил, які тоді щойно зароджувалися й
оформлювалися. І тому він висловлюється про речі суперечливі
російської духовної дійсності, він навіть виявляє намір свій створити
серію сатиричних малюнків для вихови «нашого среднего сосло-
вия», маючи на увазі під цим «средним сословием» «наше темное
полутатарское купечество», тобто купецтво національно росій-
ське.

Однак Шевченко був людиною безпосередньою в більшій
мірі, ніж виховником. Його національно-українські переконання
яскраво позначилися і в «Журналі». Бо навіть і тут, у «Журналі»,

призначенному для досить строкатого, переважно російського читача, його увага раз-у-раз концентрується на явищах української культури, на українських людах, і рядки ці, сповнені чарівної приваби, говорять про могутню любов поета до своєї вітчизни. Ось він згадує свою молодість, перебування на науці у майстерні славетного Брюлова. І думка відразу ж перестрибує до тих мрій про Україну, які колись у майстерні великого вчителя відтягали його від малярства:

«В сутіні його елегантно-розкішної майстерні, як у спекотливому дикому степу, переді мною мерехтіли мученицькі тіні наших біdnих гетьманів. Переді мною розлягався степ, засіяний могилами. Переді мною пишалася моя прекрасна, моя бідна Україна, у всій непорочній, мелянхолічній красі своїй... I я задумувався: я не міг відвернути своїх духових очей від цієї рідної чарівної розкоші».

І як колись у майстерні Брюлова переслідували Шевченка думки про Україну, так само не покидають вони його під час писання «Журналу». Це найкраці, найпоетичніші рядки його нотаток, вони, немов коштовні перли, прикрашують «Журнал».

Советські дослідники на всі лади стараються довести, що Шевченко наприкінці життя віддалився від українського оточення, порвав ідейні зв'язки з людьми типу Куліша. Хоч і знаємо про розходження між обома творцями української духовості, між «кармазинником» Кулішем і «січовиком-нетягою» Шевченком, мовляв Панько Олелькович, — все таки в основному, у ставленні до найбільших національних вартостей їхня духовна єдність була фактом. І про це близкуче свідчить «Журнал»:

«Спасибі ще Кулішу, що догадався прислати книжок... Особливо вдячний я йому за «Записки о Южной Руси». Я цю книгу скоро напам'ять буду читати. Вона мені так відразно, так чародійно виразно нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я ніби з живими розмовляю з її сліпими лірниками й кобзарями. Найчудовіша, найшляхетніша праця. Діямант в сучасній історичній літературі. Пошли тобі Господи, друже мій щирий, силу, любов і терпіння продовжувати цю неоціненну книгу. Прочитавши вперше цю діямантову книгу, я наважився був робити зауваження, але коли прочитав у друге і втретє, то побачив, що замітки мої — замітки п'яної людини та й годі» (там же, стор. 60).

Соціальне соціальним, а національне, українське, все таки для

поета і тепер, наприкінці життя, на першому пляні. Це бачимо раз-у-раз. Ось, напр., нотатка 19. квітня 1858 р.:

«Вечір провів у Галагана. Він прочитав опис свого будинку, збудованого у старому українському смаку, в Прилуцькому повіті. Панська, але гарна й варта наслідування витівка.»

Шевченко культывував почуття людської гідності, гордої психічної незламності, яка так потрібна для успішної боротьби. Згадаймо під цим оглядом хоч би «Юродивого». І він радів, коли цю відпорність та мужність знаходив у своїх земляках. «Журнал» малює перед нами два такі по-мистецькому завершені образи українців, з якими спіткався поет на засланні. Один — Скобелев, солдат з України, якому начальство прибрало московське прізвище, але не могло змінити його незалежної національної вдачі. На Україні він не зніс кріпацького ярма, тинявся без притулку, поки не вхопила його поліція. Щоб не вертати під панську руку, назався він «непомнящим родства» і опинився в солдатах. Від людини цієї віє на Шевченка життевим оптимізмом і поезією рідних образів. Скобелев — прекрасний співак, і його українські співи безугавно сповняють Новопетровську фортецю. І в цих жахливих обставинах він залишився людиною. І коли його, денщика, обікрав командир, присвоїв йому прислані гроші, обурений за цю кричущу несправедливість вимагає Скобелев у командира повороту свого майна. І на ляпас розлюченого начальника відповідає таким же ляпасом. За це женуть його через «зелену алею», а тоді засилують на Сибір. Серце поетові крається за нещастя свого товариша по недолі, але він певен, що десь і в Сибіру лунатиме ще його життедайна українська пісня і не одного закованого в кайдани українця розважатиме.

Не менше привабливий і другий образ Андрія Обеременка. Для поета Обеременко є радісним прикладом того, що й довго калічена солдатською московщиною українська людина потрапить не піддатися русифікації. Обеременко зберіг запахущу чистоту української вимови по довгих роках солдатської каторги. І це, а також те, що Обеременко не став «бравим солдатом», принужує нашого автора ставитися до свого товариша з побожною пошаною:

«Незалежно від його простої, шляхетної вдачі, я полюбив його за те, що він на протязі двадцятирічного солдатського гидотного життя не загидив і не принизив своєї національної

і людської гідності. Він залишився вірний усіма сторонами своєї прекрасній національності. А така риса ублагороднює навіть і неблагородну людину» (там же, стор. 134).

Ідучи Волгою на пароплаві, Шевченко спостерігає краєвиди, бачить курган і довідується, що його називають Царевим курганим, бо, за народнім переказом, на ньому побував цар Петро I. І це дає привід Шевченкові розгорнути протиставлення російської й української народної психології. Українському народові зовсім не властиве схиляння перед деспотами, і він не відзначає у своїй пам'яті таких подій, як сходження на гору якогось «помазанника-пройдисвіта».

Україна і Росія — антиподи духовної культурної. Шевченко прекрасно розуміє цю істину і підкреслює її в «Журналі». Проречисто свідчить про це і його зіставлення типу українського села з російським. Естетизм української вдачі виявляється через стиль побутової культури. «Там село і навіть місто заховали свої білі привітні хати в тіні черешневих і вишневих садів. Там бідний неусміхнений селянин оповив себе пишною вічно усміхненою природою і співає свою понуру, задушевну пісню, в надії на краще існування.»

І зовсім інший, контрастовий образ московського села, крізь який прозирає протилежний українському психічний тип людини:

«... в московській людині є вроджена антипатія до зелені, цієї живої, близкуючої ризи усміхнутої матері природи. Московське село це, як висловився Гоголь, накидані купи сірих колод, з чорними отворами замість вікон, вічний бруд, вічна зима! Ніде лозинки зеленої не побачиш, а з боків не-пролазні ліси зеленіють, а село, ніби навмисно, вирувалось на велику дорогу з-під тіні цього непрохідного саду, розтягнулось у два ряди коло великої дороги, вибудувало заїзний двір, а на одшибі каплицю і шинок, і йому більше нічого не треба. Незрозуміла антипатія до чарів природи (там же, стор. 108).

Тут була не тільки ненависть до офіційної самодержавної Росії, але глибокий критицизм до всього російського. З такою ж реалістичною правдивістю відбито в «Журналі» й усю Росію.

Російські надвірські міста роблять на Шевченка гнітюче враження. Астрахань — це величезна купа смердючого гною, «поптвортна купа сміття». Самара — здаля дуже і навіть надто не-

мальовнича «юна купчиха». А зблизька — «місто рівне, вигладжене, набілене, нафаблене, до нудоти одноманітне місто». А найкращий ресторан у ньому такий, що поетові доводиться сказати:

«Здесь русский дух, здесь Русью пахнет», тобто салом, горілим і різноманітною мерзотою...» «Величезна хлібна пристань на Волзі, приволзький Новий Орлеан! І немає порядного ресторану. О, Русь!» (Там же, стор. 157).

Не менш убивчо-дотепні характеристики і Чебоксарів, Казані. Його ненависть до московсько-візантійського цареславного православія очевидна. Він дає прекрасні, влучні характеристики російського православ'я, як основної опори внутрішньої реакційної політики царя Миколи I. Але і в протестантах проти офіційної релігії, в розкольниках, він не бачить нічого привабливого: дикий фанатизм, безглазді вірування, розпуста, прикрита релігійним серпанком.

Різко сатиричними штрихами окреслює він «вищі сфери» російської суспільності, дворянство:

«Російські люди, в тому числі й нижегородці, багато чого запозичили від європейців, а між іншим, слово *клуб*. Але це слово зовсім не до речі російській людині. Ім би краще було запозичити б у китайців і японців, якщо вони відкинули своє рідне слово *посиделки* (*посиденьки*) що дивовижно вірно відбивають російські дворянські зборища. У європейців *клуб* має важливе політичне значення, а у російських дворян це навіть не громадський збір, а просто *посиденьки*. Вони збираються посидіти за льомберними столами, помовчати, поїсти, випити, а як випадок сприятиме, то й по фізіономії один одному загирити» (там же, стор. 184).

Скрізь віс задубілою дичною. Велика імперія — мов чорна діра, з якої несе гниллю. Уважний спостерігач, Шевченко не спускає з ока і ті пам'ятники, які свідчать про кривавий загарбницький шлях, яким збудовано це імперіяльне одоробло. Ось його нотатка з Казані:

«Повертаючись на пароплав, я побачив з правого боку від дороги пам'ятник, споруджений над кістками убитих при захопленні Казані Іваном Лютим. Це зрізана піраміда з кружганками, поставлена нібито на тім самім місці, де стояло шатро царя Лютого. Сумний пам'ятник!»

Особливо цікаве його зіставлення двох кругів астраханських мешканців: родин російської бюрократично-мілітарної верхівки, «левів» і «левиць» місцевого товариства, з одного боку, і робітничого калмицького простонароддя, з другого. Зіставлення ніяк не на користь росіян:

«Вдивляючися пильніше в пануючу тут вузькооку фізіономію калмиків, я знаходжу в ній прямодушний, лагідний вираз. І ця прекрасна риса ушляхетнює цей некрасивий тип. Найвірніші слуги і найкращі робітники тут є калмики. Улюблений колір — жовтий і синій, страва — будь-яка... Місце життя — халабуди, а заняття рибальство і взагалі тяжка праця. Мені вподобались ці родонаочальники монгольського племени.»

І коли у поета на сторінках «Журналу» промайнула думка написати твір «Сатрап і Дервіш» російською мовою, то, думаємо, в цьому випадку Шевченко хотів зробити свою запроектовану на орієнタルний сюжет поему приступною для поневолених Москвою народів, серед яких уже траплялися люди зі знанням російської грамоти. Для автора «Кавказу» і ненависника російського імперіялізму цей крок був цілком натуральний.

**

На цьому можна перервати нашу аналізу і звернутися до загального висновку.

Факти, що ми їх навели, свідчать про подиву гідну суцільність Шевченкової особистості. У своїй ворожості до московського імперіялізму в усіх його формах поет був непримирено послідовний. Ця його постава властива всьому його життєвому шляху. Зустріч із складною дійсністю кінця 50-х р.р., в якій московська імперіялістична духовість знаходила форми свого маскування, примусила Шевченка переборювати це маскування і гартувала поета в зрілого політичного діяча. Ні писання російською мовою, ні його російські знайомства нічим не порушують повноти й суцільності його націоналізму. Духова спадщина нашого національного пророка і великого генія залишається для нас і тепер невичерпним джерелом наснаги в нашій боротьбі проти одвічного московського імперіялізму.

М. П. ДРАГОМАНОВ, ЙОГО СВІТОГЛЯД І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ

Навколо постаті М. П. Драгоманова в нашому суспільстві на протязі останніх десятиліть шаліли запеклі дискусії. Проблема Драгоманова вогненною стяжкою розрізала західноукраїнську суспільність на два ворожі табори. В умовинах Заходу боротьба навколо спадщини Драгоманова стала річчю хронічною, бо тут знайшлося чимало його апологетів. Інша картина була на підсочетській Україні. Там лише в перших роках советської влади культ Драгоманова був досить сильний серед соціалістично-комуністичної української інтелігенції. Незабаром ця інтелігенція наочно в зіткненні з результатами своєї діяльності, надиханої ідеями Драгоманова, була примушена переоцінювати позиції. І може найнаочнішим виразом цієї переоцінки були гасла і тези М. Хвильового, його яскрава противосковська постава, патос національного.

Нинішня духовна ситуація в еміграційному українстві відбиває в собі духову кризу західнього світу в цілому, позначена конъюнктуральними обчисленнями, втомою думки і волі тих, що не раз стоять на чільних позиціях нашого духовного життя. Звідси рецидиви того, що здавалося, мусіло б давно відійти в забуття.

Не підлягає жодному сумніву, що нації Європи в своєму противставленні большевізму мають стати як сконсолідована монолітна сила. Замість тотальної мобілізації всіх національних сил на боротьбу проти світу большевицького варварства, бачимо проповідь «визволення» людини з рямок державних обов'язків, бачимо боротьбу проти національно-державного етосу.

Ці явища духового порядку особливо небезпечні для нас, українців, безодержавної нації, в якій державницькі традиції і національний еtos потребують особливо напруженого скріплювання. І саме федералізм Драгоманова, вся цілість його світоглядових зasad, в нинішньому історичному етапі є речами дуже небезпечними для нашого національного організму.

**

М. П. Драгоманов був одним з найвидатніших українських вчених XIX століття. Його праці в ділянках етнографії, історії, істо-

рії культури викликають лише глибоке признання в кожного. Багатоюча ерудиція і глибокий аналітичний розум дали змогу Драгоманову піднести методологічно сучасну йому українськую науку в зазначених галузях на європейський рівень. Як популяризатор відомостей про Україну в західноєвропейському світі. Драгоманов у свій час сповнив видатну місію. Як культурний діяч він був невтомний.

Але цим власне вичерпується те позитивне, чим вписав своє ім'я Драгоманов в історію нашого народу.

Поза цим — Драгоманов як політик, як соціолог, як оборонець певних духових первнів спричинився до затримання нашого духовно-національного розвитку. Українське провансальство знаходило в його великому авторитеті підтримку для свого живлення і «розвітання». Подолування впливів Драгоманова давалося нашому суспільству нелегко, було болючим процесом. Постать Івана Франка є немов символізуючою цю велику внутрішню боротьбу, яку пережило українство.

«Мені видається — писав Франко, — що Драгоманов певне сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, відпихав і знов притягав мене, зовсім безцільно, бож ані для загальної справи, ані для мене самого це не принесло ніякої користі».

Франко глибоко шанував Драгоманова як ученого. Довгий час був Франко в орбіті його духових впливів і з напругою всіх своїх сил старався розірвати кайдани цих впливів. І він переміг. Радикально розправився із зasadами драгоманівського світогляду і його політичною концепцією. У статті «Суспільно-політичні погляди Драгоманова» (ЛНВ серпень 1906) камня на камні не залишив він від принципів свого колишнього вчителя. Як інтелект Франко переміг Драгоманова, але він не міг подолати т. зв. «драгоманівщини» в суспільстві, як «науково» обґрунтованого комплексу меншовартости. Згадана Франкова стаття була майже зігнорована, не знайшла позитивного відгомону в українській публіцистиці. «Українські паничі проти Драгоманова», «Нечуване і незрозуміле» — під такими заголовками з'явилися відгуки на статтю Франка. Для Франка це було трагедією. Викорінивши зі свого серця і мозку впливи женевського космополіта, поет бачив, що дух його колишнього вчителя, на той час уже небіжчика, владно витас над українським суспільством. І тому понура тінь Драгоманова переслідує Франка до кінця його днів і мучить його хвору уяву на схилі життя в моменти приступів божевілля.

Розправа з «драгоманівщиною» залишилася від Франка як спадщина українському націоналізмові.

В чому ж суть драгоманівського світоглядового і політичного комплексу?

Це насамперед: а) общерусизм, б) демолібералізм, опертий на позитивізмі 60-их років, як науковій, теоретичній базі, в) наголошення примату демоліберальних зasad над ідеєю нації і національного визволення, створення історичних передумов для ленінської формули національної політики, г) заперечення засад революції, в тому й національної революції, д) атомістично-громадівська концепція беззначального федерацізму.

**
*

Драгоманов належав до числа тих українців, що їх могутньо полонила велич московської імперії. До кінця життя він не міг увільнитися від чарів грандіозного Петербургу, від інтимного переживання чисто російських справ. Вихований в напівзруїфікованій родині, він з юнацьких років, постійно, як сам свідчить в «Австро-угорських споминах», ставився зневажливо до будь-якої глибшої зацікавленості українською національною проблемою.

Ніглізм до українських національно-державницьких завдань виявляється в Драгоманова послідовно на протязі всього його життя.

З другої половини 1860-тих років починає друкувати статті про народну освіту на Україні. Спрямування тих статей оцінює в таких словах: «Справу шкільну я ставив у тих статтях не на національний, а не педагогічний ґрунт, на котрому її обговорювали російські педагоги 1862—3 рр. (в тому числі москалі К. Ушинський і Водовозов) досить прихильно для українства. Я не домагавсь виключного вживання української мови в наших школах, а виходив з педагогічного правила: починати од звісного, щоб іти до незвісного і домагатись початку науки на народній мові, а далі вже на державній».

Ці рядки друковано в р. 1889 в період, коли діяч-космополіт уже наблизився до кінця своєї життєвої дороги. І в цей період остаточної дозрілості своїх поглядів вінуважав за потрібне додати: «І сам я й досі думаю, що українська мова може увійти в школи Росії тільки тоді, коли агітація за нею буде виходити з такого педагогічного, а зовсім не націоналістичного принципу . . .» («Австроруські спомини», Л. 1889, стор. 39—40).

Шістдесяті роки були періодом, коли російські слов'янофіли (Вл. Ламанський, Іван Аксаков), побоюючись розвитку української літератури в усій її національній повноті, висунули тезу, що українці можуть мати літературу «для домашнього вжитку», відобра-

жаючи в своїй літературі явища побутово-етнографічного характеру, ширша ж сфера «всеслов'янських проблем» має розгорнатися лише в «общерусской литературе», що має бути об'єднувальною ланкою для всіх «русских» народностей. До цих поглядів серед українців признавався М. Костомаров та інші «малороси»-культурники. Ця позиція вже в 60-тих роках знайшла в українстві відсіч з боку П. Куліша. Драгоманов у цім бої навколо перспектив розвитку української літератури зайняв зовсім недвозначне становище: «Почитавши ці спори, а також звівши суму того, про що дійсно писали по-українському самі українофіли (сам Шевченко писав навіть свій дневник по-російському), я вивів, що даремно було й споритись про права української літератури при тій малій силі, яку вона показала та що на той час рямки «домашнього обихода» були для неї скорше за широкі, ніж за вузькі (там же, ст. 42). Як відомо, українська література мала на той час «Неофіти» Шевченка, «Чорну раду» Куліша та інші твори, якими за демонструвала свій виїзд далеко поза рамки «домашнього обихода», і позиція Драгоманова була назадницькою для української культури.

1871 р. Драгоманов прибув до Відня. Тут він зустрівся з галичанами, членами віденської «Січі». В стосунках відразу виникли непорозуміння. «Незабаром один з приятелів переказав мені, щоб я був обережний в розмовах про папу і римську церков, бо деякі січовики образились на мене, хоч не сміли мені того заявiti. Я, як і всі росіяни, а по крайній мірі кияни університетського виховання, не маючи ніяких конфесійних тенденцій, не думав на віть навмисне чіпати папу... Це була перша в своему роді наука мені, наївному російському прогресисту...» Цитата сама по собі така промовиста, що не потребує коментарів. Драгоманов без будь-яких застережень вважає себе росіянином, російським прогресистом. Так воно в основі й було. З походження українець, за національністю росіянин.

Драгоманов довго й уперто носився з ідеєю слов'янської федерації. Він був переконання, що цим продовжує ідеї кирило-методіївців. Насправді ж він був дуже далекий від їхніх ідеалів. В центрі його проекту федерації стояв не Київ, а Москва. Це він дуже плястично висловив у своїй поезії, що була ніби його сповідлю (визнанням вірування):

1. Гей, українець просить не много:
 Волі для люду і мови;
 Но не лишає він до всій Руси
 І к всім слов'янам любови;
2. З північною Руссю не зломим союзу,

Ми з нею близнята по роду
Ми віки ділили і радість, і горе,
І вкупі вступаєм в свободу.

3. Ти, русин, московський, один із тих братів
Велике зложив государство,
Неси ж свою силу, де треба на поміч,
На захист усьому слов'янству.

Трудно яскравіше висловити комплекс провансальства, як це зробив Драгоманов у своєму вірші. І якщо у кирило-методіївців політичну прекраснодушність, їхні звертання до совісти братів слов'ян, росіян, можна пояснити політичною наїvnістю молодих людей, які не були політиками і яким XIX століття ще не дало надто виразних прикладів національного егоїзму, то ці моменти відсутні, коли маемо справу з Драгомановим.

Він був політиком, соціологом, фахівцем від тих справ, до яких визначав становище. Переслідування українських національних аспірацій на кінець 1860-тих років мало за собою дуже багато промовистих виявів. В повітрі вже віяло духом Валуївщини. Ставлення до української справи з боку т. зв. «поступових» кіл рос. суспільства не давало підстав до оптимізму. І якщо Драгоманов у цей час висував ідеї «братерства», то робив це, виходячи не з інтересів українства, а саме враховуючи потреби «ширшої батьківщини».

Драгоманов виявив багато зусиль, щоби прищепити галичанам любов до російської культури. Він мріяв про майбутню вільну федерацівно-громадівську Росію, в її складі він хотів бачити й Україну разом з Галичиною. В 1873 р. він пише редакторові «Вестника Европы» проф. М. М. Стасюлевичу: «со временем, когда Черменная Русь возвратится под сень родного орла, помянут и нас с Вами. Пусть он (В. Е.) делает дело здорового обрусения галичан» (див. М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке, под ред. М. К. Лемке. Т. 5. СПБ 1913 р.). Якщо до цього додати, що Драгоманов незадовго до своєї смерті в листі до проф. Пипіна в тоні різко непогамованім дав негативну оцінку майбутнього українського національного гімну «Ще не вмерла Україна» — як твору «зовсім кепського в ідейнім і мистецькім відношенні», то уяву про Драгоманова, як послідовного общеноса, матимемо досить повну.

Ми навмисно взяли з матеріалів про «общерусизм» Драгоманова факти найбільше дразливі. Можна було б цей ряд фактів кричучо яскравих продовжити і далі. В національно свідомій частині українського громадянства ми не знайдемо сьогодні людей з цими ознаками демонстративного панруссизму. Вони поза українською спільнотою.

Однаке Драгоманов не раз висловлював свої симпатії до Москви, московських політичних плянів, нібито виходячи насамперед чи то з українських чи загальнолюдських інтересів. І тут лежить найбільша небезпека. Він був активним і авторитетним учасником українського культурного процесу, творячи в ньому безперечні цінності, але й поєднуючи це творення з чужими і шкідливими для українства політичними тенденціями. Раз-у-раз він наголошував, що українцям немає рації протиставити свою культуру культурі московській, своїх політичних плянів московським.

Компартія СССР з її стремліннями створити тип «советської людини» з одного боку й окцидентальна атмосфера відродження федералізму, ніглістичного до національних двигунів людського життя, активізують небезпеку впливу драгоманівського панруссизму, там, де він замаскований наявністю нібито і «наших власних інтересів». Тому про нього сьогодні знов доводиться говорити з притиском, демаскуючи його зв'язки з питоменно російськими завданнями, завданнями московського імперіалізму.

**

Драгоманов дуже чітко і не раз підкреслював у своїх писаннях службове, підрядне значення національного начала. Для нього національне — це тільки форма. На його думку українство повинно бути «новоевропейське», «космополітичне но думкам та національне по формі, по ґрунту». Драгоманов постійно спускає з ока, що саме розвиток родових, племінних, народніх, національних відмін становить основний зміст історії, а сповідна подібність, універсалальність явищ є, власне, здебільшого супровідним статичним елементом життя, піною на його поверхні. Його розмежування космополітичного змісту і національної форми було прообразом для Ленінової постановки проблеми національної культури («національна за формою, пролетарська за змістом»). Ленін, як можна пересвідчитися на підставі його творів, вчитувався в писання Драгоманова, він побіжно кидав зневажливі зауваги на адресу цього буржуазного ліберала, але це йому не перешкоджувало перебрати погляд Драгоманова про те, що національне є завжди лише формою для чогось «глибшого», «суттевого» . . .

Непогамований, рішучий, різкий у стосунках з людьми, часто підносячи у відношенні до інших закиди «зопортунізування», Драгоманов ззовні, стилем свого життя, нагадував революціонера.

Якщо брати соціальну революційність, то в житті Драгоманова були такі моменти, однаке так таки революціонером він не став.

Вже в 1878 році бачимо не тільки цілковитий відхід Драгоманова від спроб увійти в річище російського революціонізму, але і «наукове» обґрунтування недоцільності революції: «недавніми часами й науки про природу, геологія й біологія показали, як по-малу йдуть всі зміни в світі, і замінили слово революція на слово еволюція (розпускання, зріст). Нова наука природня мусить перевчити письменних людей в їхніх думках про зміни порядків громадських, одучити од звичок держати свої думки найбільше на державних справах чи державних змінах, та скорих переворотах та повстаннях . . . («Громада» — Женева 1878, № 1, 69—70).

Перспектива української національної революції ще більше була чужа Драгоманову, бо вона несла з собою ще глибші перевороти.

З цього погляду стає зrozуміла негація Драгомановим Шевченка, мабуть, більше, ніж у П. Куліша. Шевченко був не лише великим поетом, він був національним мислителем-революціонером. І це, власне, викликало драгоманівську негацію. Драгоманов був тонким аналітиком, людиною, що вміла по-науковому важити факти. За своїми кваліфікаціями він був цілком підготований до того, щоб покласти перші підвалини для наукового шевченкознавства. І скільки ж треба було ідкої злоби, зневаги до ідейного національно-революційного комплексу Шевченка, щоб написати таку наскрізь тенденційну працю як «Шевченко, українофіли і соціалізм». Щоб принизити поета, Драгоманов намагається довести некультурність і духову елементарність Шевченка, звести його національно-революційний патос на рівень примітивізму.

Праця Драгоманова про Шевченка загострила в передових елементах українства почуття відчуженості до Драгоманова. Ця відчуженість зростала в міру того, як революційне українство усвідомлювало себе. Шевченко і Драгоманов встали перед ним як антиподи.

Федералізм Драгоманова є класичним виразом демоліберального підходу до суспільства як аритметичної суми одиниць. Свобода кожної одиниці стоїть в центрі уваги Драгоманова. В своїй системі федерації він узгляднює об'єднання за географічним принципом, навколо басейнів чи гірських пасів, але цілком нехтує момент національний. Устрій, позбавлений державних і національних зв'язків, є ідеалом Драгоманова: «справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто, чи через виборних людей дляожної справи обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегше, найпозиточніше, бути спільними, за потрібними їм спра-

вами, oddаючи їм поміч за поміч. Розважаючи далі побачимо, що тільки громада буде мила кожному, коли вона не поневолить нікого, бути в ній чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб. От дійти до того, щоби спілки людські, великі чи малі, складаючись з таких вільних людей, котрі по волі походились для спільної праці й помочі в вільні товариства — це є та ціль, до котрої добиваються люди, і котра зовсім неподібна до теперішніх держав, своїх і чужих, виборних чи невиборних.

Ціль ця зветься беззначальство: «Своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств». («Громада», Женева 1878, ст. 40—41).

Свободу людини доведено тут до абсурду. Вона перетворюється в самоволю. Людина в драгоманівському федералізмі стає ціллю для самої себе. Вона позбавляється соціальних обов'язків і традицій, що надавали понадіндивідуального значення її життю. Ціль життя матеріалізується, стає сензуалістично--обмеженою, отже вступає в суперечність з самою духововою природою людини. Треба мати багато фантазії, щоб у так затомізованому житті уявити тривалі монументальні процеси творчості, що є, як показує історія, витвором зусиль спільнот ширших, національних. І мав рацію Франко, коли ущипливо зауважував: «Тут справді можна сказати, що вчений історик розминувся зі своєю науковою і замість наукового викладу дав найвні міркування мужика, що не бачив світла і не потрафить піднятися думкою до зрозуміння вищої суспільної організації, понад свою громаду або повіт і одинокою підвалиною суспільного ладу бачить свою особисту користь і пріємність».

Драгоманов в українській національній спільноті кінця XIX століття виконував невдячну роль підважувача молодого зароджуваного українського націоналізму. І саме в цьому пункті зіткнувся він з членами «Старої Громади», в якій зерна українського націоналізму вже проростали, хоч цей націоналізм ще був безкрилий, не наснажений духом активності, яка прийшла на цілі десятиліття пізніше, аж із появою «Самостійної України» Міхновського і волюнтаристичних мотивів у поезіях Лесі Українки.

Конфлікт між Драгомановим і «Старою Громадою» — це вже конфлікт двох світосприймань.

Соціальний поділ суспільства для Драгоманова, як і для кожного демоліберала, був істотніший від національного. Це давало йому підстави для теорії співпраці радикального українства з «поступовими» і «революційними» елементами російського суспільства. Зовсім протилежних поглядів додержувався В. Б. Антонович, який писав Драгоманову про російські політичні течії:

«Я погано відрізняю одну фракцію крайньої лівої від другої — всі вони, як мені здається — поспіль-держиморди під червоним прапором і столоначальники від революції — відрізняти ж один стіл від другого не вмію — та це справа і не моя, а їх власної канцелярії». Так само у відміну від Драгоманова не покладає Антонович ніяких надій на російський ліберальний табір: «Ви думаете, что якби люди захотели бути країнами, і наставлені від них цього вимагати — я ж гадаю, що вони не тільки не можуть бути іншими, але навіть в нинішню хвилину того не захотіли... I дійсно: звідки візьметься ясність думок, свідомість громадянського обов'язку і тактовний спосіб дій у політиці людей, що перебувають під тяжінням такої атавістичної спадковості, як російська інтелігенція». (Архіви Драгоманова, 1937, Варшава, т. I, ст. 28).

Навіть М. В. Лисенко, зв'язаний з Драгомановим найщирішою приязню, не міг простити йому його опортуністичної позиції щодо національної освіти на Україні. I коли Драгоманов зазначив, що народня освіта українською мовою не на часі, бо бракує українських підручників, то Лисенко відповідав: «Дарма, мусіли тим часом з'явитися, коли б застукала була потреба» (там же ст. 157). Драгоманов вважав, що першим завданням «поступової» інтелігенції є усвідомити народ в його економічних інтересах. В цей бік на освідомлення мас під кутом їхніх соціальних інтересів мають бути, на думку Драгоманова, спрямовані всі зусилля українських інтелігентів. До цілком протилежних висновків приходить Ю. Ю. Цвітковський у своєму листі до Драгоманова з 2—4 серпня 1876 р.: «як би мене спитали, чого я більше бажав би нашим українцям в нинішню хвилину: чи загальний наділ по 10 десятин на душу, чи високорозвинену наукову, художню і педагогічну літературу, то може я дав би перевагу останньому. Я ці останні місяці висловлюю тому, що ще зовсім недавно тримався за виключно педагогічну літературу для народу. Я все більше і більше переконуюсь, що цього мало і що при такій програмі, беручи до уваги існуючі умови, далеко, відай, не підемо... Потрібні метеорити, але потрібен переклад і Шекспіра і Бокля; покищо не стане ще читати мужик, але я хотів би, щоби наша українська, принаймні підростаюча інтелігенція прочитала ці книги по-українському. Я хотів би, щоби по-можливості швидше вирвати українську інтелігенцію із умов її невільного ренегатства, а це немислимє доти, доки у нас не буде своєї літератури і розвиток її буде придушенний, коли у нього немає школи на рідній мові, то, на мою думку, ось що тоді відбувається: т. зв. культурні кляси дійсно впадають в ренегатство, їх можна зруїфікувати, знімечити,

зфранцужити і навіть потурчiti, а народ впадає в невіглавство і рабство. Між ним і цивілізацією вирито цілу стіну. Розумове й економічне рабство ідуть впарі. Я гадаю, що великоруський народ за останній час дійсно пішов далі від малоросів, але саме тому пішов, що щасливі політичні обставини сприяли розвиткові всієї російської літератури на його мові. Йому припав безкоштовно розумовий капітал, здобутий нашими спільними зусиллями (ст. 201).

Як бачимо, лист Цвітковського попри всю його лагідність дає розторощуючу критику настанови на літературу, обмежену чи то потребами домашнього вжитку чи політичної пропаганди (останнє — позиція Драгоманова в пізнішу добу його діяльності). В його (Цвітковського) підході бачимо націоналістичне розуміння літератури як духового ґрунту для плекання національної ціlosti, драгоманівсько-народницьке мужикофільство, «радикалізм», показані тут у своїй незамаскованій суті гальма національного розвитку і сприяючого чинника денационалізації через посереднє скріплення сил літератури панівної нації. Цвітковський розуміє поступ, як вираз рівнодіючої всіх внутрінаціональних сил — позиція націоналістична, протидрагоманівська, і, як показала історія, единоплідна.

Найвиразніше впадають в очі духово-світоглядові розбіжності між «Старою Громадою» і Драгомановим, коли глянемо на лист до останнього від Лопачевського-Петруняки. Лопачевський попри всю елементарність, наївність, з якою висловлюється, виявляє глибину розбіжностей, що лежить у сфері різного відчуття, у сфері емоційно яскравих розбіжностей. Лопачевський-Петруняка переконує Драгоманова зректися в своїх писаннях термінів «Малоросія», «малорос» на користь Україна і українець... «Залишіть її мій голубе... Оте «мало» мене коле, оте «Росія» мене пече своєю государственністю. Да хоч би мені всі науки в світі разом загrimіли: «Малоросія», а я все таки буду одпльовуватися од неї... Якщо од Малоросії і Велико-росії одкинутi перші половини, то вийде «единая нераздельная Россия»... Чи як цього ви хочете? До українських думок доходили Ви потроху, не зразу ухопилися за їх. У Вас була пора, коли не без іронії звали Вас «общеросом»... Мені страшно, щоб не осталось у Вас трошки тієї Общеросії! Серденько, загляньте собі в душу! Ви були колись страха общеросом, бо Ви діймали віри тому, що писали часом найхитріші москалі. (Вони задобрювали Вас). Я не був общеросом, бо не читав їхніх писаннів, а дивився на діла їх. Ви мені сказали, що найкращі москалі Сув (орін) і Пип (ін) і др. одної з Вами гадки, що вони запоможуть нам. Я Вам повірив! Але недав-

но вчитався в Суворіна і Пипіна і зобачив, що вони — абрусітелі! Я ще ні разу не бачив москаля не-абрусітеля. Як же я буду з общеросом, себто з ворогом брататися?»

Думаю, що наведених цитат досить.

Досить для того, щоби ствердити, що світогляд Драгоманова не був передовим для сучасного йому українського громадянства. Драгоманов своїм величезним авторитетом вченого, широко знаного публіциста, затримував натуральні розвиткові лінії українського націоналізму, але він не в силі був спинити того, що виходило з самих глибин нашої національної істоти, як не зможуть і нинішні апологети Драгоманова спинити дальший рух нації до її самоздійснення.

РОСІЙСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ КОРІННЯ БОЛЬШЕВІЗМУ

(Доповідь, прочитана на науковій конференції
Незалежної Асоціації Советознавців у березні 1955 р.)

Тема, що нею ми відкриваємо нашу конференцію, має велике принципове значення для всієї нашої діяльності. Розкриттям цієї теми ми намічаємо самий напрямок діяльності нашої Незалежної Асоціації Советознавців.

Життя владно вимагає відповіді на питання — чим є феномен большевізму, що вміщає він у собі, де його історичні підстави і де він черпає свої живлові соки. Від намічення розв'язки цієї основної проблеми залежить постановка дослідів всієї іншої безконечно широкої і складної проблематики в царині советознавства.

І коли підходимо до нашої теми — «Російське історичне коріння большевізму», — то бачимо перед собою величезний матеріял, який лежить облогом, мов неоране поле.

Західньоєвропейська і американська наука лише принарадіно торкається нашої теми. Такі праці, як проф. Р. Смаль-Стоцького «The nationality problem of the Soviet Union and russian communist imperialism» чи Георга фон Равжа «Russland: Staatliche Einheit und nationale Vielfalt» є лише нечисленними щасливими вийнятками. Українські дослідники також ще не встигли зробити чогось по-мітного в цьому напрямку. З публіцистичних писань заслуговують на згадку, напр., статті Д. Донцова, в яких надибуємо поодинокі влучні спостереження, і брошура «Сталінізм» М. Сціборського.

Російські відгуки на тему духової природи большевізму, як правило, тенденційні, і, власне кажучи, більше затъмарюють її. Однак є й поодинокі цікаві вийнятки, коли автори з тої чи іншої причини піднялися на певний рівень об'ективності.

Найбільш вдумливі російські мислителі ще з минулого століття й початку теперішнього, аналізуючи характер російської духовості, особливо вияви її в таборі революційному, не раз приходили до припущення, яким має бути дальший плід духового вияву російських революціонерів. Особливою прозірливістю був наділений Достоєвський, який зумів блискуче окреслити психічний тип російського революціонера, що ішов у напрямку до зформування большевізму.¹ Ненависть до революції загострювала аналітичні здібності Достоєвського, і хоч його Ставрогін, Шігальов, Верховенський наділені рисами пересади, однак в них справді письменниківі вдалося передхопити ті явища, які ще щойно виникали. Достоєвський прекрасно показав вузькість духової настави російського революціонера — передвісника большевізму, біснуваня його навколо своїх догм, до яких він хоче пристосувати світ, узасаднене богоборництво, в якому програмою є поставлення людини на місце Бога, обожнення людини; крізь образи героїв Достоєвського показано хоробливий світ месіянства, що опановує душі революціонерів.

Читаючи Достоєвського, ви в самому духовому комплексі письменника бачите складне плетиво переживань, відчуттів, ідей, що безпосередньо підводять вас до сфери духових властивостей большевізму. Достоєвський багато передбачив, багато перед чим вжахнувся, заглянувши в російське майбутнє, але він своїм духовим обличчям також жахає і прикладом своєї власної духовості допомагає збегнути большевізму.

Він багато в цьому допоміг російському письменникові Мережковському, коли той, по спробах захоплення влади большевиками (грудневе повстання 1905 р. у Москві), узявся у своїх нарисах творити духову сильветку большевізму і шукав прогнозів для дальшої його історії. Мережковський уражений подіями революції, безпощадно гостро розкрив большевізм, як вираз хвороби російської духовості, показував джерела його, розшифровуючи сенс образів Достоєвського².

У гарячих днях революції, коли у представників суспільних прошарків, виштовхнених за межі Росії, горіло почуття болю, образи, ненависті, вони не застановлялися над питанням, які політичні консеквенції для майбутнього може мати їхня правдивість у пов'язуванні большевізму з самими коренями російської психіки, отже тому тодішні писання Бердяєва читаються з підвищеним інтересом. Бердяєв звертався до природи большевізму у

¹ Надто яскраво можна простежити це на прикладі його твору «Бесі».

² Д. Мережковский. Пророк русской революции (К юбилею Достоевского. Полное собрание соч. Д. С. Мережковского т. XIII). М., 1914.

своїх книгах «Мироозерцание Достоевского», «Філософія нерівності» тощо.

В перших роках перемоги комунізму Бердяєв нещадно викривав хворобу російського духу в большевізмі. 1923 року він пише:

«Шлях до нового життя, до духового відродження, російському народові належиться пройти через просте смиреніє і покуту, через суверу самодисципліну духу. Тоді тільки повернеться російському народові його духовна сила. Відмова від месіянського зазіхання повинна скріпити національне покликання Росії».³

Однак пізніше Бердяєв губить цю гостроту своєї позиції, і большевізм в його змальованні постає вже лише як частинний вираз душі російського народу. Це бачимо у праці «Русская идея», випущеній у Парижі 1946 року. Тут Бердяєв поставив перед собою завдання відчути логіку російської історії, забагнути ті шляхи, якими російський народ іде в своєму духовому самоздійсненні. При цьому тема большевізму присутня в якісь мірі в усіх розділах книги, і автор, щоправда, вже лише однобічно, показує наявність у російськім духовім житті XIX—XX століття таких потенційних і динамічних елементів, що пізніше дають большевізм. Тут у Бердяєва большевізм — лише часовий етап російського історичного становлення, що діялектично має бути переможений розвитком російського духу.

Протилежні большевізмові елементи вбачає Бердяєв у «царстві Св. Духа» серед росіян, у російському ідеалізмі, в російському православ'ї. У визначенні цих, на його думку, позитивних прикмет російської національної психіки він занадто імпресіоніст, тоді як історичні передумови большевізму скоплює точно, спираючися певніше на фактичний матеріял.

В «Русской идее» большевізм знаходить своє частинне віправдання як конечність, як вираз російського месіянства бодай у спотореній формі. Месіянство тепер уже Бердяєв бачить, як невідмінну властивість російської історичної свідомості, а большевізм, як історичну форму його. Цей суб'єктивний підхід до явища большевізму не дає історіософові змоги бачити всієї антілюдяності досліджуваного явища. Не можна спускати з ока, що Бердяєв залишався російським великороджавником, тому даремно шукати у нього викриття російського шовінізму большевиків.

³ Бердяєв. Мироозерцание Достоевского, Прага, 1923, ст. 194. Переклад у цитуванні тут і далі наш. — Ю. Б.

В останніх днях життя Бердяєв схилився до прийняття большевізму, і це є симптоматичне для російського табору критиків большевицької духовості.

Визначний російський меншовик Ф. Дан у просторій книзі «Происхождение большевизма», виданій у Нью-Йорку в 1946 році, вже досить одверто переходить на становище ідеалізації сьогоднішніх кремлівських можновладців, висловлюючи переконання, що через них Росія приходить до позитивного вияву своєї всесвітньої історичної ролі.

Як безмежно далекий Дан від реального розуміння советської дійсності, свідчить його твердження, що сталінська конституція 1936 року була виразом еволюції большевізму в бік демократії. У книзі Дана можна знайти поодинокі влучні штрихи, що показують зв'язок большевізму з основними явищами російського духу, однак цілість творить глибоко хибну уяву. І Дан, і Бердяєв дають приклад духового роззброєння російської еміграції перед нинішньою Москвою, і тому їхні студії не є підставою, з якої можна було б виходити, вони в окремих твердженнях і спостереженнях, Бердяєв більше, а Дан менше, можуть бути матеріалом для дослідника, який хоче об'єктивно розкрити суть антилюдяної природи советоросійщини.

З усіх російських критиків большевізму вигідно виділяється постат Г. Федотова, який у своєму радикалізмі доходить до по-прахунку з російською імперською ідеєю, в ній вбачає зло, яке стоїть на перешкоді для нормального розвитку російського народу. Завдяки цій постаті Федотов спроможний щиро і ясно сказати про зв'язок ленінської комуністичної теорії і практики з самими основами російського історичного життя. Йому, напр., належить таке важливе ствердження:

«Для всіх меншин (національних — Ю. Б.) відвернення від большевізму сполучається з відштовхуванням від Росії, яка його породила. Великорус не може цього зрозуміти, він мислить, ми всі відповідальні рівною мірою за большевізм, ми пожинаємо плоди спільніх помилок. Але хоча і правдою є, що большевицька партія всотала в себе революційно-роздільницькі елементи всіх народів Росії, але не всіх однаково. Росіянами переважно були ідеологи і творці партії. Большевізм без труднощів закрішився в Петербурзі і Москві. Великоросія майже не знала громадянської війни; окраїни виявили йому шалений спротив. Мабуть, було щось у традиціях Великоросії, що живило боль-

шевізм у більшій мірі, аніж інший ґрунт імперії: кріпаччина, сільська община, самодержавство».⁴

Дуже важливо, що це сказано саме росіянином. Але такі і подібні думки Федотов кинув лише побіжно, без дослідчого зусилля. І тут треба додати, що хоч Федотов і пориває з традиціями російського великороджавництва, він ще не спроможний перевести це до кінця, він ще не бачить, як глибоко просякають російську духовість великороджавницькі тенденції, зокрема в російській літературі, яку Федотов вважає «совістю світу».

Перегляд цілості російських праць на тему про духові джерела большевізму лише переконує, як недостатньо, здебільшого однобічно, не раз тенденційно, наша тема наслідувалася російськими ученими й публіцистами.

Перед нами постає наше завдання у всій широчині і складності. В межах короткої доповіді можна дати лише загальні зариси розв'язання кількох найголовніших проблем теми, обсяг якої в цілому надзвичайно широкий.

Заслуговує на увагу той цікавий факт, що марксизм серед росіян знайшов перших адептів раніше, ніж будь-де поза межами Німеччини. Цим був неприємно вражений сам Маркс, і про це він писав з неприхованою іронією.⁵ Очевидно, що він сподівався успіхів насамперед серед «капіталістично зрілих» націй, де, на його думку, на порядок денний ставала проблема пролетарської революції, але успіх його ідей у варварській Росії його дивував і викликав у нього обережність у відношенні до російських прихильників. А вони, тим часом, Марксом захоплювалися. З великим інтересом і увагою підходить до марксизму Анненков. Петрашевець Спешніов зачитується «Зліднями філософії» К. Маркса⁶. А прозеліт марксизму Сазонов наприкінці 40-х і на початку 50-х рр. раз-у-раз у листах до Маркса підкреслює свою віданість йому і його ідеям, пропонує спільно видавати журнал⁷.

Але вже у цих часах намічається російська специфіка марксизму, яка далеко пізніше відгукнеться у большевізмі. Сазонов — опроститель, він сполучає нігілістичну російську струнку зі своїми марксистськими віруваннями, він яскравий антиіндивідуаліст, захисник варварства в противагу західній цивілізації. Він думає, що марксизмові належить видатна роль саме на Сході,

⁴ Г. Федотов. Судьба Империй, «Новый Журнал», 1947, XVI, ст. 169.

⁵ П. Сакулин. Русская литература и социализм, ч. I, М., 1924, ст. 247.

⁶ Там же, ст. 254 і далі. Про це див. також зб. «Из истории русск. философии XVIII—XIX веков», М., 1952, ст. 306.

⁷ П. Сакулин. Русск. л-ра и социализм, ст. 270.

серед народів слов'янських і народів центральної Азії, він но-ситься з плянами міжнародної федерації комуністів Франції, Німеччини, Італії, щоб «сливе без труду», здійснити «ідеї майбутнього».

Майже одночасно з цим Сазонов підтримує Герценову ідею своєрідного історичного розвитку Росії та важливість селянської общини, як основи майбутнього соціального устрою. Комуністичним радикалізмом він захоплений чуттєво і порівнює його з християнством.

Ні Сазонов, ні ряд інших російських пізніших прихильників марксизму не знайшли у Маркса підтримки. Але це не перешкоджало появі серед росіян у 60—70 рр. людей, які декларували чи свою увагу до марксизму, чи навіть проголосували себе марксистами.⁸ Та при тому в марксизм вони вносили свою російську специфіку. Спочатку російські революційні демократи, пізніше крайньо революційні елементи народництва радо послуговувалися тими чи іншими твердженнями чи цілими творами Маркса і Енгельса. «Современник» Чернишевського дуже тепло зустрів працю Енгельса «Становище робітничої класи в Англії»⁹ «Русское Слово» в 1865 році надрукував працю К. Маркса «До критики політичної економії» у скороченому перекладі Ткачова, яка викликала в Росії, за ствердженням самого Маркса, «великий шум». Але перші російські симпатики марксизму чи й його апологети були водночас і його русифікаторами, сполучаючи його більш чи менш тривко з революційно-демократичними чи пізніше народницькими переконаннями. І це примусило Енгельса у післяслові до статті «Про суспільні відносини в Росії» заявiti, що Росія до марксизму ще не дозріла, що пролетарська революція розгорнеться і здобуде перемогу насамперед у країнах Західної Європи з високорозвиненим капіталізмом, аж тоді прийде черга Росії, в якій перемога соціалізму буде полегшена тим, що «тут частина населення уже засвоїла собі інтелектуальні результати капіталістичного розвитку, і завдяки цьому в революційний час тут можна буде перевести суспільну перебудову майже одночасно із Заходом»¹⁰.

Енергійна боротьба Маркса й Енгельса проти еклектичного місива комунізму з російським революціонізмом затримала цей про-

⁸ Це легко простежити за кн. «Переписка К. Маркса и Ф. Эгельса с русскими политическими деятелями», Изд. 2-ое, Гос. Изд. Полит. Лит., 1951; див. також лист Лопатіна у ст. А. Гагарина, «Проникновение идей марксизму в Россию до 1883 года», Зб. «Из ист. русск. философии...», 1952, ст. 315.

⁹ Из ист. русской фил. XVIII—XIX веков, ст. 302.

¹⁰ Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса..., ст. 291.

цес русифікації марксизму, і коли в 1883 році група «Освобождение труда» проголосила себе соціал-демократичною, вона перш за все полемічно протиставила себе всім розгалуженням народництва, що, розуміється, не перешкоджало їй залишатися підсвідомо у тісному зв'язку з багатьма духовими властивостями російської революційної традиції. Але назовні на довгий час задемонстровано інтернаціональний характер соціал-демократичної течії, наголошено її західноєвропейське духове коріння в марксизмі із стремлінням зберегти його ортодоксальність. Боротьба за ортодоксальність марксизму стає на довгий час для російських марксистів, особливо большевицького його крила, завданням, фанатично підношуваним. І в цьому фанатичному начотництві, виявляється чисто російська національна властивість, сліпє слідування букві, яке так могутньо показало себе ще у розкольників XVII століття. Це начотництво також яскраво позначилося і у слов'янофілів. Грановський цю особливість слов'янофілів не без ущипливости характеризує такими словами:

«всю мудрість людську виснажено у творах святих отців грецької церкви, що писали після відокремлення від західної. Їх тільки треба вивчати: доповнювати нема чого, все сказано. Киреевський каже це в прозі, Хом'яков у віршах»¹¹.

Все сказано вже у творіннях Маркса, додавати немає чого, — просто таки з екзальтацією додержувалися цього принципу Плеханов, далі Ленін. Останньому судилося, однак, сказати багато своєрідного, свого, російського, але це він робив принаймні спочатку несвідомо, намагаючись залишитися вірним букві. Пізніше і його, а за ним Сталіна канонізовано, освячено, припасовано до вимоги російської психіки начотника. І хоч як намагався Ленін узaleжнити свої концепції від Маркса і Енгельса, все таки большевізм свідомо і підсвідомо в русифікації марксизму відновив той шлях, який розпочали Сазонов, Уткін, Ткачов та інші перші російські «марксистуючі».

Російська духовість з її нахилами до універсальності, з її претенсіями на революційну світовість, сприймалася Марксом як небезпека. Маркс мріяв про світову ролю німецького робітничого руху, а йому вже протистояв Bakunin, який брав участь в революціях у Відні, Празі, Берліні, у Франції, Італії й Еспанії, який був червоним страшилищем і для Росії, і для Європи.

¹¹ Андреевич. Опыт философии русской мысли, СПБ, 1909, ст. 114.

Боротьба з Бакуніном стояла в центрі уваги Маркса довгі роки. Але ненавидів Маркса також Герцена. Називав його «напівросіянином», зате «справжнім московітом» й викликав його рецепти «Відмолодження Європи з допомогою батога й обов'язкового вливання калмуцької крові»¹². Різко викликає Герцена й Енгельс. Він зазначає, що Герцен скористався своїм «общинным социализмом» для того, щоб «іще в яскравішому світлі виставити перед гнилим Заходом свою «святу» Русь і її місію — відмолодити і відродити, в разі потреби, навіть силою зброї цей прогнилий Захід, що віджив свій вік. Те, чого не зможуть здійснити, не дивлячись на всі свої зусилля, спорохнявілі французи і англійці, росіяни мають у себе вдома»¹³. Енгельс знущається з Герценових соціалістичних утопій.

І тут само собою напрошується зіставлення большевицького підходу до Герцена, яке сприймається, як яскравий контраст до Марксового та Енгельсового. Ленін вважає, що Герцен «став на рівень з найбільшими мислителями свого часу», вважає, що автор «Былого и дум» уже звертався до клясової боротьби пролетаріату, Марксового Інтернаціоналу, каже, що пролетаріят вчиться на прикладі Герцена великому значенню революційної теорії¹⁴. А для Луначарського твори Герцена — «цілющий потік», що грає на сонці.

«Герцен . . . каже він, — встає перед нами повний такої молодості і такої краси, що, далебі, він у сто разів живіший і у сто разів відповідніший до пожежного тла нашого революційного часу, аніж багато напівмерців нашої недавньої . . . літератури»¹⁵.

Наше зіставлення поглядів на Герцена з боку клясиків марксизму і з боку клясиків большевізму дуже повчальне. Воно пластично показує нам російську своєрідність большевізму, його глибинний зв'язок із російською духововою традицією.

Ні Леніна, ні Луначарського російський соціалістичний месіанізм Герцена не разить. А прийде час, Ленін і сам почне переставлятися на ноту месіяністичну. Спочатку забринить вона у нього обережно, як відгомін колишнього духового національного перевживання, як припущення, що може саме російському пролетаріатові судилося відограти роль «зачинника» світової революції,

¹² Переписка . . . , ст. 293.

¹³ Там же, ст. 285—286.

¹⁴ В. Ленин. Памяти Герцена. Соч., Изд. 4, т. XVIII, ст. 9—15.

¹⁵ А. Луначарский. Александр Иванович Герцен. Збірн. «Герцен в русской критике», М., 1949, ст. 194.

прорвавши найслабшу ланку в світовому імперіялістичному лан-
цюзі.

В перших роках революції він ще хоче бути ортодоксальним марксистом, вірить, що слідом за Росією революційна хвиля розіл-
леться по Європі, перемогу російської революції бачить лише в союзі з переможною боротьбою німецького пролетаріату. Але жит-
тя ламає теорії. Большевізм закріпляється на одній шостій зем-
ної кулі. Світова революція відсувається на неозначений час, і щодалі, то виразнішою стає утопійність передбачень Маркса й Енгельса про роль передових, капіталістично розвинених країн у т. зв. пролетарській революції. Усвідомлення цього відкриває замикані свідомими зусиллями большевиків лотоки, і хвилі ро-
сійських духових традицій, довго стримувані, широким потоком заливають большевізм і грунтовно перетворюють його обличчя,
яке, однак, і до цього було суто російське.

Існує легенда, ніби большевізм лише в 30-х рр. пов'язується з російською патріотичною ідеєю. Люди, що так твердять, хоті-
ли б бачити в большевізмі явище універсально-інтернаціональне, а його зв'язок з російським патріотизмом намагаються трактува-
ти, як тактику, а не як змістову істоту його природи. Такий по-
гляд виявляє або повну некомпетентність, або грубу тенденцій-
ність. Правдою є хіба те, що большевізм у минулому хотів зда-
ватися інтернаціональним.

Бердяєв має раций, коли твердить про Леніна: «Це була ха-
рактеристично російська людина з домішкою татарських рис»¹⁶. Один із найближчих друзів Леніна, Зінов'єв, після смерти вождя
жовтневого перевороту казав:

«Він був росіянином, можна сказати, з голови до ніг.
Він був утіленням Росії, він знав її й відчував. Без огляду на своє багаторічне вигнання і на довгі роки еміграційного життя, від нього, як то кажуть, віяло російським духом.
Коли він жив щось зо єїм верстов від російського кордону, у Krakovі, він часто іздив на кордон, щоб «ковтнути ро-
сійського повітря»¹⁷.

А Ленінова дружина Крупська зі співчутливим усміхом кон-
статує Ленінову тугу в Krakovі за Росією і відзначає, що він став
«націоналістом жахливим»¹⁸.

¹⁶ Н. Бердяєв. Русская идея. Париж, 1946, ст. 250.

¹⁷ Г. Зиновьев. В. И. Ленин. Ленинград, 1925, ст. 159.

¹⁸ Н. Крупская. Воспоминания о Ленине. Вып. 2, М., 1931, ст. 107.

У статті «О національній гордості великороссов» Ленін знайшов формулу для примирення інтернаціональної фрази зі своїм націоналізмом: він пишається демократичною частиною російської культури і гаряче підносить її вартості, цим самим націоналізм його знаходить, так скажу, легалізоване, з погляду доктрина революції, «прогресивне», мовляв, річище. Це ще не значить, що ця формула надто зв'язувала Леніна. Коли він у своїй праці «Что делать?» говорив про світове значення російської літератури, літератури взагалі, а не спеціально одного її крила, то ніде пізніше не перевів якоїсь виразної ревізії свого попереднього погляду. Пушкін для нього назавжди залишився літературним божищем, хоч його й не можна зарахувати спеціально до демократичної течії.

Інтернаціоналізм в руках большевиків саме і ставав найбільш зручним, наймодернішим знаряддям націоналізму. Уже в десятих роках цього століття большевики скористалися з інтернаціоналістичних засад для російських націоналістичних цілей, коли осуджували окрім організаційне оформлення пролетаріату поневолених націй у своїх національних соціал-демократичних формacіях (БУНД, УСДРП). Проголошення права «національного самовизначення аж до відокремлення», з особливим наголосом на недоцільність реалізації цього права, завдяки, мовляв, інтернаціональній єдності інтересів трудящих, було найбільш рафінованим способом для збереження основного масиву російської імперії.

І цей талановито-підступний тактичний хід не був цілковитим винаходом большевиків, він почали намічався вже у писаннях Герцена 60-х рр.¹⁹.

Безсумнівним є, що в перших роках советської влади справді інтернаціональна фраза була у великому поширенні, мала куди більшу питому вагу в большевицькій фразеології, аніж пізніше. Однак, на кожнім кроці й у тих часах бачимо посутні докази російсько-імперіялістичної свідомості большевиків. Це були часи, коли старий большевик, націонал-комуніст Скрипник, не зважаючи на свій величезний авторитет в партійних колах, марно домагався прилучення Кубані і етнографічно українських частин Курщини до УССР, коли Горький, прибувши з Капрі до УССР, мав змогу демонструвати публічно свою зневагу до української мови, заявляючи, що перекладати його твори по-українському не потрібно, бо їх кожне і в російській мові зрозуміє, а протест проти такого поступовання Горького в тих часах вимагав від письмен-

¹⁹ Це дається встановити навіть на підставі тих фактів, які знайдено у кн.: З. Базилева, «Колокол» Герцена. ОГІЗ — Партиздан, 1949.

ника Слісаренка громадської мужності і пізніше коштував йому життя.

Це був час, коли автор славнозвісного «Цементу» Федор Гладков, відвідавши комуну «Авангард», на Запоріжжі, висловив там яскраво великороджавницькі погляди:

«Зачем возрождать допетровскую споху, зачем гальванизировать украинский язык, который покрылся уже прахом. Все это только тормозит развитие социалистического строительства... Украинские писатели хотят конкурировать с русскими писателями, а выходит только обезьянничают»²⁰.

Зрештою, це були часи, коли у Москві, в серії «Бібліотеки пролетарських писателей» видано повість Бражньова «В дыму костров», зі змальованням подій громадянської війни 1919 року. У цій повісті Україну представлено, як повію, як гніздо контрреволюції, яке захоплюється козацькими оселедцями та перемальовуванням вивісок українською мовою, і автор у пароксизмі зневісти малює картини московської помсти над українським народом.

Нам здається, що й цих кількох кольоритних прикладів досить, щоб ствердити, що большевізм ніколи не відступав посутьно від російського націоналізму, і інтернаціональні клічі завжди залишалися для нього формою мімікрії.

Але бачити інтернаціоналізм большевиків лише як вияв мімікрії — значить, фактично, не доказати думки до кінця. Інтернаціоналізм у них поєднаний із російським месіянством, і тут ми підходимо до найглибинніших основ російськості большевізму. Месіянство, всесвітне покликання російського народу, становить основну прикмету російської духовості на протязі віків і завершується сьогодні в большевізмі. Уже в 1909 році російський історіософ Андреевич зазначав, що постійною духововою тенденцією росіян є, визнавши себе «вищим типом» соціальної людини, віра в те, що вони перші скорше і краще, і простіше від інших народів зможуть здійснити ідеали рівності і братерства і що російське життя містить в собі всі відповідні умови для такого здійснення²¹. А в 1923 році Микола Бердяєв у книзі «Мирооззначеніє Достоєвського» писав:

«Від ідеї Третього Риму іде російська месіянська свідомість і проходить через увесь XIX століття, осягає свого роз-

²⁰ Цитую за Б. Антоненком-Давидовичем, «Воскресіння Шельменка», журнал. «Життя й Революція», 1929, II, ст. 95.

²¹ Андреевич: Опыт философии..., ст. 38.

цвіту у великих російських мислителів і письменників. До XIX століття дійшла російська месіянська ідея, і тут виявилась трагічна доля цієї ідеї. Імператорська Росія мало скідалась на Третій Рим, в ній, — за словами Достоєвського, — «Церква була в параліжу, була у принизливій підлегlostі Кесареві. Російські месіяністи були звернені до Граду Прийдешнього, вони Граду свого не мали. Вповали, що в Росії з'явиться нове царство, тисячолітнє Царство Христове».

«І от упала Імператорська Росія, сталася революція, розірвався великий ланцюг, що зв'язував російську церкву з російською державою. І російський народ зробив спробу здійснення нового царства у світі. На місце Третього Риму він здійснив Третій Інтернаціонал. І свідомість тих, які здійснювали III Інтернаціонал, теж виявилася по-своєму месіянською свідомістю. Вони усвідомлювали себе тими, що несуть світло зі сходу, яке має просвітити перевібаючі в «буржуазній» пітьмі народи Заходу. Така доля російської месіянської свідомості. Вона є не лише у ченця Філофея, але і у Бакуніна»²².

Бердяєву тут треба визнати рацію. Месіянізм у XIX столітті хоч і залишався далі російським церковно-релігійним комплексом, однак, рівночасно також широко секуляризувався, обхопив різні елементи російського духовного життя. Месіяністами були і крайні реакціонери, і запеклі революціонери. Месіянізм роковано ішов до найпатетичнішого свого вияву. І цікаво, що він, підносячись на найбільші вершини національного патосу, оперував фразеологією національного самозаперечення.

Це бачимо вже у соціалістичного мрійника і містника Печоріна в 30-х рр. минулого століття, який писав:

Как сладостно отчизну ненавидеть
И жадно ждать ее уничтоженья!
И в разрушении отчизны видеть
Всемирного денница возрожденья!
.....

До тла сожгу ваш... храм двуглавый
И буду Герострат, но с большей славой!²³

²² Н. Бердяев: Мироозерцание Достоевского, ст. 188—189.

²³ П. Сакулин, ст. 103.

Печорін хотів спалити батьківщину, укриту тінню двоголового орла, лише для того, щоб вона стала найбільше славною, щоб з неї запалало нове східне світло над земною кулею.

Хіба не криється вже тут натяк на большевицьке світовідчуття? З тою однак різницею, що большевики глибокі практики, і месіянізм їхній реалістичніший, з розрахунком на користь носія месіяністичної свідомості.

В цьому практицизмі вони ідуть услід за Белінським, який вважав, що росіяни — спадкоємці світу, бо у своїй всебічності переймають і об'єднують своєрідні особливості всіх націй²⁴. Больщевики — безперечно, наслідувачі іще більшого прямолінійного практицизму Погодіна, що в 30-х рр. намагався захопити царський уряд візією світової могутності Росії і розгортає пансловітську ідею, як знаряддя для панування над світом. Росії судилося бути на чолі слов'янського світу — каже він. Росія в своїй скромності не хоче очолювати слов'ян, але життя накидає їй це, як більшій слов'янській нації.

І ось тому здійснюються чудо панування Росії над одною дев'ятою всесвіту. В такій Росії, цариці слов'янського світу, з'єднуються колосальні багатства. Погодін шаленіє від захоплення перед цим образом могутності, коли вся ця могутність, сконцентрована в одному зусиллі, керована волею російського царя, простиравиться роз'єднаній і роз'іденій суперечностями Європі.

«Питаю, чи може хто змагатися з нами і кого не зумімо ми до послуху? Хіба не в наших руках політична доля Європи і, отже, доля світу, якщо тільки ми захочемо рішати її?.. Серце тріпоче від радості, о Росіє, о моя Батьківщино! Тобі, тобі судилося довершити, увінчати розвиток людства»²⁵.

Коли спостерігаємо сьогоднішню советську пропаганду миру, яка поєднується незмінно із пропагандою, що дух Кремля має панувати над світом, тоді мимохіт згадується твердження слов'янофіла Хом'якова, який казав, що російський народ миролюбивий і призначений для панування²⁶. Яка разюча збіжність підходів!

Большевики відхищуються від Достоєвського, плямують його ім'ям реакціонера, та й не багато хто з большевицьких ідеологів

²⁴ В. Г. Белинский: Сочинения, т. I, 1919, ст. 449.

²⁵ А. Пыпин: Панславизм в его прошлом и настоящем, Книгоизд. «Колос», 1913, ст. 87—89.

²⁶ Див. Бердяев, «Русская идея», ст. 49.

знає добре спадщину Достоєвського. Однак, така вже логіка національного розвитку, що саме їм припало інтуїтивно, іраціонально підхопити і наслідувати страшну, нелюдяну сутність універсалізму Достоєвського, його проповідь всесвітньої ролі російства.

Немов продовжуючи в розвитку ідею свого політичного антипода, демократа Белінського, реакціонер Достоєвський, що був найзапеклішим шовіністом, ненависником цілого ряду націй, широко розгортає тезу універсального покликання російської людини. Росія, на його думку, вже ціле століття живе не для себе, а для Європи. Росіянин найбільше стає росіянином тоді, коли він стає європейцем, бо тим самим виконує головне російське завдання — все примирити і об'єднати.

«Так, значення російської людини є всеєвропейське і всесвітнє, — каже він. Стати справжнім росіянином може і означає лише ... стати братом всіх людей, вселюдиною, якщо хочете»²⁷.

Оцей наголос на братерстві, на братерській любові до всіх повторюється не раз у Достоєвського. Але це братерство і любов, як влучно відзначив уже Мережковський, дуже підозрілої якости. Ми бачимо в цьому постійному настирливому обійманні братів ту ж саму якість, що бринить і у «Скітах» А. Блока.

Виновны ль мы, коль хрустнет ваш скелет
В тяжелых, нежных наших лапах?

Достоєвський любив культурне минуле Європи, каміння її руїн. Про свою любов до європейців він говорив як про завдання, брав як програму, яка підносила його на хвилі екстазу у царство покликання, але реальну Європу він ненавидів усіма фібрами своєї душі, вірив, що пролетаріят зруйнує її, вважав, що німці — мертвий народ без майбутнього, а французи самі себе погублять, «таких навіть і не жаль»²⁸.

Він був певний, що Європу залле російський океан. І в цьому своєму двоїстому відношенні до Європи, і в проповіді братерства націй, яким лише злегка прикривається ненависть до них і хижка захланність — Достоєвський предтеча большевізму. Але він моторошний для большевиків своїм глибоким викриттям пато-

²⁷ Див. промову Достоєвського про Пушкіна, виголошенну ним 8 червня 1880 р.

²⁸ Про це див. у Мережковського: «Пророк русской революции», Полн. собр. соч., т. XIII, ст. 199—200.

логії нігілізму російської революції, патології, в якій большевізм пізнає передусім себе.

Революційний демократ Серно-Соловйович, якого Ленін високо цінив і зараховував до попередників російської соціал-демократії, також був месіяністом. Він мріяв про здобуття Росією першенства у світі через широке притягнення мас до соціальної і державної діяльності. І так, як большевики тепер складають п'ятирічні пляни, щоб «наздогнати і перегнати», так і Серно-Соловйович у минулому столітті складав 25-річний плян виведення Росії на перше місце в світі²⁹.

В большевізмі знайшли відбиття різні сторони російської месіянської свідомості, тут сконцентровано багато потворних сторін її, тут коріниться одна з основних небезпек большевізму для людства.

В тоталітарній природі большевізму розкривається друга органічна духова вада російського народу. Ленін та його послідовники лише загострили, випнули, довели до логічного кінця те, що віддавна існувало в російській духовості. Це саме те, чим захоплювався у 30-х роках минулого століття Погодін у своїй доповідній записці до російського уряду: в його уяві Російська імперія — вираз найвищої гармонії: всі сили становлять одну величезну махіну, розташовану найпростішим, найвдалішим чином, керовану рукою одної людини, рукою російського царя, який у кожну мить єдиним порухом може давати їй хід, спрямувати в будь-якому напрямку і з будь-якою швидкістю. Ця махіна при тому — одушевлена єдиним почуттям³⁰. В оцих словах вичуєте надхнення і вимріяну завершеність тоталітарної системи, яка в XIX столітті, за царату, навіть не була в повній мірі осягальнаю, і лише большевізм, з його одноосібною диктатурою Сталіна і застрашливовою «єдністю думок» у лоні російського народу, здійснив цю мрію Погодіна.

На здійснення її працювали цілі покоління так реакціонерів, як і революціонерів. Російська інтелігенція мислила завжди тоталітарно, чернечий фанатизм завжди звужував і спрошуував її свідомість.

«Не можна терпіти інших думок, — писав западнік Огарьов, — переконання не особистий, а спільній набуток»³¹.

²⁹ В. Романенко: Философские взгляды Н. А. Серно Соловьевича, Збірн. «Из ист. русск. фил. XVIII—XIX вв.», ст. 212.

³⁰ А. Пыпин. Панславизм..., ст. 87—89.

Для слов'янофіла Кірєєвського «единомислиє» було найвищою прикметою російського духу.

«Простору російську землю, — пише він. — здавна було вкрито множеством монастирів, що служили джерелом просвіти. Із них єдиноманітно і єдиномисленно розливалося світло свідомості й науки у всі окремі племена і князівства»³².

Белінський сприйняв російську тоталітарну свідомість, як національну рокованість.

«Життя — пастка, а ми миші, декому вдається зірвати принаду і вийти з пастки, але більша частина гине в ній, а приладу хіба понюхає... Пиймо ж і веселімось, якщо можемо, нинішній день наш — адже ніде на наш зойк нема відгуку! Живе тільки одне загальне, а ми китайські тіні, хвилі океану — океан один, а хвиль багато було, багато є й багато буде»³³.

Хіба не з цього виростала та свідомість, я б сказав, історично визначена свідомість советської російської людини, яка примирилася, погодилася зі своєю ролею «китайської тіні» чи «хвиль океану»?

І тут ми підходимо до надзвичайно важливої риси російської історії, риси, що знов таки найбільше виявилася саме в добу большевізму. Уже Ключевський підкреслював адміністративний хід розвитку російського історичного життя, безособовість його.

Ця ж думка виступає особливо у Андреєвича в його «Нарисах з історії російської літератури XIX століття». Він каже:

«... Російська історія дійсно ніколи не давала (за винятком найрідкіших і найнеістотніших виключень) простору особі, особистій роботі і підприємчості. 'Особистість' — вона тримала — в кайданах, зв'язаності, невіглавстві, несміливій покірливості і рабському підпорядкуванні. Громадно давала вона відсіч напосілим на неї ворогам, громадно зайняла і колонізувала безмежні простори. В російській історії ви побачите перш за все повільну і

³¹ «Из ист. русск. фил. XVIII—XIX вв.», ст. 144.

³² Цитую за Г. Плехановим, Сочинения, т. XXIII, ст. 190.

³³ Ю. Бойко, Вісаріон Белінський і большевізм, «Укр. Самостійник», 15, 7, 1952, ч. 25 (126), ст. 3.

мовчазну роботу масового стихійного пристосування, що не рахує жертв, не журиться ними і масою своєю наповнює канаву — коли канава трапиться на дорозі, щоб могли перейти дальші натовпи. Це вічне повторення живого мосту, зображеного в картині одного відомого художника: вижолобина, дотори переповнена жовнірами, а по їхніх головах переїжджає артилерія»³⁴.

Ці знаменні рядки написано в 1902 році. Советське ведення другої світової війни немов спеціально припасоване, щоб дати найяскравіше завершення згаданої картини.

Достоєвський лише передбачав, що російські революціонери перетворять людину в мертве знаряддя своїх цілей. Більшевики перевищили всі очікування. Хто бачив на власні очі ці орди виснажених голодних безумних людей, що з якимось отупінням сараною сунули на весні 1943 року в наступ на Україну проти німців, сунули і мовчазно приречено лягали покосами під шаленим вогнем, той ніколи не позбудеться цього враження. Тоталітарно вихована маса, опанована психозою, — це страшне видовище — і сьогодні примарою стоїть перед ворітами майбутніх історичних подій.

Російська історія майже не знала великих ініціативних особистостей, зате вона широко практикувала деспотію тирана над пригнобленою масою. Тиран був конечним бігуном стосовно до маси, аморфна маса потребувала володіння над собою з боку тирана. Над масою вивищується надлюдина, якій усе дозволено. Колись цар — пізніше Ленін, Сталін. Містика обожнювання вождя народу тої ж природи, що й обожнювання царя, але ще сильніше прищеплювана.

І як парадокс — рівнобіжно діє другий фактор колективізму російської історії. Ще колись слов'янофіли, виявивши повну невіру в людське «Я», удалися до визнання масового розуму, який нібито мав би бути могутніший, аніж розум окремої особистості.

Пізніше у народників це перетворилося в обожнювання «мужичка», ходіння в народ принаймні для частини тодішніх діячів було ходінням по народню мудрість. Більшевізм перебрав цю традицію схиляння перед масовим розумом в ущерб особистості, але не в ущерб диктаторові.

Уже Бакунін твердив, немов передчуваючи майбутнє, що деспотизм особливо сильний тоді, коли спирається на фальшиве

³⁴ Е. Соловьев (Андреевич): Очерки по истории русской литературы XIX в., СПБ, 1902, ст. 96.

представництво народу. Саме це і сталося в так званій советській демократії.

Обмеженість часу не дає нам змоги докладно спинитися на дальших суто російських властивостях большевізму. До таких властивостей треба зарахувати нігілістичну наставу, яка у російських шістдесятників, у Базарових, у Пісарєвих була насамперед проповіддю і демонстрацією, у большевиків же стала величезного розмаху соціальною практикою. Захоплення рефлексологією в 20-х рр. — це продовження за прямою лінією дослідів Базарова із жабами, зведення літератури виключно в границі «соціалістичного реалізму» — це продовження того утилітаризму, яким хизувався Пісарєв, віддаючи перевагу чоботям перед творами Шекспіра.

Антирелігійна матеріалістична настава в більшевізмі — це не просто продовжування Маркової тези про те, що — «релігія — опіюм для народу». Останні советські досліди показують, що вже частина декабристів мала на своєму прапорі антирелігійне гасло. Антирелігійність у росіян не раз супроводилась гістерією, виявлялась в тонах російського «клікущства»; такою була антирелігійність Белінського і Бакуніна, саме цю гістерію і виявляли довгий час большевики у своїй церковній політиці, даючи тут простір інстинктові біснування юрби, що глумиться над святощами; відгомони цього біснування знаходимо ще й сьогодні, коли церкву вже урядово толерується.

Большевицький світогляд охоплює собою різносторонньо властивості російської психіки, російського історично-психологічного досвіду. Большевізм є немов тим сферичним склом, яке збирає в собі розрізнені проміння російського світовідчування в один сконцентрований світляний жмут, і якість цього світляного жмуту є та, що він запалює світ жерущим вогнем знищення. Переформована крізь більшевізм російська свідомість найбільш повно і найбільш загрозливо виявляє свої деструктивні властивості.

В російському духовому історичному баగажі є лише поодинокі духові елементи, що можуть дати надію на проростання зерна іншого гатунку, ніж більшевізм.

РОСІЙСЬКІ ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ В БОЛЬШЕВИЦЬКИХ РОЗВ'ЯЗКАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Простір понад 1/6 земної кулі — колишня Російська імперія, тепер СССР, є найбільш многонаціональною в світі державою. Є це з'єднання під одним політичним дахом 73 націй, народів і племен.

15 союзних і 20 автономних республік, 8 національних округів відбивають сьогодні цю національну многолікість СССР. Російський етнографічний терен набагато менший від решти просторів СССР. Цілий ряд національностей, які населяють Советську імперію, мають давніші культури, ніж росіяни, деякі певними сторонами свого культурно-цивілізаційного рівня ще й сьогодні переважають росіян. І все таки беззаперечним є факт панування російської нації в СССР, її державний примат.

І хоч цілий ряд народів, наслідком важкої боротьби, відстояли і відзискали деякі елементи незалежності, все таки СССР перед зовнішнім світом є політичною цілістю, і таким є він у дуже великий мірі й у своєму внутрішньому житті. Національний гніт залишається найреальнішим фактором советської дійсності.

Серед упадку світових колоніальних імперій Росія покищо залишилася могутньою колоніальною потугою, яка шляхом модернізації своєї колоніальної системи спромоглася затримати в імперському лоні більшість складових частин, що припали їй від часів цару. Сотні років творилася ця імперська система, сотні років зазнавала вона багатьох струсів, багатьох ударів від поневолених націй. Проблема панування над націями і їх поневолювання становила центральний вузол не лише державної політики Росії, але й національної свідомості росіян.

Большевізм, що прийшов на зміну многовіковому абсолютиз-

мові та короткочасному демократичному антрактові, не міг легко важити цього досвіду. Інтуїтивно й свідомо перейняв він його, продовжив і удосконалив, виступаючи водночас із голосними деклараціями про «цілком нову» «небувалу» розв'язку національної проблеми, яка, в свіtlі большевицько-московських тверджень, мала б уважатися ідеальною, що її неможливо перевершити, ба йсягнути в якісь іншій соціально-політичній системі.

Тим часом об'єктивна аналіза вимагала б розгляду московсько-большевицької національної політики в зв'язку з цілим історичним поступованням і досвідом російської бюрократії, в зв'язку з історичною свідомістю російської еліти й російського народу.

Чи визнають самі большевики наявність російських традицій у своїх розв'язках національного питання?

Насамперед вони наголошують свою вийнятковість. Вони твердять, що лише завдяки марксистському підходові, застосованому Леніном-Сталіном відповідно до нової епохи «загниваючого капіталізму», вдалося знайти й реалізувати такі розв'язки, які приводять нації до їх розквіту, до перетворення в «соціалістичні нації». Советська національна політика береться як річ діяметрально протилежна царській, аксіомою вважається, що в советській національній політиці немає і не може бути виявів імперіялізму, тим самим нічого спільногого не може вона мати з політикою царів.

Лише в одному сенсі визнають большевики значення російської традиції: вони твердять, що російському народові імперіалістичні потяги були чужі, отже і російська «прогресивна» інтелігенція, зв'язана тісно з народом, ніколи не була наставлена по-імперіялістичному, вона підносила і плекала ідею братерства російського народу з іншими, засуджувала царську політику національного гніту, обстоювала свободу поневолених націй, допомагала їм у їхній визвольній боротьбі. Таким чином, російська «прогресивно-демократична» інтелігенція була попередницею большевиків у їхніх розв'язках національної проблеми.

Большевицькі дослідники звичайно не шукають і не вказують зв'язку окремих елементів большевицької національної політики з ідеями російської революційної демократії. Весь зміст цієї політики трактується ними, як твориво марксизму. Однаке, за російськими революційними демократами і взагалі «прогресивними» елементами російського суспільства всіх епох залишається роля попередників «світлої сьогоднішності» й носіїв і втілювачів прагнень російського народу до справедливої дружби між націями. Вважається, що марксизм-ленінізм своєю внутріш-

ньою логікою розвитку дає розв'язки, якими немов би увінчуються вікові прагнення російського народу до міжнаціональної справедливості.

Від цього тенденційного погляду на російське минуле дуже тхне народницьким світоглядом 70—80 рр. попереднього століття. Однаке це зовсім не перешкодило тому, що цей погляд посилено, наполегливо провадиться в советській пропаганді й наукі, до цього розуміння історії старанно підтягають всілякі історичні ілюстрації. І особливо історію духового розвитку Росії XIX—XX століття за останній час дуже причепурено: вона тепер виглядає на безперервний ланцюг турботливого дбання «прогресивних» російських діячів про інтереси поневолених націй.

Варто принаїдно розвіяти цю легенду в бігові нашого дальнього викладу, який має на меті простежити генезу большевицьких підходів до національної проблематики насамперед у російській дійсності XIX—XX стор.

**

Московія, а пізніше Російська імперія, завжди були зразком класичної викінченості імперіялістичного хижакства. Факти цього хижакства офіційна російська історія завжди відсувала на задній план, однак все таки в історичних анналах, не призначених для широкого вживання, ці факти збереглися в колosalній кількості, і тільки майбутній об'єктивний історик спроможний буде створити дійсну історію Росії, побудовану на безконечнім ланцюзі політики геноциду. Якщо серед казанських татар відпоручники Московії відбирали життя татарам-ремісникам, ковалям, зброярам, тому що вони могли технічно уможливлювати національно-оборонний спротив татар, то в Україні в 1709 році винищували подекуди населення поголовно, з дітьми і немічними стариками, щоб залякати народ і позбавити його волі до боротьби за свою державну незалежність.

Ця імперіялістична політика не була лише виявом діяльності уряду. Російський дослідник Разумов зазначає: «Подиву гідною є здібність російського народу проникати вглиб інородницьких кочовиськ, розселятися у їхніх межах, розбиваючи лініями своїх селищ племена на дрібні частини і роблячи тим самим інородницьке населення більше сприятливим до повільного зросійщення» (Разумов, «Забайкалье», СПБ, 1899, стор. 43—43).

Ця здібність російського народу здійснювати імперіялістичні завдання російського уряду виявлялася не тільки стосовно номадних племен; в Україні, в Польщі та інших підбитих країнах,

росіяни, купчачись у містах, творили ті російські бастіони, які уможливлювали урядові його політику упокорення і нищення націй. Кольоритним зразком хижакства російсько-колоніальної політики царату вже у другій пол. XIX століття був податок, накладений на середньоазійських тубільців за використовування вітру: коли азієць користався з сили вітру, щоб урухомити млин, коли він пускав з комина своєї хижі дим у повітря чи сушив білизну, де повівав вітерець, він мусів платити податок (Збірник «Формы национального движения в современных государствах», СПБ, 1910, стор. 290).

Найлегше було нищити й асимілювати сибірські племена. На грани XX століття російський публіцист Міропієв щодо Східного Сибіру міг із почуттям тріумфу відзначити:

«Російське населення... частинно витіснило туземні племена... з кращих, насиджених місць далі на північ і північний схід, частинно ж, підкоривши собі, своєму культурному впливові найподатливіших і найменше стійких із них, асимілювало їх з собою. Наслідком цього наступального руху росіян в глиб Сибіру було, з одного боку, те, що всі найкращі місця щодо рільничої культури опинилися в посіданні росіян, сталося по місцях знедолення сибірських інородців земельними й усякими іншими життєвими вигодами, а з другого боку — злиття туземців з росіянами і при тому головно в Західнім Сибіру цей страшенно складний і дуже довгий етнічний процес завершився повною асиміляцією тубільців з росіянами, обрусінням їх, що становить торжество російського народу над сибірськими інородцями» (Міропієв, «О положении русских инородцев», СПБ, 1901, стор. 287—288).

I Міропієв тріумфує у своїй просторій книзі з приводу цієї з трудом протягом століть здобутої перемоги. Але не цей тріумф становить основу його книги, а тривога за асиміляторські можливості російського народу навіть щодо малокультурних сибірських племен.

«На великий жаль, — каже він, — зовсім не в багатьох місцях російська народність осягнула блискучих наслідків; найменше вона осягнула таких успіхів у Східнім Сибіру, де зустріла досить сильну відсіч своєму впливові від бурятів і якутів, найбільше тісно і при тому на величезному просторі поєднаних між собою, вельми стійких у своїй племеніній організації. Ці два сибірські туземні племена творять собою немов би тверду греблю, об яку вдарилася російська хвиля і якої покищо не може зломити».

Але і не це є причиною схвильовання російського публіциста. Біда, на його думку, лежить також у тому, що російський

народній організм забагато проковтнув чужого етнографічного матеріялу. Російська людина губить свою духову фізіономію, перетворюється в гібрида, у безформну масу, більше того, підпадає серед чужих племен асиміляції, фізичній, мовній, духовій, релігійній. Створюється «жахливий тип» мішанця, зовсім не росіянина. І автор серед трубних звуків торжества російської асиміляційної політики відчуває небезпеку величезної поразки, привид катастрофи.

Такими були «успіхи» Росії в її національній політиці там, де вона мала справу з найслабшими, безоборонними і малокультурними племенами. Але ще важче було дати раду з європейсько-передуральськими народностями фінського і татарсько-монгольського характеру. Хоч і вони частинно були асимільовані та поповнили біологічну силу росіян (та й розкладали внутрішньо російський духовий тип), все таки можливості дальшої асиміляції в XIX столітті тут виразно доходили краю, а відкривався фронт затяжної боротьби.

Ще складніша була справа у решті Азії й Європи. Тут посилена політика русифікації за довгий час давала зовсім неспівмірні результати. Народи знаходили в собі сили для духового, підпільно-революційного і навіть збройно-революційного спротиву. І це ставало причиною тривоги не лише для публіцистів середнього калібра, як от згаданий Міропієв, але і для таких, як Мілюков (див. його «Очерки ист. рос. культуры»), що в російське імперське майбутнє дивилися без оптимізму, відзначаючи, що питома вага росіян і інородців у імперії змінюється не на користь перших. У XX столітті імперія вступила з 47% російського і 53% інородного населення. І головне: це переважаюче кількісно неросійське населення мужніло і скріплялося в своєму опорі.

XIX ст. особливо унаочнило всі імперські труднощі. «Національне питання є центральним пунктом вірменського суспільного життя не тільки в Туреччині, але і в Росії протягом всього XIX ст.», — каже вірменський дослідник Тігранян. Кілька повстань у Грузії, безперервний ланцюг збройного змагання в Дагестані, на теренах, які протягом півстоліття були кілька разами завойовані і знову втрачувані, ліви дуже небезпечні для Росії революції в Польщі (1830 і 1863 рр.), пілпільне Товариство Возз'єднаних Слов'ян в Україні, що у першій чверті XIX ст. плекало ідеї слов'янської федерації, далі позитивних ідей серед української інтелігенції у Кирило-Методіївському Братстві в 1846 році, поява українофільського руху, що попри свою лояльність до уряду формував процес національно-культурного усвідомлення українців, за яким неминуче йшло усвідомлення політичне

і вже наприкінці століття породило самостійницьку політичну групу, т. зв. «Братство Тарасівців» ...

Ще не встигла Росія твердою ногою стати в Середній Азії, серед туркестанських народів, які до 80-х рр. змагалися проти російської армії не лише з фронту, але і з тилу, як уже всі давніше завойовані та «приєднані» народи — поляки, українці, литовці, вірмени, татари та інші — остаточно і безповоротно вступили в таку стадію свого національного відродження, проти якої залишилися безсилими всі поліційні скорпіони від цензурних заборон до російської каторги включно.

Росія зросла до велетенських розмірів, але її імперські обручи скріплювалися поза росіянами лише деякими порівняно нечисленними прошарками асимільованого елементу з різних народів. Тим самим небезпека постійно чигала на імперію. І коли свідомість пересічного росіянина звикала в здобутих теренах бачити лише Росію, то елітарні елементи російського суспільства були свідомі небезпеки, ця небезпека постійно тиснула на них, змушувала їх дбати про охоронні заходи, поліційні й ідейні, і в цьому влада, як побачимо далі, діяла спільно з письменниками, вченими і навіть соціальними революціонерами.

Перші російські дворянські революціонери, що у грудні 1825 року безстрашно піднесли прapor революції проти самодержавства, були централістами й асиміляторами. У своїх плянах революційної перебудови країни, більшість із них не могла погодитися на ніякі державно-політичні права для Польщі. Декабрист, генерал Орлов казав, що відновлення Польщі було б нещастям (Р. И. Выдрин, «Национальный вопрос в русском общественном движении», «Голос Минувшего», 1915, ч. 1, стор. 103). Коли декабрист кн. Трубецький шукав союзу з поляками, то це тому, що через їх участь у повстанні надіявся він прилучити до Росії польські області Австрії і Пруссії (там же, стор. 105).

На думку кн. Вяземського, свобода польського і російського народів неподільна, поки не стане вільним російський народ, не може бути волі і для Польщі. У добром і в злому, обидва народи зв'язані нитками братерства: «З одного келиха пити нам; не каламутъмо ж його один одному і не підкідаймо отрути» (там же, стор. 104). У вислові кн. Вяземського генетично започатковано ідею «братерства народів» російсько-імперського простору, і вже з самого початку ця ідея є знаряддям централістичної тенденції. В цьому ж сенсі російсько-польське «братерство» розуміє провідник південної групи декабристів Пестель, який на сторінках «Русской Правды» найбільше сконкретизував відношення першої підпільно-революційної російської організації до Польщі.

За його проектом, Росія мала сама визначити майбутні граници польської держави, Польща не відокремлювалася б сама, але російський революційний уряд мав би її відокремити, проте так, щоб вона назавжди залишилася, в мирний і воєнний час, у тісному союзі з Росією. Політичний і соціальний устрій мав би бути в обох державах однаковий. Для забезпечення єдності держав польські представники мали б увіходити у склад російського уряду (там же, стор. 108, 109).

Якщо б поляки на такі умови не пристали, то тоді слід було б Польшу перетворити на російську область і адмініструвати в ній відповідно до потреб імперського центру.

Всі інші країни (на думку Пестеля), такі як Фінляндія, Естонія, Ліфляндія, Курляндія, Білорусія, Україна, Грузія, весь Кавказ, киргизькі землі тощо — з причини своєї кволости — не можуть творити власних держав, а тому, за принципом доброзручності («благоудобства»), мають зректися прав окремої нації, повинні «на вічні часи» залишитися у складі російської держави, народам цих країн належиться цілковито асимілюватися серед росіян.

Південні декабристи мріяли про республіку «єдину і неділиму», ідеалом для них були централізаційні ідеї французької конституції з 1793 року (Семевський, «Политические и общественные идеи декабристов», 1909, стор. 151). У противагу Товариству об'єднаних слов'ян південні декабристи були окресленими противниками федерації:

«Росія через свій федеративний уклад знову матиме всілякі нещастья й численну шкоду, як колись за часів удільних князівств, що не були нічим іншим, як федеративним укладом держави, та що через різнородність своїх складових частин скоро втратить не тільки своє значення, велич і силу, а ще й своє існування в ряді великих держав» (Богданович, «Істория Александра I», стор. 493).

Ціль повної русифікації народів, острах перед концепцією федералізму, піднесення під виглядом «самостійності» форм дуже обмеженої автономії, освячуваної централістичною ідеєю «братьства народів» — ось із таким антуражем настанов, які знайдуть згодом віддалений відгомін чи й розвиток у большевізмі, виступили декабристи.

Світлою постаттю серед декабристів була постаття Рилєєва (1795—1826). Він чуйно сприйняв українську політичну проблематику. Захоплений ідеями українського національно-державного демократизму XVII—XVIII ст., ідеями, які ще й на початку XIX ст. жили в серцях деяких спадкоємців козацьких родів, —

Рилеев написав поему «Войнаровський», частинно поеми «Наливайко» і «Мазепа». Всупереч офіційному штампові істориків, які представляли українського гетьмана Івана Мазепу як «злочинця» і «зрадника», Рилеев спромігся побачити в ньому великого мужа, захисника незалежності своєї країни.

Близький до декабристського руху за своїми настроями і зв'язками славетний письменник Грібоедов (1795—1829), що створив таку перлину російської літератури, як комедія «Горе от ума», гуманні ідеї якої підносить високо російське літературознавство, був не лише виконавцем, але й ініціатором великих імперіялістичних плянів Росії. Як повновласний посол російського уряду в Персії, розробив він грандіозний план опанування Персії через російські капіталовкладення в перську економіку, — сміливість, до якої ще не могли піднести тодішні правителі Росії, які відкинули плян. За участю Грібоедова укладено було мир з Персією, на підставі якого ця країна мала платити велику контрибуцію і «репатріювати» російських громадян-«інородців» на їх «батьківщину». В трудах коло реалізування цієї «репатріації» загинув Грібоедов від рук розлюченої перської юрби... (Стаття Благого в «Литературной Енциклопедии», Москва, т. II, стор. 760—761; стаття Піксанова в «Энциклопедическом словаре русск. библиографич. и-та Гранат», 7 вид., т. XVII, стор. 88; АН. СССР — «Ист. русск. л.ры»; М-Л, 1953, т. VI, стор. 121—122).

У практиці Грібоедов служив скріпленню імперії, як «тюрми народів», задля цього він не жалів свого життя, у теорії ж міг він для вислову свого фрондерства стосовно до соціального режиму вкласти в уста своїх героїв, кавказьких горців, слова зневаги до Росії. У вірші «Хижаки на Чегмі» говориться, що у росіян «доми-кайдани», що «в їхній землі і світло темничне» («История русской литературы» під ред. Д. Овсяніко-Куликовського, т. I, М. 1908, стор. 203; Грібоедов: Соч., М. 1956, стор. 366—367). Тут у Грібоедова бачимо початки того характеристично російського лібералізму, який творить ілюзію позитивного наставлення до поневолених націй і цією ілюзією прикриває свою внутрішню колонізаторську наставу.

У відношенні до національної проблеми, російська думка у XIX—XX ст. розвивалася здебільшого під тиском подій і явищ. Національно-визвольні процеси викликали російську реакцію. Розвиток російського наставлення до поневолених націй є — таким чином — ланцюгом реакцій. Першою яскравою подією, що викликала реакцію, було польське повстання 1831 р. Воно дало привід для великороджавних виступів цілого ряду поетів і письменників, імена яких є гордістю для російської літератури.

В. Жуковський (1783—1852), що проклав шлях балядному жанрові в російську літературу, поєт, що його ніжною мрійністю захоплюються історики літератури, написав «Російську пісню на здобуття Варшави». Польське повстання для нього було лише «бунт» і «зрада». Він радіє з картини, в якій «наші мстиві бомби» лягуть на місто бунту, пишається тим, що сучасники продовжують завойовницькі традиції часів Катерини II, радіє військовою звитягою і славить безмежність імперії, поширюваної здобуваючою силою російського багнета:

За Араксом наши грани;
Арапата чудный плен
И орлы средь Эривани,
И разгром варшавских стен.

В листі до І. Дмитрієва, Жуковський зазначив, що він «ні одно-го вірша не писав з таким живим почуттям», як цей (В. А. Жуковський, «Стихотворения», Ленінград, 1940, т. II, стор. 215, 516).

Ф. Тютчев (1803—1873), якого російська критика вважає поетом християнських мотивів і загальнолюдського змісту, відгукнувся на перше польське повстання віршем «Как дочь родную на закланье». Як колись Агамемнон приніс свою дочку в очищувальну жертву Богові, так мусіла Росія вчинити з Польщею. Не жорстокість, не скаженість меча керувала нею, ні, лише «вища свідомість, покликання до небесних шляхів». «Не за коран самодержав'я кров російська лилась рікою» — вигукує поет. Ні! Російський народ відчуває над собою у незрімій висоті зорю і йде за нею до своєї таємничої цілі. Очищувальна жертва потрібна була, щоб дати народам, підбитим Росією, грізний приклад долі, яка чекатиме непокірних. Поетові присвічує ідея:

Славян родные поколенья
Под знамя русское собрать
И весть на подвиг просвещенья
Единомысленных, как рать.

(Ф. И. Тютчев: Стихотворения. Письма. М., 1957, стор. 89—90).

І Тютчев звертається до переможеного народу, як до «орла одноплемінного», що впав пробитий «братньою стрілою». І клянеться свято зберегти попіл спаленої Польщі, бо з нього має, як фенікс, вирости спільна свобода.

У змісті цієї поезії не трудно помітити дальший розвиток ідеї «братерства народів», що її лише загально намітили були декабристи. У трактовці Тютчева ця ідея починає більше увиразнюватися, як прообраз «братерства» советської інтерпретації. Тут уже й «історична неминучість», і «надихана вищим сенсом мудра жорстокість» росіяніна і обов'язкове «единомисліє» на шляху до прогресу.

Але це незвичайне братерство, бо росіянин — «старший брат». Це розвинення ідеї приносить з собою поезія слов'янофіла Хом'якова (1804—1860) «Ода». Поет малює страшну картину бою проти польських повстанців. Розміreno крокує піхота, сталевою щетиною тисне кіннота, ревуть гармати, стогін смерті і рідний плач... Поет із жахом відвертається від цього образу нищення. Прокляття безглуздій ворожнечі серед «одноплеменників»! На місце цього його зір милує картина, що виступає у райдужних фарбах перед ним:

Он видит — гордо над вселенной,
До свода синего небес,
Орлы славянские взлетают
Широким дерзостным крылом,
Но мощную главу склоняют
Пред старшим северным орлом.

Поняття «старшого брата» міцно закріпилося в російській суспільно-політичній думці XIX ст. Політичний сенс цього питання може найбільш виразно виступає в писаннях Погодіна (1800—1875), професора історії і публіциста 1830—1860 рр. Для нього російське провідництво серед слов'ян — це шлях до світового панування Росії. Він цілком у владі палкої мрії про те, як Росія, об'єднавши навколо себе єдинокровних братів-слов'ян, рішатиме долю світу:

«Читаю, чи може хто змагатися з нами, і кого не примусимо ми до послуху?... Серце трепеще з радости... О, Росіє, о, моя батьківщино!... Тобі, тобі судилося довершити, увінчати розвиток людства» (Пипін, «Панславизм в его прошлом и настоящем», «Колос», 1913, стор. 87—89).

Це були привабливі мрії. Тим часом треба було давати раду з «братами-слов'янами», які того братерства відпекувалися не лише словами, але і зброєю. Погодін на протязі більше як тридцять років присвячувався польській проблемі, він давав най-суперечніші рецепти її розв'язання. Була в нього й думка про великудушне дарування незалежності Польщі. Вражені цією великудущністю, поляки мали б зрозуміти свою помилку і повер-

нутися в обійми до братів-росіян. Згодом, прийшовши до висновку, що цей шлях неральний, Погодін висловлює переконання, що поляків треба перевиховувати, наприклад, з допомогою іхньої ж історії, написаної в російському дусі:

«Польська історія, безпристрасна, правдива, докладна, є найвірніша союзниця Росії, яка може принести нам користі більше кількох фортець... Інша річ, — історія польська зловживта, — історія, спрямована навмисне до беззаконної цілі. О, таку історію треба переслідувати, як злосливе ошукання, як образу науки, як блузнірство. З цієї причини потрібно написати наново польську історію для шкіл, — поставивши тему польським вченим, зі значною винагородою».

Ці слова Погодіна стали для большевиків немов би заповітом, який вони поширили на всі підвладні їм народи. Об'єктивно написані національні історії проголошено «спрямованими до беззаконної цілі», заплямовано, як «ощукання», «блузнірство». Натомість написано наново історії «за значною винагородою» і з настановами на віправдання російського імперіялізму.

Польське повстання 1831 року викликало співчуття в політичних колах Заходу. У французькій палаті депутатів лунали гарячі промови Ляфаета, Могена й інших на захист польського народу. Геніяльний російський поет Пушкін (1799—1837) відповів на це двома віршами: «Наклепникам Росії» і «Бородинська річниця». У відповідь Заходові войовничо висунув він твердження, що польська проблема — це для Росії «домашній спір», «внутрішня справа». З властивим йому темпераментом, з дерзким розмахом підносить він гасло злиття «слов'янських струмків» у «російсько-му морі». В його поезії звучать ноти задоволеної помсти, він шириє у хмарах слави, що її створили переможні російські багнети.

І ще одне, — дуже важливе для розуміння нашої теми, — Пушкін приймає бажане, вимріяне за дійсність. Нехай ця дійсність умовна, але для нього вона вже існує: Росію з усіма її народами Пушкін трактує як морально-політичну єдність:

Иль мало нас? Или от Перми до Тавриды,
От финских хладных скал до пламенной Колхиды,
От потрясенного Кремля
До стен недвижного Китая,
Стальной щетиною сверкая,
Не встанет русская земля?

(А. С. Пушкін, «Полное собрание сочинений в десяти томах», т. III, М-Л, 1950, стор. 223).

Намагання назовні немов не приймати до уваги аморфності імперії, її механічно створеної многоскладовости, а насправді глибоко тривожитися цим — така панівна постава помітна у багатьох представників російської еліти XIX—XX ст., і цю психічну незрівноваженість перед лицем національної проблеми пізніше переберуть собі у спадщину большевики.

Антипольські поезії Пушкіна, як свідчить А. Пипін, дуже відповідали тодішньому настрою російського суспільства. «Думка про злиття струмків . . . думка про сталеву щетину набула також чималої популярності» — каже він. (А. Пипін, «Польский вопрос», «Вестник Европы», 1880, ч. 2, стор. 712, 713).

Великий російський поет у своїй постаті втілював, немов символ, єдність російського уряду і суспільства, коли йшлося про ставлення до поневоленого народу.

Але тривога за майбутнє допікала . . . Як людина геніяльна, Пушкін відгадав раніше за своїх сучасників, куди прямують перші паростки українського національного відродження і намагався забити «осиковий кілок» в могилу не так ще давно похованої української державности. Він вчитується в українські народні пісні, студіє «Історію Русов», що була тоді немов другим евангелієм в родині кожного освіченого українця і відбивала ідеологію українського автономізму кінця XVIII стол. Наслідком цих студій, породжених його тривогою за майбутнє імперії, з'являється його поема «Полтава».

Завдання цієї поеми — довести «історичну неминучість» похилинення України Росією. Гетьман Мазепа, що поставив справу відновлення самостійності України на вістря меча, представлений у творі, як мелодраматичний лиходій, носій розпусних пристрастей і егоїст. Зате його переможець, цар Петро, з'являється у поемі серед трубних звуків перемоги як величня і мудра постать. Не забуто при закінченні і політичної моралі про марність і віджилість українських змагань . . .

Пушкін був також прихильником ґеноциду. Свою поему «Кавказький полоненик» він закінчував словами в честь покорителя Кавказу ген. Котляревського:

Тебя я воспою, герой,
О, Котляревский, бич Кавказа!
Куда ни мчался ты грозой —
Твой ход, как черная зараза,
Губил, ничтожил племена.

(Пушкин. «Сочинения», Петрополис-Берлин, стор. 53).

В очах Пушкіна, опір кавказьких народів — це опір «дикунів» «законові». Російський «закон» — це втілення цивілізації, і вона повинна перемогти. А поки це станеться, Пушкін, прославляючи тих, хто нищив волелюбні народи, був не від того, щоб співати славу Кавказові. Для Пушкіна Кавказ являв собою привабливу країну, де була змога виявити розмах, де ждали пригоди, де хижий двоголовий орел імперії ненастально мав насолоду зі свіжої крові.

Це була країна чудесних гір, красивих жінок, упертих у своїй дикості хоробрих черкесів і мудро-переможних росіян. Це була «чарівна екзотика».

Цю ж саму екзотику знаходимо у знаменитого російського поета М. Лермонтова (1814—1841). Лермонтов мав спокусу зрозуміти близче й глибше вольнолюбні прагнення кавказьких народів, але імперіялістична спокуса виявилася сильнішою і близчкою серцю. Він надзвичайно любив мальовничу Грузію, але вщеплена з молоком матері доза російського імперіялізму робила його імунним до зрозуміння історії, страждань і прагнень грузинського народу. Він малює образ цариці Тамари:

В глубокой теснине Дарьяла,
Старинная башня стояла,
Где роется Тerek во мгле,
Чернея на черной скале.

В той башне высокой и тесной
Царица Тамара жила:
Прекрасна, как ангел небесный,
Как демон коварна и зла.

З поезії довідуємося про одну пристрасть Тамари: скидати з башти в прірву своїх коханців. І це мала б бути та цариця Тамара, яка мудро дбала про матеріяльний і культурний розвіт країни, залишила по собі славні архітектурні споруди! Акад. Марр дивувався, як це могло у Лермонтова вийти, що іконописна цариця грузинської історії обернулася у сластолюбну розпусницю (Авалов, «Независимость Грузии в международной политике 1918—1921 гг.», Париж, 1924).

Ще більше можна дивуватися тим ідилічним тонам, в яких змальовує Лермонтов наслідки приєднання Грузії до Російської імперії:

И Божья благодать сошла
На Грузию! — Она цвела

С тех пор в тени своих садов,
Не опасаясь врагов
За гранью дружеских штыков.

Пишучи ці рядки, забував Лермонтов про ряд антиросійських повстань і змов, які мусіли б бути ще дуже свіжими в його пам'яті. Але така вже сила російської тенденційності — вважати неіснуючим те, що не відповідає імперіялістичній концепції.

В поемі «Ізмаїл-Бей» романтичним героєм Лермонтова є черкес, вихований у Петербурзі. Трагізм роздвоєної душі приваблює поета. Лермонтов ідеалізує людину, яка в глибині душі вже розірвала зі своїм народом. Така ідеалізація була неписаним програвом вим завданням часу. Белінський возвеличував Гоголя не тільки за те, що він був великим майстром слова, а й за те, що Гоголь рвав зв'язки з українським світом і входив у світ російський.

В «Ізмаїл-Бей» знаходимо промовисте «кредо» Лермонтова:

Какие степи, горы и моря
Оружию славян сопротивлялись?
И где веленью русского царя
Измена и вражда не покорялись?
Смирись черкес! И Запад и Восток
Быть может, скоро твой разделят рок.
Настанет час — и скажешь сам надменно:
Пускай я раб, но раб царя вселенной!
Настанет час — и новый грозный Рим
Украсит север Августом другим!

(М. Лермонтов, «Поэмы»,
т. III. Ленинград 1950, стор. 356).

Лермонтов знаходив різкі тони протесту проти реакційної внутрішньо-російської політики самодержавства. В цьому своєму протесті він сповнений шляхетної величини, але коли йшлося про імперіяльні інтереси, то тут уся опозиційність зникала і замінялася коліносхильною відданістю престолові, який тут уже втілював інтереси російського народу.

Російський критик В. Белінський (1811—1848), цей нібито «великий праведник літератури російської, лицар без страху і скази» (слова історика літератури С. Венгерова), на якому дійсно виховувалися всі дальші покоління російської інтелігенції, поза тими значними вартостями, які він справді внес у російську свідомість у сферах соціальних і естетичних переживань, був не лише вели-

кодержавник, категоричний апологет варварської політики Російської імперії у відношенні до притгноблених національностей, але й расист.

Людство він уявляє не як зібрання всіх народів, а лише деяких. Він був переконаний, що освіта не може ушляхетнити китаця чи персіянина, із захопленням говорив про вибраність москалів серед слов'ян, а татар порівнював з верблюдами і баранами. Апологет розросту Російської імперії, він бачить цей розріст, як результат зусиль всього російського народу.

У нього знаходимо принципове генеральне виправдання колоніалізму. На його думку, європейсько-християнська країна у своєму підбиванні «азіяцьких варварів» взагалі не може бути несправедливою. Белінський сміливіше і проявлінійніше від слов'янофілів підкреслював вибраність російського народу, він вважав, що ще Петро I вказав Росії «в майбутньому всесвітнє і перше місце і тим змінив грядучу долю цілого світу, цілої людськості» (В. Белинський, «Полн. собр. соч.», СПБ, 1901, т. V, стор. 100).

І все таки тривога за майбутнє Росії роз'їдала і його... На познаки українського національного відродження Белінський реагував з незвичайною навіть для нього гостротою і гарячковістю, всі сили свого сарказму, дотепів і ненависті мобілізував він, щоб убити в українських письменників бажання творити власну літературу на народно-мовній основі. Він хвалив українського повістяря Квітку-Основ'яненка за його писання російською мовою і гудив за писання українські. Великого українського поета Шевченка пробував він морально знищити своєю рецензією на його перше видання «Кобзаря» і радів, коли довідався, що царський уряд заарештував і заслав поета. Не маючи найменшої уяви про історичний шлях України і зміст її многовікової культури, Белінський заражував Україну до Азії і тим виправдував свою тезу про неминучість асиміляції українського народу в лоні російського, що — за його інтерпретацією — став уже носієм європейської культури та європейських державних форм.

Великодержавний патріотизм Белінського і його расизм стали для большевиків особливо цінною спадщиною в добі сталінізму. Большевики наслідують експресію зарозуміло-патріотичної фразеології Белінського, її мальовничість і самовпевненість. Велика кількість советських праць сталінської доби спиняється саме на розгляді «патріотизму» Белінського, переносячи в советський духовий баражі деякі великодержавні погляди цього критика.

Але часи міняються...

В середині століття революційна музазрілого Шевченка з його полуум'яними прогнозами упадку імперії випромінює вже не тільки на український світ, але й на інші національності; розрухи в Грузії, загострення опозиції у фінів, які в боротьбі за свою конституцію відмовляють виявів лояльності до царя; розвиток польської національно-визвольної ідеології і полуум'яна польська критика російського імперіалізму (напр. «Дзяди» Міцкевича), напришті, польське повстання 1863 року — все це принесло з собою для найбільш далекозорих російських діячів свідомість, що вбити національні відродження поневолених народів уже не дається. Логічною відповіддю на це мусіла бути згода з об'єктивним ходом речей, визнання тієї перспективи, що в майбутньому росіяни змушені будуть позбутися завдань імперських та обмежитися виключно на своїх внутрішньо-національних. Однаке, такий логічний висновок з дійсності зробив лише Зайчневський зі своїм гуртком, об'єднаним навколо газети «Великорус» (початок 60-х років).

Члени гуртка Зайчневського переконані, що Польщу не треба втримувати при Росії. Але вони такої самої думки і щодо України:

«Та ж сама потреба знищити систему озброєного насильства вимагає, щоб дано було населенню Південної Руси повну свободу порядкувати (располагать) своєю долею з власної волі. Тепер цей народ ще не міг висловити своїх побажань. Але відомо, що він Український незадоволений нашим пануванням. До яких би вимог не довело це незадоволення, ми повинні поступитися їм. Якщо він хоче відокремитися цілковито, нехай відділяється. Чи захоче він цього, ми не знаємо; та й сам він навряд чи вирішить це при нинішній своїй безгласності, але, судячи з живущого (живого) почуття страждання від нашого деспотизму, треба очікувати, що при першій можливості подумати про свою долю, він захоче відійти від нас. Будьмо готові і на таке рішення. Ми, великоруси, досить сильні, щоб залишитися одними, маючи в собі всі елементи національної могутності... Оце і пояснення імені, що його носить наша газета» («Колокол», 15 жовтня 1861 р.)

Отже, принципова установка — діяти для росіян і звертатися до них, лишаючи в спокої інші нації Росії. Такої установки не має більше ніхто з російських демократів. Звичайно ж російські демократичні діячі, визнаючи за іншими право на свободу, продовжували забагато турбуватися свободою і вигодами тих народів на майбутнє і тим самим підкреслювали, що бачать невіддільність долі цих народів від російського. Не завжди можна сказати, де в цих турботах виявлявся імперський інстинкт, а де свідомий

розрахунок своїми піклуваннями про щастя народів зв'язати їх ініціативу до самостійного життя.

Дуже виразним тут може бути приклад з видатним російським критиком Добролюбовим.

Добролюбов (1836—1861) написав позитивну рецензію на «Кобзар» Шевченка видання 1860 року. Проте у своїй рецензії він випнув на перше місце «народність» поетичних мотивів Шевченка. Шевченко, безумовно, поет народній, але зведення всієї многогранності ідей і образів Шевченка до народності фактично применшувало значення поета, закривало його могутню індивідуальність як політичного мислителя, творця модерної національної свідомості. І це, власне, і було головною ціллю рецензії, яка закінчувалася запевненням, що українською мовою не можна передати складних явищ і почуттів, які виходять за межі простонародності. Це писалося тоді, коли вже на українську мову були перекладені деякі твори Байрона, Міцкевича, Гете, Гайне Петrarки, коли й сам Шевченко розгортає у поезіях історіософічні концепції, показував древній Рим, Реформацію тощо.

Тон рецензії — це тон «братаання». Але завданням цього тону було — роззброїти українство, звести його на рівень вужчих інтересів, які не суперечать ідеї цілості імперії.

Особливо яскраво показав демократ Добролюбов свою згоду з основними засадами царської колонізаторської політики у статті «О значении наших последних подвигов на Кавказе» («Полн. собр. соч. Н. А. Добролюбова» под ред. Е. В. Аничкова, СПБ, т. VII, стор. 487—517). Він критикує лише тактику царського уряду в його поступованні на Кавказі, але він мовчазно погоджується із самим фактом завоювання, більше того, він прямо говорить про доцільність русифікації здобутих теренів, лише обстоює «культурні» форми русифікації.

З «толеранцією», з «радикальними розв'язками» підходять до національної проблеми Bakunin (1814—1876) і Герцен (1812—1870).

«Відніміть у Росії Польщу, Литву, Білорусію і Малорусію, відділіть Фінляндію, Остзейські губернії, Грузію і Кавказ — залишиться, власне, те великоросійське плем'я, яке готове до свого історичного життя і не має нічого спільно з устроєм Російської Імперії» (З. Ралли, Мих. Александров. Bakunin — «Минувшие Годы», 1908, ч. 10, стор. 149). Коли читаемо ці слова Bakunina, то може виникнути бажання поставити цього славетного анархіста поруч із Зайчневським щодо розв'язок в національному питанні. Але продумування цілості його підходів змушує відмовитися від такого наміру.

Bakunin любить обіцюючу фразу, він любить похизуватися

своєю готовістю прийняти найрадикальніші розв'язки: «Україна польська разом з русинами галицькими, разом з нашою Малоросією — країна в 15 мільйонів тих, що говорять одною мовою, додержуються (исповедують) одної віри, буде не Польщею і не Росією, а сама собою» («Колокол», 15 лютого 1862, ч. 122—123). Це звучить також дуже обіцюоче. Але... за всім цим радикалізмом стоїть конкретна політична ситуація, в якій саме охорона імперських здобутків вимагає таких далекойдучих у радикалізмі заяв. Річ у тому, що в середині минулого століття, коли Бакунін саме так ставив справу, поляки висували претенсії на прилучення для майбутньої Польщі теренів, які колись були в межах польської держави, тобто України, Білорусії. Литви... Відкинути претенсії поляків треба було не з точки зору голого імперіалізму, для цього треба було знайти «прогресивнішу» вихідну позицію, яка, надаючи народам право на відділення, разом з тим зберігала для них і можливість залишитися в рамках Росії. А саме цього останнього Бакунін пристрасно прагне.

Справжня його не тактична, а реальна позиція — це автономія для України, Білорусії, Литви і Курляндії з Фінляндією. Бувши слов'янофілом у молодих роках, він і пізніше, в добу свого анархізму, не позбувся слов'янофільської закваски. Майбутнє йому уявляється у вигляді слов'янської федерації, членами якої будуть Росія з Польщею. Слов'янофільство Бакуніна в суті своїй є русофільством, духовим центром його федерації була б Росія. Лише межі цієї нової Росії мали б захопити ще не опановані слов'янські країни.

У відношенні до поневолених національностей Бакунін дуже нещирій. Для мотивації доцільності окремого від поляків існування України наводить він аргумент: «релігійна єдність українців». Але ж Бакунін одержимо ненавидів усяку релігію й усяку церкву, його найпалкішою мрією було знищенння релігії.

Бакунін був російським імперіалістом, націленим у безконечність нездобутих ще просторів; його російська ідея переваги слов'янського світу над німецьким мала вийти поза границі Росії, ця ідея творила йому його власний політичний космос, явище нації як соціально-творчої спільноти з цього погляду було для нього несприймовне.

«Національність, — каже він — це факт, а не принцип: як факт вона має право на вільне існування і розвиток; як принцип вона служить лише диверсією проти духу революції...» (Ю. Стеклов, «Михаил Александрович Бакунин, его жизнь и деятельность», М.-Л., 1927, II, стор. 322).

Над цими словами варто задуматися. Нація, як окремішність,

може бути толерована. Вже своїм фактом упертого існування вона вимагає до себе толеранції. Але вона є гальмом стосовно до універсальності анархічного ідеалу. Імперськість своїм універсалізмом є близьча духові Bakunіna, в імперськості існуюча вже форма «понаднаціонального», російського понаднаціонального, в анархізмі ж має прийти російське завтрішнє «понаднаціональне», що виросте на фундаментах, закладених імперією.

Імперськість і націоналізм Bakunіna підбудовуються антинаціональними принципами. В позиції Bakunіna багато елементів, які знайшли своє продовження у Леніна в ту гарячу пору, коли Ленінові треба було практично розв'язувати національну проблему, даючи раду тій спадщині, яку залишили по собі Романови. Видатний знавець діяльності Bakunіna Ю. Смірнов ще в 1927 р. підкреслив особливу близькість Леніна до bakunіnsьких розв'язок національного питання (там же, стор. 324).

У радикальних пропозиціях Герцену було не менше тактичних ходів, як у Bakunіna. Герцен також висловлював думку про можливість самостійності для України згідно з волевиявом її населення, але так само, як і у Bakunіna, було це параліжування польських плянів. Герцен високо цінував Шевченка як українського революційного поета, він бачив наростання української національної стихії, але разом з тим він готов також і зігнорувати все це, бажанням-уявою переступити через факт дійсності. Бо як, напр., інакше зрозуміти його слова, що «Київ таке ж російське місто, як і Москва»?

Герцен був противником русифікації народів, тут його лібералізм був щирий і рішучий, він був послідовним демократом у захисті прав жидівства, він протестував проти колоніяльної політики царизму в Грузії, проти порушень царським урядом фінляндської конституції, був гарячим прихильником польського національно-революційного руху, плямував московське колоніаторство в Польщі, викривав варварство переслідувань польських патріотів з боку російського уряду; він навіть розумів стремління Польщі цілковито усамостійнитися. Він поважав поляків за це наставлення, шанував їхню жертвеність у боротьбі за самостійність, але... не визнавав їм у самостійницьких змаганнях рації.

Герценову опозицію Драгоманов окреслює такими словами: «Висловивши переконання, що Польща має бути вільна, він, в той же час, вважає, що і для своєї і для всеслов'янської користі більше, ніж для Росії, краще було б Польщі залишитися в союзі з Росією, що, однак, раніше чи пізніше й настало б, якщо б Польща тепер і відокремилася б тимчасово від Росії» (Драгоманов,

«Политические сочинения» под ред. И. М. Грэвса и Б. А. Кистяковского, т. I, «Центр и окраины», Москва, 1908, стор. 159).

Конечність державної сполуки Польщі з Росією Герцен мотивував, поперше, тим, що форма великих державних з'єднань є прогресивніша від національно-партикулярних державотворів, подруге, своїм слов'янофільством: він вважав, що Росія, завдяки наявності у себе «сільської общини», як здорового зерна для соціалістичної перебудови суспільства, має перевагу перед Заходом, має принести світові нову соціальну правду, тим то й Польщі, затроєній вже західними впливами, не по дорозі з Заходом, її місце на шляхах прогресу у політично-духовій спілці з Росією.

Ці намагання Герцена німецька дослідниця д-р Фляйшгакер характеризує в таких словах: „Herzen bot alles auf, um die Polen mit der leichten Fessel der Überzeugung zu binden, die nicht schmerzt und doch am festesten hält“ (H. Fleischhacker: „Russische Antworten auf die polnische Frage“, München und Berlin 1941, S. 68).

На сторінках «Колоколу» Герцен широко розвинув ту тему, що за національне гноблення поляків відповідальним є російський уряд, а не російський народ. Останньому «Колокол» приписував свободолюбність, стремління до справедливості, солідарність із польськими змаганнями за свободу. Для пропаганди цієї тези Герцен генералізував поодинокі факти російської прихильності до поляків, факти морального захитання росіян перед лицем невгнутості революціонерів-повстанців трактував він як вияв політичної солідарності.

Всі ці моменти — і Герценові посилання на прогресивність централізму, і російський соціальний месіянізм, і полярне протиставлення російського народу російському урядові — підхопив, розвинув і перепрацював пізніше большевізм у виробленні своєї теорії національного питання та в спробах практичних розв'язок національної проблеми.

«Радикальних» розв'язок на основі збереження імперської цілості шукали не лише російські революціонери, які перебували за кордоном, ці шукання були і в самій Росії. Лівий ліберал Н. А. Серно-Соловйович, який за свій скрайній лібералізм опинився на початку 60-х років у царській в'язниці, у своему проекті реформи, наміченому для подання урядові, надавав національній проблемі аж ніяк не менше місце, як соціально-політичній. Польщу і Фінляндію хотів би він бачити в ролі союзних держав. Союз мав засновуватися на російській опіці, але форми опіки мали б вибрати самі фіни і поляки. Перед Литвою, Україною, Білорусією, Остзейським краєм Серно-Соловйович лишав дилему — або, за бажанням населення, висилати своїх депутатів до

Москви в порядку загальної демократизації державного устрою, або потворити місцеві сойми, які діяли б під контролею верховної влади центру (Збірн. «Революционное движение 1860-х годов», изд. «Политкаторжан», Москва, 1932, стор. 60).

Серед російських діячів 60-х років, що присвятилися насвітленню національної проблеми, особливо кольоритно постаттю с редактор М. Катков (1818—1887), на той час уже окреслений консервативний діяч, в поглядах якого, однак, можна знайти точки стичностей з большевицькими теоретиками. Катков систематично, крок за кроком, простежив розвиток польського повстання 1863 року і з російсько-великодержавної позиції дав оцінку боротьби, ідейних установок польського революційного руху. В публіцистичній формі він розвиває думку поезій Пушкіна про польську справу, як внутрішню справу Росії, боронячи тим самим імперську політику від широкого натиску європейської опінії і європейської дипломатії, яка деякий час із-за Польщі загрожувала Росії війною. Повстання розуміє він лише як заключний етап кількавікової боротьби двох народів за гегемонію у Східній Європі, дошкульно підкреслює полякам неправомочність їхніх претенсій на землі Правобережної України, але при тому, як російський великодержавник, вважає ці землі органічною частиною російського материка.

В його розумінні, поляки мають бути остаточно подолані політично, та це не позбавлятиме їх права існувати в ролі окремого суспільного елементу з етнічно-побутовими властивостями. Ігноруючи добре відому йому політику асиміляції, проваджену урядом, Катков каже:

«Якщо киргизькі і башкирські орди живуть у нас безперешкодно за своїми звичаями і віруваннями, то чи можна сподіватися, щоби в польських губерніях потрібно було міняти існуючі там закони і звичаї? Державна єдність не означає мертвої одноманітності частин; повна державна єдність сполучена з повною свободою і самостійністю частин, аби тільки ця самостійність не містила в собі фальшивого стремління створити окреме державне тіло . . . І власне, що недоторканішою і безперечнішою буває державна єдність, то більшою самостійністю й пільгами можуть користуватися різноманітні елементи, що творять державний обшир» (М. Н. Катков, «1863 год. Собрание статей по польскому вопросу», поміщавшихся в «Московских Ведомостях», «Русском Вестнике» и «Соврем. Летописи», М., 1887, Вып. II., стор. 1290—1291).

Це була спеціальна готовість на поступки для поляків. Промовиста формула, чітка, виразна. Крізь неї прозирали контури

нового майбуття імперії. З цієї формули повністю скористалися лише більшевики, по кількох десятиліттях застосовуючи її до ряду народів. Сам Катков приготував її лише для поляків. Він був гнучкий політик. Стосовно фінів він ішов іще далі: він толерував політичний статус Фінляндії, лише хотів більшої узaleжненості Фінляндського князівства від династії Романових, чим мало символізуватися підпорядковання фінських державних інтересів російським (там же, I, 749—751).

Разом з тим Катков дуже енергійно виступив проти українського культурного відродження, плямуючи його, як «польсько-австрійську інтригу», спрямовану на розбиття Росії. Етикетка «інтриги» стосовно українського руху пережила Каткова. В роках першої світової війни, в російських патріотичних колах «український сепаратизм» трактовано як «німецьку інтригу»; в советських обставинах український націоналізм плямується спочатку як «фашистівсько-нацистські», а тепер як американські «підступи».

Катков був ідеологом послідовної русифікації України. Він звертається із закликами до громадянства вести боротьбу проти «українського сепаратизму», проти спроб впровадити в школи викладання українською мовою (там же, I, стор. 279). Його виступи проти українства творили для уряду моральну базу, на ґрунті якої провадилося нещадне здушування всіх виявів української культури і національної самобутності.

В російській суспільній опінії Катков переміг Герцен.

За словами Бакуніна, російське «освічене суспільство», яке «кокетувало» з поляками, схилялося до думки про доцільність для Росії визнати незалежність Польщі. Коли постала реальна перспектива здійснення самостійності в процесі повстання, це суспільство «оскаженіло», стало схвалювати урядові кари на горло, застосовувані до повстанців. У своїх спогадах С. Ковалик з цього приводу каже: «Люди, які допускали в принципі право на культурне самовизначення кожної нації, розгубилися, коли почалася громадянська війна між двома спорідненими народами: підтримувати поляків їм вдавалося несполучним з почуттям патріотизму, тому вони здебільшого перейшли на сторону уряду» (С. Ф. Ковалик, «Революционное движение семидесятих годов и процесс 193-х», М., 1928, стор. 42).

Рішуча підтримка польських повстанців з боку Герцена привела до того, що останній втратив свій значний вплив на російську суспільність. Дві третини передплатників «Колокола», обурені позицією Герцена, відмовилися від дальшої передплати журналу (Гедвіг Фляйшгакер, цит. праця, стор. 99—101).

Плекана Герценом теза про полярну протилежність позиції російського народу і царського уряду у справі національного гноблення була *грунтовно підважена самим життям*.

З глибоким розчаруванням писав тоді польський повстанець Піткевіч: «Де ці симпатії студентів до польської справи, таємні товариства, створені російськими офіцерами, рішення нібито прийняті солдатами не битися з братами *поляками*, страйки розкольників для повалення верховної влади? Все це існувало лише на хизуватих шпальтах «Колокола», редактори якого брехали і брехали свідомо... Нехай Бог покарає цих московських брехунів у Лондоні... за неоплатне зло, яке вони нам вчинили... Нехай впаде на них польська кров, безхосенно пролита...» (Катков, II, стор. 1005—1006).

Надзвичайно повчальним є те, що аналогічна зміна настроїв лівих елементів російського суспільства в національнім питанні повторилася у ХХ ст. Поки справа унезалежнення націй стояла в чисто теоретичній площині, доти демократична частина російського суспільства кокетувала своїм радикалізмом, готовістю визнати самовизначення націй. Однаке, як тільки наблизилася практична розв'язка, так все тотально відвернулося від своїх обіцянок, від теорій у бік єдинонеділимства.

Ленін у своїй поставі лише відбив становище російського лівого суспільства, однаке витримав прapor кричущого радикалізму до останньої хвилини, яка принесла з собою цілком протилежну дію. Ба, й тоді його кричущий радикалізм залишився захисним кольором для дій, яких не можна було назвати ніяк інакше, як загарбницько-імперіялістичними.

У російських народників 70-х років цей радикалізм фрази бачимо вже уйнятим у програмові форми. Тут обіцяюча фраза була розрахована на те, щоб включити революційні сили поневолених націй в загальноросійське річище антиурядового руху. Підпільна організація «Народная Воля» у своїй програмі виставила точку: «Народи, насильно приєднані до російського царства, мають право відділитися або лишитися в загальноросійській спілці».

Советський коментатор цієї точки каже, порівнюючи її з большевицькою програмою: «До її позиції майже немає чого додавати» (І. Теодорович: Историч. значение партии «Народной Воли», «Каторга и Ссылка», 1929, № 8—9 (57—58), стор. 44—45). І — скажемо від себе — збіжність між большевізмом і народництвом тут не лише у формулі, але в самому внутрішньому сенсі. Народники, як і большевики, дали крайню формулу самовизначення, вона ними мислилася не як практичний підхід до реальної розв'язки проблеми, а як спосіб приглушення національних пристрастей,

як метод переключення енергій з національних завдань на соціальні.

Докладніше своє становище в національнім питанні насвітлили народовольці в своєму журналі «Народня Воля», 1882 ч. 8—9:

«Не раз говорять, — писалося в журналі, — ніби партії «Нар.-Волі» властива зневага місцевих особливостей російських окраїн, намагання підпорядкувати інші народності великоруському племені». Рішуче заперечивши це, журнал продовжує:

«Інша сторона національного питання стосується майбутнього способу існування історично виокремлених народностей. Само собою зрозуміло, ми не віднімаємо у таких народностей права на повну політичну незалежність, покладаючи на їх добру волю стати в ті чи інші відносини до інших національностей. Але ми твердимо, що проти сильного ворога мають бути спрямовані з'єднані, дружні зусилля всіх складових частин держави... Ми настоюємо також на тому, що торжество революції і соціалістичних принципів скріпиться лише за тої умови, якщо спільними силами буде переведено не саму дезорганізаційну, руйнну роботу, але й будівну, тобто якщо установча діяльність загальномосковського Земського Собору, який посяде місце тимчасового революційного уряду, пошириться на територію всієї держави. Тільки після закріплення революційних надбань, після твердого встановлення загальних основ нового устрою, окремим народностям має бути надане право — визначити політичний зв'язок з цілою державою. Інакше темні реакційні сили напевно знайдуть свою Вандею, звідки відкриють похід проти розчленованої революції.

У нас немає місця і часу, та — мабуть — і потреби, входити у змагання з ледачими базікалами, педантами — автономістами. Наші слова звернені до тих чесних людей, які — можливо — вже працують на користь своєї рідної країни і яких відділяє від нас звичайне непорозуміння» («Література Народной Волі» под ред. Б. Базилевского (В. Богучарского) вып. II, изд. «Донская Речь», стор. 34—35).

Це вияснення промовисто показує, що розуміли народовольці під правом народів на самоозначення. Централізація в революційному русі, в революційному перевороті, повна централізація в закріпленні нової дійсності! Основи нового ладу серед народів, відмінних культурою, побутом, соціальною структурою, мали б установлюватися за одним російським зразком. І лише по цьому могла постати проблема відокремлення. Але народовольці були певні, що на основі спільно пройденого шляху вже до відокремлення не дійде.

Наведений пасус з «Народної Волі» є відгуком на появу націо-

налістичних рухів у Росії. Змагання до їх з'єднання в лоні російського народництва — це та практична ціль, яка змусила редакторів журналу насвітлювати національну проблему. Цим «Народня Воля» розпочинала ту боротьбу за «єдність революційних сил», яку пізніше, в інших історичних обставинах, але тими самими методами провадив Ленін на протязі ряду років, провадив уперто й наполегливо, проти «Бунду», проти УСДРП, проти грузинських соціал-демократів тощо.

Коли йшлося про постановку національної проблеми в загальних фразах і стосовно далекого майбутнього, то тут народники могли собі дозволити і найскрайнішу радикальність.

Коли натрапляли вони на процеси духового самоокреслення нації в сучасній їм дійсності, то тут вони виявляли свою абсолютну нетерпимість і тут разом з тим виявлялася і принципова централістська підстава цієї нетерпимості.

Яскравим прикладом може бути ставлення до українського руху з боку легального народницького журналу «Русское Братство». У числі 2. за 1881 рік там вміщено статтю Л. Алексеєва під назвою «Что такое украинофильство?».

«Українофіли, — пише Алексеєв, — прибічники свободного і повільного розвитку і вияву малоросійських національних властивостей. Але крім цих національних особливостей, що за них розпинається українофіл, у малороса є ще черево, і при тому пусте, голодне, — особливість уже не національна, а загальнолюдська. Українофіл... повинен розуміти, що задоволення перших матеріальних потреб важливіше за розвиток національних особливостей... У наш час, коли економічні питання загострились і виступили на перший план, коли їх приматне значення визнане майже всіма, тільки те чи інше відношення до цих питань може визначити партії».

Для революційного російського народника початку 80-х рр. питання політичної свободи було важливою справою, для легального народника — несення освіти в село ставало не менше важливим. Тут в обох випадках були вони більше ідеалісти, як матеріалісти. Але коли доходило до міркувань про національне питання, то для його підваження перестрибувано на ґрунт вульгарного матеріалізму. Мабуть не є також випадком, а є російською традицією, що большевицький матеріалізм набирає найбільшої вульгарності, цинічної прямолінійності і глубости, коли повертається до міркувань про поневолені нації та розробляє теорію національної проблеми, щоб зв'язати нею рух національностей до свободи. Іхній попередник А. Алексеєв нашкіцовував уже для цього первовзори. Він твердив:

«Українофільство — рух ретроградний, він намагається вернутися назад», відтягає людей від «служіння тим великим завданням, які поставила перед нами історія і які вимагають всієї нашої уваги».

Пізніше цією мовою говоритимуть Ленін і Сталін. Вони залишки орудуватимуть проти національно-визвольних стремлінь аргументом «великих історичних завдань», «передової» «пролетарської Росії», за якою мають іти «братні народи».

Обожнюваний ідеолог народництва П. Л. Лавров розумів визволення національностей, як побічну ціль демократизації життя. В процесі свого визволення нації мали б і зникнути, основою суспільства майбутнього стали б зфедеровані клітини, і самий поділ на такі клітини не носив би характеру національного поділу.

Лавров, як перед ним Бакунін, як після нього большевики, брав націю не як принцип, який визначає життєву дійсність, а як факт існуючий, з наявністю якого доводиться миритися. Тому доцільноти використання національної мови в соціалістичній пропаганді Лавров не заперечував, але національний зміст пропаганди вже не міг бути толерований.

Спостерігаючи національно-визвольну боротьбу різних слов'янських народів, Лавров своє ставлення до цієї боротьби узaleжнював від того, наскільки кожний національний рух є «соціально-прогресивним», тобто соціалістичним. Національне унезалежнення окремих слов'янських народів під турками й австрійцями вістав він, як прояв послаблення великих «реакційних» держав, як етап, що наближає феодальне та капіталістичне суспільство до його загибелі.

Щодо національних змагань поневолених Росією народів, то тут він більш-менш виразно висловився лише стосовно поляків. Осуджуючи гноблення Польщі царатом, вважав, слідом за Герценом, що це справа виключно царського уряду, тоді як російський народ довів свої симпатії до поляків і за поступовання уряду не відповідає.

Велику ворожість виявив Лавров до «дворянських», «католицьких» ідеалів самостійності Польщі. Визволення польського народу може прийти лише в процесі соціалістичної революції, — думка, що її большевізм пізніше генералізував стосовно всіх поневолених народів. Маючи на увазі європейську соціалістичну федерацію народів, Лавров твердив, що вже відразу по соціалістичній революції питання державно-національних границь матиме другорядне значення. В його розумінні, нації як внутрішньопов'язані спільноти перестануть існувати: суспільство буде поділене на самовладні громади і «ріжниця національностей стає лише

блідим переказом історії, без практичного сенсу». Тому не матиме, на його думку, сенсу і питання самостійності Польщі. Цей підхід, аж із гаслом «геть границі», розвинули большевики групи Пятакова, виправдуючи ідею відмінання нації і держав у добі соціалізму, доцільність збереження Росії як готового більшого соціально-господарчого комплексу.

Російські народники мріяли про свою визвольну місію перед народами західнього світу, марили про червону російську народну міліцію, яка піде визволяти нації Європи. Месіяністична туга насичувала їхні серця. І те месіянське боління за долю світу, який мав би бути перероблений руками росіян, еднало їх із їхнім соціальним антиподом Достоєвським.

У Достоєвського слов'янофільська ідея широко уґрунтовується в ідею світової першості Росії. Слов'янофільство Достоєвського перетворюється в модерний націоналізм, у якому широкі пляни здобуття нових теренів подаються як вираз російського служіння світові, російського страждання за всіх (Полное собрание сочинений Ф. М. Достоевского, изд. 6-е, т. II, СПб, 1905, стор. 208). Розуміється, в цій концепції ніякого місця для національного питання в Росії не залишається. Все, що може бути стоплене в одну національну цілість під прапором одної нації і російського православія, має бути матеріальною підставою для могутності російського народу. Достоєвський ненавидить жидів палючою ненавистю, бо це чужородний елемент, що не надається до асиміляції в лоні російської православно-месіяністичної нації. Він ненавидить поляків, бо вони мають сильну власну національну ідею. Майбутнє Польщі уявляється йому, як повне духовно-політичне підпорядкування Росії, як однорядність серед слов'ян — васалів, яких Росія міцною рукою поведе до їх щастя (там же, т. 12, стор. 326, 327).

Достоєвський з особливою сміливістю висловив переконання, що світове післанництво російського народу є конечністю для самого існування росіян. Така віра в світове післанництво, на його думку, має бути властива кожному народові, який хоче довго жити. Великий народ ніколи не може погодитися на друге місце у світі. Але західні народи вирощували ці ідеї післанництва більше теоретично, тоді як для росіян це є натуральний елемент, властивий їхньому народному світовідчуванню. (Prof. Josef Bo-hatec: „Der Imperialismusgedanke und die Lebensphilosophie Dostojewskis“. Graz—Köln, 1951, S. 138—139).

Національна свідомість могутня лише там, де вона ґрунтуються на великій релігійній вірі. Російський народ уявляється Достоєвському як носій найвищої правди Христової, уособленої в росій-

ському православії. Православіє російського народу — це та спасенна сила, та духовна міць, що має врятувати світ від примарі комунізму, що насувається із Заходу.

Щоб Росія могла виконати свою місію, вона має опанувати Царгород, завоювати весь близький Схід, організувати народи Сходу, врятувати їх від анархії, врятувати їх від самих себе, дати їм пізнати свою роль у відтворенні могутності православія.

Було б зле, якби Петро I завоював Царгород; тоді молода і духовно ще неоформлена Росія могла б розгубитися, вона б тоді перенесла свою столицю в Царгород і там під грецькими впливами, в перехресті різних струмів давніх культур, втратила б власнопідметність. Росії потрібен був петербурзький період історії, як період імперського самооформлення. Тепер завойований Царгород не полонить російської душі, лише через Царгород увиразниться російське світове покликання. Час прийшов! — кличе Достоєвський (там же, т. 12, стор. 355—358).

Росії, для виконання її світового призначення, потрібне завоювання Близького Сходу і опанування Азії. «В Європі — ми азіяти, але в Азії — ми європейці» — каже Достоєвський. І всі сили, всі російські енергії мають бути спрямовані в Азію. Там на росіяні ждуть незчисленні багатства, там загартується їхній дух у здобувчому чині, навіть нікчема перетвориться там на мужа. І скрізь, де ступає нога «уруса» — земля стає російською (там же, стор. 505, 509).

Але здобуття Близького Сходу і Азії — це тільки етап. По тому можливий буде поворот лицем до Європи. Цей поворот почав готовувати вже Петро I.

У реформах Петра I Достоєвський бачить «здібність високо синтетичну, здібність всепримиренности, вселюдськости». Пушкіна підносить Достоєвський насамперед за те, що у нього є »здібність всесвітньої чулости і найповнішого перевтілення в геній чужих націй, перевтілення майже цілковитого» (Ф. М. Достоєвський, «Дневник писателя за 1880 г.», Берлин 1922, стор. 569). «Здібність ця є цілковито здібність російська, національна, і Пушкін тільки ділить її з усім народом нашим» (там же, стор. 570).

«Це майже братерська любов наша до інших народів; це потреба наша всеслужіння людству навіть на шкоду іноді власним найближчим інтересам; це набута нами злібність в кожній із європейських цивілізацій або, вірніше, в кожній із європейських особистостей відкривати і знаходити закладену в ній істину. Там, в Європі, кожна народня особистість живе лише для себе і в собі, а ми почнемо з того, що станемо всім слугами, для загального при-

миренної. І в цьому велич наша, бо це веде до остаточного єднання людськості. Хто хоче бутивищий за всіх у царстві Божому, стань для всіх слугою. Ось так я розумію російське призначення в його ідеалі» (цитую за Д. Мережковським: «Пророк русской революции», Полн. собр. соч. Мережковского, т. XIII, стор. 197).

«Так, призначення російської людини є безумовно всеєвропейське і всесвітнє. Стати справжнім росіянином, стати цілком росіянином, можливо, і означає тільки (кінець-кінцем це підкресліть) стати братом всіх людей, вселюдиною, якщо хочете» (Ф. М. Достоєвський, «Дн. пис. за 1880 г.», стор. 597).

Достоєвський каже, що він любить Європу, однаке це особлива любов. Він схиляється перед цінностями європейської культури, набутками минулого, він готов цілувати «це старе чуже каміння», ці руїни храмів, але ж нинішня Європа — тільки величний цвинтар. Німеччина? Це мертвий народ, без майбутності. Франція? «Провалиться Франція. Самі себе погублять. Таких навіть і не жалко!» В Європі скоро буде страхітлива пролетарська революція. І Росії належить врятувати Європу своєю ідеєю і своюю силою. Російський мужик, легендарний Микула Селянинович, розоре старе європейське кладовище і засіє новим російським засівом. Росія ще третім Римом не була, а тим часом має ж сповнитися пророцтво; без Риму світ не обійтеться...» (Полн. собр. соч. Д. С. Мережковского, т. XIII, стор. 199—219).

І російська людина приготована до свого покликання, вона не може задовольнитися тільки своїм національним. «В Алеко Пушкін уже відшукав і геніально відзначив того нещасного скітальця на рідній землі, того історичного російського страдника». «Російському скітальцеві потрібно саме всесвітнє щастя, щоб заспокойтися; дешевше він не примириться» (Ф. М. Достоєвский, «Дн. пис. за 1880 г.», стор. 580—581).

Якщо брати буквальнезвучання ідей Достоєвського, то вони багато в чому прямо протилежні большевізмові, однаке, коли вдумуватися глибше в сенс його ідейних конструкцій, то можна помітити значний внутрішній зв'язок між ним і большевиками.

Достоєвський вказав шлях до світової могутності Росії через опанування Азії. Ленін і Сталін в своїй національній політиці величезну увагу приділили саме здобуванню азійських народів. Достоєвський хотів робити це класично-колонізаторським шляхом, Ленін і Сталін волілискористатися куди складнішими методами: був тут і відвертий голий колоніялізм, але було і звернення до тактики Достоєвського, яку він готував для Європи; «проникання в геній чужих націй» для їх примирення у всесвітньо-російських цілях, був і поділ націй шляхом соціальної диверсії в їх середині.

Достоєвський створив ідею російського скитальця, що хотів світ ощастиливити і на менше не погоджувався. Большевики дали втілення у житті такого «страдника», що хоче весь світ переформувати на свій копил.

І ця ідея братерства, універсальності російського народу в його здібності все узгіднювати, примиряти протилежне, об'єднувати своєю братерською любов'ю... Як багато взяли большевики звідси тієї імперіяльної певности, щоб накидати народам свої російські розв'язки! Мабуть, не помилимося, коли скажемо, що большевицька наполегливість, упертість у свою нав'язуванні «братерства» веде початок своїх чуттєвих властивостей від Достоєвського.

Достоєвський своїм месіянізмом, своїм розумінням ролі Росії на азійському материковому залишив великий слід у російській суспільній думці.

В патріотичній поезії про Росію А. Бєлій пише:

Зникни у просторі, зникни,
Росіє, Росіє моя.

Національна загадка Росії сповнена для Белого містики. У романі «Срібний голуб» Росія уявляється Белому слідом за Достоєвським, як могутній Сходо-Захід, як перехрестя взаємопливів східніх і західніх первнів.

Нову знайдемо Росію,
Всесвітню, —

вигукує Маяковський, вже як пролетарський поет (В. Маяковский, «Полное собр. сочинений», М., 1955, т. II, стор. 117), немов прокладаючи місток від Достоєвського до большевізму.

Саме через Достоєвського, Тютчева, Соловйова міг прийти до большевізму А. Блок.

Завершення російського слов'янофільства дав В. Соловйов у своїх спрямованих проти вузькости, обскурантизму слов'янофілів публіцистичних творах, насамперед у праці «Росія і вселенська церква». Соловйов — яскравий месіяніст, але разом з тим і ворог націоналістичної гостроти, націоналістичного обскурантизму, противник національних переслідувань.

У Соловйова знайдемо надзвичайно гострий осуд англійського імперіалізму, не менш суворо оцінюючи він імперіалізм німецький, викриваючи разом з тим ідею національного «покликання» та «расової вищості». Обидва ці імперіалізми таврує він як «людо-

ідство» (В. Соловьев, «Национальный вопрос в России», вып. I, С.-Петербург, 1891, стор. 4—5):

«Емпірік англієць має справу з фактами; мислитель німець — з ідеєю: один грабує і душить народи, інший знищує в них саму народність.

«Висока вартість німецької культури безперечна. І все таки принцип вищого культурного покликання є принцип жорстокий і неістинний. Про жорстокість його виразно говорять сумні тіні народів, що підпорядковані духовому рабству і втратили свої життєві сили» (там же, стор. 5).

Словеса ці надавалося б застосувати, приміром, до російської політики у відношенні до цілого ряду маленьких народів Росії, що завдяки російській опіці, дійсно, багато втратили того життєвого еляну, який творить духовно-цивілізаційні вартості. Але Солов'йов для російського імперіалізму в його практиці не знаходить таких різник означень і епітетів, які дає стосовно англійського та німецького. Навпаки, в його осудах російської колонізаторської політики відчувається наївна прекраснодушність, делікатність і такт: Ексклюзивний егоістичний націоналізм у росіян він бачить лише як загрозу, а не як стало явище дійсності, як вийнятки, а не як правило. У політиці Росії супроти Польщі він лише мимохідь відзначає гвалт, головну увагу звертаючи на те ніби позитивне, що дала Росія полякам. «Тіло Польщі збережене і виховане Росією» (там же, стор. 18).

Солов'йов явно вступає в суперечність із говошеними ним заходами християнської моралі в політиці, коли заторкує справи поневолених Росією націй. Він проти гвалтовного убивання душі народів, але він прихильник повільного, обережного і розрахованого вбивства.

«Було б дуже сумно,— пише він, — якби наприклад, із наслідуванням політиці кн. Бісмарка ми поставили питання про наші окраїни на ґрунт примусового і прямолінійного обrusіння. Історія російського народу від початку і до наших днів знає тільки про нештучне і добровільне обrusіння інородців. В старовину поганська чудь (принаймні в середині нашої державної області) поволі й непомітно поглиналася християнською Руссю, як вищим культурним елементом, а останнього часу справжні європейці частенько підлягали добровільному обrusінню і навіть ставали вірними російськими патріотами.

В цьому останньому випадку російська культура була ні при чому, а привабливо діяла на чужих людей лише м'якість і рухливість нашого народного характеру, многогранність російського розуму, похопливість (восприимчівськість) і терпимість російського

почуття, тобто те, від чого ми повинні зрікатися за всякої спроби примусового обрусіння. Немов би невдоволені великим і спокійним морем, де для всіх є простір, ми хочемо створити якісь шумливі й бурхливі потоки, яким бракує лише альпійських міжгір'їв і ледовиків. Біда в тому, що такі спроби, ані трохи не осягаючи своєї неможливої цілі, лише даремно роз'ятрють національний антагонізм і рішуче заважають непомітному, але дійсному зближенню з Росією чужих елементів. Так, можна бути певним, що поляки за часів Міцкевіча більше цікавилися російською літературою, аніж тепер, коли вони примусово знають по-російськи».

У наведених рядках Соловйов дав класичний зразок наміrenoї двозначності вислову. У нібито рішучому засуді політики русифікації правих кіл він виправдує саму ідею русифікації народів, усіх, що населяють імперію, від чуді починаючи й поляками кінчаючи, русифікації бодай відносної, коли неможливо є повна. Оцей своєрідний не тільки риторичний прийом, а й спосіб логізування повторить багато разів стосовно русифікації Ленін. Може й не тому, що він перейняв це у Соловйова, але тому, що спосіб соловйовського підходу був досить широко сприйнятий і засвоєний російською ліберальною і демократичною публіцистикою початку ХХ ст.

Публіцистичні виступи Соловйова, в яких він заторкує національне питання, припадають на 80-ті роки, тобто на найбільш порівняно «спокійний» відтинок часу з XIX стол. Після придушення революційного народництва могло здаватися, що Росія має досить сил, щоб злегковажити політичну загрозу національних рухів. Соловйов хоче вірити в це, він кількаразово твердить, що «політична єдність» Росії давно забезпечена (там же, стор. 75), що «це є діло зроблене, ніякому питанню не підлегле» (там же). «Наш народ цінує державну єдність і не допустив би до її порушення» (там же, стор. 105).

І тому російський філософ запевняє свого читача, що Росія вже є суцільним монолітом і тим самим є готова до виконання завдань світової міри. Але Соловйов був занадто глибокою людиною, щоб самому остаточно повірити у власні запевнення. Страхітлива тінь національної проблеми стоїть над ним і може й несвідомо впливає на розвій цілості його концепції про світове покликання Росії. Одною з причин його месіянізму є стремління заглушити потяг «окраїн» до здійснення власних національних цілей. Соловйов хоче створити могутній російський світ візій, великих завдань, серед яких розплінулися б і розчинилися прагнення «інородців». На його погляд, справжня «російська партія» не

сміє розмінюватися в політичних дрібницях, вона повинна мати завдання великого духовного формату. А для цього потрібна боротьба за широку духову свободу. У цій боротьбі належиться захопити весь многонаціональний масив імперії.

«Визволення російських духових сил від кріпацької залежності, що досі над ними тяжить, буде, ми певні, одиноким способом і для посилення російського елементу в наших окраїнах... Нам треба передусім турбуватися про духове визволення Росії. А політична могутність, вплив на слов'ян і все інше — само собою додається (там же, стор. 107).

Закликів до «спільної дії» для «спільної політичної мети» не бракувало у росіян і в попередніх десятиліттях. Народники ставили вже це перед іншими національностями у подратовано нетolerантній формі. Ale Соловйов іде далі, він кличе Росію до вершин духового польоту, до високостів вселюдських завдань, він хоче пірвати за російським народом інші підлеглі, він намагається розкрити їм нову безкраю блакить російського неба, щоб вони одвернулися від своїх національних овидів.

Кажучи, що російський народ не допустив би порушення російської державної єдності, Соловйов додає, що російський народ не змішує державної єдності з національною. Тут уже відчувається початок поділу національного за змістом і формою, толеранція до форми, а не змісту, що пізніше окреслить і розвине Ленін. Русифікація в основі, а не до кінця, що стане ідеалом Леніна. Русифікація не так форми — етнічно-культурного обличчя народів, — як змісту — втрата в «російському морі» духа, волі, хотіння, цілей народів. «А все інше додається», — міг би сказати Ленін, ідучи за Соловйовим.

У Леніна культуру поділено на національну форму і пролетарський зміст. Ale це має бути проміжний ступінь у національній політиці, який дає можливості широких маневрів, багатообіцяючої фрази, але разом з тим і відкриває перспективу до цілковитої ліквідації «національної форми» «пролетарським змістом».

В умовах національних революцій 1917—20 рр., Ленін радикалізувався, сферу «форми» він поширив, він пішов навіть на творення маріонеткових советських нібито національних республік. Ale за всім цим мав стояти непорушний твердий цемент, «zmіst», дух советсько-російського інтернаціоналізму, що означає нівелляцію народів у російському морі:

«Ми, великоруські комуністи, — писав Ленін у 1919 році, — мусимо бути поступливі при розбіжностях з українськими комуністами — большевиками і боротьбистами, якщо розбіжність стоється державної незалежності України, форм її союзу з Росією,

взагалі національного питання. Неуступливі й непримиренні ми всі, і великоруські, і українські і якоїсь іншої нації комуністи, повинні бути стосовно до основних, корінних, однакових для всіх націй питань пролетарської боротьби». (В. И. Ленин: «О национально-колониальном вопросе». М., 1956, стор. 509).

Так розвинулася ідея «змісту» і «форми».

І Соловйов і Ленін надзвичайно цінують «неподільність» Росії, в цьому бачать вони гарантію для її великої. Але обидва готові жертвувати «політикою» заради того глибшого духового змісту, який має все переймати, напоювати, цементувати. Який це має бути зміст — тут Ленін і Соловйов цілком розходяться.

Для Соловйова нація — тільки «жива сила» і підстава реалізації світової ідеї, для Леніна теж. Соловйов це мислить по-ідеалістичному. Ленін творить примхливу комбінацію матеріалізму з волюнтаризмом. Але логічна схема одна. І в схемі суть, а не в її конкретному наповненні думками. У схемі віddзеркалюється спосіб російського підходу, оголяється щось із глибин російської логіки.

З великим ентузіазмом проповідував Соловйов ідею «теократії», союзу єдиної вселенської церкви з єдиною всесвітньою державою, тобто союзу католицької церкви і російської імперії, збудованої на монархічнім принципі. Цим шляхом мав прийти світ до повної єдності. Мало реалізуватися «царство Боже» на землі. І тут у реалізації цього завдання бачив Соловйов місію російського народу, «російську ідею».

Саму істоту месіянізму В. Соловйов окреслював у таких словах:

«Історія всіх народів — древніх і нових, — що мали прямий вплив на долю людства, каже нам одне й те ж саме. Всі вони в епохи свого розцвіту і величності покладали своє значення, стверджували свою народність не в ній самій, абстрактно взятій, а в чомусь загальному, *понаднародньому*, в що вони вірили, чому служили і що здійснювали в своїй творчості — національній за джерелом і способами вислову, але цілком універсальній за змістом, чи речевими наслідками. (Тут уже виразніше з'являються категорії «форми» і «змісту» національної культури. — Ю. Б.). Народи живуть і діють не во ім'я себе і своїх матеріальних інтересів, а во ім'я своєї ідеї, тобто того, що для них найважливіше і що потрібне для всього світу, чим вони можуть послужити йому, — вони живуть не для себе тільки, а для всіх» (В. Соловйов — «Национальный вопрос с нравственной точки зрения». М. 1917, стор. 23).

Соловйов — філософ. Філософські позиції його чисто ідеалі-

стичні, він містик, неоплатонік. Його філософський ідеалізм перевивається і на його публіцистику. В ній багато гуманізму, широти і душевної чистоти, і моральний ґрунт він губить, здається, лише тоді, коли торкає проблему поневолених націй. Він засуджує націоналізм, як національний егоїзм, відкидає космополітизм, як ігнорацію національної своєрідності суспільностей, їм протиставляє здоровий патріотизм. І поки питання розглядається у площині чисто теоретичній, все є дуже шляхетно. Але російський патріотизм у Соловйова зв'язаний нерозривно із месіянізмом Російської монархії, імперії, народу, з ідеєю коли не формальної, то посутьної русифікації народів.

Соловйов куди делікатніший від Достоєвського. Для свого месіянізму він знаходить форми вислову, які не ранять і не разять; вони, немов прозорий рожево-містичний туман, мають м'яко оповивати свої жертви, заколисувати у трансі російської мрії. Російська супремація над цілим світом має прийти під виглядом російського служіння світові. Від цього майже від паходами квітів. Але паходці ці отруйні, чистий ідеалізм набуває протилежного сенсу. Найпотворніша імперія, найжахливіша монархічна система гноблення набирають немов би глибокого сенсу для свого існування.

Соловйов дуже далекий большевикам силою свого філософського думання, тими конкретними універсальними філософськими проблемами, які його цікавлять, релігійним спрямованням своїх інтересів, містикою. І все таки, здається нам, є між большевицькою свідомістю і публіцистичними писаннями Соловйова точки стичності.

Большевики візьмуть у Соловйова сміливу закінченість розмаху месіянізму: не менше, як цілий світ, увесь гльоб земний є тереном тріумфу російської трактовки ідеї інтернаціоналізму. Як і Соловйов, вони підкреслять ідею жертви. Ленін у «Первоначальних набросках тезисов по національному и колоніальному вопросам» писатиме: »Пролетарський інтернаціоналізм вимагає, по-перше, підпорядковання інтересів пролетарської боротьби в одній країні інтересам цієї боротьби у всесвітньому маштабі; подруге, вимагає здібності і готовності з боку нації, яка здійснює перемогу над буржуазією, йти на величезні національні жертви заради повалення міжнародного капіталізму».

Соловйов ужив стосовно Росії відоме „Ex oriente lux“. Сталін це саме у відношенні до Росії повторить уже російською мовою:

«С Востока свет!»

І додасть уже своє вульгарне, вулгарніше, як у ретроградів-слов'янофілів, але промовляюче російській масі: «Захід з його

імперіялістичними людоїдами перетворився в попелище пітьми і рабства. Завдання полягає в тому, щоб розбити це попелище на радість і потіху трудящих всього світу». (Сталин, «С Востока свет», Соч., IV, стор. 182).

**

З початком ХХ ст. російське політичне життя витворило цілий ряд політичних партій, які шукали своєї постави до національної проблеми.

Росла і сила національно-визвольних рухів.

Значення національних рухів в більшій чи меншій мірі на Заході недооцінюють навіть серйозні дослідники (Richard Pipes, Georg v. Rauch), підпадаючи в цьому, на нашу думку, під вплив російських джерел. Насправді ж національно-визвольна ідея оформлюється і відроджується бурхливо серед багатьох націй Російської імперії на переломі XIX—XX ст., а серед деяких дедалі більше проникає в народні маси.

Найбільш спостережливим сучасникам подій, не засліпленим імперською самовпевненістю, це явище впадало в очі. Про це говорить Ратнер іще в 1906 р.: «Значна роль, що припала на долю національної боротьби в сучасному визвольному рухові Росії, встановлена з достатнім ступенем об'єктивності й переконливості» (Б. М. Ратнер, «О национальной и национально-территориальной автономии», Київ-Петербург, 1906, стор. 3).

Слухно зазначав цей публіцист, що національна проблема «пристрасно хвилює» суспільну думку.

Перед у національно-визвольних руках, безумовно, веде Польща. В ППС, заснованій 1893 р., вже по першому році її існування перемагає ідея польської незалежності, в періодику «Поляк», що виходить у Krakові й нелегально кольпортується в російській частині Польщі, знаходить вираз крайня ворожість до всього російського і заклики революційним шляхом здобувати польську державність (Władysław Pobóg-Malinowski, „Najnowsza historija polityczna Polski“, t. I, Paruż 1953, стор. 52, 62—63). «Ліга народова» з її програмою повного національного визволення Польщі стає популярною організацією, що опановує також і селянство.

Для України переламовим моментом, від якого починає свою історію модерний український націоналізм, був 1900 р. Тоді засновано Українську Революційну Партию, і речник її правого крила М. Міхновський видав програмову брошуру «Самостійна Україна», в якій до самих основ проаналізовано непримиренність українсько-московських суперечностей.

Українська Соціялістична Партия з 1902 р., а пізніше Україн-

ська Народня Партія послідовно пропагують ідею державної незалежності України, засаду підпорядкування клясових інтересів національним, а вимогу відмежування від російщини підносять до рівня морального імперативу. 1904 р. у Харкові підміновано вибуховим матеріялом пам'ятник Пушкінові в знак протесту проти того, що на Україні не дозволяється ставити пам'ятники Шевченкові.

Уже в перших роках ХХ ст. відроджується латвійський націоналізм, протиставляючи себе соціал-демократичному доктринерству (Dr. M. Walters, „Lettland, seine Entwicklung zum Staat und die baltischen Fragen“, 1923, S. 315—316).

Соціальна боротьба в Естонії, як зазначає навіть Велика Сповітська Енциклопедія, набрала національних форм і в такому вигляді захопила маси (Большая Советская Энциклопедия, М., 1933, шпальти 698—699).

У Вірменії національно-визвольний рух під проводом партії Даշнакцутюн набрав яскравих форм після проголошення урядом постанови від 12. червня 1903 р. про відбирання майна вірменської церкви.

Пантюркістський «сепаратизм» у відношенні до Росії ідейно оформився, як бачимо зі свідчень Казанського Жандармського Управління, вже перед 1905 р. («Национальные движения в период первой революции в России», Чебоксары, 1935, стор. 269—271). Мандрівники шакирди, збираючи мусулман, «горюють з ними горем нації», прищеплюючи вже й серед селянства національно-пантюркістську свідомість.

1898 р. вибухає в Андіжані — колишній столиці Кокандського Ханства — антиросійське повстання. (Б. Гафуров, «История таджикского народа в кратком изложении», М. 1955, стор. 474).

У 1905 році російським лівим партіям вдалося в основному потягнути за собою національно-визвольні сили до боротьби під загальноімперським прапором: почали це було виразом простого неусвідомлення власних національних інтересів, почали давала успіхи російська тактика лівої фрази в національнім питанні. 1905 рік був роком великої проби, коли всередині «інородницьких» організацій відбулася внутрішня диференціація, і заражені ідеологією всеросійськості елементи змушені були відійти з національних партій (відпад лівиці від ППС, відхід групи «Спілки» від Української Робітничої Соціал-Демократичної Партії тощо). Спроби російської соціал-демократії включити в себе національну соціал-демократію здебільшого не вдалися, величезні зусилля, витрачені на це російськими діячами не дали очікуваних

результатів. Національні організації набирають масового характеру.

На такому фоні російські партії змагаються між себе за популярність серед поневолених націй. Всі вони у своїх програмах ідуть «назустріч» націоналам, всі звертаються до радикальної фразеології в національнім питанні, але ніхто з них не зрікається державно-політичного централізму. Тут конкуренти виявляються мовчазними спільниками.

Партії визнали конечність відкинення національних і расових привілеїв та обмежень. Цю вимогу внесено в партійні програми і кадетів, і есерів, і соціал-демократів. Це було даниною західно-европейському соціалізму, який проголосив відкинення всіх і всяких суспільних привілеїв. Багато російських політичних діячів також щиро вже були переконані, що правне національне упослідження і вивищення, оголяючи механіку національних відносин, в нинішню добу пережило вже себе. Збереження імперії тепер вимагало відмови від прямолінійних форм національного гноблення.

У згоді із европейською соціалістичною фразеологією, всі партії вважали за потрібне говорити про «самоозначення націй», навіть скрайні монархісти інколи починали про це несміливо згадувати.

«Самовизначення націй» — це звучало голосно. Навколо цього поняття можна було говорити про «широкий демократизм», про далекодумче позитивне наставлення до потреб націй і т. д. Але коли виникала спроба виповнити поняття «самоозначення» позитивним змістом, тоді виявлялося тверде російське ество партій, які стояли «на сторожі цілості».

Найбільше ясно висловилися кадети. В їхньому розумінні самоозначення обмежувалося рамками культури й освіти. Неросійські нації могли засновувати національні початкові школи, припускалося, що деякі нації матимуть і своє високе шкільництво. Загальнодержавною мовою, мовою армії і фльоти мала лишатися російська. Ніякого національно-територіального поділу кадети не передбачали, лише для фінів і поляків зроблено виняток: фінам обіцяно відновлення конституції Фінляндського клязівства, полякам крайову автономію. (Richard Pipes — „The Formation of the Soviet Union“, 1954, р. 29, також див. кн.: «Національный вопрос в России», М., 1930, стор. 84). У мотивації такої вузької трактовки «самоозначення» кадети уникали різних імперіалістичних аргументів і шукали доказів, у яких немов би звучав «інтерес усіх».

Однаке спокуса «вірности ідеалам демократії» у кадетів тривала недовго. З часом вони ставали ще обережніші; в їхньому лоні

оформилася течія принципових централістів, послідовних від початку до кінця.

Річард Пайпс має до певної міри рацію, коли зазначає, що національна програма більшевиків мало чим відрізнялася від програми кадетів. Очевидно, близькість обох програм не в зовнішньому насвітленні проблем і завдань (циа зовнішність була не раз зовсім іншою), а в суті: сталим стремлінням більшевиків було зберегти імперію, а в ній забезпечити російській культурі й російському елементові провідне становище.

Кадети Мілюков і Родічев у Державній Думі казали: «Дайте українцам усі права — і їх не буде».

Це установка на демократію, на те, що усунення переслідувань пригащує температуру національних прагнень. І це дуже добре засвоїв, собі, як тактичний прийом, також Ленін, краще, ніж самі кадети. Як і кадети, він хотів панування російської мови на просторах усієї Імперії. Але, коли кадети прямолінійно поставили у свою програму відстоювання російської мови як державної, Ленін волів осягнути мету обхідними шляхами. Він вимагає відміни обов'язковості російської мови і тим шляхом надіється забезпечити її більше поширення і популярність серед «інородців». Своєму опонентові з власного середовища Шаумянові він пише: «Що ж, хіба, „державна мова“ не означає палиці, яка відбиває від російської мови? Як ви не хотите зрозуміти тої психології, яка особливо важлива в національному питанні і яка за найменшого примусу поганить, гидить, зводить напівець безумовне прогресивне значення централізації, великих держав, єдиної мови? Але ще важніша економіка, аніж психологія: в Росії вже є капіталістична економіка, яка робить російську мову необхідною. І ви не вірите в силу економіки і хочете милицями поліційної шушталі „підкріпити“ економіку?» (Ленін «О національному и національно-колоніальному вопросе», стор. 97—99).

У есерів щодо національного питання ніколи не було остаточно оформленої позиції. Хоч 1906 р. на І З'їзді вони й прийняли формулу: «по можливості найширше застосування федеративних відносин між окремими національностями, визнання за ними безумовного права на самовизначення», проте ця формула лишилася у програмі з чисто пропагандивних міркувань, а по суті натрапила на гостре засудження. Учасник З'їзду Т. Рославлев висловився про конечність «нав'язати всім народностям Росії певний мінімум політичних прав». Він припускає, що російський народ в процесі революції буде носієм передових соціальних ідеалів і це уповажнює його зберегти єдність імперської спадщини для пере-

моги прогресивних соціальних ідей. (Н. Брюллова-Шаскольская, «Партия Социалистов-Революционеров и национальный вопрос», Петроград, 1917, стор. 28).

Пізніше, коли національні соціалістичні партії домагалися конкретизації ефектної програмової точки, виявилася вся її ефемерність. 1907 р. відбулася з приводу національної проблеми конференція, в якій взяли участь російські есери, Польська Соціалістична Партія, грузини-федералісти, Дашиакцутюн, жидівський «Серп» і Білоруська громада. Спроба конкретизувати національно-визвольні завдання натрапила на опір есерів, все обмежилося на побажаннях дальших дискусій (там же).

Есери, як і більшевики, соціальні гасла проголошували своєю доменою, з них робили засіб для проникання в середину національних спільнот для їх розкладу і підпорядкування. Різниця хіба та, що більшевики робили це куди вправніше від есерів.

В революційних подіях 1917-го і пізніших років у есерів за-перечення права народів на самовизначення виявилося в слові й ділі, тоді як більшевики воліли підтримувати це право на словах, а фактичні вияви самовизначення жорстоко придушувати.

Меншовики також розв'язання національного питання бачили в загальній демократизації життя. Демократичний устрій мав знищити всі національні привілеї й уповноваження і тим, у їхньому розумінні, національна проблема в основному розв'язувалась. На II з'їзді РСДРП меншовики виявили себе стриманішими захисниками централізму, як більшевики. Саме за вимогою меншовиків і всупереч більшевикам схвалено 3-тю і 8-му точки партійної програми, в яких говорилося про потребу далекодійучого місцевого самоуправління для округ із особливостями національного складу та про опікування над ужитком національних мов у школі й публічному житті. Але вже ідея політичної федерації була неприймовна для меншовиків; коли під тиском національних партій група закордонних меншовиків на конференції у Відні в 1912 р. схилилася була до прийняття ідеї федерацізму, то найвпливовіший меншовицький лідер Плеханов затаврував цю ідею, як «нездійсненну і націоналістичну» (R. Pipes, стор. 34).

Позиція Плеханова в національнім питанні дуже характеристична не лише для російської соціал-демократії, але для всієї лівої російської інтелігенції. Так, як майже кожний лівий російський дореволюційний інтелігент, Плеханов мав нахил до кокетування лівою фразою в національному питанні і залишався при тому російським великороджавником.

1902 р., в «Зорі», Плеханов «захищав» право націй на само-

визначення. Він вважав, що вимога самовизначення націй, не кочна для буржуазної демократії, є «обов'язкова для соціал-демократів». «Якщо б ми забули про неї, або не наважились виставити її, — писав Плеханов, — побоюючись зачепити національні пересуди наших співвітчизняників великоруського племени, то в наших устах стало б ганебною брехнею... гасло... «пролетарі всіх країн, єднайтесь».

Але це був лише солом'яний вогонь проти великоруських національних пересудів. Важно було підкреслити перед націоналами свою революційність в національнім питанні і тим приспати їхню підозріливість до РСДРП. Поза тим національне питання в своїй істоті, в сенсі його справжнього позитивного розв'язання, ніколи не цікавило Плеханова. Дуже плодовитий як публіцист у насвітленні різних явищ дійсності, він здебільшого уникав цієї проблеми. Спеціальну статтю на тему національного питання написав він для «Revue Socialiste» в 1905 р., вимушений до цього поставленими йому запитаннями. (R. Pipes, стор. 33—34). В цей час, коли загострення національної проблематики вже давало себе знати, Плеханов з ноткою подратовання писав про централізуючу ролю капіталізму, про зростаючу міжнародну солідарність пролетаріату і висловлював певність, що ці фактори списують з рахунку історії фактор національний, який не зможе стати на перешкоді світовій перемозі соціалізму. І коли передбачення Плеханова не здійснилося, коли в 1917 р. національні сили розгорнулися, він засвідчив власними писаннями, що дзвінка соціалістична фраза у нього була лише прикривкою його російського великоодержавного патріотизму. З розпухою писав він на сторінках «Єдинства» в числі від 16. VI. 1917 р.:

«Український рух набирає такого характеру, який загрожує страшним лихом російській державі. Само собою розуміється, що це до крайньої міри сумно. І це безухильно висловлюють майже всі органи нашого друку, без ріжниці напрямків.

Що таке становище Плеханова не було вислідом його еволюції в бік «соціал-патріотизму» наприкінці життя, свідчать спогади Л. Тихомирова, який був знайомий з Плехановим ще тоді, коли Плеханов починав свою революційну кар'єру.

«Не можна не відзначити одної його цікавої риси, — згадував Тихомиров про Плеханова. — Він носив у душі незнищимий російський патріотизм... Він бачив в Росії велику соціалістичну країну майбутнього і нікому Росію не віддавав. Усіякі сепаратизми дослівно ненавидів. До українофільства він ставився презирливо й вороже. У ньому глибоко жив великоруський унітарист і ниве-

лятор. Революціонерові й емігрантові не можна відверто йти проти поляків, як також сили революційної. Але Плеханов не любив поляків, не поважав їх і не вірив їм. У дружніх розмовах він це відверто висловлював. З Драгомановим він був ув одвертій ворожнечі. Про Шевченка, сміючись, казав: «Я Шевченкові ніколи не прошу, що він написав: «вмію, та не хочу» говорити по-російському». До Шевченка і українофілів він ставився, звичайно, з більшою ненавистю, аніж навіть, наприклад, Катков». («Воспоминания Л. Тихомирова», ГИЗ, М.-Л., 1927, стор. 91).

Ленін замолоду виявляв пієтизм до Плеханова, пізніше, навіть полемізуючи з ним, завжди залишався під впливом його особистості. Для Леніна, як і для всієї російської соціал-демократії, Плеханов був патріархом соціалістичної думки в Росії. Шукаючи розв'язок національного питання, Ленін звертався і до писань Плеханова і цитував його. Але головне не в цитатах. Ленін засвоїв собі поставу свого вчителя в національному питанні, уміння говорити протилежне тому, що думалося, уміння священнодіяти соціалістичною фразою во ім'я російського імперіалізму. Лише Ленін виявився ще звиннішим, аніж його вчитель.

Наростання національно-визвольних рухів з кінцем першого десятиліття ХХ віку відчувалося всіма політичними російськими течіями. Сприймалося це ними як наближення катастрофи, як прихід апокаліптичного часу для Росії. І не було такої політичної течії, яка б не реагувала на цю вичікувальну прийдешню дійсність напруженім піднесенням.

Насамперед постала стихійно-інтуїтивна реакція всього російського суспільства. Воно об'єдалося в патріотично-імперському пориві, воно створило атмосферу активної підтримки імперсько-русифікаційної політики царського уряду.

Російський публіцист В. Станкевич характеризує цей стан такими словами:

«...Уряд діяв не самотньо... Уряд знаходить опертя в дуже широких і впливових колах російської суспільності. Величезна більшість Думи висловлювалася за русифікаційні пропозиції влади» (В. Станкевич, «Судьбы народов России», Берлін, 1921, стор. 8—9). Мілюков не менш виразно окреслює цю ситуацію: говорячи про III Думу, він зазначає, що урядова більшість «в національних питаннях виявилася реакційніше настроеною, аніж самий уряд. Дума наважувалась на такі заходи, на які не наважувався уряд, і не тільки відібрала назад деякі зроблені першою думою поступки, але перейшла в наступ і взялася спішно ухвалювати закони та заохочувати урядові заходи проти національностей» (Мілюков, «Национальный вопрос», Прага, 1925, стор. 215).

Російська влада і російське суспільство з'єдналися навколо ідеології російського націоналізму. Націоналістична політика виростала зі стрункої ідеологічної системи, при чому носіями і виразниками тієї системи були не лише крайні монархісти, але й ліберали. В тенденції це вже була тоталітарна розв'язка національної проблеми, спроба тоталітарної розв'язки, і хоч її, через безсилість тодішньої російської влади, не давалося перевести практично в життя на повну скалю, все ж таки плян і намір був, і в ньому вжечувся передсмак майбутнього советського тоталітарного розмаху задумів і політики стосовно до неросійських національностей, дух всеобхопного пляну ліквідації націй.

Дарма, що іншими способами — спираючись на суспільність, царський уряд перевів ряд заходів. Під ударами опинилися не лише національні революційні, але й праві кола з їхніми найнеобмеженнішими релігійними чи культурними інтересами. Розгорнулися релігійні переслідування тюрксько-мусульманських народів, відбирано їм землі для оселення російських колоністів. «Поляків, — каже Станкевич, — оголошено громадянами другого гатунку за значного скорочення їхнього представництва в Державній Думі, і їхні найскромніші сподівання — шкільний законопроект — не дістали ніякого руху. Фінляндській конституції завдано потрясаючого удару. Український національний рух оголошено за «невідповідний російським державним завданям» (обіжник Столипіна від 10. січня 1910 р.); Литву і Надбалтійський край посилено русифіковано за допомогою колонізації».

У цих заходах була продуманість, стрункість, систематичність і все таки... це не усувало небезпеки.

Небезпека існувала далі. На неї мусіли знаходитися реакції чисто індивідуальні з боку поодиноких російських політиків і публіцистів. І вони були.

Було ціле віяло підходів і позицій: Струве, Ковальський, Градескул, Сергеєвський...

В цій напрузі затерлися традиційні поділи на політичні табори, ліберали ставали прихильниками «твердої руки», монархісти-націоналісти шукали формул, які зваблювали б пригноблені нації надіями... Відчувалася метушня і замішання.

Оце замішання не раз помічаемо у зубрів реакції, у діячів, що були опорою «трона и отечества». Воно звучить у словах одного із організаторів «Русского окраинного общества» Н. Сергеєвського:

«Становище справи для всіх виразне... Недопідкорені інородці і недозавойовані окраїни ледве не дістали повної перемоги над ослаблою російською людиною. Перед нами питання: що робити, як провадити боротьбу, якою має бути програма нашої

національної політики?.. Двісті, триста років тому і раніше наші предки знали, що робити, і нікого про це не питали. Вони твердою рукою розсували межі російських володінь, сягали морських берегів — «ставили Росію на чотири моря», як висловлювались у XVII столітті, і не боялися ніяких територій. Інородців скоряли до кінця, піддавали «під високу руку Великого Государя» безумовно, а потім так само рішуче ішли шляхом «обрусіння», також не в'язчучися ніякими територіями. Ця програма — назустріч її прямо: програма італівського зросійщення — для нас тепер неможлива... Дух і воля щезли..., а самою фізичною силою нічого не вдієш» (Русское окраинное общество». Речь Н. Д. Сергеевского, СПБ, 1908, стор. 11—13).

Це був крик розpacу, зрезигнована безсильств перед наступом поневолених народів. Сергеевський ще клав останню надію на відродження твердої московської руки. Але він внутрішньо надламаний.

Монархіст граф Бобринський 2-й вже не наважується іти утворюваним шляхом Сергеевського. Навіть запеклому охоронцеві «устроїв» є ясно, що треба переорієнтуватися, треба міняти тактику. «Ми російські націоналісти, — каже він, — до мозку костей націоналісти, але ми не шовіністи. Ми бажаємо культурно національного розвитку інородців, які перебувають під російською державою, але за додержування російських державних інтересів, які їм, інородцям, ще більше потрібні, ніж нам, росіянам. Ми бажаємо бути народом визвольником і охоронювачем, але не народом поневолювачем. На цім твердім ґрунті ми й стоїмо». («Націоналісти в 3-й Государственній Думі», СПБ, 1915, стор. 144).

Прикриваючи своє ество великороджавника, Бобринський виголошує претенсійні фрази. Він провіщає визвольницьке післанництво російських націоналістів, куций плян поступок у культурі рекламує, як величню перспективу. Тут бачимо цікавий приклад того, як обіцяюча фраза лівих кіл перемагає і проникає у праві середовища.

Радикалізм фрази в національнім питанні перед революцією ставав поширеним, хоч за цією фразою крилися інші пляни й діла. Нічого дивного немає, що Ленін цей, російською традицією утверджений і в його час дуже поширений спосіб говорення і діяння, перейняв. Ленін виявляється в царині національної проблеми мало оригінальний. Ніяк не можемо погодитися з думками Бертрама Д. Вульфа, який каже: «Якщо б Володимир Ільїч Ульянов не написав би був нічого більше, як різні статті про національне питання, війну й імперіалізм, вони б вистачили, щоб йому запевнити належне місце в історії... У них, як також в інших

справах його кар'єри, видно Леніна — всебічного й оригінального мислителя, а передусім Леніна — демократа» („Tree Who Made a Revolution“, by Bertram D. Wolfe. The National Question — Chapter XXXIII, New York, 1948 р., стор. 578—590).

Маємо тут яскравий зразок ідеалізації Леніна. Ленін був демократом лише в тій мірі, в якій йому це було вигідно. Що ж до його концепції в національному питанні, то тут він цікавив не оригінальністю, а умінням синтезувати своїх попередників, здатністю рішуче діяти в тих напрямках, які його попередники лише намічали.

В епоху демократії насильство може мати характер насамперед духовного підбою націй — такої думки додержувався апологет войовничого російського імперіалізму Струве. Він намагався довести існування на базі великоруського, білоруського і українського етнічних масивів єдиної російської нації. Як колись Пушкін, як пізніше В. Соловйов, так тепер він уявне, бажане, вимріяне брав за дійсність.

Російська мова в Києві і Могилеві, в Тблісі й Ташкенті, на думку Струве, панує не тільки тому, що існує примус до цього, але й тому, що без знання російської мови не можна бути на східноєвропейських просторах культурною людиною, бо тільки російська культура має тут усі атрибути високорозвиненості і всебічності (П. Струве, «Patriotica», СПБ., 1911, стор. 521). Таким підходом Струве не лише ставив у тінь ролю урядового примусу, що глушив всебічність виявів неросійських культур, не тільки замовчував, що попри всі переслідування національні культури уперто і незламно виявляли свій потяг до всебічності і з неймовірними труднощами таки проламували стіни перешкод на своїм шляху. Струве обходить той факт, що і українська, і білоруська літератури на початку ХХ ст. своїм ідейним змістом, досконалістю літературних форм, наявністю великих геніїв слова вже могли конкурувати з російською, виявили значну оригінальність як складники загальноєвропейського культурного процесу.

І не тільки це замовчував Струве. Він спускав з ока те, що вартість культури оцінюється не лише за її вершинними виявами у чільних інтелектуальних сферах, але й за своєрідністю культурних виявів в народніх масах, за рівнем культури в народі і за насиченістю культурою в низах. І саме тут виступає, приміром, найглибша відмінність між великорусами і українцями, що касує в основі можливість трактування їх як племен одної нації. Культурна відмінність упирається у своєрідність психології і вказує на глибоку окремішність історичних шляхів, з чого автоматично випливають процеси національного самоусвідомлення і стремлін-

ня до свого державного самоздійснення. Але Струве, ігноруючи цю багатогранну дійсність, пробує надолужити містикою імперіялізму, він творить блискучий міт Великої Росії, яка повинна мати вихід у Чорне Море, отже українська нація з цього погляду не має рації на існування, їй належиться розчинитися, асимілюватися в російському кілі (там же, стор. 79—80).

Струве уявляв Росію як молоду імперію з необмеженими можливостями. Різні народи мали б перетопитися в ній в один національний масив, як це бачить він на прикладі США (там же, стор. 300—301). І знов таки цим подавав він зовсім фальшиву паралеллю. В США асимільовано емігрантів, що своїм виїздом за океан відривалися від пня власної національності. В Російській же імперії асиміляцію проваджено серед історично оформленіх націй, на їх власних етнографічних теренах силами елементів, які були зовнішньою, окупаційною силою.

Порівнення Росії з США спокушало також і Леніна, коли він звертався до національних проблем. Він до цього порівнення США з Росією звертався кілька разів. Чи не від Струве це? Струве мріяв про «вільну і органічну» гегемонію росіян в імперії, про це не менше мріяв і Ленін. Але Струве був одвертіший, він хотів мобілізувати всі російські сили на ствердження панування моральним пріоритетом російської культури і цим лише викликав глибоке подразнення серед поневолених націй. Ленін також хотів «вільної і органічної» гегемонії росіян, але він був обережніший. Одверто він говорив у цьому сенсі в листах, однаке у пресі лише стримано натякав на це, щоб тримати при собі прихильників великороджавності, і голосно розводився про варварське переслідування національних культур царатом, щоб здобути собі прихильність національно-революційних сил неросійських народів. Струве з його одвертістю міг викликати до себе лише погорду Леніна.

У цій передреволюційній добі «твірдого» русифікаційного курсу і концепційної розгубленості був проте шукач розв'язки, який творив для Леніна останню ланку російських спроб вирішення національної проблеми. Маємо на думці російського ліберала Градескула.

Вже напередодні самої революції, в 1916 році, Градескул приходив до висновку, що без компромісу з поневоленими націями зі скрутити вийти не можна:

«Держава, — писав він, — повинна дати всім своїм національностям свободу національного самовизначення і національного розвитку. Для одних із них цього буде цілком досить тільки в так званих культурних формах, для інших це вимагатиме перенесення свободи самовизначення і розвитку також і в політичну

область у формах так званої обласної автономії з усіма її ступенями і степенями. Ні того, ні іншого державі немає потреби боятися. Від цього вона не тільки не програє, але, навпаки, виграє» (Градескул, «Росія і її народи», Петроград, 1916, стор. 29).

І Градескул також розгорнув цілу концепцію побудови «Великої Росії» зі світово-історичними завданнями. Такою Росія зможе стати лише тоді, коли подолає внутрішні суперечності. В Росії проф. Градескул вбачає величезні заховані можливості, але ці можливості виявлять себе аж тоді, коли зникнуть внутрі держави тертя, соціально-економічні, політичні і національні. Градескул бачить силу національних суперечностей, і він остерігає своїх земляків. Національне питання не є питанням інородців, а насамперед справою росіян, коли вони думають про могутність своєї держави. І національне питання треба розв'язати на засаді самовизначення. Він окреслений противник всякої войовничості, спрямованої проти поневолених націй. Він реаліст і вимагає рахуватися з фактами життя, а не з вимріяними уявами.

«Як це не дивно, — пише він, — але найближчі «родичі» великоросів *малоруси* (українці) і білоруси багатьма сторонами підпадали, та ще й нині підпадають куди більшій «русифікації», аніж інші національності, що живуть у Росії. Досить сказати, що вживання їх мов у друкові підпадало до найостаннішого часу під найістотніші обмеження. Буквар на українській або білоруській мові був цілковито неможливий, біблія або евангелія в українському або білоруському перекладі переслідувалися, як найбільш крайні летючки. Робилося все це «по-родичівському», під преtekstem того, що які ж вони насправді особливі національності і які можуть бути у них особливі «національні» стремління й вимоги? Вони, мовляв, не більше, як обласні різновидності одного й того же великоросійського племени, а мови їх — лише «місцеві» діяlectи загальноросійської мови. І не можна не відзначити, що погляд цей був широко розповсюджений на тільки в урядових колах, але і в суспільстві. Представники російської іntelігенції, такої свободолюбної в іншому, тут дивувалися або навіть обурювались з якихось «чудних» претенсій «купки» малоруської чи білоруської іntelігенції... Досить тут згадати самі статті П. Б. Струве про українство і «українську небезпеку». (Там же, стор. 53—54). І Градескул слушно відзначає суперечність у поглядах Струве, яка свідчить про фальшивість його позиції: Струве вважає український рух «з одного боку, „вигаданим“ і „штучним“, а з другого боку, „уже небезпечним“ для „єдності“ загальноросійської культури».

Градескул не дає окреслених розв'язок стосовно кожного на-

роду в площині самовизначення. Але вичувається, що для фінів і поляків він передбачає автономію, для українців, білорусів, грузинів — уможливлення культурної праці на національних мовах. Ряд менших народів — для нього лише «етнографічний матеріял». Він переглядає націю за нацією, народ за народом в Російській імперії і приходить до висновку, що боятися гасла самовизначення не слід, бо немає ні одного народу (крім німців — колоністів), який не в'язав би своєї долі з долею Росії. Побоювання «сепаратизму» він вважає зайвим, навіть стосовно поляків і фінів. Градескул наважується настоювати на практичному застосуванні гасла самовизначення тільки тому, що він вірить: національності не підуть на розрив з Росією.

Цю свою певність хоче він обґрунтувати досвідом в революції 1905 р. В цей час, коли в імперії, за крилатим виразом, «начальство відійшло», висловлювалися найрізноманітніші ідеї, рухи розгорталися під всілякими гаслами. Не було, на думку Градескула, лише бажання народів відділитися від Росії. І навпаки, він вважає, що в цих часах навколо революційно-соціальних і політичних завдань перебудови Росії виявилося зворушливе єднання різнородних національних сил, які були перейняті вірою, що вільна демократична Росія «не буде більше пригноблювати національностей, що вона дасть повний простір їхньому національному розвиткові». І Градескул радіє: значить Російська імперія витримала іспит, значить їй не загрожує розпад. Він питает себе: як це могло статися, що народи, які зазнавали таких важких національних переслідувань, не пішли на державне відокремлення? Висновок він робить, слідуючи за думками Герцена: поневолені народи ненавидять гнобительський уряд, але розуміють, що російському народові чужий нахил до гноблення (Там же, стор. 63—69).

Розуміється, в цій спробі «реалістичного погляду» було також чимало фантазії. Насамперед, якщо в 1905 році народи не йшли на одвертий розрив з російською демократією, то це зовсім не означає, що у них були відсутні ці наміри; лише на 1905 рік ні одна з них не чулася ще готовою ставити справу відокремлення в конкретну площину. І безперечно, мав рацію М. Райнер, коли в 1906 р. з цього приводу казав: «Це, звичайно, ущукнення тимчасового характеру» (М. Б. Райнер. «О национальной и национально-территориальной автономии», стор. 3—4). Але для Градескула власний погляд на досвід 1905 р. був кітвою рятунку. Він із захопленням неодноразово повторюється на цю тему.

Отже сміливість і ще раз сміливість! Задушливу атмосферу грози, незносне передчуття катастрофи треба розвіяти сміливою дією під гаслом самовизначення націй.

Це Ленінові було зрозуміло. Його діяльна натура вимагала ініціативи. І логіка Градескула для нього сприймовна. Її вплив відчуваємо в міркуваннях вождя большевиків. Спираючися на оптимізм Градескула, Ленін з особливою увагою поставиться до радикальної фразеології Бакуніна і Герцена в питанні самовизначення. Звідси випливатимуть всі його трактовки самовизначення в грізні дні другої російської революції.

Закінчуючи другу частину нашої розвідки, можемо зробити кілька висновків.

Національні рухи розгорталися на протязі всього XIX і поч. XX ст. з деякими антрактами, з піднесеннями і спаданнями. Відповідно до цього, переважно в порядку реакції на національні рухи, виявилось і трактування національної проблеми серед російських діячів політики, публіцистики і культури. Зовсім не випадково, що польське питання посилено дискутувалося у зв'язку з повстанням 1831 і 1863 рр. (Катков, Герцен, Бакунін, Аксаков, Гільфердінг, Кояловіч, Погодін та ін.); що українська проблема загострено постає перед росіянами в 30-х—40-х рр. XIX ст., коли виявилася велика динаміка українського культурного відродження, яке відразу набирало прикмет політичного (Бєлінский, Сенковський та ін.); реакція на «українську небезпеку» знов загострилася на переламі 50-х—60-х рр., коли Шевченко, повернувшись із заслання, дав близькучі докази велетенського розмаху свого таланту (Катков, Герцен, Бакунін, Добролюбов, Чернишевський). Білоруське питання росіяни починають обговорювати головно після того, як розгорнула свою діяльність «Білоруська національна громада», тобто з початком XX ст. (Струве, Градескул).

В російській теорії національного питання немає внутрішнього органічного розвитку, який випливав би з глибоких стимулів теоретичного філософського думання. Процес мислення ішов також не з логіки об'єктивного пізнання явищ многонаціональної дійсності, а диктувався постійно відчуттям загрози, яка нависала над імперією. І саме сила загрози, її повільне зростання обумовлювали в значній мірі зміст еволюції теорії національного питання.

Домінували практична потреба і практичний підхід, що передалися пізніше повністю, як побачимо далі, й большевізмові, який дуже обмежено і примітивно усвідомив теоретичну сторону справи.

Протягом XIX і поч. XX стол. не тільки уряд послідовно провадив політику національного поневолення й асиміляції. В російському суспільстві також майже не було виявів безумовної готовності зреクトися панування над чужими націями, хоч серед революціонерів різних генерацій не бракувало показного радика-

лізму, розрахованої прихильності до поневолених народів імперії, демонстрування «прогресивності» своїх поглядів на національне питання.

Між російськими революціонерами і монархістично-консервативними елементами не можна поставити якоєсь виразної межі, яка ділила б їх у підході до національної проблеми, обидва табори в цьому сходилися на завданнях збереження імперії. Лише революціонери були динамічніші. Вони шукали сповідно радикальних розв'язок, які своєю ілюзорною радикальністю роззброювали б протиросійське наставлення народів і включили б їх у боротьбу за загальноімперські політичні й соціальні цілі.

Втілення справжнього непідробленого радикалізму в підході до національної проблеми бачимо в XIX стол. либо ж у двох лише постатах. Це є декабрист Рилев і революційний демократ початку 60-их рр. Зайчневський.

**

Ми переглянули все XIX і початок XX стол., спинилися на всіх помітніших теоріях і спробах розв'язки національної проблематики в Російській імперії; при тому нашим завданням було показати, там, де це випливало з природи речі, спорідненість чи аналогію цих розв'язок із большевицькими. Такий методологічний аспект дав нам змогу заакцентувати зв'язок большевицької теорії з усіма періодами російського духовно-політичного розвитку.

Але предмет досліду вимагає ще й іншого аспекту: центр уваги слід перенести на самий большевізм, на розвиток теорії і практики національної проблеми в *ньому самому*, простежити історичний розвій большевицьких трактовок національного питання, виділити основні риси большевицьких підходів до питання націй. Тільки тоді остаточно стане ясною вага російських традицій для большевиків у їхньому вироблюванні методів поневолення націй.

Оце друге дослідче завдання поширило б розвідку до таких розмірів, які не вкладаються в рамки нашого збірника.¹ Тому, хоч-не-хоч, цю другу частину нашої праці маемо звузити, розглядаючи ранню, передсталінську добу большевізму. Ця доба в уяві багатьох оповита німбом інтернаціоналізму, і треба уважної й усебічної аналізи, щоб показати, наскільки цей німб є незаслуженим. В часи панування Сталіна і пізніше зв'язок національної політики з традиційною російщиною такий виразний, що його спостерегти можна не раз уже з першого погляду.

¹ Мова йде про збірник «Російський большевізм», де оця праця вийшла у світ англійською мовою.

Одне з перших питань, яке виникає при цьому, є питання, наскількиsovетська національна політика є марксистською, тобто наскільки вона має своє особливве, не російське джерело.

Основне зерно Маркового і Енгельсового розуміння національної проблеми, так як вони її брали у «Комуністичному Маніфесті», стало наріжним каменем всього російського марксизму і, зокрема, большевицько-ленінсько-сталінського на довгі роки.

В Комуністичному Маніфесті писалося, що «пролетарі не мають батьківщини». Обґрунтуванням цього було твердження: «Тепер, завдяки розвиткові буржуазії, свободі торгівлі, всесвітньому ринкові, одноманітності засобів виробництва і відповідних їм життєвих відносин, національна відокремленість і суперечність інтересів різних народів щораз більше зникають». У світлі такого розуміння світових процесів Маркс поспішив із заявою про творення «світової літератури». Національна проблема видавалася йому в ті часи вже проблемою минулого.

Дійсність більшіх по тому десятиліття показала, як глибоко помилилися творці «Комуністичного Маніфесту». Національне життя визначало всі сфери людської творчості, духової і матеріальної. Творилися нові національні держави, гасло патріотизму ставало могутньою силою для унезалежнення (Італія, Балканські країни), для національно-політичної консолідації територій (Італія, Німеччина), зростали на силі національно-визвольні рухи (народи Австрії, Росії, Ірландії), національний фактор переворювався у підйому, яка зрушувала багатовікову консервативність (Японія). І західня соціал-демократія зробила у значній мірі висновки з цього і внесла в марксистський підхід до проблеми нації ряд коректив, примиряючися з законністю національного фактора в історії, позитивно сприймаючи національні вимоги. Вже в 60-х роках на сторінках німецького соціал-демократичного органу «Форботе» з'явилося ряд статей в цьому сенсі. Австрійські соціал-демократи пішли ще далі, вони сягнули до природи національного явища, вони придивлялися до соціально-психологічної сторони нації, визнали місце для духового змісту національної спільноти і з урахуванням цього стали шукати розв'язок національної проблеми, розв'язок, які не видавалися їм легкими.

Інакше сталося з російськими марксистами, Плехановим, Леніном, Сталіном і іншими.

Вони постійно схильні були дотримуватися перших, початкових установок Маркса і трактували національне явище, як пережиток минулого. Їхня ортодоксальність, вірність першій букви марксизму, стала їхньою національною особливістю у підході до національної проблеми.

Росія вже в XIX столітті була могутнім колосом. Все завойоване й поневолене Росією загально вважалося невід'ємною частиною Росії. В цьому сенсі були виплекані патріотичні традиції, які ввійшли в плоть і кров росіянині, стали його підсвідомим комплексом і тоді, коли він раціонально заперечував вартість і правність патріотичного почуття. Російський патріотизм був статикою, він приймався автоматично, як явище самозрозуміле і узаконене своєю стабільністю. Тим часом поневолені Росією нації, як правило, у XIX стол. перебували в стадії відновлення комплексу національних патріотизмів. Цей феномен росту патріотичних ідей і настроїв, ця динаміка психічно-національної розбудови викликала у російських марксистів опір. І тут позиція Комуністичного Маніфесту росіянам і людям, асимільованим у російській імперській свідомості, дуже придалася.

Сталін і Ленін на різні лади, ігноруючи життєву дійсність, намагаються продовжити раннього Маркса.

Ленін на зорі своєї публіцистичної діяльності, коли ще ніяк не простудіював дійсного стану національних рухів, ні природи національних явищ, уже наважився висловити категоричне, емоційно насычене твердження, у світлі якого національна проблема виглядає зайвою і неіснуючою: міжнародну робітничу солідарність він потрактував, як «повну однаковість інтересів і цілей робітників усього світу» (Ленін: «Проект і объяснение программы социал-демократической партии» (1895—1896 рр.) «В. И. Ленин о национальном и национально-колониальном вопросе». М. 1956, стор. 11).

У цьому вислові відбилася певна психологічна установка, прищеплена проводиреві большевицької революції усією атмосферою російського життя. Тут він діяв в одному ритмі з усією російською радикальною інтелігенцією, яка бачила патос своєї діяльності в розв'язанні соціальної проблеми на світову міру, а національні домагання поневолених народів розглядала лише як гальмо для здійснення універсальних зasad. Мілюков слушно зазначає, що «прагнення національностей до сепаратизму були зарані засуджені радикальною частиною інтелігенції, як прагнення відсталих соціальних і політичних шарів» (Мілюков, «Национальный вопрос», Прага, 1925, стор. 212).

Це дуже знаменне, що поспішна епітафія, віписана Марксом над живою і ростучою національною проблемою, знайшла теплий відгук у росіян різних генерацій і різних спрямовань, їх усіх під цим оглядом можна було б вважати «марксистами». Ще Герцен 1859 року в унісон Маркові говорив про «свобідний загальнолюдський розвиток», який гальмується «виключними націо-

нальностями» («Колокол», 1859, ч. 34). Ще П. Лавров у 1873 році, немов перекликаючися з «Комуністичним Маніфестом», із притиском зазначав, що «питання національне, на нашу думку, має цілковито зникнути перед важливими завданнями соціальної боротьби. Є лише люди і спільні їм усім цілі. Ці принципи неминуче вимагають найрішучішої боротьби проти національної поділеності, протилежності, ворожості, які ще занадто часто відгукуються у звичках навіть мислячих людей» (П. Л. Лавров: «Избранные сочинения на социально-политические темы» в 8-ми томах, том II, стор. 30). Ще Ткачов, полемізуючи проти початків українського соціалізму, екстравагантно «продовжував» Маркса, коли твердив: «Між освіченими людьми, між людьми психічно розвиненими, немає і не може бути «ні елленів, ні юдеїв» ... Держава, наука, торгівля, промисловість ... всі вони намагаються ... змішати людей в одну загальну й одноформенну масу ... Принцип національності не сумісний з принципом соціальної революції, й він має бути принесений в жертву останньому» («Революция и принцип национальности», «Набат», Женева, 1878). Ще народних Алексеєв у 1881 році, палко виступаючи проти українофільства, писав, що існування чи зникнення національних відмінностей «ніякісінським чином не впливає на розвиток і задоволення корінних, істотних духових і матеріальних потреб в людській особистості ... Той шлях, на який стала людськість, опанувавши пару, електрику, друкарство, фатально, неминуче веде до знищення національних відмінностей, до злиття національностей в одне ціле (Л. Алексеев, «Что такое украинофильство?» Журн. «Русское Богатство», 1881, ч. 22).

Ленін міг спокійно іти у фарватері ідей Комуністичного Маніфесту, для цього мав він міцну традицію в російському суспільстві.

Коли большевізм лише починав своє існування, як політична течія, він прийняв загальновизнану на той час в соціал-демократичному світі постанову Лондонського міжнародного соціал-демократичного конгресу з 1897 р. про право націй на самовизначення. Ця постанова нічого не означала практично, крім ствердження, що загальні засади демократизації життя, які обстоює соціал-демократія, охоплюють і сферу національних відносин. І Ленін цю тезу Лондонського конгресу прийняв. Прийняв і вніс в неї свій многозначущий нюанс:

«Безумовне визнання боротьби за свободу самовизначення зовсім не зобов'язує нас підтримувати всяку вимогу національного самовизначення ... Ми повинні завжди і безумовно прагнути найтіснішого з'єднання пролетаріату всіх національностей, і лише в окремих, виключних, випадках ми можемо виставляти і активно

підтримувати вимоги, що жилися до створення нової клясової держави або до заміни повної політичної єдності держави слабшою федерацівною єдністю» (Ленін: «Національне питання в нашій програмі», кн.: «Ленин о национальном и нац.-пол. вопр.», стор. 13).

Уже тут у зародку є дуже характеристичне для Леніна розрізнювання «права нації» та «реалізації права». Пізніше він це багатьма наворотами сконкретизує, наголосить. Пізніше, в роках піднесення національних рухів, буде зовсім не до щирості, навпаки потрібна буде гумова гнучкість для заховання справжніх цілей. А тут, у наведених рядках все ясно: засада самовизначення приймається заради дотримання демократизму, заради вірності напрямних цілого соціал-демократичного руху, але практично ця засада може бути застосована у вийняткових випадках. Основою «прогресу» лишається централізація, злиття, нівелляція.

Коли укладалося цю формулу 1903 року, ані Ленін, ані його оточення ще не мали ніякої «теорії національного питання». Але попереджаючи всякий теоретичний розгляд проблеми, Ленін уже твердо висловив свою волюнтаристичну «марксистську» установку централізації. У світлі цієї установки велика Росія, яку він, Ленін, ніжно і до самозабуття любив, мала зберегтися як великий «прогресивний фактор». Не даремно, він, Ленін, на початках, у нарисах про розвиток капіталізму в Росії, відзначає русифікацію народів, як факт прогресивного ділання капіталізму.

Оця централістична волюнтарна установка мала стати підставою розробленої «теорії національного питання».

Вже під час нарощання національно-визвольних рухів, незадовго до вибуху національних революцій 1917 року, Ленін спромагається на твердження, що всесвітній робітничий рух з кожним днем все більше розвиває інтернаціональну міжнародну культуру. «Пролетаріят, — ... пише Ленін незадовго до революції, — не тільки не береться відстоюти національний розвиток кожної нації- а навпаки, застерігає маси від таких ілюзій, відстоює найповнішу свободу капіталістичного обігу, вітає всякі асиміляцію націй за вийнятком примусової чи тієї, що спирається на привілеї». (Ленин о национальном и социальному-колониальном вопросе», М. 1956, стор. 130).

Сталін свої перші писання на тему національного питання починає з твердження про «колесо історії», про централізуючі тенденції капіталізму, про конечність унітарної форми державного життя. (Сталин, «Против федерализма». Сочинения т. III-й, стор. 25). А в 1913 році він знов уперто звертається до Маркса, до Комуністичного Маніфесту, і з цієї позиції громить Бауера, австрійських

соціалістів, що намагаються схопити суть історичних процесів: «національні перегородки не скріплюються, а руйнуються і падають. Маркс ще в сорокових роках говорив, що «національна відокремленість і протилежність інтересів різних народів уже тепер щораз більше зникає», що «панування пролетаріату ще більше прискорить їх падіння». Дальший розвиток людства з його велетенським ростом капіталістичного виробництва, з його перетасовкою національностей і об'єднання людей на щораз більших територіях — рішуче потверджують думку Маркса». У подібних висловах, які раз-у-раз з'являються з-під пера Леніна і Сталіна, не бракує чуттєвости, рішучості, натомість уваги до фактів життя довгий час бракує, аж поки факти перетворюються в грізну дійсність, до якої треба знайти якийсь інший ключ, а не той, яким в 1848 році орудував Маркс.

Імперський інстинкт самоохорони диктував російським марксистам залишатися вірними думкам юного Маркса так довго і в такій мірі, як це дозволяла політична дійсність. Але характерично, що вони так ніколи і не зревізували постулатів «Комуністичного Маніфесту», у моменти найвищого буяння сил національних революцій на просторі колишньої російської імперії, в 1918 році, вони знаходили спосіб поруч демагогічно лівих «революційних» гасел у національному питанні зберегти для свого вжитку згадані твердження «Комуністичного Маніфесту» в змісті того кодексу істин, які залишалися для них священими й непорушними і які внутрішньо мали визначати зміст їхньої політики (див. напр., статтю В. Полянського «Націоналізм і соціалізм», журнал «Пролетарская Культура», 1918, ч. 2), а в нинішній дійсності роблять спробу об'єднати підхід «Комуністичного Маніфесту» до національного явища із антуражем своїх нинішніх ідей про «розцвіт соціалістичних націй», як шлях до майбутнього безнаціонального суспільства.

В національному питанні Ленін залишався марксистом настільки, наскільки марксизм давав ґрунт для виправдання і принципового розгортання ідеї державного централізму. Але Ленін сміливо заперечував, корегував Маркса тоді, коли Маркові погляди підважували російську імперську ідею. Це легко простежити на прикладі Ленінового підходу до питання незалежності Польщі.

Ще в 1903 році проводир російських большевиків рішуче висловив думку, що минув уже той час, коли Польща через «буржуазну революцію» могла здобути собі самостійність. Капіталізм нерозривно пов'язує Польщу з Росією в один економічно-

господарський організм, польську буржуазію єднає з російською, польський пролетаріят з'єднує з російським.

Затуляючися марксистською тезою щодо централізуючої ролі капіталу, волів Ленін не бачити тих глибинних процесів у лоні польської нації, які органічно готували ґрунт для здобуття польської самостійності. Пізніше, живши в Польщі і помітивши факти глибокого закорінення національної свідомості в польському народі, він все таки не міг примиритися з перспективою реалізації польської самостійності. Вже незадовго до 1917 року він обстоює свої давні погляди.

На цей час він встиг докладно простудіювати Маркса під кутом зору ставлення останнього до національної проблеми. Ленін знає, що Маркс мав симпатії до польських революціонерів, розглядав створення самостійної Польщі, як явище історично прогресивне. «Але, — пише Ленін, — якщо точка зору Маркса була цілком вірна для другої третини й третьої чверті XIX століття, то вона перестала бути вірною на XX століття». («Ленін о нац. и нац.-кол. вопр.», стор. 210).

В соціально-економічному вченні Маркса історична роль націй цілковито зникає, закриваючи дією клясів, виявами клясової боротьби. Виходячи з цього, Ленін і Сталін поглиблюють Маркса, але це «поглиблення» має вже виразно російські джерела. Обидва теоретики большевізму намагалися представити національну спільноту, як якусь умовність формального характеру. В кожній національній культурі є дві культури — демократична і реакційна. Власне, з іхнього представлення виходить, що в кожній нації є дві нації. «Не можна говорити, — пише Сталін, — про «культурну спільнотність», коли господарі й робітники однієї й тієї ж нації перестають розуміти один одного». (Сталин: «Сочинения», т. II, стор. 328).

А Ленін немов продовжує: «Найманому робітникові все одно, чи буде його майновим визискувачем великоруська буржуазія переважно перед жидівською і т. д.» («Ленін о национальном и национально-колониальном вопросе», стор. 202). Читаючи ці рядки Леніна, спиняємося вражені дослівним збіgom цього тексту з висловом Чернишевського у статті «Національна безтактність». Чернишевський, пишучи про Галичину, про польсько-українські відносини в ній, кинув фразу: українському селянинові не легше було б зазнавати гніту від українського пана, аніж від польського. Чернишевський на цьому прикладі також робив висновок про домінування клясової солідарності над почуттям принадлежності до одної національної спільноти. Механістичність Чернишевського була грубіша від Маркса і її повнотно перебирають в да-

ному випадку Ленін і Сталін. І вони в цьому не залишаються одинокими: есер Чернов трактує боротьбу за національну солідарність, як найбільше гальмо соціальної революції. («Національный вопрос в России», Москва, 1930, стор. 88). Меншовики в своїй ухвалі домагаються «виявлення клясових суперечностей у лоні кожної нації»... Дух голого механістичного матеріалізму, квінтесенція російського радикального мислення, від своїм крилом над цими визначеннями, формулами, порівненнями.

Коли Ленінові доводилося заторкуювати національні справи в своїх писаннях до 1912—13 років, то він звичайно обмежувався міркуваннями про прогресивне значення капіталізму, що затирає національні граници; право на самовизначення мало б, у його розумінні, усунути адміністративно-насильну асиміляцію, і вже наявності самого лише права на самовизначення, на його думку, досить було б для того, щоб створити нахил до добровільної асиміляції. Ідея національно-культурної автономії знайшла в його особі найгострішого противника, і навіть національну організацію шкільництва він заперечував у принципі, виходячи з того, що це було б плеканням національно-духової відрубності, тобто річчю, з його погляду, наскрізь шкідливою. Він ввойовниче і зі злобою боровся проти національних соціал-демократичних партій, вимагаючи їх влиття в РСДРП. Це, — власне, все те головне, на чому спинялась Ленінова увага, коли йому перед 1912—13 роками доводилося говорити про національне питання.

Але перше десятиліття ХХ століття, як ми вже зазначили, позначилося бурхливим розростом національно-визвольних сил поневолених російською імперією народів. Деякі національно-революційні партії, так націоналістичні, як і соціал-демократичні, стають масовими, спроби об'єднання національних соціал-демократів під дашком РСДРП не вдаються, оформляються націоналістичні ідеології, національно-культурне життя, набираючи на силі, водночас насичується потягом до внутрішньої духової самовистарчальності. Процеси національного відродження, не обмежуються Російською Імперією, але потрясаючи також основи Австро-Угорщини, викликають у австрійських соціал-демократів інтерес до національної проблеми, її розроблення, визнання ними духової індивідуальності народів, як творчого фактора, і породжують австрійську програму національно-культурної автономії.

Оці процеси відродження народів російської імперії, з одного боку, і ревізія марксизму під кутом національного питання у австрійських соціал-демократів, з другого, викликають тривогу серед російської імперської соціал-демократії. Гірький в листі до Леніна вважає канцелярчиною, нежиттєвою річчю резолюції

РСДРП з національного питання. Ленін з ним не погоджується, але визнає, що настав відповідний час:

«Стосовно націоналізму цілком з Вами згоден, що треба коло цього взятися серйозніше (посурьеъзнее). У нас один чудовий грузин засів і пише для «Просвещения» велику статю, зібравши всі австрійські й інші матеріали. Ми на це наполяжемо... Ні, тієї мерзоти, яка в Австрії, у нас *не буде* (підкреслення Леніна). Не пустимо! Та й нашого брата, великорусів, тут (на еміграції — Ю. Б.) більше. З робітниками не пустимо (австрійського духу)». («Ленін о національному и нац.-кол. вопросе». Стор. 69—70).

Наведені рядки дуже цікаві. В них бачимо ті завдання, якими визначався наперед зміст праці «чудового грузина» — Сталіна — «Марксизм і національне питання». Боротися проти наростання національної свідомості лише короткими пропагандивними статтями газетного типу стало важко. І Сталін покликаний розробити цілість теорії національної проблеми, вістря якої мало б бути спрямоване не тільки проти націоналізму, а й австрійських соціал-демократичних теоретиків. Але найцікавіше, що Ленін у цій своїй поставі шукає власного національного опертя, він усвідомлює, що така поставка проти «австрійської мерзоти» є в інтересах росіян, і на їхню підтримку рахує в майбутній боротьбі.

Сталін виконав завдання, покладене на нього Леніном. Він розробив теорію національного питання в згоді з Марковими поняттями, логічними категоріями, у згоді з його методологічними принципами. Але над усім цим тяжило щось більше: всепроникаюча централістична російська ідея. Заради неї Маркові методологічні прийоми доводилися до пересади й виказували свої найслабші сторони. Заради цієї ідеї обминалося масу фактів живої дійсності, багато викривлювалося. І теорія, замість бути відповіддю на потреби життя, ставала тією «паперовою відпискою», якої боявся Гор'кий.

Сталін дає матеріалістичне визначення поняття нації. В його розумінні нацією є стала спільнота людей, що склалася історично на основі спільноти мови, території, економічного життя і психічного складу, який виявляється у спільноті культури. Давши таке визначення нації, Сталін у всіх своїх виясненнях національного явища ніяк не збагачував змісту поданої тут формули, а лише спрощував її. Розуміння нації, як спільноти, вирослої на ґрунті спільних історичних переживань, залишається для нього цілком неприступним, бо критерій клясової боротьби не терпить якоєсь єдності історичних переживань національного колективу. Не розуміє він і того, що національні властивості характеру існують не лише в матеріалізованих витворах культури, але й в суб'

ективному самопочутті народу, в його навичках, нахилах, інстинктах, цілому комплексі спільнотно-духового життя, що має свою тягливість у поколіннях. Для Сталіна національна формaciя обмежується добою капіталізму, він замикає її в цих рамках грубо й вульгарно. Нація є породженням капіталістичної епохи, форматором нації є буржуазія, що, керуючись своїм матеріальним інтересом творення «національного ринку», виступає з гаслами патріотизму. Таким чином, молодим націям, що стремлять до свого визволення, дается лекцію того, як вони своїми патріотичними потягами потрапляють на гачок власнонаціонального користолюбного крамаря й фабриканта. Пізніше це твердження буде постійним рефреном у всій большевицькій пропаганді, спрямованій проти національних рухів. Сталін в 1913 році певний, що соціалістичне суспільство буде вже позанаціональним. Формування націй в свій час було позитивним явищем, бо феодальну господарчу замкненість воно замінило «національним ринком». Але тепер, у добу імперіялізму, коли вже твориться світове господарство, нації, які не встигли раніше здобути своєї держави, тепер уже «запізнилися», їх боротьбу не можна віправити розвитком продукційних сил і виробничих відносин.

Які ж перспективи перед націями, що «запізнилися»? На це Сталін дає досить недвозначну відповідь, коли говорить про Кавказ: «Національне питання на Кавказі може бути розв'язане лише в дусі втягнення запізнилих націй і народностей у спільне річище вищої культури. Тільки таке рішення може бути прогресивним і приймовим для соціал-демократії» (Сталин, «Сочинения». Москва, 1954, стор. 351).

Очевидно, такою «вищою культурою» є для Сталіна російська. Можна лише подивляти цей русифікаційний розмах Сталіна. Чайже знати він, що такі культури, як грузинська, вірменська, азербайджанська мають за собою тисячолітні традиції, що розвиток їх у XIX стол. дав видатні осяги універсального значення, що русифікаційні заходи на Кавказі, довгий час проваджені царським урядом, не мали ніяких серйозніших успіхів. *I все таки русифікований грузин Сталін вважав за потрібне «по-марксистському» обґрунтовувати прогресивність русифікації, і то такої, якій кавказькі народи мали б піддатися не з примусу, а з доброї волі, задивлені у велич «вищої культури».* Доктринерство Сталіна, вузькозорість і ігнорування елементарних фактів життя промовисто виступають в одній із його ранніх статей, коли він підносить твердження, що грузини стали нацією... лише в другій половині XIX стол.

Грузинське національне життя XIX століття мало глибокі

змістом і чуттєвою насиженістю вияви патріотизму, факти великої самовідданості й жертви во ім'я нації. Цей рух Сталін характеризує, як «дворянський націоналізм» і пояснює його існування корисливими матеріальними інтересами грузинського дворянства. Тим часом відомо, що саме серед грузинського дворянства, просякленого прозою своїх клясових інтересів, було багато типових національних опортуністів (Ол. Чавчавадзе, Гр. Орбеліяні) і навпаки, люди менше типові своєю свідомістю, як дворяни й аристократи, були яскравими патріотами Грузії (А. Казбегі, С. Мгалоблішвілі). Ба більше, перші антиросійські грузинські повстання були в основі своїй селянськими і викликані були тим важким економічним гнітом, якого зазнало селянство від російського війська і російських урядовців (1804, 1812 р.р.).

Сталін, як бачимо з його праці «Марксизм і національне питання», зовсім не від того, щоб українська Галичина відділилася від Австро-Угорщини. Пишучи про це в 1913 році, чи не думає він вже тоді про можливість приєднання галичан до «єдинокровних братів-українців» Російської імперії? Але він, у згоді з Леніном, вважає за неможливе відокремлення Польщі від Росії. Ленін уgruntовував це мотивами економічними, мотивами клясової солідарності, а Сталін додає ще й те, що за п'ятдесят років сталося глибоке культурне зближення між Польщею і Росією. (Сталин: «Сочинения», т. II, стор. 313). Це вже скидається на віправдання гвалтовної русифікації, яка шаліла в Польщі від кінця 60-их років XIX століття.

Задивлений у свою доктрину, полонений своїм визначенням нації, Сталін не може визнати жидівство окремою нацією. Жиди не мають суцільної території свого поселення, вони говорять різними мовами, вони розорошені в світі і ніколи не виступлять спільно в якісь справі — що ж це за нація? — запитував Сталін і глумливо називав їх «паперовою нацією». (Там же, т. II, стор. 301). Він вважав, що існування жидівської нації ще треба довести, у всякому разі, вона не має майбутнього, а тому нема чого клопотатися про національно-персональну автономію для жидівства. (Там же, т. II, стор. 334). Тут виявилось найяскравіше ігнорування Сталіном спіритуального моменту нації, який він ущипливо осміював. І коли жидівська національна солідарність стала себе динамічно виявляти в сіоністичному русі, коли вона могутньо піднесла гасло створення власної держави, для Сталіна це було неймовірне, незрозуміле, нереальне, бо це не відповідало його доктрині. І тому в 1919 році Комісаріят у жидівських справах при Наркоматі під проводом Сталіна випустив відозву, у якій читаемо: «Сіоністи... свідомо брешуть, коли намагаються обдурити жи-

дівські народні маси марними надіями добитися самостійної держави в Палестині... Жидівське питання в Росії більше не існує. Жидівські робітники і трудящі мають усі громадянські і національні права... Ніяких інших країн нам не треба. Ніяких національних прав на володіння Палестиною ми не пред'являємо. Ми цілковито визнаємо ці права за трудящими масами арабів і бедуїнів» («Політика советской власти по национальному вопросу за три года», 1917 - XI - 1920, Москва, 1920, стор. 34). Ленін доручив розроблення національної проблеми «чарівному грузинові». Грузин ішов слідами вчителя. Розвиваючи Ленінові твердження, він уштизвнював їх, увиразнював їхнє великороджавницьке спрямовання. І навряд чи міг бути Ленін задоволений з цього уштизвення і увиразнення. Надходили бо дні тривожні і небезпечні. І не розмасковання великороджавницьких тенденцій потрібно було для большевиків у цей час, а їх замасковання. Ми не знаємо, коли Ленін загубив віру в Сталіна, але наприкінці життя він висловився про нього, Дзержинського і Орджонікідзе дуже ущипливо: «відомо, що зрусифіковані інородці завжди пересолюють щодо істинно російського настрою» («Ленін о національному и національно-колоніальному вопросе», М. 1956, стор. 547).

Дихання вітрів національних революцій вже відчувалося в повітрі!

Начальник Казанського губернського жандармського управління в 1914 р. із тривогою констатує, що серед татар «збільшуються з дня на день лави мусульман-націоналістив», «пантюркізм широкою хвилею іде на Русь» («Нац. движение в периоде революции в России», Чебоксари, 1935), поліційні заборони відзначення століття уродин Шевченка привели до масових протестів, викликали демонстрації в Києві, робітничий страйк у Харкові, жандармська варта замикала доступ до могили поета, що більше розпалювало в українських масах національні почуття; на широких просторах Середньої Азії в 1916 р. розгорілося протиросійське повстання, яке росіяни криваво придушували, але яке і їм коштувало крові; у маленькій Латвії інтенсивність національного відродження акцентувалося тим, що напередодні війни лотиші вже мали 59 своїх періодичних видань, з яких 14 були щоденники (Б. С. Э., М. 1939, т. 36, стор. 53). Світова війна відразу включає поневолені нації, як фактор, на який рахують обидві сторони: Росія і Німеччина змагаються за симпатії поляків, при чому німецький уряд іде восени 1916 р. на творення польської держави із польською армією, на спілку з Австро-Угорщиною сприяє українським національним колам — «Союзу Визволення України», який організує з полонених майбутні кадри україн-

ської армії, австрійці дозволяють на оформлення в Галичині частин Українських Січових Стрільців, російський царський уряд творить загони естонських стрільців і т. д. Спостерігаючи ці процеси, Ленін у липні 1916 р. зауважує: «І за умови сильного виснаження „великих“ держав в оцій війні або за умови перемоги революції в Росії цілком можливі національні війни, навіть переможні» («Ленін о національному и національно-колоніальному вопросе», М. 1956, стор. 303).

Ленінові не забракало відчуття політичного моменту. У всяком разі, Ленін, вже навіть по 1912 році, залишаючися на своїх принципово великороджавницьких позиціях, вирішив не йти прямим одвертим боєм проти всього, що стало під національно-визвольні пропори. Силу національних рухів він відчував, він хотів їх використати, він готов був на компроміси, тільки ні в якому разі не коштом захитання цілості імперії й російсько-імперського духу.

Шукаючи нових ідей і розв'язок національного питання у великороджавному сенсі, він знову перегорнув Маркса і небагато у нього знайшов. Треба було оглянутися навколо, придивитися до розв'язок, що їх давали різні російські течії переживаного політичного моменту, треба було заглянути в минуле, пошукати вказівок у російських попередників, творців російської соціально-політичної думки. Тут придався навіть досвід зненавидженої царської системи, алеж вона була імперська — і це дуже могло виправдувати увагу до її досвіду. Зрештою, не все в цьому процесі Ленінових шукань було свідоме, часто він діяв осліплюваний і потягнений до дій могутнім чуттям людини, яка любила Росію саме як імперію. Про «марксизм» Ленінового підходу до національної проблеми можна ще в певнім розумінні говорити стосовно того часу, коли Ленін орудував загальниками. Але коли з 1912—13 рр. загальники стали конкретизуватися, вони здобувають свою національну базу, вони концентрують в собі російський національний досвід.

Ленін свідомий складності завдання. Розхитану імперію зберегти не легко, національні рухи виявляють багато пружності, і потрібно якогось оновлення імперської ідеології, усунення з овиду всього найбільше зненавидженого народами, треба народи перевеконати, що імперії не буде і все таки зберегти її. Програма потрібна сенсаційна зовнішньою новизною, потрібне, «небувале в історії» розв'язання, але разом з тим у внутрішньому сенсі розв'язок не вільно відриватися від кореня... І Ленін починає експериментувати...

Національні революції прийшли в блакитних мантіях піднесення, пориву, молодого Sturm und Drang масових демонстрацій, уквітчані прaporами багатьох націй. На знаменах виписано гасла національних пророків. Десятками мов народів імперії заговорила преса. Поставали національні уряди. Російська армія розкладалася. З неї творилися національні формaciї українців, білорусів, грузинів, татарсько-туркські військові частини. І це був не жарт! Делегати II-го українського військового з'їзду в Києві репрезентували 1,600.000 організованих вояків. І все це хвилювалося, горіло бажанням творити федераційний устрiй Росiї як тимчасовий щабель до повного державного унiзalежнення.

Дослiдник нацiонального питання, росiянин Г. Новоторзький, серед виру цих подiй змущений констатувати «палke бажання незалежностi» у фiнiв, полякiв, кавказьких народностей, українцiв, литовцiв (Г. Новоторжский — «Национальный вопрос, автономия и федерация». Київ 1917, стор. 21).

Опiр Тимчасового уряду обурював, штовхав далi на розрив. Логiчним завершенням цього було те, що протягом 1917—1919 pp. Імперiя розпалася на ряд окремих самостiйних держав: Фiнляндiя, прибалтiйськi країни, Україна, Білорусiя, Азербайджан, Вiрменiя, Грузiя, в Середнiй Azii тюркськi народи також творять свої незалежнi держави; iдея полiтичної незалежностi всiх об'єднаних тюркських народiв, особливо пропагована татарами, стає реальнou загрозою. Росiя стає перед перспективою обмеження її теренiв етнографiчними границями.

Росiйська iнтелiгенцiя з глибоким розpacем переживала руiну iмperii. Поетеса М. Цветаева, у вiршi, написанiм 17. березня 1918 p., вважає, що книгу буття Росiї дочитано до кiнця i наглуho закрито. Над трупом iмperii вiдбувається похорон i поетка вiддає небiжci останнe цiлування: «С миром — спи!» (М. Цветаева — «Лебединий стан». Стихи 1917—1921 г.г., 1957, стор. 29). А Ілля Еренбург, тодi ще тiльки почatкуючий поет, з жахом малює картину загибелi:

С севера, с юга народы кричали:
 «Рвите ее! она мертвa!»
 И тащили лохмотья с смердящего трупа.
 Кто? Украинцы, татары, летгальцы . . .
 Кто еще? Это под снегом ухаст,
 Вырывая свой клок, мордва.
 И только на детской карте (ее не будет больше)

Слово «Россия» покрывает
Пол-мира, и «Р» на Польше
А «я» у границ Китая.

(И. Эренбург — «Судный день». Збірник «Поэзия большевистских дней». Берлін 1921, стор. 27).

З большевиків ніхто, крім Леніна, можливо й не передбачав такого захитання основ імперії.

Та й для самого большевицького лідера бурхливість і широта засягу національних рухів принесли з собою багато несподіванок, і то несподіванок неприємних. На большевицькій квітневій конференції 1917 р., за свідченням учасника конференції Махарадзе, Ленін висловився, що національне питання кісткою поперек горла стало. Сам Махарадзе назував це питання «проклятим». Майже всі большевики вважали дотепер національну проблему другорядною, сподівалися, що легко пройдуть над нею до своїх головних завдань — «соціалістичної революції», і тому несподівані події заскакували їх. В большевицькій періодиці попередніх років, крім нечисленних статей Леніна і Сталіна на цю тему, нічого не з'явилося, та й Ленінові досить загальнникові статті були ще не всі опубліковані. Большевицькі кадри відчували себе безпомічними.

Вже по закінченні міжнаціональних воєн на території СССР, з кіл київських большевиків вийшло признання, що до бою проти національно-визвольних рухів партія не була готова: «Треба одверто сказати, що зброю для цього бою хоча й було дано нашій партії старими працями Володимира Ільїча, але на момент, коли її треба було пустити в хід, вона виявилася недостатньо загостреною. Тільки в процесі боротьби вона відточилася» (Є. Бош — «Год борьбы». М., 1924, стор. 3). Ще виразніше цю непідготованість окреслює у квітні 1917 р. Махарадзе: «Можна сказати, що наша програма давала все, що тільки може дати програма, а з другого боку вона не давала анічого іншого ...

«В дев'ятому пункті програми говориться про „право націй на самовизначення“ і більше нічого. Але під цю формулу можна підвести все, що завгодно: бажає пригноблена нація відокремитися від гноблячої, вона може це зробити; чи бажає встановити монархічний лад, вона вправі зробити й це. От загальна формула, і от чому ми кажемо, що вона є беззмістовна, не вказує нічого конкретного ... Що ми робимо, виставляючи гасло самовизначення націй? Кому ми даемо козир в руки? .. Добре проголошувати загальні гасла, але перше слід би подумати про те, як їх переводи-

ти в життя. Ми губимо ґрунт під ногами, під нами буде підрубаний тоді сук, на якому ми сидимо». («Революция и национальный вопрос», III, 1930, стор. 21—22).

Гра на гаслі самовизначення ставала грою з вогнем, для більшевицьких партійних кадрів це було незрозуміле і неприймовне. На квітневій конференції сформувалося проти Леніна і тих, що його підтримували (Сталін, Зінов'єв), міцна опозиція, очолена П'ятаковим.

П'ятаков розвиває, доводить до повногозвучання ті централістичні аргументи, якими перед революцією оперували Ленін і Сталін. На думку П'ятакова, нації, як вияв капіталістичної формациї, були прогресивним явищем у боротьбі проти феодалізму, але тепер, коли вже прийшов на порядок денний соціалізм, коли економіка має ставати світовою, поділ на національні держави є спрямований проти соціалізму.

П'ятаков вимагав скасування засади самовизначення: «Ми повинні перш за все встановити той принцип, що ми проти гасла національних держав і ведемо боротьбу проти таких ружів. Раз це так, то «право націй на самовизначення» губить реальний ґрунт під ногами... Соціал-демократи проголосують права, щоб так чи інакше їх здійснювати. Якщо ж ми говоримо, що здійснювати ці права шкідливо, то незрозуміло, заради чого таке право проголосується?» (Национальный вопрос в России..., стор. 12—13).

Зудар був бурхливий, і Ленінові потрібний був весь його авторитет, щоб перевести на конференції порівняно невеликою більшістю резолюцію, яка затримала й надалі «право на самовизначення». Але і ця перемога вдалася тільки тому, що і Ленін, і Сталін зазначили, що по суті вони не розходяться з П'ятаковим, розходження лише тактичного характеру. «Ми зовсім не хочемо — казав Ленін, — щоб хівінський мужик жив під хівінським ханом. Розвитком нашої революції ми будемо впливати на пригноблені маси. Агітацію в середині пригнобленої маси треба ставити тільки так.» (Ленін: «О национальном и национально-колониальном вопросе...», стор. 446). Внутрішньої розбіжності між Леніном, Сталіном, Зінов'євим, з одного боку, і П'ятаковим по суті не було. Централістами були всі.

Але розбіжність тактична існувала і впадала в очі.

Ленін не окреслював ніякої остаточної конкретизованої програми в національнім питанні, він лишав своїх колег в почутті, що вони стоять на слизькому льоду. Не даючи кінцевих розв'язок, він проте розробив і добре пропагандивно увиразнив тактичні кличі.

Ленін мав вичуття дійсности. Він розумів, що в час великого

національного піднесення народів, що визволялися, ставити одверто централістські завдання, навіть і зафарбовані соціалістичною фразеологією, значить сконсолідувати національні сили і зробити їх дієвішими. Натомість хотів він многонаціональні сили використати у своїй напруженій боротьбі за владу. В цих обставинах протягом мало не всього 1917 року довелося натискати на ноти крайнього радикалізму. Бувши російським патротом, Ленін ніколи не виставляв російсько-патріотичного гасла в чистому виді, безвідносно до клясової боротьби і соціалізму. Його російський патріотизм найчастіше упосереднювався у формах пролетарського месіанізму. Російські народні маси Ленін мобілізував на свій бік яскравими соціальними і політичними закликами. Маси поневолених націй хотів він прихилити на свій бік яскравими філіпіками проти варварського гніту націй царят, він кидав блискавки і громи на адресу Керенського і його уряду за непоступливість перед національними домаганнями.

Але Керенський теж був аматор дзвінкої обіцяючої фрази. Він також гаряче осужував царську владу «за знущання над самим святим — над званням жида або українця, шведа чи вірменіна» (з промови Керенського при відкритті Державної наради 12. VIII. 1917 р. Див. «Национальный вопрос в России», стор. 55), він також жонглював поняттям «самовизначення» націй, лише ставив його в залежність, від волі загальноросійських Установчих Зборів.

Це штовхало Леніна далі вліво. У статтях про Фінляндію, Україну він став підкреслювати незадовільність такого трактування поняття самовизначення, яке узaleжнююється від волі сторонніх сил. На першому з'їзді Советів, большевики внесли пропозицію: схвалити, що «з'їзд осуджує, як антидемократичну, контрреволюційну, політику Тимчасового Уряду, що відтягає досі розв'язання національних і невідкладних питань, зв'язаних зі здійсненням національних прав пригноблених народностей Росії і складає з себе всяку відповідальність за наслідки цієї політики, що привела до конфлікту з Фінляндією і Україною».

Не перестаючи ні на хвилину бути централістом, Ленін в обставинах напруженої боротьби проти Тимчасового уряду ішов на крайні обіцянки поневоленим націям. Це зовсім не випадково, що найрішучіші його заяви в національнім питанні з'являються не самі по собі, а лише в контексті його гострих випадів проти російського демократичного уряду. Це був біг стрімголов. Це була свідома гра, розрахована на те, що спочатку треба покінчити з організованими силами російської буржуазної демократії, а тоді вже почати бій проти національних революцій.

Тактична зброя двох російських таборів різко поділилася: тоді,

як всі російські партії звернулися до гасла патріотизму, всі заговорили про потребу збереження цілості Росії, Ленін узяв ставку на викривання непослідовності російських партій, на розмасковування їхнього великороджавництва і говорив далі про право на відокремлення від Росії. Його позиція супроти правлячих партій була вигідною. Правлячі партії вже не могли бути щедрими в обіцянках, бо обіцянки в революційний час треба було виконувати. Ленін же ще мав змогу далі грati на радикальних ідеях.

Теза права націй на самовизначення аж до відокремлення у Леніна ніколи не відділюється від тези про прогресивність і доцільність політичного централізму, навпаки — перша служить завжди лише трампліном, щоб скочити в другу.

«Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відділяться від Росії, в цьому нічого злого немає. Що тут злого? Хто це скаже, той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи» (Ленін: «О национальном и национально-колониальном вопросе . . .», стор. 445) — так багатообірюче виголошував Ленін. Але відразу ж і додавав: «Ми хочемо братерського союзу всіх народів. Якщо буде Українська республіка, між нами буде більше зв'язку, більше довір'я. Якщо українці побачать, що у нас республіка Советів, вони не відділяться, а якщо буде республіка Мілюкова, вони відділяться». — І дещо згодом ще більше розгортає він свій централістичний плян, одягнений у шати декларацій про «самовизначення»:

«Що вільніша буде Росія, що рішучіше визнає наша республіка свободу відокремлення невеликоруських націй, то дужче потягнуться до союзу з нами інші нації, то менше буде терпів, то рідшими будуть випадки дійсного відокремлення, то коротший той час, на який деякі з націй відокремляться, то тісніший і міцніший — кінець-кінцем — братерський союз полетарсько-селянської республіки російської з республіками будь-якої нації». (Там же, стор. 452).

Звідки у Леніна ця фразеологія, звідки певність, що такі ризиковні кроки можуть себе виправдати з точки зору російського централізму?

Цей тактичний шлях Ленін перейняв цілковито від Герцена і Бакуніна, як це слушно помітив Л. Рибалка ще в 1917 р. у брошурі «Русские социал-демократы и национальный вопрос» (Женева). Якщо порівняти вислови Герцена і Бакуніна з писаннями Леніна 1917 року, то побачимо разочу подібність у розвитку думок, ба більше — в самому тоні писання, в окремих формулюваннях. От, приміром, у статті «Російським і іншим друзям» Бакунін висловлює міркування: «Я вимагаю тільки одного: щоби всякому

народові, щоби всякому малому і великому племені були цілком надані можливість і право чинити за власною волею — хоче він злитися з Росією і Польщею, нехай зливається... Нарешті, хоче він цілком від усіх відділитися і жити на підставах зовсім окремої держави, Бог з ним, нехай відокремлюється... Де народам буде жити вільніше, туди вони й підуть» (Ю. Стеклов, т. III, стор. 323). На підставі цієї цитати можна б подумати, що Бакунін не має ніякої задньої думки в своїх визнаннях права на самовизначення націй. Але що саме задня думка диктує його цей крайній лібералізм, переконаємося, коли звернемося до іншого вислову:

«Ob wir wollen oder nicht, wir werden alles gewaltsam Festgehaltene und Angegliederte aufgeben müssen, es bleibt uns nur eines, freiwillig die vollkommene Unabhängigkeit und Freiheit aller uns umgebenden slawischen und nichtslawischen Völker anzuerkennen, und seid überzeugt, sobald wir das tun, werden sich alle unsere Nachbarn unvergleichlich näher und fester mit uns vereinigen, als sie uns jetzt verbunden sind». (Цитую за книжкою: Hedwig Fleischhacker «Russische Antworten auf die polnische Frage 1795—1917», München und Berlin, 1941, стор. 90).

Той самий прийом визнання права на відокремлення із рівночасним запереченнем доцільності його застосування знаходимо у Герценя:

«Польща, як Італія, як Мадярщина, має невідмінне повне право на державне існування, незалежне від Росії. Чи бажаємо ми, щоб вільна Польща відділилася від вільної Росії, це інше питання. Ні, ми цього не бажаємо, та й чи можна цього бажати в той час, коли виключні національності, коли міжнародні ворожнечі становлять одну з головних гребель, що затримують загальнолюдський вільний розвиток» («Колокол», 1859, ч. 34).

Перейняті від Герценя і Бакуніна тактичні прийоми були голосним яскравим трюком, націленим на максимальне послаблення волі народів до здобуття незалежності. Ленін і Сталін вірили, що більшість народів при застосуванні цієї тактики не схочуть іти на відокремлення, і що більше підкреслюватиметься їхнє право на відокремлення, то менше буде у них охоти до здійснення його. Сталін на початку революції просто зазначав, що, на його думку, $\frac{9}{10}$ народів імперії не захотять відділятися (І. Сталін — «Сочинения», т. 3, ст. 53).

Але це означає, що большевики таки рахували на відокремлення якоїсь $\frac{1}{10}$ народностей від Росії. Це мали б бути ті, що виявлять найвищу національну сконсолідованистю і найменшу підлеглість російсько-великодержавній соціалістичній фразі. Відокремлення цих народів Ленін і Сталін не боялися, воно в даній ситуації видавалося їм «найменшим злом», таке відокремлення,

стале і ґрунтовне, було ними сприймане, як тігієнічна операція, як відокремлення «пошесних» від «здорових».

Величезну більшість народів треба було зберегти якнайдовше від спокуси, треба було охоронити їх від тих впливів, які допомагали б їм внутрішньо консолідуватися, духово себе віднайти, чітко визначити увесь світ своїх національних ідеалів. І тим, що залишиться у лоні імперії, готувалася перспектива автономії. У березні 1917 р. Сталін ще наявся, що автономією задовольняться Закавказзя, Туркестан, Україна (Там же, ст. 53). Автономія мислилася з урахуванням етнографічних границь, але в істоту організації автономії мав би бути покладений не національний принцип, ні в якому разі не принцип розвитку національних особливостей, лише принцип терitorіяльного демократизму.

В ледве намічених формах виступала розв'язка демократичного централізму. Як це мало б виглядати, про це ще не наважувалися ясно говорити ні Ленін, ні Сталін. Але вони добре знали, як це *не повинно* було б виглядати. Ні в якому разі — федерація. Протягом більшої частини 1917 р., більшевики були запеклими категоричними противниками федерації. Федерація вже забезпечує народам можливість національного росту і вирізnenня, але це ж і було найстрашніше. Саме правдива федерація могла підготувати непідготовані народи до відокремлення, саме тут лежала небезпека цілковитого і остаточного розпаду імперії.

Ленін ще в 1913 р. дуже темпераментно висловлювався проти федерації:

«Ми в принципі проти федерації — вона послаблює економічний зв'язок, вона негодяцький тип для одної держави. Хочеш відокремитися? Іди до чорта, якщо ти можеш розірвати економічний зв'язок, або вірніше, — якщо гніт і тертя «співжиття» такі, що вони псують і гублять справу економічного зв'язку. Не хочеш відокремлюватися? Тоді вибач, за мене не рішай, не лумай, що ти маєш «право» на федерацію» (Ленін: «Сочинения», XVII, ст. 90).

І в 1917 р., коли з першого дня революції ідея федерації стала надзвичайно популярною серед цілого ряду народів, квітнева конференція більшевиків про можливості федерації не згадала жодним словом. 28. березня 1917 р. Сталін у «Правді» містить статтю «Проти федералізму», де зазначає:

«Для всіх ясно, що області Росії (окраїни) зв'язані з центральною Росією економічними й політичними зв'язками і що демократичніша Росія, то міцніші будуть ці зв'язки».

І він також вважає, що хто не спроможний буде укластися в рамки «єдиної держави», з автономією, заснованою на спільних

засадах конституції для областей, той може відділитися зовсім. Отже, знов таки, краще відокремлення, аніж федерація.

Розгадки цього становища слід також шукати в російських історичних традиціях.

Іще Драгоманов відзначав, що вся система російського суспільного життя не виховала у росіян нахилу до федералізму (Драгоманов: «Бакунин и русские прогрессисты 60-х годов в вопросе о польско-украинских отношениях», «Киевская Старина», 1906, ст. 325—326).

Багато говорить політичний досвід Росії з Польщею.

Окремий політичний статус Польщі до повстання 1863 року робить царському урядові багато клопотів, свідомість російських політичних діячів не хоче годитися з тим, що Польща в рамках російської держави може здобувати нові політичні права, яких немає для інших частин імперії. Боротьба з поляками виснажувала не так матеріально, як духовно. Крамола національної своєрідності могла розповзтися по всіх інородних частинах імперії! Микола I деякий час вагався, чи не налати полякам цілковиту самостійність, щоб позбутися їх, у часах Олександра II був момент, коли це питання знов постало.

Катков, як вілomo, був за остаточне ліквідування Польщі, як політичної одиниці. «Росія. — писав він, — може і повинна виявити всіляку доброзичливість всім інтересам польської національності, за винятком лише того, що може підтримувати і живити її вигляди на особливу політичну організацію» (Катков. I, 87).

Але якщо б уже довелося йти на поступки полякам, то лише на повне їх відокремлення, ніяк інакше: «Нехай Польща або зовсім відокремиться, або живе під одним з нею (Росією. — Ю. Б.) законом» (Катков, I, 76). І як мотивацію до цього Катков подає: «Чужу і ворожу національність ніяк не можна терпіти в стані організованої суспільної сили» (Катков, II, 974). Не доводиться сумніватися, що під таким ходом думок радо підписався б і Ленін.

Ідею федерації із ваганням і огляданнями навколо довелося большевикам приймати тоді, коли ставало вже остаточно ясним, що ідея федерації починає себе переживати, що реальний і небезпечний нахил до відокремлення приймає велика кількість народів, що наближається час, коли большевикам, які осягають влади, доведеться мати справу з цілим рядом народів, які реально завертають на шлях самостійності. Тоді зі скрежетом зубовним прийнято вже форму федерації, як допустиму, з рівночасним вихолощенням змісту поняття федерації. «Декларація прав трудящого і експлуатованого народу», видана у січні 1918 року, вперше зга-

дує про федерацію республік, як засаду, на якій в Російську республіку входять інші національні. На 8-му з'їзді комуністичної партії, в березні 1919 р., було пояснено, що партія бачить у федераціальному з'єднанні лише один з перехідних ступенів, які ведуть до цілковитої єдності (Журн. «Революция и национальности», 1933, жовтень, ч. 10 (44), ст. 95). Насправді до такої «цілковитої єдності» переходити не довелося, навпаки — прийшлося згодом шукати компромісів, але це вже не була заслуга большевицької теорії, лише відступ перед силою національних рухів.

Перейняті ворожістю до національних рухів, большевики воліли цю ворожість перед багатонаціональними масами приховувати. Натомість охоче демонстрували вони свою удавану прихильність до ідеї національного визволення. Для переведення большевицьких плянів у життя важно було здобути симпатії мас, переконавши їх, що большевицька Росія у своїй національній політиці є цілковитим антиподом царської. Комісаріят у справах національностей перетворився у величезну пропагандивну машину. Улаштовувалися спеціальні імпрези, що їх завданням було показати, яка величезна прірва лежить поміж національною політикою царського іsovетського урядів.

У грудні 1917 р., советська преса повідомляла, що мусульманський конгрес, який зібрався в Петрограді, одержав від Ради Народних Комісарів махомедданські святощі, священний Коран Османа, що його переховувано до того часу в Петроградській Публічній Бібліотеці. В Казані урочисто передано татарам «Вежу Сумбекі», останній незруйнований ще росіянами архітектурний пам'ятник Казанського Царства.

Одночасно організовано в Петрограді перед Преображенською катедрою «народне свято» з участию армії. Свято улаштовано з нагоди повернення Україні тих воєнних трофеїв, які у XVIII ст. захопили росіяни у воєнних виправах проти українців: прaporи, гармати, бунчуки тощо. З цієї нагоди Центральний Виконавчий Комітет РСФСР і Раднарком видають спеціальну відозву до «братьів-українців», в якій, між іншим, говориться:

«Народ великоруський і революційний Петербург з привітом посилає вільному Києву священний дар в знак братерства народів. Нехай славиться і міцніє братерський союз вільних народів Росії і всього світу, нехай щезне ворожнеча і навіть тінь пригноблення однієї нації іншою».

Вже на третій день по захопленні влади у Петрограді, 28. жовтня 1917 р., вийшла за підписом Леніна, як голови Совнаркому, відозва про мир. В цій відозві вождь большевиків закликав усі воюючі держави укласти мир без будь-яких анексій.

Цікаво, яке трактування давав Ленін поняттю анексії, гаряче засуджуваної ним: «Під анексією або захопленням чужих земель уряд розуміє, відповідно з правою свідомістю демократії взагалі і трудящих класів зокрема, всяке приєднання до великої і сильної держави без точно, ясно і добровільно висловленої згоди і бажання цієї народності, незалежно від того, коли це гвалтовне приєднання здійснено, незалежно також від того, наскільки розвиненою чи відсталою є гвалтовно приєднана або гвалтовно утримувана в межах даної держави нація...»

«Якщо будьяку націю утримується в межах даної держави гвалтом, якщо її, всупереч висловленому з її боку бажанню — все одно, чи висловлене бажання це в друкові, на народних зборах, у вирішеннях партій або заколотах чи повстаннях проти національного гніту, — не надається права вільним голосуванням, при повному виводі війська приєднуючої або взагалі сильнішої нації, рішити без найменшого примусу питання про форми державного існування цієї нації, то приєднання її є анексією, тобто загарбанням і гвалтом («Політика советской власти по национальному вопросу за три года. 1917 — XI — 1920», Москва, 1920, ст. 5).

Але практика Леніна, його партії і советської влади стояла в кричущій суперечності із цією голосною декларацією, кожне слово якої може бути обвинуваченням проти большевиків уже в перших місяцях їхнього панування. Дивує тут так безоглядність імперіалізму, як також і надзвичайне дбання всіляко замасковувати імперіалістичний характер експансії та представити її, як допомогу у «визволенні».

У цій тактиці супроти різних народів можна помітити певну відмінність прийомів, отже можна говорити про кілька зразків тактики.

Що слабшим почувався народ, то менше масковано гвалт, спрямований проти нього. І що міцнішим був народ, що популярнішими були його визвольні стремління у світі, то дбайливіше клялися і божилися російські червоні імперіалісти в тому, що мають найглибшу пошану до суверенітету народу, наміченоого в жертву своєї експансії.

Як приклад візьмім чувашів, тобто народ, відродження якого почалося незадовго перед жовтневою революцією. З ним розправилися рішуче, одверто, без скрупулів. Москва видала постанову, якою Національне Чуваське Товариство, що скупчувало національно-свідому інтелігенцію, проголошувалося контрреволюційним, членів його доручалося виловити і замкнути, по цьому близько двох років «національне самовизначення» чувашів обмежувалося тим, що для них друковано комуністичну пропагандивну лі-

тературу на чуваській мові, нарешті, наказано створити Чуваську автономну область. Було проголошено також, що чуваську інтелігенцію слід *примусовим порядком* включити в будівництво автономної області («Політика советської влади по національному вопросу», ст. 129—132).

Уряд Народних Комісарів дуже звертав увагу на те, щоб малі народи відчули, що їх згори обдаровується національною «свободою». На з'їзді народів Дагестану, у листопаді 1920 року, Сталін казав:

«Нині уряд Росії, завдяки перемозі над ворогами, діставши можливість узятись до питань внутрішнього розвитку, знайшов за необхідне оголосити вам, що Дагестан має бути автономним, що він користуватиметься внутрішньою самоуправою, зберігаючи братерський зв'язок з народами Росії... Разом з тим вважаю за потрібне заявити, що автономія Дагестану не означає і не може означати відокремлення його від Советської Росії. Автономія не становить незалежності... Советський уряд — перший уряд, який добровільно дає Дагестанові автономію. Ми надіємося, що народи Дагестану виправдають довір'я Советського уряду» (Сталін — «Сочиненія», IV, ст. 395—396).

Це мова суворена до своїх васалів. І тут старовиною російською дхне. Так колись, у XVII столітті, цар Олексій Михайлович намагався «жаловать» Україну привілеями і жадав за це виразу покори і вдячності. З цього акту обдарування мало випливати становище моральної зверхності Росії і моральне зобов'язання «обдарованого», що має відповідати вдячністю. Із вдячності, що в російськім розумінні тут виступає в синонімічному «дружба», має виростати повна залежність. Саме так розуміли обдарування «привілеями» українців бояри в XVII стол., не інакше розуміла це Москва і в XX віці.

Большевики вважали за можливе легковажити силу мордовців чи дагестанських племен. Та вже багато складнішою була справа з більшістю тюркських народів.

У Москві вирішено деяким із них нав'язати советську форму автономії. З цього приводу Комісаріят у справах національностей звернувся з відозвою до Советів Казані, Уфи тощо, тобто до нового провідного прошарку росіян-колоністів, що заселювали вузлові точки поневолюваних країн. У цій відозві читаемо, між іншим, таке:

«Автономно-буржуазні групи, що виникли у листопаді і грудні минулого (1917, — Ю. Б.) року на окраїнах у поволжьких татар, башкірів, киргизів Туркестанського краю, поволі викриваються ходом революції. Для того, щоб остаточно відірвати від них їхні ж

таки власні маси і з'єднати такі навколо Советів, треба взяти у них автономію, попередньо очистити її від буржуазної скверни і обернути її із буржуазної в советську». («Політика советской власти по національним делам» — 8). І далі відозва попереджала росіян, що справу треба робити в рукавичках. Відверте, незамасковане насильство є непридатне. «... цей шлях, — писалося у відозві, — годен лише з'єднати маси навколо буржуазно-національних верхів, а верхи ці виставити рятівниками «батьківщини», захисниками «нації», що ні в якому разі не входить у пляни советської влади... Отже, потрібно, щоб автономія забезпечувала владу не верхам даної нації, а її низам».

Така настанова означала — ставку на обезголовлення націй. Національні еліти, носії духовості, політично найбільше зрілий елемент, ті, що діяли, спираючися на історичний досвід, мали бути знищенні терором, масам же мала бути дана формальна автономія чи федерація.

Але найбільше клопоту завдавали большевикам нації з величими історичними традиціями, з державним минулим і високо-розвиненою культурою — Фінляндія, Польща, Україна, Грузія, Вірменія та інші.

На фінляндське питання большевики довго хукали, багато коло нього ходили з найбільшими запевненнями в тому, що Фінляндія мала б бути самостійною державою. Але фіни уперто не хотіли здійснювати Ленінової логіки: на запевнення свободи від большевиків фіни не спішилися її зрікатися во ім'я братерства з російським народом. І тоді не залишилося вибору. Ленінові довелося застосувати тактику збройної диверсії й війни. Російський дослідник Мілюков це описує в таких словах:

«... 19. грудня 1917 р., большевицький офіціоз в Гельсінгфорсі заявив, що «вільне керування собою націй можливе тільки після знищення панування буржуазії». Російське військо не тільки не виводилося із Фінляндії, але туди насилалися запаси зброї, а далі й нові щораз значніші військові загони. 2. січня 1918 р., перемігши свою огиду до большевиків, фінляндський незалежний уряд добився визнання від советської влади. Але вже по чотирьох днях російські емісари переконували червону гвардію прискорити повстання, і в 20-х числах січня на півдні Фінляндії російське військо під фірмою «червоної гвардії» почало повстання. Коли 25 січня президент Свінхувуд звернувся з протестом до советського уряду, вимагаючи припинення втручання у внутрішні справи Фінляндії, він дістав відповідь від комісара Покровського: «У Фінляндії почалася соціальна революція; російський уряд, згідно зі своїми принципами, зобов'язаний допомогти пролетаріатові; комі-

сар послав допомогу червоній гвардії і так чинитиме й далі». 28 січня російське військо проголосило себе у стані війни з біло-гвардійцями, а 30. січня комісар пошт і телеграфів офіційально обіцяв «фінляндським братам» всіляку допомогу проти «ворогів народу». Захоплення влади було в істоті переведене саме російським військом, під російським командуванням, а потім укладено договір російської федеративної республіки з фінляндською робітничо-соціалістичною республікою, за яким, між іншим, кожен російський робітник у Фінляндії користався правами фінського громадянина» (Мілюков — «Національний вопрос», Прага, ст. 236 — 237).

Совети не довго мали перевагу у Фінляндії над національними силами. Навколо національного уряду об'єдналися широкі народні маси, на допомогу прийшов німецький десант і вже у травні 1918 р. Фінляндія святкувала свою перемогу, після чого советам довелося вже справді толерувати фінську незалежність і підписати мирну угоду на довгі роки.

Боротьба Росії проти України розгорнулася за тою ж тактикою, що й проти Фінляндії, але російсько-українська війна тривала від середини грудня 1917 р. до квітня 1920 р., за винятком літніх місяців 1918 р., коли між Україною і Москвою встановилися дипломатичні взаємини на основі визнання советським урядом повної незалежності української держави від Росії. За більше як дворічний період часу фінляндський зразок тактики мав змогу куди більше увиразнитися, розгорнутися, і під цим оглядом боротьба проти України є особливо цікавою.

Советські джерела перших років советської влади однозідно вказували, що большевики на Україні в період жовтневого перевороту не мали ніяких впливів серед українських народних мас, і сьогоднішні советські історики намагаються затушкувати цей прикрай для них факт. Большевики мали своє опертя серед російського робітництва у великих українських містах, спиралися також на російські залоги і російських солдатів, які з моментом розкладу фронту поверталися до Росії через Україну і подорожі вносили анархію в українське життя та підтримували большевиків.

Українські соціалістичні партії, на діяльності яких засновувалася будова молодої української держави, мали значний вплив у масах. У Києві, під час виборів до Міської Думи, українські партії здобули двічі більше голосів, як большевики, дарма що останні черпали підтримку в голосах російських вояків. Вибори до Установчих Зборів дали в Україні українським партіям 3.900.000 голосів, ні про що подібне большевики тоді і мріяти не

могли. «При такому стані речей, — робив висновок Ленін, — ігнорувати значення національного питання в Україні . . . значить робити глибоку і небезпечну помилку» («Национальный вопрос в России», III, ст. XXXIX).

Про слабість більшевицьких позицій на Україні за тих часів знаходимо авторитетні свідчення у старих більшевиків. У книзі Євгенії Бош «Год борьбы» (Москва—Ленінград, 1925, ст. 1—2) знаходимо такі одверті признання: «Сили революції на Україні на початку 1917 року були до крайності слабі. Партия більшевиків вийшла з підпілля з дуже нечисленними силами, самі ж обставини мало сприяли швидкому обростанню новими кадрами . . . Лише на крайньому Сході було щільне робітниче населення і тим самим передумова для існування більшевицької організації».

Проте ця заувага про «схід України» потребує знов таки корективів на підставі навіть недавно опублікованих більшевиками джерел. Навіть у Донецькому басейні, де більше відчуvalася пітома вага російського елементу, більшевики чулися дуже непевно. У листопаді 1917 р. Луганська більшевицька організація, відповідаючи на анкетний листок Центрального Комітету партії, писала «Живемо в Україні, звідки нас женуть, кажучи: «Геть з нашої хати», стоймо перед великими неприємностями». Таке самопочуття більшевиків було виправдане. Вибори в Установчі Збори дали більшевикам лише 4 депутати, тоді як бльок українських партій мав 10, і навіть союз з соціалістами-революціонерами не міг би виручити більшевиків, бо й у такому разі російські сили залишилися б у меншості (Збірник «Переписка секретаріата ЦК РСДРП(б) с местними парторганізаціями», Москва, 1957, ст. 62—63).

4 грудня 1917 р. Совет Народних Комісарів вислав українському парляментові, Центральній Раді, ультимат, дивний документ, у якому відбився страх перед величчю української проблеми і нестримна брутальність у вимогах. З одного боку, в ультиматумі натикаємося на оту урочисту декларацію: « . . . ми, Совет Народних Комісарів, визнаємо Народну Українську Республіку, її право цілковито відділитися від Росії. Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Советом Народних Комісарів, відразу ж таки, без обмежень і безумовно». Але з другого боку, в ультиматумі говорилося: «Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виявляється у невизнанні Ради Советів і советської влади на Україні. Ця двозначна політика довела Раду

останнім часом до кроків, які означають знищення всякої можливості угоди».

I далі ставилося вимоги: припинити роззброєння більшевізованих російських вояків на Україні, а вже роззброєним повернути зброю, пропустити советське військо через Україну на Дін для війни проти російських монархістів, заборонити донським козакам повернутися додому через Україну тощо.

Закінчувався ультиматум загрозою, що коли Центральна Рада протягом 48 годин не зобов'яжеться виконати вимоги, то Росія вважатиме себе у стані війни з Україною. Розуміється, український уряд розцінив ультиматум, як втручання у внутрішні справи української держави, і війна почалася (В. А. Антонов-Овсеєнко — «Записки о гражданской войне». М. 1924, Т. I, ст. 48—50).

Москві важно було організувати диверсію знутра. Київські більшевики, користаючи з демократичних свобод в українській державі, повели енергійну підготову Українського З'їзду Советів і на початку грудня скликали його в Києві, щоб за допомогою «голосу народу» перебрати владу в свої руки. З'їхалося понад тисячу делегатів. Несподівано для більшевицьких організаторів з'їзду, вони опинилися у зникаючій меншості, $\frac{4}{5}$ делегатів осудили їх як агентів Москви і ентузіастично привітали український уряд. Тоді більшевицька решта залишила з'їзд, зібралася окремо, оголосила себе дійсним з'їздом советів, після чого цей новий з'їзд у повному складі переїхав до Харкова і там, під охороною російських вояків, виділив з себе так званий український Центральний Виконавчий Комітет і советський уряд. За кулісами цього уряду головнокомандувачем війська був присланий відпоручник Леніна Антонов-Овсеєнко. У грудні ж таки Совет Народніх Комісарів у Москві призначає Орджонікідзе надзвичайним комісаром України («Ленін про Україну». Київ, 1957, ст. 446).

Це був таємний диктатор, який мав через посередництво більшевицької партії визначати весь зміст політики українського советського уряду. Уже в грудні йдуть у Харків декрети Леніна, якими в Україні націоналізується підприємства, при чому вони стають власністю не українського советського уряду, а російського. Найвища Рада Народного Господарства у Москві, без порозуміння з українським советським урядом, ухвалила постановою 9.—11. грудня, що постачання харчу та промислових сирівців з України має йти в Росію так, як це було в минулому («Пол. советской власти по национальным делам»... ст. 108). Цим санкціоновано цілість колоніяльної політики. Але Україну ще треба було завоювати і при тому представити її українському народові, якого самовизволення «з лабет капіталізму».

З Москви і Ленінграду прибували найкращі загони червоної гвардії. Та наступ затримався, бо бракувало вояків-українців (Антонов-Овсеєнко... ст. 132—133; Майоров — «Из истории революционной борьбы на Украине», Киев, 1922, ст. 64—65). З певними труднощами організували невеликий військовий загін, на чолі його поставили росіяніна Примакова, одягненого в «українізований» військовий стрій, і наступ почався. Частину населення вдалося дезорієнтувати кличами міжнароднього братерства і започаткуванням світової революції, яка, мовляв, успішно розгортається під проводом Москви. Російський елемент мобілізовано до повстання проти української влади, а проти національно свідомих сил застосовано нечуваний терор. Наприкінці січня 1918 р. окупаційне військо підійшло до Києва і п'ять днів тримало столицю України під сильним гарматним вогнем. Місто палало, як свічка. Начальник облоги Муравйов наказував: «Командарму 1-ої Єгорівської. Сьогодні посилити канонаду, громити нещадно місто. Візьміть рештки II полку, гірничу батерію, призначте... відповідальним начальником Стеценка, щоб він... рушив горою містом і руйнував його. Якщо солдати II полку будуть діяти полохливо, то скажіть Стеценкові, щоб він підігнав їх ззаду шрапнелею. Не в'яжіться, хай артилерія негідників і страхополохів не щадить» (Антонов-Овсеєнко, I, ст. 152).

Щоб Київ, тисячолітнє українське місто, повне національних історичних пам'яток, урятувати від розгрому, мусіло українське військо відступити...

Росіяни зайняли Київ. Прихильників української національної влади розстрілювано, здебільшого без слідства і суду, як видно зі свідчень самих представників окупаційної армії (Е. Бош — «Год борьбы», ст. 140). Муравйов чувся однаке в цьому чужому місті непевно, телеграфував про цю свою непевність начальству і вимагав додаткових віddаних військових частин (Антонов-Овсеєнко, I, ст. 155). Маріонеткова влада Української Советської Республіки опинилася найперше перед величезними фінансовими труднощами, не було советських грошей, а робітництво вимагало заробітної платні. І тут стався характеристичний для національної політики Москви інцидент. У фондах київського банку було ще подостатком грошових знаків українського національного уряду і виник плян — тимчасово заступити бракуючу советську валюту грішми Української Центральної Ради. Це викликало в Москві переполох. Боялися, що український советський уряд покладе початок власній валюти. І хоч з Москви не мали змоги вислати грошей, а відсутність грошових знаків в корені підрізала всю діяльність советського уряду і ставила під знак запиту саму

можливість утриматися, Москва залишалася непохитною і дозволу на використання грошових знаків Центральної Ради не дала (Бош, ст. 152—153).

По боці Центральної Ради билися не лише селяни, інтелігенція. У боях у Києві, Катеринославі брали участь також національні робітничі загони (Ісаак Мазепа — « В отні і бурі революції»).

Викинуті у 1918 році з Фінляндії й України, большевики змушені були тоді устами Сталіна визнати всенаціональний характер фінляндської й української революції. Сталін при тому намагався твердити, що Фінляндія й Україна стали самостійними завдяки визнанню їх самостійності Советами.

«З усіх областей, здається, тільки Фінляндія і Україна висловилися певно... висловилися за незалежність. І після того, як Совет Народних Комісарів впевнився, що не тільки буржуазія цих країн, але й пролетарські елементи добиваються незалежності, вони, ці країни, безперешкодно дістали вимагане» (Сталін — «Сочинения», т. 4, ст. 85—96).

Це не перешкодило однаке Сталіну пізніше, коли воєнне щастя відвернулося від України, знов твердити, що самостійності хотіли для України лише «панівні кляси».

У цих змінах поглядів Сталіна і за найбільшого бажання не можна знайти ніякої логіки, бачимо лише ту гнучкість, яка була вислідом зміни самих відносин. Силовий фактор мав для большевиків у національному питанні визначну роль, до цього фактора припасувано логіку теорій і змінювано її у згоді з кожно-часним співвідношенням сил. Edward Kranksaw у своїй книзі «Russia by Daylight» дуже доречно зазначає, що росіяни тоді лише усвідомлюють, що вони експансіоністи, коли натрапляють на стіну опору. Так сталося з Україною в 1918 р. Так точнісінько було і в 1659 році, знов таки у випадку з Україною. Нестримність колоніального господарювання бояр на українських просторах раптом обірвалася запевненнями з боку царя Олексія Михайловича повнотно шанувати суверенітет української держави, коли виявилося, що гетьман Виговський не лише об'єднав навколо себе всі українські військові сили, але й уклав з сусідами — Кримським Ханством і Польщею — угоду для розгрому Москви.

Наведені нами приклади большевицького розв'язування національного питання, від Чувашії починаючи й Україною кінчаючи, дають нам зразки відмінностей советської тактики, принаймні три її типи. Та, однак, у всіх варіяントах повторюється один момент: намагання розбити націю зсередини. Коли сила тієї чи іншої нації була значною, то для большевиків особливо важним було, щоб маси поневоленої нації не сприйняли московський наступ,

як вияв імперіалістичної агресії. Не даремно марionетковий Центральний Виконавчий Комітет України у своїй відозві 13. грудня 1918 р. проголошував:

«Якщо... проллеться на Україні братня кров, то вона проллеться не в боротьбі українців з великорусами, а в клясовій боротьбі українських трудящих мас з Радою, яка захопила в свої руки владу» (Бош, ст. 90).

Всі національні *вимоги* «визнавалися» «аж до повного відокремлення», щоб просто усунути національні моменти з овиду боротьби і щоб виглядало, ніби боротьба іде виключно за клясові інтереси. Большевицька Росія ставала в позу захисника пригноблених нижчих клясів суспільства.

«Ми, — писав Ленін, — скажемо українцям: як українці, ви можете улаштовувати у себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братню руку українським робітникам і скажемо ім: разом з вами ми будемо боротися проти вашої і нашої буржуазії» (Ленін — «О національному и національно-колоніальному вопросе», ст. 466).

Це для большевиків стало генеральним принципом боротьби. Безмежно багатий світ внутрінаціональної єдності, вікова спільність культури, глибини національної психології, — все мало бути відсунене якнайбільшим роздмухуванням соціальних суперечностей в середині поневоленої нації. Марксистською клясовою термінологією рясніли відозви, статті, але за нею ховався російський національний інтерес. Його було виразно видно в тій завзятості, з якою російські большевики бралися до «визволення» «клясових братів»; серед безлічі труднощів і складних проблем большевицької держави перших часів не ці труднощі привертали основну увагу, а справа по суті зовнішня, справа інших народів, яка кожним большевиком бралася за справу свою, внутрішню, найпекучішу і найвиришальнішу. Висуваючи клясовий інтерес на перший план для поневолених народів, самі большевики керувалися інтересом національним. Це особливо впадає в очі тоді, коли в окремі скрутні моменти своїх зударів з національними силами в найбільше запальних точках цих зударів ішли вони, большевики, на затіснення бльоку з російськими ворожими партіями, які були в їхній уяві репрезентантами буржуазних шарів російського суспільства.

Такий міцний бльок большевиків і російських есерів, спрямований проти тюркських і вірменських національно-визвольних сил, створився у Баку в 1918 році. У міській думі Баку большевицькі і есерівські делегати завжди голосували спільно, коли треба було переголосовувати тюркську партію «Муссават». З дру-

того боку, «Муссават» діставав підтримку від вірменської партії «дашнак-цутюн». Так, всупереч заявам і деклараціям, там, де національні визвольні сили відтискали большевиків, останні йшли на творення російського національного фронту і мали проти себе фронт поневолених націй. Л. Лойко, учасниця подій 1918 р. в Баку згадує:

«Особливо пом'якшилися тертя і виявилося зближення між бакінськими есерами й большевиками під час відомого повстання муссатистів (18.—23. березня старого стилю 1918 р.) і після нього; есери і большевики пліч-о-пліч, спільними силами на барикадах і з окопів відбивали напади і переходили в наступ; вони спільно керували діями фльоти... В цьому зударі з націоналістичною буржуазною партією «Муссават» соціалістів-революціонерів загинуло значно більше, ніж большевиків» (Л. Лойко — «От Земли и Воли» к ВКП(б). Воспоминания». Ленинград—Москва, 1929, ст. 193—194).

Коли почалася у грудні 1917 р. війна між Україною і Росією, у Харкові намітилося зближення між меншовиками і большевиками: ініціатива ішла від меншовиків, але вона в цих обставинах знайшла прихильність серед частини відповідальних большевицьких кіл, на які покладено було завдання керувати агресією проти України (Бош, 86). Розуміється, це відбувалося тоді, коли пропаганда кричала про недопущенні спільногого шляху між українськими «буржуазними» партіями та українськими трудящими масами.

В теорії, згідно з буквами марксизму, мала на всіх теренах розгорталися клясова боротьба пригноблених, під керівництвом пролетаріату, проти гнобителів: дворянства, буржуазії, куркульства. Практично, тому що в багатьох національних осередках пролетаріят складався у великій мірі з російських зайд (як це вже слушно відзначив Колардж у своїй книзі «Russia and her Colonies») це була боротьба російського пролетаріату, що шукав підпори в декларованому шумовині з поневолених націй.

Але ще пікантніше було в країнах монгольсько-тюркських. Сталін проголосив завдання щодо народів, які стоять на ступені кочовництва, щодо 10 мільйонів киргизів, башкирів, чеченців, осетин, інгушів та інших. Найкращі ділянки їхніх придатних до кочовництва земель захопили російські колоністи, наслідком чого кочові племена вимирили. Про це вимирання згадує і Сталін, він каже про численний російський куркульський елемент на тих землях. І пролетаріату ніякого, розуміється, в цих кочовницьких околицях не було. Не було і клясового розшарування, тим більше клясової боротьби між тубільцями. Було чіткіше, ніж деінде, про-

тиставлення маючих та упривілейованих росіян і упосліджених бідаків-інородців. І все таки Сталін висунув для цих теренів завдання — об'єднати російські трудові маси з трудовими масами інородців, повести боротьбу проти російського і місцевого куркульства, щоб забезпечити бідняцькі маси землею. Практично це так і не змінило стану російського колонізаційно-земельного посідання, але «клясових ворогів» серед інородців, тобто незгідних з російським пануванням, таки заходжено. Клясова боротьба, як знаряддя національного панування, виступила виразно.

Розуміється, ніхто не стане заперечувати очевидного факту, що жовтнева революція на теренах етнографічної Росії була революцією спрямованою на розгортання клясової боротьби, і привела до знищення тих клясів, які до 1917 р. були в Росії на чолі соціальної і політичної життя. Для стороннього ока чи й деяких наївних учасників подій, клясова боротьба суб'єктивно могла виводатися точною копією російської. В дійсності ж вона такою не була, на окраїнах вона первинною своєю функцією мала замаскований спосіб національного поневолювання, вторинною ж функцією в тій чи іншій мірі було переміщення соціально-пануючих шарів, витворення нової форми соціальної нерівності на місце попередньої.

Цю відмінність характеру «клясової боротьби» легко проілюструвати на зіставленні політики партії щодо селянства в Росії і на Україні.

І Росії і Україні була відома створена комуністичною партією інституція «комнезамів» (по-українськи), тобто «комбедов» (просійськи), отже «комітетів незаможних селян».

Інституцію цю створено для поглиблення штучного розшарування села. В Росії «комбеди» засновано 1918 року і вже 1919 р. їх ліквідовано. Їх діяльність в Росії не змінила істотно обличчя російського села. Большевицька влада в Росії була своєю національною владою, російське селянство в основній масі досить скоро прийняло її за свою, колективістичні норови большевиків не разили російського селянина, психологія якого протягом багатьох століть оформлювалася поняттями общинного землеволодіння, антиіндивідуалістичними нормами «мирі». В Україні роля «комнезамів» була зовсім іншою. Створено їх постановою ВУЦВК-у від 9. травня 1920 року, й існували вони аж до кінця доби НЕП, до часів масової колективізації на переломі 20-х—30-х рр. Творило їх ГПУ і послуговувалося до того перевіреними російськими кадрами. У серпні 1920 р. з Харкова вирушив поїзд, в якому була радіостанція, друкарня, що випускала газету «Робітник і селянин» російською і українською мовами. На центральному вагоні поїзду

було написано: «Українці! Червона Москва шле вам привітання і братерську допомогу» (В. Чирко — «П'ята конференція КП(б)У», Київ, 1958, ст. 63).

«Комнезами» були опорними пунктами диктатури пролетаріату на селі», — каже советський автор (там же, ст. 60).

Протягом кількох місяців, до середини жовтня 1920 р., у т. зв. «куркулів» відібрано 348.622 десятин землі. Як відомо, кляси т. зв. «куркулів» у 1920 р. не знищено, вона існувала ряд років і по цьому. Кого ж розкуркулювали? Тих, що брали участь в українських визвольних змаганнях чи їм допомагали, незалежно від рівня маєткового стану таких осіб. Таке «розкуркулення» часто сполучалось з арештом і розстрілом. Розправа над селянством, яке, не маючи зброї і воєнного припасу, не спроможне було дати ефективної відсічі, закріпила советську владу в Україні. Терор комнезамів, як клітин, спрямовуваних ГПУ, тривав довгі роки, він глибоко розорав соціальний масив українського села, нанісйому глибокі рани, в категорію «куркульства» потрапляло щоразу все те, що починало усвідомлювати свій національний інтерес і перейматися ворожістю до Москви.

В Україні «комнезами» стали знаряддям чужонаціонального поневолення, в Росії «комбеди» ніколи такої функції не сповняли.

У застосуванні диверсії внутрі націй методом «клясової боротьби» большевики виявили не а比亚ке мистецтво. І це не випадково. Джерелом їхніх цих успіхів була не марксистська теорія, а російська історична практика.

Ця практика дуже давня. Її зародковий прайоритет знаходимо ще в XV—XVI стол., коли московські цари Іван III, Василій III, Іван IV (Грізний) у боротьбі з Казанським царством «невідступно розпалювали ворожнечу» між ханами й татарською аристократією (І. Н. Сирнєв — «Исторические судьбы Среднего Поволжья и культурные ее успехи». Кн. «Россия». Полное географическое описание нашего отечества под общим руководством П. Семено-ва, т. IV, СПб., 1901, ст. 121—124).

Метод загострювання соціальних колізій суспільства і підбехтування деклясованих сил в чужій країні, щоб ту країну опанувати, бачимо на прикладах ставлення Москви до України уже з середини XVII стол. Уже тоді московські емісари, оперті на московську мілітарну силу і московську розвідку, намагалися посяти ворожнечу між українським селянством та біднішим ко-зацтвом, з одного боку, і українською аристократією, з другого. Московський уряд, що в себе дома скріпляв найстрахітливіші форми кріпацтва, в Україні намагався виступити в ролі оборонця селян, козаків, міщенства проти молодої української аристократії,

старшини, у якої було більше зрозуміння до політичних інтересів України, аніж в інших верствах населення. За часів гетьмана Івана Виговського (1657—1659), царський окольничий Богдан Хітрово робить заходи через козацьку раду повалити гетьмана, а коли йому це не вдається, то, визнаючи формально гетьманську владу, царський відпоручник вступає в найтісніші контакти з бунтівниками проти гетьмана, яких очолював тодішній полтавський полковник Пушкар. Коли гетьман Виговський проголосив розрив з Москвою і в союзі з поляками та кримським ханом завдав важкої поразки величезній московській армії та створив безпосередню загрозу упадку для самої столиці московської держави, цар видав грамоту до українського народу, закликаючи народ не слухати свого володаря, гетьмана. Московська агентура напо легливо працювала на Україні серед народніх низів, підбехтуючи їх проти гетьмана, і створила таку ситуацію, в якій Виговський дуже швидко мусів був звернути головну свою увагу на поборення внутрішньої небезпеки.

Розколихування народної стихії проти державнотворчої української еліти — це було зайняття, якому з охотою і майстерно присвячувалися московські воеводи, що стаціонували із своїми військовими частинами в Україні в той час. Так, прим., боярин Велікогагін був організатором боротьби запорожців проти козацької старшини в 1664 р. За його режисурою анархічна маса подолала на раді прихильників гетьмана Сомка і вчинила погром старшини, а самого гетьмана незабаром страчено на горло. Це було не що інше, як зі сторони підбехтана соціальна революція, наслідком якої захищано українську державну незалежність і сильно скріплено московські політичні впливи. (Див. проф. Д. Дорошенко «Нарис історії України», т. II. Варшава, 1933, ст. 60, 61, 64, 66—67, 72).

Подібне повторилося і на початку XVIII ст., коли цареві Петрові I вдалося скасувати гетьманат, обмежити до мінімуму українську державну автономію, поставити на чолі України «Малоросійську колегію», частинно складену з росіян і очолену російським військовим комендантом Вельяміновим. «Колегія, — зазначає історик України, — з наказу государя, оголосила універсал по всій Україні, щоби всі, що мають якінебудь невдоволення проти старшини, подавали скарги до колегії, заснованої государем з тією метою, щоби захищати бідних проти української влади» (Костомаров — «Істор. монографії», кн. 5, т. XVI, ст. 695).

Це дуже інтересне свідчення. Нова форма поневолення України, позбавлення її власного національного верховного уряду, мотивувалася соціальними аргументами.

Цей метод «захисту соціальних низів» застосовано не лише на

Україні. У XIX стол. його розвинено, тактично удосконалено в боротьбі проти польського національно-визвольного руху.

Говорити в імені народніх мас чужої нації проти її верхівки — метод, знаменито засвоєний большевиками і застосований в роках Жовтневої революції, мав численних попередників уже в 60-х рр. минулого століття. «Не польський народ — ворог наш, — писав Катков, — не польську народність подолуємо ми, придушуючи повстання. Ми боремося з інтригою, яку затіяло владолюбство шляхти і ксьондзів» (Катков, I, ст. 263). Цей погляд висловлено і в царському маніфесті з приводу повстання 1863 р.

Цілий ряд російських публіцистів, письменники, професори розробляють ідею розмежування польського народу на шляхту і хлопів, протиставляючи останніх першим. Це роблять газети «Русский инвалид», «День», «Голос», Кавелін, Погодін, Аксаков, Коялович, Гільфердінг і т. д. Вироблено навіть спеціальну теорію, у світлі якої переглянено всю історію Польщі. Висунено думку, що справжніми поляками є польське селянство, шляхта ж походить від чужородного племені лехітів, яке підкорило собі країну.

Звідси для Росії поставала ніби місія визволити Польщу від чужорідного елементу (Драгоманов — «Политический сочинения», I, 49). Михайло Погодін писав, що нинішню польську шляхту слід усунути, так як давніх юдеїв усунено з Єгипту, у сорокрічному блуканні по пустинях Европи вона повинна вигинути, і нова Польща з її визволеним селянством мусить започаткувати нову історію у єдності з Росією. (Фляйшгакер, ст. 116).

Це була не лише сфера плянів і мрій. Значною мірою уряд ішов шляхами, намічуваними публіцистикою. Творення сільської сторожі для ловлення поміщиків-бунтарів, припинення дотеперішніх маєткових відносин між селянами і польським шляхетством, зміна складу мирових посередників, перевірка колишніх «уставних грамот» — такі заходи йшли один за одним. Позбавлення земель тих власників, що так чи інакше брали участь у повстанні, ставало немов понурим первовзором большевицької практики «розкуркулення».

«Ну, от ми наділили селян у Польщі землею, піднесли її добробут і тим покищо заспокоїли заколот» — тріумфувала російська преса. Ми «створили польський народ» — на такі заяви можна було тоді наштовхнутися в російській публіцистиці (Драгоманов — «Полит. сочинения», I, 60). Після придушення повстання, уряд поставив завдання — «створити нову породу польських людей», «створити новий культурний шар». Очевидно Сталінове гасло, яким він закликав письменників стати «інженерами людських

душ», виховати нову «советську людину» теж не блищить орігінальністю!

Цікаво, що ця лінія на розчленовання польського народу та на підтримку польських «хлопів» проти шляхти і ксьондзів існує ще й у ХХ столітті, виявляється у думських виступах крайніх російських націоналістів («Националисты в З-ей Государственной Думе», СПб, 1912). Монархіст проф. П. Ковалевський, один із найзапекліших пропагаторів ненависті до «інородців», незадовго до революції, у книзі «Национализм и национальное воспитание» малював досить фантастичну картину того, як у 1863 році польські селяни нібито розгорнули клясову революцію проти польського антиросійського поміщицтва, і лише російське військо перешкодило зникненню польської панівної кляси. Професор висловлює гіркий жаль з приводу «глупства» російських чинників. Кровожерний професор, очевидно, не підозрівав, що вимріяна ним тактика, основана на російському історичному досвіді, скоро знайде таке широке застосування, якого навіть його хороблива уява не могла собі створити.

**

Логіка Бакуніна і Герцена щодо «національного самовизначення аж до відокремлення», яку большевики перейняли в своїх централістичних інтересах, рішуче їх підвела. Підсумовуючи гіркий досвід, Сталін приходив до висновку, що в це тактичне гасло треба внести корективи: лише самовизначення трудових мас даної нації слід брати під увагу. І взагалі «вимога відокремлення окраїн Росії, як форма відносин між центром і окраїнами, має бути виключена не тільки тому, що вона суперечить самій постановці питання про встановлення союзу між центром і окраїнами, але перш за все тому, що вона суперечить інтересам народніх мас так центру, як і окраїн. Не кажучи вже про те, що відокремлення окраїн підрвало б революційну міць центральної Росії, яка стимулює визвольний рух Заходу і Сходу, самі відокремлені окраїни неминуче потрапили б у неволю міжнароднього імперіялізму» (Там же, ст. 352—153).

Намір Сталіна усунути гасло «самовизначення» націй був відображенням постави широких партійних кіл, що з особливою яскравістю виявилося весною 1919 р. на VIII з'їзді РКП. Подратовані і стурбовані розмахом національних революцій, большевицька партія перебувала у стані інтернаціоналістичної пропасниці, але дійсною причиною гарячкі у цій хворобі був російський імперіялізм, якому вирвався з-під ніг ґрунт.

Бухарін підхопив думку Сталіна про самовизначення трудя-

щих і енергійно розгорнув її. На його думку, нації в країнах з розвиненим капіталізмом уже пережили епоху, коли могла виявитися одна суцільна воля націй, тепер суспільство вже так розкладене на кляси, що пролетарська революція може зважати лише на волю національного пролетаріату. Воля нації існує там, де клясова диференціація ще не зайдла далеко. Тому для індійців чи готентотів гасло національного самовизначення повинно залишитися в силі. Але воно не може бути дійсним для націй кол. Російської імперії.

П'ятаков пішов далі. Навіть національний пролетаріят не може мати права на національне самовизначення, на творення самостійної державності. Прийшли часи світової пролетарської революції, і доцільність відокремлення чи єдності повинна рішатися міжнароднім пролетаріатом, що його авангардом є Російська Комуністична Партія. Таким чином, сповидно інтернаціоналістична позиція у П'ятакова виступає виразно як російська. Метафізична світова воля пролетаріату втілюється у конкретній волі російських професійних революціонерів-большевиків. П'ятаков повторив свої погляди, сформовані від ряду літ, але повторив у особливо категоричній формі.

«Коли ми економічно об'єднуємо, будуємо один апарат, одну Вищу Раду Народного Господарства, одне управління залізницями, один банк і т. д., то все це преславне «самовизначення» не варте виїденого яйця. Це або просто дипломатична гра, яку в деяких випадках треба грati, або це гірше, як гра, якщо ми беремо це по-серйозному. Для нас, для членів партії пролетаріату, ми повинні сказати відверто, що само собою розуміється, такої незалежності ми припустити не можемо. Там, де пролетаріят переміг, там повинно відбуватися негайно об'єднання, і одну лінію ми повинні вести» (РКП. VIII Съезд Российской Коммунистической Партии, 18—23 марта 1919 г.). Стенографический отчет. Книгоизд. «Коммунист». Москва—Петроград, ст. 69—70).

Енергійно підтримав П'ятакова Суниця, як представник Оренбурзької партійної організації та «першої революційної армії» Суниця висловлював позицію партійних кіл, які свою одверто великородзинницьку, нічим не замасковану практику, застосовану вже до киргизів і башкирів, намагалися виправдати на з'їзді (Г. Сафаров — «Национальный вопрос и пролетариат». Петроград, 1922, ст. 180).

Про конечність негайної економічної централізації говорили Ломов і Риков. І якщо в перших роках жовтневої революції, большевицький російський націоналізм і патріотизм — звичайно — заховані під синонімами, які звучать пролетарсько-революцій-

ним патосом, то Ріков уже починає обережно відсувати на бік цю фразеологію. Він уже говорить про «національний зміст пролетарської культури», розуміючи його як «національний зміст Федеративної Советської Республіки» (РКП. VIII-й съезд... ст. 82). Він підтримує шовіністичну практику своїх оренбурзьких колег (там же, ст. 82—83), які в засадах советської автономної Башкирії не залишили за автономною республікою ніяких прав на господарювання республіканською промисловістю («Політика советской власти по национальным делам за три года». М., 1920, ст. 18).

Недавні часи, коли так важко було наголошувати розв'язання національної проблеми як здійснення програми загальнодемократичного перетворення країни, пішло в непам'ять. Большевики потоптали зasadу демократії. Спочатку з ваганнями і непевністю вони розігнали Установчі Збори, і коли це не повело за собою катастрофи для советського режиму, вони засмакували в своєму новому поступованні. «Диктатуру пролетаріату», як диктатуру большевицької верхівки, сміливо поставлено як противагу зasadі демократії. І «національне самовизначення» на VIII з'їзді піддано глумові як пережиток демократизму.

З погляду диктатури пролетаріату смішним видавалася пошана до «референдуму», до вислову «волі націй». І тут прихильники гасла «самовизначення» вказували своїм товаришам, що воля нації виявляється не лише голосуванням, вони нагадали живу дійсність, коли «національна воля» реалізувалася озброєною рукою (Осінський). Очевидно, це був аргумент, з яким мусіли рахуватися навіть найпалкіші прихильники націоналістичного інтернаціоналізму.

Проте, ніхто на VIII з'їзді партії не пробував щиро і послідовно захищати «самовизначення націй» як зasadу. Осінський зазначав, що це гасло існує не для його реалізації в житті, але для демонстрування. Він вказав, що перший етап советської влади характеризується взагалі демонстративними гаслами, які большевики не збиралися реалізувати, бо реалізація їх неможлива чи недоцільна. Але сенс їх у тому, що таким способом мобілізувалося маси на бік большевиків. І він вказував на гасло: «мир без анексій і контрибуцій», «всенародня міліція на місце регулярної армії». До цих «демонстративних» гасел прилучив він і «самовизначення аж до відокремлення».

Томський висловився: «Я думаю, що в цій залі не знайдеться жодної людини, яка сказала б, що самовизначення націй, національний рух — є нормальним і бажаним. До цього ставимося як до неминучого зла. І як би не було ризикованим з точки зору інтер-

національної, все таки доводиться сказати, що до певної міри нам доведеться ще деякий час рахуватися з національним самовизнанням. Але першим кроком для нас є у всікому разі ініціатива до інтернаціонального об'єднання, яка йде з низів робітничих мас і їх організацій» (там же, ст. 71).

Позиція Леніна в істоті не відрізнялася серед цього одностайного хору ревнителів російського великороджавія. Це він підкреслив своєю заявкою: «Тов. П'ятаков тисячу разів правий, що нам потрібна єдність. Але треба боротись за неї пропагандою, партійним впливом, створенням єдиних професійних союзів».

В суті завдань на з'їзді була одностайність, але в тактиці Ленін різко вирізнявся. Кривавий досвід боротьби з національними революціями навчав Леніна більшому, аніж його колег. Його тактику слід би назвати продовженням тактики ілюзорних поступок національним рухам. Ленін плямував уже на VIII з'їзді російських шовіністів у партії. Але під такими він розумів людей, що захоплювалися буденними конкретними користями Росії, забуваючи про користь в історичній перспективі. З цього погляду для нього шовіністами були ті, які на початку 1918 р. не хотіли дрібних територіальних поступок на користь советської Фінляндії, також і ті, що касували у школиництві викладання національних мов. Ленін був досвідченіший і далекозоріший від своїх товаришів, він застерігав їх від шовіністичної наївності і кликав до холодного розважного імперіалізму, який, не відступаючи в основному, вирафіновує себе в маневрах проти національно-визвольних рухів. На обрії бачив він у лоні національних рухів наростання нових небезпек, тоді як його партійні друзі вже спішили святкувати перемогу.

Але націоналістично-месіяністичних настроїв, оповитих соціалістичною фразеологією, не далося ввести в береги навіть Ленінові з його вже тоді величезним авторитетом партійного вождя. В програму партії внесено щодо національного питання, зокрема самовизначення націй, компромісові точки, в них не було нічого, що збуджувало б надії поневолених народів на справжню міжнародальну справедливість.

І Ленінові знов довелося на Восьмій Всеросійській конференції, 2.—4. грудня 1919 р., виступати зі своїми вимогами, осмикувати московських комуністів на Україні, які не бажали вивчати української мови навіть для того, щоб зробити її знаряддям поширення комуністичної ідеології.

Розуміється, це не були серйозні розбіжності між Леніном і його однодумцями. В цілому ряді великороджавницьких заходів відчувалася єдність і взаєморозуміння.

Особливу увагу присвячується роззброєнню, зменшенню і підпорядкованню Москві тих національних військових відділів, які в окремих советських республіках постали стихійно, із залишків армій демократичних національних урядів. Роззброєнню надавалося великої ваги. Обстоювання існування національної армії в рамках советської республіки вважалося тяжким злочином, і саме це призвело, приміром, до ухвали ліквідувати українську партію боротьбістів.

Ліквідація «самостійності» советських республік відбувалася напослідок і безцеремонно. Механіку об'єднання ілюструє доручення Леніна організувати з окремих республік Закавказьку федерацію, завданням якої було б зв'язати ініціативу грузинів у напрямі унезалежнення:

«Запропонувати Центральним Комітетам, Грузії, Вірменії, Азербайджану (через Кавбюро) поставити питання про федерацію ширше на обговорення партії і робітництва та селянських мас, енергійно вести пропаганду за федерацію і провести її через з'їзди Советів кожної республіки; у випадку великої опозиції, точно і своєчасно доповісти в Політбюро ЦК РКП» (Ленін — «О національному и національно-колоніальном вопросе», ст. 539).

Ленінові, як бачимо, не йшлося про те, щоб урахувати думку мас, маси потрібні були лише для того, щоб їм накинути готове рішення, укладене в Москві, і Центральні Комітети національних комуністичних партій мали виступити в ролі механічного знаряддя оновленого імперського центру.

Таким чином, традиційний нахил московської людини до тоталітарної свідомості в епоху большевицького придушення національних революцій оформив тоталітарний стиль імперських розв'язок національної проблеми.

У грудні 1922 р. тоталітарним способом створено Союз Советських Соціалістичних Республік, і в даному разі російськість цього тоталітаризму виступає з особливою наочністю. Відкриваючи перший з'їзд Советів, голова його Смілович висловився: «Однодушну волю трудящих України, Азербайджану, Грузії, Вірменії і Білорусії — злити відокремлені советські республіки в єдине ціле, в могутню державу союзу соціалістичних республік висловлено на з'їзді советів України, Білорусії і Закавказької федерації» («СССР. I-ый съезд советов Союза советских социалистических республик». Стенографический отчет. М., 1922, ст. 3).

Яким способом цю «однодушну волю народів» на республіканських з'їздах виявлено? А таким саме, як і на I-му з'їзді советів СССР. Членів РКП на цьому з'їзді було 2.092, безпартійних 118, від інших партій — 5. Безпартійних з-поза РСФСР було менше

20-ти осіб. Більшевиків з РСФСР було 1.626, а з усіх інших республік разом делегатів-комуністів було лише 464. Скільки серед цих делегатів було за національністю не росіян — з'їздівська статистика передбачливо заховує. І от цей комуністичний і російський в основному за національним складом з'їзд покликаний був висловлювати «суверенну волю народів».

Грандіозну містифікацію переведено в життя з надзвичайним цинізмом, і так постав державний дивогляд, якому суджено ось уже десятки років придушувати дійсно всі вияви справжньої не-зфальшованої думки і волі багатьох народів.

Період міжнаціональних воєн закінчився падінням більшості національних самостійних держав. Москва осягнула перемогу шляхом демагогії і зброї. Але вона не перемогла національних рухів у площині ідеї. На фоні того гвалту, розмаху сваволі партії супроти «інородців» стала відчуватися щораз більша перемога ідеї національної свободи, яка нагадувала про втрату власної самостійності, як гріх самогубства. І це зовсім не випадково, що українське селянство, зазнавши на своїй шкірі прикладної лекції російського колоніалізму у 1918—1919 рр., переймається національною ідеєю, фанатично і масово бере участь у повстанчих акціях проти окупантів уже тоді, коли війну проти українського національного уряду більшевики успішно закінчили. Ще в 1923 р. повстанська боротьба на Україні триває. І так само триває повстанська боротьба басмачів у Середній Азії. У Грузії іде підпільна підготовка до повстання.

Ахіллесовою п'ятою комуністичної партії залишалося те, що вона на всіх т. зв. «окраїнах» у величезній більшості складалась з росіян. За визнанням Попова, у Азербайджані до 1919 р. в комуністичній партії основна національність — тюрки — майже ні в якій мірі не була представлена. (Н. Попов — «Национальная политика советской власти». Москва—Ленінград, 1927, ст. 98). На Україні, в 1923—24 рр. було тільки 23% українців, і це тоді, як українського населення в республіці було понад 80% (там же).

Це створювало для Москви напружену ситуацію тривалого окупаційного режиму на окраїнах. Нечисленні комуністи з корінного населення національних республік відчували на собі не раз тиск тієї національної стихії, з якої вони вийшли, і перші кроки комуністичної партії в ряді республік позначені вже міжнаціональними зударами. Лідер грузинських комуністів Мдівані очолив грузинську партійну опозицію, яка носилася з думкою виступлення Грузії з СССР, але збереження пілпорядкованости III Комуністичному Інтернаціоналові (G. v. Mende — «Der Nationale Kampf der Russlandtürken». Berlin, 1936. S. 156).

Вже на самому початку 20-х рр. видатний татарський комуніст Султан-Галієв, використовуючи партійний апарат, заснував конспіративну організацію з метою здійснення завдань пантуранизму. Його організація складалася з членів комуністичної партії і з безпартійних. Він нав'язав зв'язки з рухом басмачів та з за-кордонними прихильниками ідеї пантуранизму (Журн. «Революция и национальности», 1933, ч. II, ст. 108). На Україні оформлювалася в лиці Скрипника, Раковського та інших націонал-комуністична опозиція.

Переважна більшість московської партійної верхівки не хотіла бачити небезпеки. Спираючись на розпаношений націоналізм партійної маси, поверталася вона до тих випробуваних методів панування, які застосовували чиновники за часів династії Романових. Розправу над грузинською опозицією перевів Ордженікідзе. Национальні переконання своїх партійних колег він намагався здушити фізичними побоями.

В цей час Ленін уже був важко хворий. Віжки правління державою вже вислизали з його рук. Але він з почуттям наростаючого жаху вдивлявся у мрячливе майбутнє, яке, здавалось, не ворожило для модернізованої імперії нічого доброго. У передсмертних днях він далеко відійшов від багатьох своїх ілюзій, він зрозумів неможливість не тільки «швидкої ліквідації» націй, але й взагалі перестав думати про їх ліквідацію. Вірний своему російському нутрові, він шукав способу збереження імперії і боявся, що ніякі поступки вже не задовольнять націоналів, у нього вже чутно лютъ до всіх тих, що в нестримному захваті своїм російським націоналізмом розперезалися на всю широчину.

В цьому настрої складає він свої передсмертні заповіти для партії: «К вопросу о национальностях или об автономизации». Саме в той момент, коли у Москві відбувся тоталітарним способом організований акт найбільшої неправделивості, акт «об'єднання республік в СССР», як консеквентний вислід ленінської національної політики, сам надхненник цієї події лежав у ліжку, всіма залишеним, переймався каяттям з приводу лотеперішнього стилю праці в національній ділянці і починав творити утопії ідеальної співпраці російських комуністів з націоналами. Він тішив себе марними надіями, що виростуть у лоні партії кадри, для яких буде чужою російська традиційна зарозумілість і хижі норови імперіялістичної експансивності. Тим часом починав уже розуміти непривабність наявної дійсності: советських умов існування націй.

За таких умов дуже природно, що «воля виходу із союзу, якою ми виправдуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездібним захищати російських інородців від навали тієї істинно російської

людини, великороса, шовініста, власне, підлотника і гвалтівника, яким є типовий російський бюрократ». Слова ці були не тільки констатациєю дійсності, вони стали і пророцтвом на майбутнє. Залишилися утопією надії на виплекання ідеального російського інтернаціоналіста, що своїм ідеалізмом і посвятою збереже імперію, яка стане раем для інородців.

Ленін визнав, що в советських умовах російський шовінізм здобув широке застосування, констатував, що такі керівні діячі, як Сталін, Дзержинський, Орджонікідзе стали носіями цього шовінізму. Хворий вождь большевиків вимагав від партії, во ім'я збереження єдності советських республік, покарати належно цих діячів за їхню шовіністичну практику. Він ставив домагання забезпечити практичні заходи для розвитку національних мов. У крайньому разі, здавалося йому, треба піти на уступки республікам, передавши їм усі права самоуправління, крім міжнародної дипломатії й оборони; ці останні ділянки державного життя у всяком разі повинні були б залишатися в руках Москви.

«К вопросу о национальностях и автономизации» — найцікавіший твір Леніна щодо національної проблеми. Найоригінальніший. Партиї цей твір видавався небезпечним, вона його десятки років не публікувала. Про нього лише глухо говорилося на XII партійному з'їзді, скликаному 17.—25. квітня 1923 р. Але на партійну верхівку нотатки хворого Леніна зробили велике враження. Незримий вплив їх відчувався на XII з'їзді партії.

З'їзд відбувся в атмосфері відчуття катастрофи, що насувається. Перспектива розладу СССР була відзначена, як можливість затрішнього дня. Бухарін у своїй промові зазначив, що небезпека націоналістичних рухів в Україні, Туркестані, Грузії така велика, що коли не вдарити рішуче по російському націоналізмові, то місцеві націоналізми перехоплять впливи на маси і завалять советську систему. Раковський говорив з нервовою напругою: «Я починаю тривожитися за советську владу» («РКПб. Двенадцатый съезд Российской Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. М., 1923, ст. 529).

Виступи «націонал-ухильників» були яскраві й вимогливі. Сталін, обвинувачений Леніном, мав центральну доповідь в національному питанні і двозначно лявлівував. Велика більшість з'їзду уперто мовчала, і «націонал-ухильники» розцінювали цю мовчазність — як готовість іти далі битими шляхами російського централізму. Все ж таки націонали здобули на з'їзді часткові успіхи. В ухвалах великодержавний шовінізм окреслено як головну небезпеку, вказано на конечність ліквідувати фактичну нерівність советських республік, відсунено в тінь офіційну тезу про совет-

ську федерацію як переходовий ступінь до повного унітаризму, дано виразні надії на можливості дальшої державної децентралізації, наголошено потребу ширше втягати національні неросійські кадри в державні апарати республік тощо. Все це давало націоналам-партійцям бодай сяку-таку мінімальну площину легалізму для нерівної боротьби проти російських націоналістів, чим і наслічується історія національних відносин в ССР з перемінними успіхами і поразками для обох сторін приблизно до 1929 р. Але це вже новий поленінський період.

**

Російський месіянізм — окрема широка проблема. Як явище XVI—XIX століть, він досить широко насвітлений у науковій літературі (A. v. Ichtelting, E. Sarkisyanz, H. Kohn та інші). Також і зв'язки російського месіянізму з большевицькою доктриною і свідомістю вже не раз відзначалися, однак ще не є докладно пропстежені. Наш розгляд російських традицій у большевицьких розв'язках національної проблеми був би дуже не повний, якщо б ми не спинилися окремо на большевицькому месіянізмі, про який ми згадували лише мимохід.

Досить пошиrenoю є думка, немов би творці жовтневої революції у перших етапах своєї діяльності відкидали російський націоналізм, цуралися його, заперечували йому права на існування.

Російський імперіалізм царських часів дуже намацально переливається у пролетарський інтернаціоналізм на прикладах літературної творчості Маяковського і Блока.

Маяковський (1894—1930) привітав початок війни захопленими словами:

«Це місяць, рік, чи два, але вірю: німці будуть розгублено дивитися, як російські прапори майорять на небі в Берліні, а турецький султан дочекається дня, коли за жалісливо (жалобно) померклими півмісяцями російський щит заблищить над брамою Царгороду». (В. Маяковський — «Полное собрание сочинений», т. I, I. Будетляне, ст. 329).

Але, на думку Маяковського, це буде не лише завоювання: це буде ощасливлення людства. Бо в Росії народжується нова людина майбутнього; візник і кухарка стають особистостями, приносять на зміну «буржуазній гнилі» життедайний оптимізм. Ці люди, що творитимуть світову історію — це мешканці Москви.

«Історія на листі, довжиною від Кронштадту до Баязету, кривавими літерами виписала матері — Росії метричне свідоцтво про народження нової людини. . . Російська нація, та єдина, яка пе-

ребивши піднесений кулак, може примусити довго посміхатися обличчя світу» (там же).

Це був в умовах царської Росії дуже окреслений націоналістичний месіянізм. І він з новою силою і із тим самим змістом зазував у Маяковського тоді, коли він став першим найбільшим пролетарським поетом, коли він дуже тісно зв'язав себе з советською владою. У 1919 році Маяковський друкує свою поему «Потрясаючі факти». Це палка візія перемоги Росії над усім світом. Штаб російської революції — Смольний — таємникою тінню проноситься над земною кулею, триповерховим маривом встає над Берліном і ставить там прапор советів, червоним світлом обгортас Париж і валить республіку, виводить народні маси з підвальїв Лондону, леточим голляндцем мчить над Атлантичним океаном, мов дракон, дихає вогнем на Америку. І Америка, яку вважали землею, виявилася порохом, і від подиху Смольного спалахнула. Намалювавши цю апокаліптичну картину, варту пензля московського іконописця XVI століття, Маяковський додає:

І якщо скиглить
міщухівська міль нам:
«Не захоплюйтесь Росією, запальні діти», —
Я
вказую
на цю історію зі Смольним.
А цьому
Я,
Маяковський,
Самовидець.

(Маяковський- «Полное собрание сочинений», т. II, ст. 25—27).

Творчість Маяковського советська опінія тих часів сприймала з великим захопленням, не роблячи винятку і для його універсально-світового месіянізму. В цьому месіянізмі проти 1914 року поет майже нічого не змінив, додав лише дещо більше червоної барви зі своєї мистецької палітри.

Не менше яскраво в'яже стару російську месіяністичну традицію з большевицькою Ол. Блок (1880—1921, російський символіст, що осягнув зеніту слави ще перед 1917 роком). Його поема «Дванадцять» — це надхнений гімн бурхливому потокові російської революції, її стихійній силі, нестримному шалові руїни і насамперед — її претенсіям до всесвітності. Доосновне нищення старого ладу проголошується із бакунінським завзяттям, гасло розпалювання світової пожежі підноситься з тією релігійною екзальтацією, яка так характеризує багатьох слов'янофілів XIX

стол. Образи красногвардійців, які на своїх багнетах несуть у світ червону правду, оповиті німбами апостольства, і попереду їх ступає — Ісус Христос з рожевим вінцем на чолі...

Большевицьку революцію тут оспівано, як нове релігійне откровеніє для людства.

Тісно пов'язана з цим поема «Скити», написана напружененою готовістю до експансії. Це заклик нової большевицької Росії до Заходу, заклик до братнього скорення перед ідеєю большевізму і страшні загрози для тих, хто не скоче прийти в обійми російського колоса. І «Дванадцять», і «Скити» уже в перших роках революції були зустрінуті в большевицькій Росії з надзвичайним захопленням. Ці твори передруковано багато разів, у столичних і провінціяльних виданнях, про них виникла відразу критична література. Це свідчило, що Блокові вдалося відбити ті настрої, якими жив большевицький експансіонізм з перших днів своєї перемоги в Росії.

Блок зрозумів інтуїтивно, що большевізм є тим заштриком у тілі імперії, який оберігає її від поділу на окремі національні організми. У статті «Інтелігенція й революція» він пише:

«Мир і братерство народів» — ось знак, під яким проходить російська революція. Ось музика, которую повинні чути ті, що мають вуха». Проте «братерство» він розуміє як засіб збереження імперської цілості: «Росії судилося пережити муки, приниження, поділи; але вона вийде з цих принижень новою і — по-новому — великою» (А. Блок — «Собрание сочинений», т. VIII, Ленинград, 1936, ст. 47).

Блок був невід'ємною частиною старої дореволюційної російської культури. Він завершував собою довгий ланцюг близкучих імен російської класичної літератури. А разом з тим він у своїх настроях на схилі життя, у своїй інтуїції — людина, що неподільно на певний час віддалася течії большевізму.

І большевицькі писання Блока — це не тільки література. Це дієва політична пропаганда, яка прокладала шляхи московському експансіонізму. Промовистий доказ цього знайдемо у книзі проф. Малкіна «Русская литература в Галиции» (Львів, 1957). Після падіння російського самодержавства нечисленні кола галицьких московофілів опинилися в цілковитій розгубленості: вся їхня московофільська ідеологія, тісно зв'язана з монархізмом, здавалося, лежала в руїнах. Але як тільки з'являються «Дванадцять» Блока, галицькі московофіли, переважно священики, із захопленням вітають цей твір і на ньому ґрунтують своє нове московофільство, зафарбоване вже червоним кольором.

Релігійну поволоку російського месіянізму знаходимо не лише у Блока. Її відбивають і російські офіційно-політичні видання.

У зв'язку з укладенням Берестейського миру, в часописі «Ізвестія», 23, лютого 1918 р. з'явилася стаття під велемовою назвою «Розп'ята Росія». В ній читаемо:

«Росія вибрала той шлях, який вона повинна була вибрати з того часу, коли вона відмовилася назавжди від хижакства і гвалту, своїх панівних клас... Серед крику і «ворожої» і «союзницької» буржуазії, серед зради і злоби власних буржуа йшла своїм хрестним шляхом російська визвольна загальнолюдська революція. Йшла, йде і буде йти, не зважаючи ні на що. Хай сиплеТЬся град погроз і прокльонів занепокоєних обивателів на тих людей, що мають мету визволення світу від жаху буржуазно-імперіалістичного ладу. Хай усі й відкриті і заховані вороги советської влади використовують нагоду і мішають з болотом імена людей, що бажають щастя всій пригнобленій людськості.

Якщо є на світі справделивість, якщо не остаточно знищена правда, буде ясним для всіх безсторонніх людей, що Росії судилося в світовій історії відіграти ту велику роль, що її відіграла в історії світу наука перших християн».

Традиція російської месіяністичної фрази тут виступає наявно. Але закваска цієї традиції виступає також і у Леніна, і в Сталіна.

Якщо придивимося до писань Леніна і Сталіна, то за їхнім постійним наголошуванням науковости соціалізму, за їхнім підкреслюванням «об'єктивних закономірностей», які нібито визначають прихід соціалістичної дійсності, бачимо пов'язаність їхніх теорій з російською месіяністичною свідомістю, прибраною в нову «пролетарську» одіж.

І цей російський месіянізм тісно луЧиться з їхньою теорією національного питання. Вірніше — їхня теорія національного питання стає знаряддям здійснення світової місії Росії у переведенні світової революції.

Ленін і Сталін з великою енергією ставлять гасло національно-визвольної боротьби і гасло державного відокремлення колоній і напівколоній у маштабі світовому. Світове розв'язання національної проблеми через соціалізм підноситься як пориваючий заклик для росіян, який водночас має бути демобілізуючим чинником для націй колишньої Російської імперії у їхньому намаганні вірватися з-під опіки Москви.

Сталін говорить про історичну конечність підтримки Росії з боку інших гноблених у минулому царят народів. Росія стала «вогнищем світової революції». Тим самим вона стала у свідомо-

сті Сталіна центром світового прогресу і руху людства вперед. Але Сталін певен, що без підтримки інших націй російська революція загине. Сталін хоче переконати повсталі проти Росії народи, що вони без росіян неминуче стануть здобиччю хижих західних імперіалістів (Сталін — «Сочинения», IV, ст. 351—353).

Зростання національно-визвольних рухів у воєнних і повоєнних роках так у Європі, як і в Азії та Африці, використовують теоретики большевізму як доказ впливів російської революції у світовому маштабі. На думку Сталіна, Советська Росія «надхнула», «розвбудила» народи Сходу, створила «спільний фронт пригноблених націй від Ірляндії до Індії» (там же, ст. 36—37, т. V). Ленін висловлює сугestію, що національні рухи мають перспективи лише в союзі з Росією, без якої їм «немає рятунку» (Ленін — «О национальном и национально-колониальном вопросе», ст. 514).

Цим для Леніна визначається також і політика стосовно націй, раніше пригноблюваних царом. Росія має показати зразки розв'язання національної проблеми перед усім світом, створити спокусу, перед якою не могли б устояти нації, поневолені іншими європейськими державами. Само собою розуміється, що це вже від початків поклало відбиток на характері советського здійснення національної політики: в ній мало виступити на поверхню все те, що може бути демонстративним, в ній мали висунутися риси яскраво-пропагандивні, посутнє ж глибинне розв'язання національної проблеми, всі будні з їх невідрядною дійсністю, залишалися у постійній мінливості, як рівнодіюча компромісу між Москвою і націями, в залежності від силових співвідношень у кожному історичному відтинку часу.

Царська Росія бачила патос своєї експансії на Сході. Туди спрямовані російські зусилля протягом ряду століть. І туди, чим далі, то більше зверталася обличчям російська комуністична партія, там бачила вона головні свої резерви для здійснення своїх світових завдань. Угода з Персією 1921 р. з відмовленням від претенсій на одержання боргів, які мала перська держава перед царською Росією, відступлення персам залізниці і шляхів, збудованих царом на перській території (Н. Kohn — «Die Slaven und der Westen», Wien—München, 1956. S. 240) — все це мало бути лише засобом широкої пропаганди на Сході для здобуття моральних позицій серед азійських народів, відступ на окремих ділянках робився для уможливлення загального наступу.

Східня політика розгорталася з величезними аспіраціями. За часів Леніна скликано двічі з'їзди Сходу, організовано у Москві

Центральний Інститут живих східніх мов, завданням якого було готувати провідні комуністичні кадри для всього Сходу.

Особливість советського російського месянізму полягає в тому, що він для здобуття впливів у світі з самого початку радо послуговувався агентурним елементом з поневолених націй. Цим людям доручалось висловлювати «радість народу» з приводу визволення, принесеного расіянами, і переконувати закордонну опінію у визвольній місії росіян.

Яскравим прикладом цього є відозви I З'їзду советів Киргизької Соціалістичної Советської Республіки, що їх видано 3. листопада 1920 р.:

«Єдина країна у світі, яка знищує пригноблення людини людиною — це Росія — писалося у відозві. — Вперше в історії людства з'явилася країна могутня, сильна і з міцною робітничо-селянською владою, яка не прагне до панування над іншими країнами, а навпаки, готова у всякий час найбезкориснішим чином подати руку помочі всякому іншому народові, що бореться за своє визволення... Без всякої боротьби з нашого боку, тільки на підставі висловленого бажання киргизького народу, організуємо ми зараз нашу Сов. Республіку. Ми щасливі бути у федерації з Советською Росією, як наші брати башкири, татари, туркестанці і ін.... Знаходячися на окраїні Азії і маючи тісний дотик до народів Сходу, ми, киргизи, будемо передавачами революційного впливу Росії на Схід... Вливаючися в ряди Російської Советської Федерації, КССР сподівається стати революційною школою для всього Сходу» («Пол. сов. влади»..., ст. 46, 48).

Перший З'їзд Советів Киргизії був з'їздом партійців. Комуністична партія у цій країні була дуже нечисленна. Але і в цій «Киргизькій партійній організації» киргизів було лише 5% (Попов, ст. 98).

Таким чином голос народу підмінено голосом незначної групи російських агентів, але декларації вийшли голосні і претенсійні.

І це символічно для всієї національної політики большевиків. Голосовна претенсійність. У цьому також одна з найміцніших російських історичних традицій...

**

P. S. Березень 1981. Ми передруковуємо оцю нашу розвідку без змін уже вчетверте. Хотілося б, щоб вона була сприйнята читачем в її суті. Ми показали цілий ланцюг російських мисленників, письменників у їхньому позитивному стосунку до російського імперіалізму.

У нашій розвідці ми на стор. 93, 94, 102, 113, 121—122, 131,

132 вказуємо, що імперіалістична свідомість та дія були властивістю самого російського суспільства.

Цього нам не можна забувати сьогодні. Зокрема у стосунках з російськими дисидентами.

Те, що повторювалося не раз, повторюватиметься й далі. Чи були серед росіян справжні щирі вороги російського імперіалізму? Так, Рилев, Зайчневський, Жемчужніков — і це майже всі. А чи є вони серед сучасників? Є. Мабуть, Буковський, імовірно, Алексеєва, ще від сили два-три прізвища. Значення їхнього антиімперіалізму в російському народі незначне, і нам рахувати на них — значить, будувати повітряні замки.

Сьогодні ми слабі й подолані, але не так слабі, як, скажімо, в 1920 р. чи в 30-их р.р. на українському підсоветському терені. Єдине, що нас може врятувати — це збільшення нашої сили в нас самих на Україні і в советському розсіянні, національне освідомлення багатьох мільйонів, їх підготовання до безоглядного зудару з напасником. Цей шлях — через страждання і кров. Росіяни-союзники, навіть і щирі з них, своєї крові за незалежність України не проллють. У міру зростання нашої сили зростатиме і спротив інших поневолених росіянами народів в ССР, божми є силовою віссю в національних спротивах ССР; рахуватимуться більше з нами й народи в сателітних країнах, для свого ж добра; знайдуться симпатії й на Заході, сьогодні так глухому до страждань України.

Це вказує й дорогу нашій еміграції, якщо вона не хоче бути сліпою. Це лише загальний дорожок, — що робити і чого не робити. А конкретні заходи на цьому шляху мають намічати партії, середовища, рухи, інтелектуали — і здійснювати, здійснювати, не розпливаючись у паскудній фразеології.

Шлях не безнадійний, але уstellenий стражданнями, густо змочений кров'ю Оцією політичною ноткою я змушений закінчити мою наскрізь академічну розвідку — і вірю, що читач-патріот вибачить мені це відхилення від академізму.

ОБРАЗ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО В ПОВОЄННІЙ ПІДСОВЕТСКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У зв'язку з ювілеєм 300-ліття великої битви під Конотопом загальне зацікавлення до себе привертає постать Івана Виговського, організатора Конотопської перемоги, що в славному бою знищив мілitarну силу московської держави і відкрив Україні такі далекодійчі перспективи, що їх українські політики на той час не могли навіть належно оцінити.

Іван Виговський, без сумніву, є найвидатнішою особою в українській історії після Богдана Хмельницького і перед Іваном Мазепою, поєднуючи в собі талант великого державного мужа, мудрого політика і обдарованого полководця. Його особа і діяльність розкривається пластично на тлі бурхливих переломових подій, коли виступить він спочатку як генеральний писар і помічник великого Богдана, а пізніше як гетьман України.

Вже Богдан Хмельницький побачив, що Москва, порушуючи Переяславський договір, різними засобами намагалася обмежити українські вольності, обсадити Україну своїм військом, поставити її в цілковиту залежність від себе. Розуміючи дійсні московські пляни, Богдан Хмельницький в останні роки свого життя плянував цілковито розірвати з нею та почав скріплювати міжнародні зв'язки, уклав союз зі Швецією та Семигородом, провадив переговори з Туреччиною та Бранденбургчиною (Прусією), Після передчасної смерти великого гетьмана булава опинилася в руках його генерального писаря Івана Виговського, що за Богданового життя був його нерозлучним супутником у всіх походах, керував гетьманською канцелярією, провадив переговори з іншими державами, укладав умови ширших договорів з Польщею. Нашадок шляхетного овруцького українського роду, великий патріот і державний діяч, Іван Виговський провадив далі політику Богдана Хмельницького, намагався забезпечити Україні самостійність і мирний розвиток. Він запевнив московському урядові своє лояльне ставлення і пильнував Переяславської угоди, але — бачачи нещирість Москви — провадив одночасно переговори з Польщею та Туреччиною, склав договір про взаємодопомогу з Кримом, а також зі Швецією, яка визнала самостійність України.

Дипломатичні осяги Виговського затривожили московський уряд, який добачав у міжнародній діяльності гетьмана бажання скасувати Переяславський договір і відокремитися. Намагаючись усунути небажаного ії проводиря України, Москва збільшує свої підступи, використовує непопулярність Виговського, як шляхтича, серед низового козацтва і фінансує рух, спрямований на його повалення. Московські гроші призводять до вибуху цілого повстання на Полтавщині, яке очолив полковник Мартин Пушкар, але воно швидко було приборкане.

Змовницькі пляни Москви розкрито. Уряд Виговського декларує свій розрив з нею і в 1658 р. виповідає їй війну. До різних держав Європи розсилаються ноти з виясненням причин такого кроку українського уряду, обумовленого зрадливістю Москви і бажанням її остаточно загарбати Україну. З метою забезпечити собі з Заходу заплілля, Виговський складає з Польщею Гадяцький трактат про унію, згідно з яким Україна, як Велике Князівство Руське, вступала в унію з Польщею на правах окремої держави, з власним гетьманатом, урядом, військом, осібними грішми.

Московський уряд, що у відповідь на виповідження йому війни проголосив Виговського зрадником і вимагав обрання іншого гетьмана, під враженням Гадяцької угоди став шукати шляхів до примирення. Виговському обіцяли забути всі його «провини», але він уже знав ціну московським обіцянкам і відмовився від переговорів.

З початком війни, Москва організувала низку повстань проти Виговського, а навесні 1659 р. вислава величезну армію на чолі з князем Трубецким, яка розпочала наступ вглиб українських земель, руйнуючи все на своєму шляху. Біля міста Конотопу московські сили зустрілися з українського залогою ніжинського полковника Гуляницького. Маючи під свою командою лише два полки, відважний полковник прийняв бій і — не зважаючи на величезну чисельну перевагу московських полчищ — замкнувся у Конотопі, рішений боронити це місто. Всі ворожі атаки і намагання здобути Конотоп штурмом лишилися марні та розбились об залізну видержливість українського війська. Багато тижнів тривала завзята оборона, під час якої козаки виказали безприкладні зразки відваги та самопожертви. Їхній подвиг не був марний. Вся увага москалів була прикута до Конотопської твердині, і їх дальнє просування вглиб України спинилося.

Вимушеною затримкою московської офензиви якнайкраще скористувався Виговський. Він діждався прибуття з Криму війська свого союзника, татарського хана, об'єднався з ним і з'єднані сили козаків та татар рушили до Конотопу визволяті ото-

ченого Гуляницького. Сьомого липня 1659 р. українсько-татарське військо дійшло до берегів річки Соснівки й наблизилось до московських становищ. Князь Трубецький не знав про численність своїх противників і почав слати свої сили наперед, готовий прийняти генеральну битву.

Ранком 8. липня розгорівся страшний бій. Москалі зазнали катастрофічної поразки. Велика частина їхньої збройної сили загинула, безліч вояків, серед них два воєводи, опинилися в полоні. Грізна колись московська армія перестала існувати. З жменькою недобитків Трубецький утік путівльським шляхом у напрямі до московського кордону.

Велетенський мілітарний успіх творив Україні нові можливості. Перед українським військом відкривався вільний шлях аж до мурів Москви, куди воно могло йти слідами Петра Конашевича - Сагайдачного і продиктувати свої умовини миру переможеним москаллям, які не мали вже армії, щоб продовжувати війну. Анулювання Переяславської угоди, створення великої соборної України здавалося вже таким близьким ...

Внутрішній розклад і розбиття серед українського населення, негативне ставлення демократичної Запорізької Січі до обрання гетьманом шляхтича Виговського, нерозуміння великої всенациональної ваги визвольної акції проти Москви, похід Івана Сірка спочатку на Крим, проти татар — союзників Виговського, а далі й на гетьманську столицю — Чигирин, анархічні повстання проти Виговського по всьому краю зруйнували наслідки близкучої Конотопської перемоги. Але сам факт перемоги над багато численнішим ворогом, як символ непоборності українського духа, як вияв великої відваги, героїзму і почуття власної національної гідності лишився у віках невмирущим прикладом до наслідування.

**
*

Ставлення москалів до Івана Виговського загально відоме. Жагуча ненависть проймала всі їхні вислови про нього. Здебільшого вони замовчували і свою ганебну поразку під Конотопом. В силу цих обставин і українське письменство, відчуваючи тяжкий тиск окупаційного режиму, не вдавалось здебільшого до тематики про Виговського, бо не хотіло давати його образ викривленим, а створити цей образ правдивим не могло через цензурні утиски.

Характерно, що в «Історії української літератури», видання Академії Наук УССР (1955), в розділі про Нечуя Левицького, не згадано ні одним словом про його історичну повість «Гетьман Іван Виговський» та історичну розвідку «Український гетьман Іван

Виговський та Юрій Хмельницький», в яких хоч і не наскілько Конотопську битву, але прихильно змальовано Виговського, через що — певно — згадана історія і проминула ці твори.

Натомість спиняється вона на маловідомому творі про Виговського і пише:

«Історична драма ’В диму та в полум’ї’ (80-ті роки) присвячена подіям другої половини XVII ст. В ній правдиво показано, як зрадник українського народу, гетьман Виговський, напустив... польських панів на Україну’, почав заводити ,старий уклад та лад’, ,як було... ще до Богдана’, і прагнув одірвати Україну від Росії. Зрадникові Виговському письменник протиставить патріота, рядового сотника Остапа Золотаренка і повсталих проти шляхти українських селян і козаків» (стор. 381).

У післявоєнний період на Україні з’явилась низка історичних романів і повістей, присвячених минулому нашої батьківщини. Поява деяких з них була обумовлена гучним Переяславським святкуванням. У тих творах, поруч з Богданом Хмельницьким та іншими співробітниками великого гетьмана, виступає також і Іван Виговський, змальований скрізь, як правило, найчорнішими фарбами.

Найбільший з тих творів про Богдана Хмельницького, 1.000-сторінковий історичний роман Натана Рибака «Переяславська Рада» широко змальовує добу Хмельниччини і на її тлі постать гетьмана та його співбійців. Але наскільки вони дуже тенденційне. Автор не заглибується в індивідуальні характеристики виведених персонажів і не має їх духовного світу. Цілій роман є зображенням перебігу історичних подій, в яких беруть участь герої, і їх поведінка та дії вказують на таке чи інше їх ставлення до тих подій.

Різко негативним виведений у романі Іван Виговський. Автор не пошкодував фарб, щоб навіть з-зовні якнайгірше змалювати його. З сірими, зеленкуватими, примурженими очима, в яких блискають лихі огники, з замкнутим обличчям, гострим довгим носом, тонкими рудими вусами, в які він посміхається, сухорявий, довготелесий, коротко стрижений пан писар, в якого волосся на голові стирчить, наче вовча шерсть, так і нагадує... вовка.

У Виговського, за Рибаком, темно й недобре було на серці. Він робить усе потайки, обережно й у великій таємниці від інших. Нашпітує Богданові Хмельницькому, що не можна всіх козаків у реєстр вписати, що треба комусь і в полі орати. Радить відпустити частину козаків додому, не орієнтуватися на Москву, а відрядити послів до короля. Універсали до польських кріпаків з закликом повстати проти панів Виговський складає так, що

Богдан Хмельницький гнівається і переробляє сам їх текст. Відчуваючи неприязнь гетьмана Тимоша до себе й до Гелени, Богданової дружини, що була знаряддям у руках поляків, генеральний писар радить відіслати Тимоша на науку і тим усунути від справ.

Про Виговського добре знають у Варшаві. Канцлер Осолінський, відряджуючи посольство до козаків, радить придивлятися до генерального писаря. Таємно Виговський тримає зв'язки з поляками. Коли до нього прибуває таємний польський агент з намовою в указаний час перейти на бік короля з вірними йому полковниками, Виговський дає згоду й, виводячи післанця з тaborу, двома ударами кинджалу в темряві вбиває його, побоюючись, що агент може опинитись в руках козаків і виказати їм усе.

Після перемоги під Зборовом Виговський намовляє гетьмана почати на пропозицію короля переговори і тим викликає Богданову репліку:

— Слабодухим став мій писар.

Зборівські переговори Виговський веде на користь Польщі.

В часі рад Виговський зустрічається з полковниками на самоті, випитує їх, впевняє, що договір з турками викличе гнів Москви. Після Берестечка радить покоритися королю. Після цього Гетьман перестає радитись з ним у важливих справах. Навіть самою поведінкою Виговського Рибак намагається викликати у читачів відразу до генерального писаря. Серед загального горя, що оповило всіх після берестецької поразки, автор примушує Виговського справити своє родинне свято, пише ніби ген. писар сподівається з Гуляницьким заворушення посполитих, ширить чутки, що гетьман продався султанові, що Москва не допоможе і лише мир з королем принесе спокій для краю.

Відсунутий від переговорів з Москвою, він провадить лише другорядні справи, але запевняє московського посла, що гетьману вірити не слід, бо він з ханом і султаном задумують недобре проти царя. Переbrавши в свої руки молдавські справи і незалежно від волі гетьмана ставши в них першим радником, Виговський намовляє Тимоша зброєю примусити Господаря віддати доньку, заручену з гетьманичем. Завдяки йому таємниця походу на Молдавію стає відомою Лупуллові й канцлерові Польщі. Виговський заскочений, довідавшись, що країні полки проти Молдавії повів сам Гетьман, але вже не можна нічого зробити, бо було пізно.

Під час Переяславської ради Виговський терпить докори від поляків за те, що не намовив козаків кричати на раді проти Москви, але все ж одержує від них гроші і, як «вірний слуга

круля Яна Казимира, як раб його вірний і непохитний» (такі негідні слова вкладає Рибак в уста Виговського), запевняє підтримку. Потайки він домовляється з ханом, що орда виступить не одразу, бо її поб'ють численніші вороги, лише пізніше, коли вже розпічнеться війна з поляками. Бутурліну, на польське доручення, передає ген. писар грамоту польської канцелярії до Богдана Хмельницького, інформує чужі держави про арешти на Україні їх агентів і шпигунів, заходжується нищити затриманих, бо перейнятий страхом, що вони на допитах зрадять його.

Кілька разів Виговський пише грамоти на царське ім'я про дарування нових маєтностей на поправу свого фундушу генерального писаря, бо через війну його стародавні маєтки зазнали великої руйни, і прибутику від них нема. Завдяки прихильності Бутурліна, його домагання були задоволені. Він уміє з усіма чужинцями додержувати їх етикету й приваблювати їх до себе. Приймає подарунки від венеціянських купців, даючи за це, всупереч Богдановому наказу, дозвіл торгувати з Україною без мита.

Богдана Хмельницького обурюють ці, одержувані від чужинців, хабарі товарами, які Виговський потім перепродує. — Не генеральний писар чи канцлер, а крамарчук, — обурюється гетьман і готовий вдарити його в обличчя, але стримується, не бажаючи «бруднити руки об руду пику» Виговського.

Непохитно вірить Виговський, що до серця кожної людини знайде ключ. Навіть гетьман не раз каже: кмітливий ключар — писар Виговський. Ключем до серця гетьмана була Гелена, і це використовує Виговський у своїх цілях. Завдяки юному з'являються нові полковники: Полуботок, Сулима, Лісницький — довірені люди, на яких він може спертися.

Але гетьманова приязнь до Виговського минула. Його усувають у затінок. Однак Виговський забирає інші справи — урядування над фундушами та маєтностями, збір чиншів, догляд господарства полків, пілсовує гетьманові на підпис універсалі про послушенство шляхтичам. Веде справи так, що викликає обурення народу проти гетьмана.

Виговський вагається: з чиїх рук певніше добути булаву — з польських, чи шведських? Після перемоги Фоглана Хмельницького над Потоцьким генеральний писар конспіративно іде до Потоцького і передає юному таемні відомості. Візирові надсилає перехоплену королівську грамоту. Разом з Лісницьким бере під свій вплив Юрія Хмельницького, обговорює з ним справи майбутнього.

Після смерти батька — Богдана — буде скликана рада з надійних старшин, без представників неприхильного юому низового

козацтва. Він, Виговський, стане гетьманом, а Лісницький — генеральним писарем. З Варшавою дійдуть згоди, і коли поляки перейдуть кордони України, він розірве Переяславську угоду та піддастся королю. Буде завчасно домовлено з Кримом і вислано низовиків на Кам'янець-Подільське, де їх оточить орда і матиме ясирі досхочу.

Виведений в романі начальник особистої таємної канцелярії гетьмана, що в дійсності ніколи не існувала, неісторична особа — Лаврін Капуста — розкриває цю змову, але Виговський заманює його в пастку і забиває з допомогою поляків, а пізніше, про людське око, стає на коліна перед його трупом, схрещує на грудях руки і дивиться до неба.

Зі смертю Богдана Хмельницького, — розповідає далі Натан Рибак, — Виговський бачить, що настав довгоочікуваний час. Він надсилає Юрія на науку під доглядом Лісницького, стає наказним гетьманом, дістає до рук печать, булаву й усі гетьманські клейноди. Поруч із грамотою до Москви з запевненням у вірності шле посла до Криму з пропозицією вічного миру та з запрошенням орди на Україну, як тільки низовики вийдуть на Кам'янець-Подільське. Про їх вихід пише паші до Хотина. Незгідних з ним він рішений приборкати шаблями, киями, подачками.

Але Польща вже намітила гетьманом популярного в масах Тетерю, а Виговського наказала в зручний момент знищити. Низовики підіймають повстання і з вигуками «Смерть Виговському!» рушають на Чигирин.

Так виглядає Виговський в романі Н. Рибака. Автор не пошкодував темних фарб, щоб змалювати його конденсовано негативною постаттю. Позбавлений будь-яких нормальних людських почуттів, користолюбний, жорстокий, готовий на все для власної вигоди, герой може викликати до себе лише відразу і презирство читачів. Тут Рибак, щоб якнайкраще виконати своє завдання, перевищив навіть приписи соціалістичного реалізму, згідно з яким — в завдання реалістичного портрету немов би входить досягнення портретної подібності, точна передача індивідуальних особливостей зовнішнього вигляду, та розкриття психології героя, духовного його світу, вдачі, психологічна характеристика тощо.

Коротко згаданий Виговський в історичному романі Петра Панча «Гомоніла Україна», головним героєм якого є повсталий народ, а окремі історичні особи окреслені лише фрагментарно. Неприємним на вигляд, фізично негарним, з ріденькимиrudими вусами, таким зображує Виговського Панч і широко змальовує

загальне недовір'я до нього козаків, як до шляхтича. Так кількома загальними рисами автор намагається розкрити всю негативну суть героя й відповідно наставити до нього читачів.

Головним персонажем виступає Іван Виговський у п'есі Любомира Дмитерка «Навіки разом», де нашкіцовано події 1657 р., в зв'язку зі смертю Богдана Хмельницького, та наступні роки. Драматург подає Виговського, як мелодраматичного злочинця, підступного зрадника, спритного інтригані, що продає інтереси України іноземним агентам, зокрема Польщі.

В напружений час народнього хвилювання з приводу тяжкої недуги Богдана Хмельницького, коли всіх тривожить думка: хто очолить Україну в такий важкий і відповіdalний момент, Виговський радіє і mrіє про булаву. Шляхом ошуканства він стає гетьманом на радість послів у його резиденції: польського емісара Беневського, перекопського мурзи Кара-бяя і представника Ватикану, ченця-езуїта Данила, що надіються завдяки новому гетьманові поживитися коштом України.

Жорстоко й безоглядно гетьманує Виговський на Україні. Він без жалю посилає на страту старого кобзаря, співця небезпечних для нового гетьмана бунтівничих дум. Підступною й жорстокою виведено в п'есі й дружину Виговського. З ревнощів вона продає до гарему кримського хана красуню-сирітку Орисю.

Народ збирає сили до боротьби з Виговським. В маси йде Ганна, вдова Богдана Хмельницького.

— Геть зі шляхтою! Йде дружина Богдана! — каже вона прибічникам Виговського, що оточили її, і йде кликати народ до зброї. Її підтримують Пушкар і Сірко. Полтавський полковник Пушкар гине, але наспіває допомога з Москви. Всенародне повстання змітає Виговського, і ідея «возз'єднання» тріумфує.

Показаний у згоді з фальшиванням української національно-державницької історії образ Івана Виговського в цій п'есі вражає своєю суперечністю до історичної правди. Автор підібрал усе, щоб якнайбільше очорнити героя. Випадок не новий, але цікавий для пізнання сучасної настави до Виговського серед урядових чинників сучасної підсоветської України під диктатом Москви.

А це ставлення в своїй ненависті перевершило навіть старі царські часи. Тоді ще згадувано про Конотоп і визнавано, що московську армію коло нього погромлено. В енциклопедичному словнику видання Брокгауз (Ляйпциг) і Євфона (Ст. Петербург) з 1892 р. (т. VIIa, стор. 48) читаемо:

«На початку наступного 1659 р., після невдалої зустрічі з Ф. Куракіним, Виговський узяв Миргород і з татарами рушив до Конотопу, в якому обложений був Трубецкім полковник

Гуляницький. Попереджуючи з'єднання кримського хана з гетьманом, Трубецької зняв облогу й пішов назустріч Виговському, але близько Соснівки зазнав рішучої поразки».

Навіть у першому виданні «Большой Советской Энциклопедии» (Москва, ОГИЗ СССР, 1947) кількома словами згадано про «зрадництво Виговського» як один з проявів «польської інтриги», що «коштувала Росії великих військових втрат» (стор. 408). У хронології під наголовком «Російсько-польська війна» зазначено: «1658 — зрада Виговського і його договір з Польщею («Гадяцькі статті»), навала татар на Лівобережну Україну; поразка російського війська коло Конотопу» (стор. X).

Але вже в другому виданні БСЭ про війну гетьмана Виговського з Москвою і про Конотоп не згадано жодним словом. У томі 44., на сторінці 83. згадано лише, що Виговський з частиною старшин «зрадив український народ і повів переговори з Польщею», за що народ повстав проти нього. «Успіхи повстання змусили зрадника тікати в Польщу».

Загалом советське ставлення до Виговського як найкраще розкриває оцінка цього гетьмана в тій же енциклопедії.

«Як зрадник українського народу і запроданець, Виговський був попередником зрадника Мазепи. Українські буржуазні націоналісти возвеличували Виговського і Мазепу, використовуючи їх, як прапор боротьби проти російського і українського народів» («Большая Советская Энциклопедия», том. 9., друге видання, ст. 429).

Сказане дає багато до застанови. Як бачимо, советське насвітлення постаті Виговського не має ніякого зв'язку з історичними фактами. Воно наскрізь просякане агіткою. Художній образ у письменника, який претендує бути реалістом, має викликати довір'я читача. Читач в реалістичному зображені шукає правди життя. Одна з переваг реалістичного мистецтва над іншими мистецькими стилями полягає в тому, що реалізм справді має давати емоційно-образне пізнання життєвих явищ і процесів.

Советський соціалістичний реалізм під цим оглядом є псевдо-реалізмом, бо під виглядом «правди життя» подає її споторні, бліді кальки. Особливо далекий «соціалістичний реалізм» від правдивості в історії, там, де читач найменше може сконтролювати правдovність письменника. І саме в ділянці української історично-літературної творчості під Советами маємо зразки страхітливого калічення історичної минувшини, ігнорацію факту, оперування неймовірними вигадками.

Все це стосується творів, у яких знаходимо образ Івана Виговського.

В якій мірі здібні такого характеру твори оформлювати свідомість читача? Очевидно, треба рахувати, що якийсь успіх в обробленні «масової психології» такі «твори» теж можуть мати. Серед читачів, яких вічно напихається мистецькою фальшивкою, притуплюється не раз уміння відрізнисти щирість від повторних вихиласів. Однаке, не улягає сумніву, що у якоєсь частини читачів знайдеться спроможність і в советських умовах збегнути безглуздість вигаданих ситуацій; спраглий на правду, з великою підозріливістю читатиме твір, щоб у певнім моменті з досадою відкинути його, перейнявшись глибоким переконанням, що за цією завісою недоброякісної фантастики, якою відділено постаті Виговського від сучасника, криється щось дуже важливе, про що йому, читачеві, не хочуть сказати і що від нього свідомо затуляють.

Цей висновок — це найцінніше, що можуть дати советські твори, присвячені постаті Виговського.

ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО 20-ІХ РОКІВ

Національна революція 1917—20 р.р., як знаємо, не привела до бажаного успіху. Територія України опинилася в основному під російським пануванням. Створення Української Советської Республіки було вимушеною поступкою українському народові і разом з тим тактичним ходом для боротьби проти українських стремлінь до політичної самостійності.

Обмежена форма української советської державности все ж таки вимагала певних консеквенцій. Українська культура дістала, нарешті, можливості широкого вияву в усіх сферах життя, хоча й за ідеологічною контролею Москви. Разом з тим створилися, кінець-кінцем, можливості для розвитку шевченкознавства за допомогою української держави. ВУАН, заснована ще 1918 року, зосередила навколо себе в Історико-філологічному відділі в Києві під кермою С. Єфремова головних знавців літератури, що взялися до питань шевченкознавства. Другим меншим центром таких дослідів став Харків.

Хоча й серед харківців були серйозні дослідники (Айзеншток, Багалій, Плевако), однак там перевага залишалася на стороні людей, які хотіли поставити творчість Шевченка на службу режимові (В. Коряк, А. Річицький і ціла низка комуністичних партійних діячів). Тим часом у Києві зорганізувалася група досвідчених літературознавців, що притягнула до себе молодих дослідників і пов'язалася з НТШ у Львові.

В київському середовищі ідеологічні приписи здебільшого сприймалися, як сумна обставина, що спотворювала дослід, і вчені більшою чи меншою мірою намагалися чи то пристосувати марксистські догми до свого розуміння наукових завдань, чи й просто ухилилися від отих осоружних наличок партійного думання.

Щоб узяти шевченкознавство під контроль комуністичної партії, об'єднати вчених з партійними діячами, в 1927 році в Харкові засновано Науково-дослідний Інститут ім. Шевченка, при ньому зібрано велику шевченкознавчу бібліотеку (коло 3000 видань з

шевченківською тематикою), там таки зосереджено Шевченкові рукописи і першодруки видань його творів, його картини й малюнки, архівні матеріали. Інститутові вдалося опублікувати кілька цікавих видань. Однак ця спроба співробітництва партії з ученими закінчилася арештом майже всіх наукових співробітників інституту в 1933 році.

Я не збираюся тут говорити про діяльність урядового крила шевченкознавців-партийців, мені хотілось би відзначити найголовніші особливості наукових осягів тих учених 20-их років, які не підпали в рабську залежність від ідеології комунізму й московських політичних настанов.

Якщо відділити набік намул марксистської фразеології праць із шевченкознавства, то серед учених можна помітити кілька методологічних течій, та втім розмежування між ними аж геть не таке то й виразне, бо всі вони, обтяжені обов'язком засвоювати марксизм, відзначались від марксистів найперше тим, що фактичний матеріял, а не тенденційна ідеологічна схема, становив для них вихідну точку досліду. Ця в одних випадках свідома, в інших несвідома опозиція до марксизму стирала між дослідчими групами методологічні граници. Тому й наш поділ шевченкознавців на різні методологічні школи є відносний. Ці методологічні прямування не так протиставлялися одне другому, як зовнішній офіційний ідеології; вони ніколи не декларували себе на становищі окремих шкіл, це було небезпечно, а то й неможливо через обставини політичні, але все таки вони існували як відчутні течії.

Перш за все треба вказати на групу документалістів, дослідників, що взяли собі за мету збирати нові факти з життя і творчости Шевченка, перевести облік, зіставлення й перевірку раніше оприлюдненого фактичного матеріялу. Виникнення цієї течії було реакцією на культове ставлення до Шевченка з боку попередніх генерацій, було відповідю на дзвінку пустопорожню фразу, що панувала в більшості писань про поета до революції.

До документалістів слід зарахувати С. Єфремова, М. Новицького, В. Міяковського, М. Навроцького, Марковського і деяких інших. Найвидатнішою науковою індивідуальністю серед них був акад. Єфремов, який встиг здобути собі репутацію заслуженого літературознавця ще до революції. Його значення в цій групі полягає передусім в тому, що він був її організатором і провідником. Сам же він намагався бути документалістом, але ніколи ним у повній мірі не став. Як літературознавець він виростав на сторінках дореволюційної київської газети «Рада» та визначився як автор статей в російських «товстих» журналах, звертаючи увагу на українську літературу і захищаючи її від цензорних

скорпіонів і від зневаги з боку російського суспільства. Коли він писав про Шевченка після революції, він намагався глибоко ввійти в матеріял, безмежно пієтичне ставлення до Кобзаря виробило у нього якусь особливу екзальтованість у збиранні фактичного матеріялу про поета і в розгортанні широких дослідчих плянів. Під його керівництвом у співробітництві з А. Лободою, В. Міаковським, М. Новицьким, О. Новицьким і іншими пророблено величезну роботу щодо підготови й видання четвертого й третього томів «Повного зібрания творів Шевченка». Видання зроблено на такім високім науковім рівні, що його треба зарахувати до числа щонайкращих критичних видань світової літератури. Том четвертий, що вийшов з друку 1927 р., містить в собі «Журнал» Шевченка, старанно відтворений у виданні аж геть до найменших граматичних помилок в оригіналі. І якщо сам текст «Журналу» разом з варіантами обійняв 210 сторінок, то коментарі до імен, подій, названих у «Журналі» художніх творів та коментарі до географічних назв посли в цьому томі 550 сторінок. Кожна дрібничка, згадана в тексті Шевченка, знаходить наслідження в коментарі, іноді дуже докладне. На початку книги, після передмови, вміщено статтю Єфремова «Літературний автопортрет Шевченка», в якій дуже кольоритно, надхненно і переконливо наслідений образ Шевченка, як людини глибоких моральних якостей, людини культурної, культура якої засновується на моральних передумовах життєвого оптиміста. Дуже цінним є спостереження Єфремова над стилем «Журналу». У цій прозі академік слушно відзначив наявність ритмічного первня, композиційну стрункість. Цікаво, що численні помилки в російській мові «Журналу» за близької аналізи виявляються системою відхилень від вимог російської мови, підпорядкованих естетичним стремлінням українського поета. Велику кропітку роботу пророблено та-кож над виданням 3-го тому, що в ньому вміщено не лише листи Шевченка, а й листи до нього. Яких же то великих розшукув вимагало виконання оцієї другої частини завдання! Багато листів позвірювано з автографами. Цей том, складаючися з-понад 1000 сторінок, містить в собі коло 650 сторінок коментарів, значну частину яких написав Єфремов.

Розшукуючи пожовклі сторінки офіційних документів до біографії поета, Єфремов умів оживити їх чарівним ліхтарем своєї яскравої, барвистої мови. За приклад можна взяти хоча б його статтю «Поет і плантатор». На підставі літератури і неопублікованих архівних матеріялів тут змальовано боротьбу Шевченка за визволення із кріпацтва своїх родичів із збереженням за ними їхнього власного лану, землі, яке їм здавна належалося. Поміщик

Фліорковський і Шевченко . . . З великою психологічною глибиною зображує Єфремов внутрішній світ цих двох людей, що унаочнюювали собою кричущий контраст епохи середини XIX стол., з великою чуйністю він показує драму Шевченка, людини, що страждає за долю своїх рідних, а поруч нього виростає у статті барвиста постать душовласника-плантора, що зажерущо тримається селянської землі, боронить своїх кріпосницьких привілеїв та разом із тим хоче представити це своє становище як найбільш гуманне.

Михайло Новицький — найближчий співробітник Єфремова — є визначною мірою протилежністю до свого метра. Він майже позбавлений емоційного підходу до досліджуваного матеріялу, часом він більше скидається на математика, ніж на літературознавця. Заслуги його в шевченкознавстві велиki. Він простудіював архівні матеріали про арешти Шевченка в 1847, 1850, 1859 рр., видрукував ще невідому частину цих матеріалів і додав до них пояснювальні статті. Він дуже уважний у досліджуванні документів, однаке, як виявляється, ця документалістична зрівноваженість досліду також не завжди себе виправдує. Його розвідка про перебування Шевченка на Україні в 1859 р. і про донос на поета, буцімто він «блюзнірив» щодо Богоматері, показує й негативні сторони документалізму: дослідникові не вистачило широти погляду, розуміння внутрішнього світу Шевченка, а тому Новицький поставився до документів арешту 1859 р. з більшим довір'ям, як вони на те заслуговували. Разом з Єфремовим Новицький видав в 1927 р. двотомове видання «Поезій» Шевченка. Після Плевака й Айзенштока це була друга в советських умовах спроба наукового видання Шевченкових віршів. Застарілий принцип контамінації (поєднання різних варіантів творів уводне) був тут відкинений, для друку використано цлісні варіянти поезій, звірені з оригінальними рукописами, при тому в деяких місцях редакторам не вдалося розібрати руку Шевченка, і вони наважилися в таких випадках зробити свої коньюнктиви, тобто включити в сумнівних місцях слова на основі припущення, відповідно відмічаючи це.

Серед документалістів заслуговує на згадку також і Міяковський, і не тільки як сумлінний коментатор до академічного видання творів Шевченка: він визначився своєю публікацією листування між кирило-методіївцями, яку він супровадив передовою: «Люди сорокових років». Листи Куліша, Білозерського в цій публікації надзвичайно цікаві, вони збагатили шевченкознавство уявою про думки, відчuvання, мрії кирило-методіївців, їхню суспільну мораль і доповнили спогади Куліша й Костомарова, що

до того були головним джерелом для пізнання духової атмосфери українського Києва 40-х років 19-го віку. У цих листах відбився національний ентузіазм, щира людяність київських друзів, їхній «неофітизм».

Спеціальним дослідом про Гулака, члена Кирило-методіївського братства, і рядом інших дослідів і матеріалів про Братство Мілюковський значно поширив наше уявлення про українське ідейне середовище, в якому обертається Шевченко, але у висновках наш документаліст був занадто обережний, може саме цим документалізмом і пояснюється скупість узагальнень і висновків.

Після документалістів дальшу значну групу дослідників можна було б назвати історико-соціологічною. Для неї характеристичні намагання усвідомити характер зв'язків Шевченка з суспільним життям своєї епохи, вивчити соціальні течії минулого і знайти в них місце для Шевченка. Цій групі доводиться найбільше рахуватися з вимогами марксизму, і сюди належали якщо не марксисти, то у всякім разі «макрсистуючі», бож якесь інше історіософічне розуміння суспільних процесів уже і в 20-х роках не було дозволене.

На першому місці тут слід поставити Миколу Плевака. Його праця «Шевченко і критика» являє першу спробу критичного огляду еволюції думок про Шевченка, починаючи з сорокових років минулого століття і кінчаючи першими роками советської влади. Значення цієї брошури, в чепурній зеленій оправі, у свій час було дуже велике. В багатьох випадках авторові вдалося відділити в шевченківській літературі важливе від другорядного, встановити течії думок, які владно й широко опановували тих, які зверталися до творчості Шевченка. Автор виявив і деяку політичну сміливість, він наводив просторі цитати із праць, що трактували Шевченка як пророка і провозвісника державної незалежності України. Але у першого історіографа шевченкознавства ми наштовхуємося на відчутну неповноту, він майже не згадує про розвідки Франка, забуває про Комарова, у нього знайдемо надто пієтичне ставлення до Сірка, до Драгоманова, яких він вважає майже за марксистів-матеріялістів, він позитивно відгукується на книгу Річицького «Шевченко в світлі епохи», яка правила в тих часах за офіційне джерело всієї шевченкознавчої премудrosti, з кола якої вченим виходити не належалося, на думку партії. В культі Шевченка Плевако бачить тільки негативні сторони, забуваючи, що в ньому відбилося також захоплення народу ідеями Шевченка. Однак, Плевако спрямовує свої удари також і проти «червоного культу» поета, яким уряд намагався замінити культ, що виріс на Україні стихійно.

Дослідник рішуче боровся з тенденціями показувати фігуру Шевченка у вигляді неосвіченого мужика. Він склав популярне видання уривків із «щоденника» Шевченка. І в доборі уривків і у вступній статті показано поета, як «соціяліста» і ворога релігії, що було даниною панівному тоді офіційному курсові.

Між 1907 і 1925 роками всі найкращі видання «Кобзаря» видавано на основі редакційного оброблення В. Доманицького. Але Доманицький застосовував метод контамінації. В 1925 році «Кобзар» з'явився в новій редакції, яку підготували Плевако разом із Айзенштоком. Контамінацію було відкинено. На основі рукописів поета для друку взято цілісні тексти. Плевако відстоював науковість шевченкознавства, тому і в текстології суб'єктивну сваволю редактора відкидалося! Плевако зібрав багаточу бібліографію шевченкіяни, яку він незадовго перед своїм арештом пробував продати Інститутові Шевченка і доля якої мені не відома.

Соціологізуючі автори ще більше, як документалісти, звернули увагу на Кирило-методіївське братство, але, в противагу документалістам, вони спробували дати ширші узагальнення, зробити висновки із зібраних документалістами матеріалів.

На цей час вже опубліковано головні фактичні дані про Братство (слідчі акти, листування тощо) і вже так виглядало, що проблему можна дослідити в цілому. Тому з'явилося ряд синтетичних розвідок на тему Братства. Академік Дм. Багалій в 1925 році видав брошуру «Т. Г. Шевченко і кирило-методіївці». Славетний історик, за всієї своєї відданості справі української культури, умів знайти модус вівенді так з монархічною, як і з советською Росією. В книжці про кирило-методіївців він підкреслював свою відданість «теорії історичного матеріалізму», хоча його праця була всього-навсього переробленням його статті з 1918 року, в якій, розуміється, і натяку на «історичний матеріалізм» не було. Книжка має деяку наукову вартість. Багалій намагався довести ідейний зв'язок Братства з попередніми поколіннями революціонерів на Україні, з «Обществом объединенных славян», і в цьому він мав рацію. Між ідейними позиціями Шевченка і решти кирило-методіївців він бачить різку протилежність, так скажу, «клясового характеру». Ріжниця, звичайно, була. Але чи була вона цілком виразною? Аджеж якщо порівнювати «Книгу битія українського народу», щодо якої авторство Костомарова майже доведене, з ідеями творів Шевченка 1844—1845 р.р. (що й зробив Марковський у 1924 р.) то виявляється, що Костомаров і Шевченко не тільки мали цілий ряд однакових провідних ідей, але й дуже близькі образні прийоми виразу цих ідей. Багалій та більшість представників історико-соціологічного напрямку перебільшували

ріжниці поглядів кирило-методіївців, ставили наголос на розмежування за класовим принципом: з одного боку, «дрібні буржуа» або навіть поміщики, а з другого — представант «напівпролетарського елементу» Шевченко.

А тим часом відмінності треба було шукати найперше в індивідуальних психологічних типах, в особливостях темпераменту, в характері знань і т. д., а тоді вже й у соціально-станових позиціях. Небезпеку штучно роздмуханого розмежування помітив також представник історико-соціологічного напряму Йосип Гермайзе і в рамках цензурних можливостей пробував рятувати ситуацію:

«...дoba тa, — писав він, — ще не спромоглася утворити різку ідеологічну диференціацію. Самодержавно-дворянський і поліцейський режим 40-х і дальших років усе в більшу та більшу контрастичність входив щодо нових сил соціального розвитку. І опозиція громадських сил об'єднувалась по лінії протесту проти кріпацтва, крайностей самодержавної системи, а іноді й проти самого самодержавства. На цій лінії однаково стояти могли тимчасом представники різних соціальних груп. Царма що між ними уже досягав і в житті переходив антагонізм. У Кирило-Методіївському Братстві бринить у всіх одна основна нотка, що життям, розвитком продукційних сил була пілсказана, — протест проти кріпацтва, демократизм і національне українське визволення».

Як бачимо, професорові Гермайзе, якого в тих часах вважали за марксиста (а який в дійсності був членом СВУ), довелося скористатися з тяжкої гармати марксистської фразеології, щоб мати змогу говорити про спільність ідейних інтересів кирило-методіївців.

Уже й за тих часів відстоювання наукової істини на Україні вимагало певної сміливості. Цю сміливість мав також Гуревич, який видрукував 1928 року в Харкові брошуру «Молода Україна», присвячену 80-літтю створення Кирило-Методіївського Братства. Його дослід детальний, автор притягнув широкий фактичний матеріал. В Братстві бачить він передвісників українського народництва. Зв'язувати кирило-методіївців з пізнішими генераціями українського суспільства — це вже було тоді небезпечно.

Найвидатнішим шевченкознавцем історико-соціологічного напрямку був Олександер Дорошкевич, який надрукував протягом 20-х р. у журналах і наукових збірниках ряд статей, значна частина яких 1930 року була перевидана окремою книгою «Етюди з шевченкознавства».

Дорошкевич був оригінальним дослідником, він не накопичував нових матеріалів, але завжди вмів знайти нові фактичні дані для обґрунтування своїх поглядів. Перед шевченкознавством він

поставив кілька нових проблем. Присвятивши вивченю середовища, в якому перебував Шевченко в петербурзькі роки своєї молодості, Дорошкевич звернувся до російських літературних споминів сорокових років минулого століття і старанно повітрягав звідти деякі дрібниці, які стали не аби-яким причинком для розуміння умов життя Шевченка. На автобіографічну повість Шевченка «Художник» Дорошкевич поглянув оком знавця епохи і знайшов у цьому творі нове й важливе для своєї теми. І Шевченкові роки молодості раптом ожили під пером талановитого літературознавця і заблищаючи новими фарбами.

Тема естетики Шевченка до Дорошкевича була дуже недостатньо наскітлена. Дорошкевич зробив ніби ненароком у статті «Природа в поезії Шевченка» цілий ряд цікавих спостережень над естетичними поглядами Шевченка, зосередив у статті ряд висловлень поета, які показують, що Шевченко, осуджуючи ідеалістичну абстракцію в трактуванні мистецтва, зовсім не відкидав ідеалізму як світогляду, що охоплює живу многогранність життя. Дорошкевич вперше поставив на порядок денний питання про можливості контактів і взаємопливів між Шевченком і петрашевцями. Він уперше застановився над питанням про вплив видатного російського публіциста Герцена на Шевченка. Обидві останні теми дослідникові не вдалося розкрити всебічно щодо охоплення фактичного матеріалу. Ще трудніше було утриматися на ґрунті об'єктивного наскітлення. Адже обидві теми, з політичного штандпункту беручи, були дуже актуальні, спокуса втілити в цих темах советську ідею «дружби народів», всупереч наявній історичній фактам, вже існувала, і в обох статтях можна помітити боротьбу об'єктивного досліду з переможним потягом до політичної злободеннності.

Дальшу групу шевченкознавців слід було б означити як історико-естетичну, для якої певною мірою характеристичним було зацікавлення до методології німецького теоретика літературознавства Оскара Вальцеля з його ухилом в бік вивчення історії ідейних течій й естетичної природи стилів і творів. До цієї групи належали проф. Филипович, Віктор Петров, Петро Рулін, Б. Варнеке й інші. Представники цієї течії, так само, як і попередня група, розглядали літературні явища на історичному тлі, але в них не відчувалося не тільки «духу марксизму», але й марксистська фразеологія появляла себе в дуже обмеженій мірі. Найближчішим представником цієї течії слід вважати Віктора Петрова.

В деяких своїх працях Петров стоїть на грани між белетристикою і науковою. Його твір «Рoman Костомарова», в якому натрапляємо й на кольоритний образ Шевченка, написаний в жанрі

роману. Місця для фантазії тут немає, поетична риса є допущення лише в тій мірі, в якій вона сперта на наукове знання. Кирило-методіївці є тут виразниками європейського мислення. Цей невеличкий роман становить собою прекрасну мозаїку із величезного накопиченого матеріялу про кирило-методіївців, європейський романтизм і є експериментом естетського представлення осягів зі сфери наукового розуміння духового й літературного життя Шевченкової доби, розуміння культурного стилю епохи взагалі.

Багато зусиль присвятив Петров дослідженню діяльності Куліша. Стосунки Куліша й Шевченка стали предметом спеціального дослідження в кількох його працях. Ці стосунки вже многократно і перед тим притягали увагу шевченкознавців, але Петрову вдалося висловитися з приводу цієї теми особливо цікаво, висловити ряд оригінальних думок, які, однак, не завжди у нього взаємно узгіднені. Петров бачить водночас спільне і протилежне у цих письменників. «Куліш і Шевченко — пише він, — любили й по-важали один одного, але любов їх, скажемо словами російського поета, була «горестною и трудною». При всій широті їх взаємовідносини ніколи не були лагідними і спокійними»... «З одного боку ми бачимо витриманого, з рівновагою хочу і можу, рівновагою серця й розуму», «холодного й мовчазного», застіблутого на всі гудзики Куліша, а з другого боку проти нього ставиться «гайдамака» Шевченко, що, при своїй звичці до мандрівного життя, не мав навіть скриньки, щоб переховувати свої папери, а мусів залишати їх у своїх приятелів... Куліш не любив у Тараса його безладдя щодо речей, учників і слів. Він не раз вичитував йому за його розхристану «безпечность, небрежность и лень». Ця побутова протилежність Шевченка і Куліша, — в розумінні Петрова, — відповідає протилежності двох типів соціального мислення, двох типів художників.

У зіткненні ідей «русскоїзму» з ідеями «просвітництва» Куліш був яскравим прихильником останніх, а в Шевченкові бачив «дитину природи», бунтівника, який вірив у природні стихійні сили поневоленого селянства. Куліш-державник протиставляв себе Шевченкові-анархістові.

«Пошана до Шевченкового генія у Куліша була. Шевченко для Куліша — геній, але геній чисто стихійний, необрблений, некультивований, дарований «гуляке праздному». «Ты, Моцарт, Бог, и сам того не знаешь». Це геній, що себе ще не пізнав і не освідомив. У Куліша була глибока і щира пошана до Шевченкового генія, але це була пошана, що її з'єднано було з обуренням проти, мовляв, неорганізованості цього генія.»

Петров підкреслює літературну умовність розуміння Шевчен-

ка у Куліша, погляд крізь сочку романтичної теорії, яка дає викривлений образ великого поета. Шевченко великий тим, що він глибоко ввійшов у сенс народньої поезії та цей сенс відбив. Падіння немов би Шевченка, осуджуване Кулішем, полягає в тому, що автор «Кобзаря» вийшов за межі свідомості простого народу. І захоплення, і осудження визначаються романтичним світоглядом, в суперечностях поглядів Куліша є наявною внутрішня логіка. І Петров звертається до О. Вальцеля, до його книжки «Deutsche Romantik», в якій німецький вчений окреслив романтичний ідеал людини з натурою Протея, котрий уявляє життя через єдність суперечностей.

Питання взаємовідносин Шевченка і Куліша надзвичайно складні. У світлі статей Петрова вони стали яснішими. Однаке естет і ерудит Петров якось не сприйняв національного патосу Шевченка. Дослідник не відчув в достатній мірі прагнення Шевченка до національної державності, і це негативно відбилося на його працях.

Представники історико-естетичного напрямку — Рулін і Варнеке — спинились докладно на проблемі — Шевченко і театр. Директор Театрального музею ВУАН Рулін зібрав великий фактічний матеріал про ставлення Шевченка до театру. В Шевченкові він показав цінителя театрального мистецтва, широко обізнаного в модній на той час драматургії та в багатьох зразках класичної драми. Рулін зважує значення і правильність багатьох коротких зауваг Шевченка про драматичні твори, про опери й оперети, про балет, про гру акторів, розглядає ці висловлення Шевченка на тлі історії театрального мистецтва і приходить до висновків, що Шевченко мав здібність до влучних мистецьких характеристик, умів відчувати стиль у драмі і в її сценічному втіленні. На думку Руліна, жваве театральне життя Петебург'я й Москви дало можливість Шевченкові зазнайомитися з країнами зразками сценічної гри не тільки видатних російських, але також німецьких, французьких акторів, і це дуже позитивно вплинуло на розвиток загальної естетичної культури поета. Скептично оцінює Рулін спроби Шевченка в галузі творення української драми. Історичну п'есу «Назар Стодоля» він ставить не надто високо.

Недооцінка «Назара Стодолі» викликала статтю Варнеке, видатного знавця історії російського театру. Варнеке каже, що «Назар Стодоля» не є літературною драмою, під час читання ця річ спровокає слабе враження, однак на сцені «Назар Стодоля» перетворюється, цій драмі властива феноменальна сценічність. І історик театру розглядає докладно природу цієї сценічності, аналізує твір за методою Вальцеля, розкриває архітектоніку Шевченкової

мелодрами, порівнює структуру цього твору зі структурою драм Шекспіра і приходить до висновку, що в Шевченкові треба бачити талановитого послідовника сценічної майстерності Шекспіра.

Всі шевченкознавці 20-х р.р., крім урядово-марксистського напрямку, підкреслювали многогранність культури Шевченка і поволі руйнували міт про «простонародність», «наївність» «Кобзаря». Але історико-естетична школа, здається, найбільше конкретизувала тезу про значний культурний рівень Шевченка. Проф. П. Филипович іронізує з представників офіційного шевченкознавства, що відстоювало погляд на Шевченка, як на мужицького поета. Професор бачить в цьому відхід назад на цілі десятиліття, повернення до помилок Драгоманова. Сам Филипович робить спроби зрозуміти місце Шевченка в європейській романтиці взагалі, знайти революційну своєрідність Шевченкового романтизму. Це дослідникові вдається зробити лише дуже загально, в заторкнутій проблемі залишилося ще дуже багато нерозв'язаного.

Метода Филиповича щільно зближується вже з методою піорівняльного літературознавства, яке стосовно Шевченка не мало певної групи своїх адептів. Майже єдиним компаративістом виявив себе Навроцький в просторій розправі про поему «Гайдамаки». Він прийшов до висновку, що джерела поеми були різнопідібні, передусім народні. Шляхом зіставлення Навроцький знайшов літературні впливи передусім з боку польської літератури. І це останнє було принципово важливе для шевченкознавства. Річ у тому, що в 1917 р. Шурат написав цікаву, але не досить переконливу розвідку про зв'язки Шевченка з революційними польськими колами. Розвідка зазнала рішучої критики з боку Новицького (1923), Навроцький, таким чином, відновлював в деякій мірі рівновагу, показуючи на підставі глибокої аналізи фактів, що польські джерела для розуміння Шевченкової творчості легковажити не доводиться.

Формалістичний табір літературознавців складався з Б. Якубського, А. Шамрая, Майфета, Д. Загула, а почасти сюди належали й Айзеншток, Навроцький. Ця група відзначалася деякою активністю у вивченні творчості Шевченка, але об'єктивне значення цієї активності невелике. Серед українських формалістів не було вчених формату Шкловського або Жирмунського. Та й цензурні умови для формалістів на Україні були важчі, ніж у Росії. Тому вони не витримували методологічної послідовності, впадали в банальне соціологізування, і це зbezцінювало їхні праці.

Цілком влучно висловився Ф. Колесса: «Одне, що вражає в цих працях — це намагання — з одного боку зводити до соціальній бази навіть особливості поетичної форми, як ритміка, рима, із другого ж — тенденційно вменшувати безперечний і то сильний

вплив українського романтизму на раннього Шевченка тому, що, мовляв, його представники репрезентували «буржуазну» ідеологію. На ділі ж, коли Шевченко у великій частині своїх поезій користувався розміром і стилем українських народних пісень, то хіба не з клясових мотивів? Він тільки бажав знайти найкращу, а при тім рідну форму вислову для своїх палких дум.

«щоб слово пламенем взялось,
щоб людям серце розтопило».

Інакше тяжко було із почуттям клясової приналежності «мужицького» поета погодити факт, що саме в своїх революційних поемах він залюбки звертається до чотиристопового ямбу, який до найбільшої досконалості довела пушкінська плеяда поетів».

Українським формалістам пощастило проробити велику роботу щодо обліку, реєстрування формальних особливостей творчості Шевченка, але вони дуже поверхово збагнули естетичний сенс цих форм. Найцікавішим формалістом був Шамрай. Він пробував створити свою власну методологічну систему на основі сполучення формалізму і лінгвістично-психологічного напрямку Потебні. У статті «До еволюції розміру коломийки в творчості Шевченка» він звів докути осяги формалістів в аналізі шевченкової віршової техніки. Формалістичні схильності Айзенштока не розвинулись відповідно до його значних літературних здібностей. Звертає на себе увагу його передмова до «Дневника» Шевченка (1925), перша кваліфікована праця до цього прозаїчного твору великого письменника. Заслуга Айзенштока полягає в тому, що він ще 1922 р. ясно поставив питання про конечність шевченкознавства як окремої галузі історії літератури, з такою ж спеціалізацією, якої досягли західні вчені в дослідженні Данте, Шекспіра, Гете. З 1927 р. йому, яко відповідальному секретареві інституту Шевченка, довелося опинитися між Сціллою і Харібдою: з одного боку організовувати наукову діяльність Інституту, але й разом з тим вшальтовувати Інститут в боротьбу з київськими «буржуазними академіками». Скоро й сам Айзеншток потрапив під удари советської критики, як «буржуазний формаліст». Надходили грізні часи для української культури. Це Айзеншток своєчасно зрозумів і втік до Росії, де швидко перефарбувався в «марксиста» і під такою фарбою у гараздах дожив до наших днів. Але інша доля судилася більшості українських шевченкознавців. В 1930—37 р. серед тисяч заарештованих українських інтелігентів опинилася більшість шевченкознавців, іхні книжки заборонено й винищено.

Процес розвитку шевченкознавства перервано гвалтовно.

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ШЕВЧЕНКА В УССР

Питання фальсифікації Шевченкової творчості в УССР уже було предметом кількакратних студій в еміграційному шевченко-знавстві.

Але справедливість вимагає зазначити, що є й деяка відміна в порівненні з тридцятими та сороковими роками. В тих роках серед фальсифікуючих писань знаходимо ми лише окрушини цінного вкладу в дійсне пізнання Шевченка. Лише окремі дослідники зважувалися тоді, повторивши партійні приписи стосовно Шевченка, сказати ще щось від себе, внести ту чи іншу цінну деталь у справжнє наукове насвітлення образу поета. Тепер, по 1953 р., поруч спотужіння течії фальсифікації, бачимо також виразніше деякі паростки наукового пізнання Шевченка. Із почуттям радості констатуємо це останнє, не можемо і не хочемо обійти при цій нагоді деяких фактів.

З 1952 року в Києві щорічно відбуваються наукові шевченківські конференції,¹ на які приїжджають советські вчені не лише з різних кутків України, але і з цілого ССР. З 1952 до 1959 р. прочитано понад сотню рефератів, серед яких поодинокі слід визнати науковими, а в деяких, поруч згори зобов'язуючого елементу фальсифікації, можна знайти цінний вклад у вивчення Шевченка. Як це не дивно, але, мабуть, пальму першинства у науковому шевченкознавстві тримає Максим Тадейович Рильський, людина не в достатній мірі фахова, але упривілейована в советськім житті і наділена певною дозою сміливості, щоб уникати утертого й безрадісного шляху калічення Шевченка. Рильський написав кілька цікавих статей з увагою до формальних елементів поетики «Кобзаря», а на VII-й Шевченківській конференції дав естетичну аналізу поезії «У тієї Катерини». Він розкрив кожний образовий елемент цієї баляди, сягнув у значення кожного поетичного виразу

¹ «Радянське Літературознавство», № 19, с. 138. Тут відомості про першу конференцію.

твору, і прочитавши його розвідку, ми починаємо глибше розуміти мистецьку красу цього віршу, який, на думку Максима Тадейовича, належить до числа найбільших Шевченкових шедеврів. Однаке, розвідка цікава ще й тим, що Рильський підбиває в ній підсумок своїм попереднім дослідам. Він підкреслює, що хоч Шевченко й наскрізь народній поет, та фольклорність його поетичної стилістики — це тільки вихідна позиція в його стильовому розвитку, який щораз далі всотував в себе різнородні стильові традиції світової літератури. Дуже ляпідарно перелічує Рильський поезії Шевченка, характеризуючи метричні властивості віршу багатьох з них, а у висновку відзначає, що розмір коломийки хоч і характеристичний нашому генієві, однаке він не є так широко застосовуваний, як думали попередні дослідники. Серед різнородних метрів віршу, вживаних Шевченком, особливе місце, на думку дослідника, належить ямбові, але Шевченків ямб є ускладнено-індивідуальний, шевченківський. У цих висловленнях Рильського є багато такого, що треба було б перевірити і може можна було б заперечувати, але дослідник дає матеріал до думання і, читаючи його працю, ви переживаєте почуття духової насолоди. Розуміється, і він не міг обйтися без данини зобов'язуючому світоглядові, він цитує з п'єтизмом Добролюбова, але це читач легко відділить від розвідки, як зовсім сторонній елемент. Там таки, на VII-їй Шевченківській конференції, талановитий одеський дослідник Недзвідський прочитав доповідь, назва якої звучить свіжо: «Тема міста в творчості Шевченка». Якщо не помиляємося, цю тему докладно дотепер розробив тільки проф. Багрій, наприкінці 20-х р.р. Тоді цензурні обставини були куди легші від теперішніх, і це дало змогу проф. Багрієві з достатньою ясністю показати гарячу ненависть Шевченка до Петербургу, не лише як до чужого його духові міста, але і як до центру зненавидженої імперії, як до втілення всієї системи національного поневолення. У цій характеристиці Шевченкового ставлення до Петербургу проф. Багрій ішов слідом за думками письменника Чуковського, який ще в 1911 році відзначив, що Шевченкові Петербург був органічно чужий. Але часи змінилися, те, що можна було сказати в 20-х р.р. чи за часів царата, те є не можливе до сказання за часів Хрущова. І Недзвідський твердить, що Шевченко любив Петербург трудящих та ненавидів Петербург визискувачів. Це твердження так і зависло в повітрі; не знайшлося фактів, щоб його потвердити. Та поза тим дослідник, здається, ґрунтовніше, ніж Багрій, розглянув тему міста в Шевченковій творчості, тут лежить його заслуга. В свідомості підсоветських людей Шевченко перестає бути поетом села, він поет універсальний і тим ближчий до нашого покоління.

А ось іще з VII-ої конференції. Директор Будинку-музею Шевченка в Києві П. О. Білецький виступив із доповіддю «Шевченко і Рембрандт». Тема не нова, але новим є те, що доповідач не ігнорує своїх попередників у розгляді цієї теми, як, мовляв, націоналістів, він згадує Дмитра Антоновича та Новицького, зрозуміло, з великою обережністю. В Шевченкові показує Білецький піонера рембрандтизму для всієї Східної Європи. Що Шевченко був новатором в галузі офорту на терені Росії, це не є таємницею для шевченко-знавців, але щоб сказати сьогодні в СССР, що в цій ділянці мистецтва йшли слідом за Шевченком, для цього треба деякої дози громадської мужності, і Білецький її має. Більше того, він підкреслює, що коли Росія не мала своїх традицій офорту в минулому, то Україна плекала офорт ще в XVII—XVIII ст., і Шевченко як гравер був не лише послідовником Рембандта, але й продовжував мистецьку традицію. У окремих советських шевченко-знавців можна спостерігати втечу від ідеологізування в бік досліду таких фактів, які не вимагають політичних висновків або вимагають мінімум їх. Так, напр., дослідник Ващенко укладає словник поетичної мови «Кобзаря». Ми познайомилися з розвідкою Бородіна «Текстологічний аналіз поеми Т. Г. Шевченка «Наймичка»,² із статтею С. Попеля «До історії видання 'Кобзаря' 1860 року».³ Обидва дослідники підійшли до своїх тем по-науковому. Але, на жаль, такі праці, як дві останні — це тільки окремі яскраві зорі на похмуро-чорному небі советського шевченко-знавства, яке Українське насичене мрякою партійних настанов. А ці настанови промовисті. З нагоди казенного свята 300-річчя «возз'єднання» у святочних тезах ЦК КПСС писалося: «У тісному єднанні з російськими революціонерами демократами вів боротьбу проти царизму і кріпосництва великий син українського народу, поет і революційний демократ Т. Г. Шевченко... Шлях до визволення українського народу він бачив насамперед у революційному єднанні всіх слов'янських народів з російським народом. Шевченко був непримиреним борцем проти українського буржуазного націоналізму і лібералізму».⁴

Ця постанова, цілком відрівана від дійсних історичних фактів, є тою магістралею, по якій простує советська фальсифікація Шевченка багато років. На сімох шевченківських конференціях зачитано аж 17 доповідей, цілком присвячених обґрунтуванню залежності Шевченка від різних явищ російської культури. До цього слід додати кілька референтів, які доводять Шевченкову

² «Радянське літературознавство», 1959, ч. 6.

³ «Радянське Літературознавство», 1960, р., ч. 4.

⁴ «Рад. Україна», 1954, 12 січня.

нібито ворожість до українського націоналізму. Більша частина решти доповідей — в тій чи іншій мірі підпирає обидва згадані аспекти фальсифікації. В 30-х р.р. постійно говорилося про вплив Герцена, Добролюбова, Чернишевського на Шевченка. Але тоді фантазія фальсифікаторів не сягала далі, вони майже не знаходили інших постатей росіян, від яких можна було б узалежнити ідейний розвиток Шевченка. І тут відчувається постійно недовіри-конаність партійного завдання. Політичні памфлети й відозви Герцена Шевченко міг читати не раніше 1857 р., знайомство з творчістю Чернишевського і Добролюбова могло бути ще пізнішим. Завдяки хронології Шевченко явно вислизав з концепції, яка узаженювала його духовий розвиток від «старшого брата», на поталу фальсифікаторам залишався дуже короткий передсмертний період життя поета. Така мова фактів не могла задовільнити партію. І от на Першій шевченківській конференції поставлено доповідь Є. Кирилюка «Роль передової російської культури у формуванні ідейно-естетичних поглядів Шевченка». Тут уже українського поета поставлено в невільничу залежність від російської культури в цілому. Тут і декабристи, і петрашевці, і Радіщев, і Белінський, а Герценові, Чернишевському і Добролюбову припадає роль останніх вчителів, які остаточно допомогли йому зрозуміти інтереси українського народу.

Особливо пікантною є справа узаженення Шевченка від Белінського. Белінський ненавидів Шевченка жерущою ненавистю. Ця ненависть російського критика випливала з мотивів принципових: він боявся розвитку української літератури, відчував в українській літературі початок українського духовно-національного відродження і, як переконаний російський імперіяліст, кшив з українських письменників, з усією силою свого блискучого таланту наскачував він на молоді парості української літератури, щоб убивчою іронією, категоричним тоном осуду здушити її ще в сповітку. В рецензії на Шевченкові «Гайдамаки» він сказав: «Читачам... відома думка наша з приводу творів так званої малоросійської літератури. Не станемо повторювати її тут і тільки скажемо, що нова спроба співань п. Шевченка, упривілейованого, здається, малоросійського поета, переконує нас ще більше, що такого роду твори видаються тільки для насолоджування і повчання самих авторів; іншої публіки у них, здається, немає... . Що стосується до самої поеми пана Шевченка — «Гайдамаки», тут є все, що належиться кожній малоросійській поемі: тут ляхи, жиди, козаки, тут добре лаються, п'ють, б'ють, палять, ріжуть; ну, розуміється, в антрактах кобзар (бож без кобзаря яка ж там уже малоросійська поема?) співає свої надхненні пісні без особ-

ливого змісту, а дівчина плаче, а буря гомонить.⁵ Белінський зрадів, коли довідався, що Шевченка заарештовано. Свою радість з цього приводу висловлює він у листі до Анненкова на початку грудня 1847 року. Там він пише, що Шевченкової поеми «Сон» не читав, але переконаний, що цей твір є брудним знущанням з російської цариці як жінки. На адресу поета додає лайку, яку ніякovo повторювати, і зазначає, що йому Шевченка не жаль. Якби він, Белінський, був Шевченковим суддею, він «зробив би не менше», як цар.⁶ Згадані документи ворожого ставлення російського критика до нашого поета не підлягають ніякому сумнівові. Як же в такому випадку довести «благотворний» вплив революційного демократа Белінського на Шевченка? Коло цього завдання заходився ще перед останньою війною ленінградський проф. Спіридонов.⁷ Серед російських відгуків на перші твори Шевченка є одна рецензія в «Отечественных Записках» за 1840 рік, не підписана ніяким автором. Спіридонов проголосив, що вона належить перві Белінського, дарма, що погляди, висловлені в ній, різко суперечать тому, що говорив Белінський про українську літературу і Шевченка. І от у зв'язку з цією рецензією починає творитися легенда про ідейну пов'язаність Белінського і Шевченка. Спочатку у книзі «Русско-украинские литературные связи» (Москва, 1951 р.) висуває Є. Кирилюк твердження про те, що естетика Белінського мала вплив на Шевченка, що «Кобзар», як видатне літературне явище, відкрив для суспільства Белінський. Для кожної культурної людини звучало це дуже непереконливо і могло лише обурювати. Тому до цієї теми звертаються ще й інші советські літературознавці. На I-й шевченківській конференції кандидат філологічних наук Басс прочитав доповідь «В. Г. Белінський і Т. Г. Шевченко».⁸ Він ще раз попробував довести те, що вже вважалося доведеним. Журнальна нотатка з цього приводу зазначала: «Доповідач заперечив писанину буржуазних націоналістів про мниме ворогування двох визначних діячів визвольного руху в Росії і показав роль діяльності Белінського у формуванні революційно-демократичного світогляду Шевченка в розвитку українського літературного процесу 30-х — 40-х років XIX ст.»⁹ Але виявилося, що це «ґрунтовне», за

⁵ Цитую за кн.: Пыпин. Белинский его жизнь и переписка, СПб, 1876, II, с. 224.

⁶ Белинский, Письма. СПб., т. III, стор. 318—320.

⁷ В. Спирідонов. Неизвестная рецензия Белинского о «Кобзаре», «Лит. Газета», 1939, № 13.

⁸ «Збірник праць Першої і Другої наукових шевченківських конференцій», К., 1954, стор. 26—46.

⁹ «Рад. Літературознавство», № 19.

партійною оцінкою, насвітлення питання вимагає знов найгрунтовнішого. І на II-й шевченківській конференції виступає кандидат філологічних наук Прийма з Ленінградського інституту російської літератури. Він читає доповідь на тему «Перше видання 'Кобзаря' в оцінці Белінського». Він повторює знову те саме, і київський шевченкознавчий Олімп задоволений: врешті, вдалося довести! Але читачів не переконують запевнення фальсифікаторів. Російський літературознавець проф. Оксман підносить голос протесту, він твердить, що анонімову рецензію ніяк не можна приписувати Белінському, бо вона суперечить усій системі поглядів російського критика на українську літературу. І от фальсифікатора затурбовані. Вони ще боронять свої позиції, але вже оглядаються на партійних дозорців, чи не накажуть ті відмовлятися від цього фальсифікату як особливо непереконливого і недієвого. Чим це закінчиться, сказати покищо важко.

Про популярного російського журналіста Некрасова Шевченко в своєму щоденнику записав, що цей, на його думку, не тільки не поет, але й віршороб незугарний. Якщо вдуматися у Шевченків вислів, взявши під увагу естетичні позиції нашого поета і Некрасова, легко відчути глибоку відмінність між письменниками у підході до літератури. Але це мало обходить фальсифікаторів. На II-й шевченкознавчій конференції поставлено доповідь кандидата філологічних наук Чалого «Шевченко і Некрасов». Метода цього «літературознавця» така: уже доведено, що російський та український народи мають спільне завдання, а раз так, то мають вони й спільні ідеї, літературні мотиви, образи. Шевченко і Некрасов два великих сини великих народів, отже... далі йшли висновки про їхню близькість, і проблема розв'язана, підводне каміння обійтено.

Кілька праць в останніх часах присвячено Шевченковим повістям (Крутікової «Художні особливості повістей Шевченка», Є. Магури про лексику і фразеологію повістей Шевченка). Колись російські об'єктивні літературознавці, як от Пипін, підкреслювали, що ці повісті не належать до перлів літератури, колись усім було ясно, що під оглядом літературним їх не можна ставити поруч Шевченкових поезій. Але тепер такий підхід вважається наклепом українських націоналістів на поета. Річ у тому, що повісті написано російською мовою, і цей факт затьмарює все. Тут відкривається велика спокуса показати Шевченка як російсько-українського письменника, для якого головною батьківщиною була Росія, а додатковою Україна. У книжці Назаренка читаємо: «Шевченко написав ряд поетичних творів, а також всю свою прозу російською мовою, щоб якнайдоступніше, якнайкраще

показати братньому російському народові поневолену Україну, підкреслити спільність інтересів українського і російського селянства та необхідність їх спільної боротьби проти гніту поміщиків і царизму. Його помисли і дії були спрямовані на те, щоб зміцнити зв'язки і дружбу між двома великими народами». ¹⁰ Розуміється, такий підхід до повістей відгонить грубою тенденцією. Про якусь особливу революційність художньої прози Шевченка говорити не доводиться, в ній зовсім немає того революційного динамізму, який позначає поезії «Кобзаря». І, розуміється, ні про яку спільність інтересів російського та українського селянства Шевченко не думав, коли писав повісті. Він їх писав у роках заслання і за прозаїчною формою в російській мові сподівався заховати своє авторство, бо пристрасно хотів друкуватися. Писання російською мовою тут було конечністю неволі, і інакше трактування цього факту свідчить лише про цинізм і заневагу до пам'яті поета.

Шевченко протягом усього життя був під впливами росіян — ця тенденція пронизує сьогоднішнє советське шевченкознавство. Колись біографи твердо встановили, що майстер Ширяєв, у якого в Петербурзі Шевченко був челядником, належав до числа кваліфікованих ремісників. Сьогодні його підтягають на рівень мистця. Говориться, що Ширяєв звертався до Академії Мистецтв із проханням визнати його художником, але замовчується, які були наслідки прохання. Та для фальсифікаторів досить і цього. Ширяєв у їхньому розумінні — російський художник, отже можна говорити про благодійний вплив російської культури на Шевченка ще за його кріпацьких років. Далі Белінський. За Белінським — петрашевці. Про можливість зв'язків Шевченка в 40-их роках з таємним гуртком Буташевича-Петрашевського писав ще в 1924-му році О. Дорошкевич, але писав обережно, і із поданих ним матеріалів справа виглядала так, що петрашевці цікавилися долею засланого Шевченка, але ані контактів з ним, ані тісніших зв'язків з його оточенням не мали.¹¹ Сьогоднішні фальсифікатори нічого нового з матеріалів до цієї проблеми не знайшли, вони лише вульгаризують проблему, вони знаходять спільний революційно-демократичний фронт там, де немає змоги це довести матеріалами. Так зроблено у доповіді М. Новікова «Шевченко і петрашевці» на другій шевченківській конференції, та ще й опубліковано її в збірнику шевченкознавчих праць. Цього вже було забагато і для декого із серйозніших підсоветських дослідників, і рецензія в «Радянському літературознавстві» ущипливо зазна-

¹⁰ І. Д. Назаренко. Світогляд Т. Г. Шевченка. К., 1957, стор. 6.

¹¹ О. Дорошкевич. Етюди з шевченкознавства. Х.—К., 1930.

час: «Коли в Збірниках і далі вміщуватимуться такі доповіді, як «Шевченко і петрашевці», в якій нема ні грама чогось невідомого, або забутого, або маловідомого, а замість того є модернізовано-спрощений переказ фактів, описаних ще в 20-х — 30-х роках Ол. Дорошкевичем, то розв'язування першочергових завдань просуватиметься доволі кволо, і такий стан важко буде назвати цілком задовільним».¹²

Немов набридлива одноманітна мелодія бринить у советських писаннях теза про залежність Шевченка наприкінці його життя від Герцена, Чернишевського, Добролюбова. Це також теза, зачісана ще на початку 30-х р.р. у Дорошкевича і тоді ж таки звульнізирована крикливою аподиктичністю Є. Шабліовського, який присвятив цьому питанню цілу книжку. Пізніше Шабліовського заарештовано, заслано, він відбув кару, після війни повернувся на Україну і із якимось особливим завзяттям уявся за старе своє діло фальсифікації Шевченка. В той час, як Шабліовський правив роги козам на Півночі, коло його улюбленої теми завзято вправлялися інші, до речі, Шагінян, росіянка вірменського походження. Вона здобулася на щирість і призналася, що в багатій мемуарній літературі, яка насвітлює образ Шевченка, тільки одного не можна знайти: майже ні слова, ні звука про його взаємовідносини з Чернишевським і редакцією «Современника».¹³ Це дуже важлива заява. Великі зусилля, старанні розшуки не дали наслідків. Сумліність дослідника вимагає в таких випадках ревізувати гіпотезу. Але в ССР цього зробити не можна, бо партія вимагає, щоб Шевченків зв'язок із російськими революціонерами-демократами був доведений за всяку ціну. Тому Шабліовський у своїй книзі «Шевченко і російська революційна демократія» (Київ, 1958 р.) вже не так шукає доказів, як сугестіонує фразами партійних документів і партійних авторитетів. Сугестіонування — важливий метод у системі фальсифікації. Советські псевдошевченкознавці завдяки своїй неграмотності та ненависті часто потрапляють у великий клопіт. Характеристичним прикладом може бути підхід до Шевченкової поезії «Я не нездужаю нівроку! Там є рядки:

... А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.¹⁴

12 «Радянське Літературознавство», 1958, № 5, стор. 135.

13 М. Шагінян. Тарас Шевченко. Москва, 1946, стор. 308—309.

14 Т. Шевченко. Поезії в двох томах, Київ, 1955, т. II, стор. 323.

В цих словах підсоветські шевченкознавці знайшли поетичний переспів слів Чернишевського з його зверненням до Герцена, надрукованим в лондонському журналі «Колокол». Захований під псевдонімом, Чернишевський писав до Герцена: «Пусть ваш 'Колокол' благовестит не к молебню, а звонит набат! К топору зовите Русь».¹⁵

Відкривши збіг образів «сокири», «топора» у Шевченка і Чернишевського, советські «дослідники» тріумфували: ось він, доказ ідейної залежності Шевченка від Чернишевського. Це, з дозволу сказати, відкриття зробили советські критики ще в 30-х роках, але вони це з неугавним захопленням повторювали в 50-х рр. Таким чином виявляється, що захоплені фальсифікатори протягом десятків років спускали з уваги один «дрібний» факт: звернення Чернишевського до Герцена надрукованого майже на рік пізніше від дати написання Шевченкової поезії «Я не нездужаю нівроку».

Щоб роздмухати уяву про Шевченкові зв'язки з росіянами, Шабліовський твердить, не перевіривши джерел, що на похороні Шевченка був присутній Тургенев,¹⁶ тоді як Тургенев у 1861 жив у Парижі і до Росії не навідувався. Організування панаходи по Шевченкові в Москві приписує він Сергію Тимофійовичу Аксакову,¹⁷ тоді як відомо, що Аксаков помер 30 квітня 1859 року.

Завдання фальсифікаторів полягає в тому, щоб якнайбільше роздмухати російські зв'язки Шевченка ізвести відомості про його зв'язки з українською інтелігенцією його часу до мінімуму. Кожний навіть випадковий контакт з тим чи іншим росіянином підкresлюється, як щось особливе і значне, за цим ідуть постійні пошуки. Українські імена називаються остільки, оскільки їх не можна обминути. Українців більше згадується тоді, коли вони служать посередниками для знайомства поета з росіянами. Вивчення характеру взаємин Шевченка з тим чи іншим українським діячем не вважається за актуальне. Це ж зовсім не випадково, що з цієї галузі шевченкознавства за багато років написано чи не дві лише праці, варти уваги: «Т. Г. Шевченко і Мик. Андр. Маркевич» пера Гайдая¹⁸ та доповідь Кузьміної «Шевченко і Андрушкій».¹⁹

Хоч остання праця й досить примітивна під оглядом аналітичним, все таки в ній подано цікаві дотепер невідомі, заховані

¹⁵ «Колокол», 1860, л. 64.

¹⁶ Є. Шабліовський. Шевченко і російська революційна демократія. К., 1958, стор. 216.

¹⁷ Там же, стор. 220.

¹⁸ Радянське Літературознавство, 1960, ч. 3.

¹⁹ Збірник праць П'ятої наукової шевченківської конференції, К. 1957.

в архівах, писання Андрузького, на підставі яких бачимо, що цей студент, учасник Кирило-методіївського братства, заступав Шевченкові соціальні й національно-революційні позиції. Зовсім слабенькі під оглядом мистецтва, вірші Андрузького все таки цілком послідовно відображають Шевченкову революційність:

Дивіться, Вкраїна сміється,
Аж ворогу сміх той нудить.
Стривайте! Вам так не минеться,
Той сміх орлів лихих розбудить!
Не будем ходити на могили,
Не будуть глумити наших милич,
Тоді на могилах, геть, геть край дороги
Заплачутъ вороги!

Згадана праця Гайдая про відносини між Шевченком і Миколою Андрійовичем Маркевичем ані під оглядом дослідчим, ані з погляду притягнених матеріалів не вносить майже нічого нового. Колись цієї теми торкалися і Мих. Марковський, і П. І. Зайцев, і зовсім побіжно Єфремов, Дорошкевич, Навроцький, і все таки ця преважлива тема залишалася не на світленою. Маркевич — надхненний етнограф, знавець західноєвропейської літератури і її перекладач, автор книжки поезій «Українські мелодії», культурний музика, що записував, обробляв і друкував народні пісні з нотами, власник багатьох скринь з історичними документами часів Гетьманщини і темпераментний автор п'ятитомної «Історії Малоросії», людина, що жила духом Полуботка, а водночас близький друг декабриста Кюхельбекера, добрий знайомий Пушкіна — яка ж це цікава й кольоритна постать! Шевченко товаришував із Маркевичем, і Маркевич — ця ходяча енциклопедія українського духу — безперечно, мав великий вплив на Шевченка. Щоб дослідити цей вплив, треба заходитися коло багатьох архівних матеріалів, що залишилися після Маркевича. І нам здається, що Гайдай за своїми даними, як науковець, міг би це завдання подолати. Та ба! Поглиблene вивчення зв'язків Шевченка з українськими діячами є в ССР небажане. Тим більше це стосується Маркевича, бож і самий Белінський сто років тому заплямував цього українського патріота, знайшовши у нього вже гріх сепаратистичних тенденцій.

Небажаною є і правда про відносини між Шевченком та Кулішем. У хронікальній книзі Д. Косарика «Життя і діяльність Шевченка», яка мала б день за днем показати життєвий шлях нашого поета, ви знайдете дати народження Добролюбова і Чернишевського, відомості про книгу поезій Кольцова, але вам не

вдається довідатися, коли познайомилися Шевченко і Куліш, які інтереси їх в'язали, про що вони говорили. У I—II «Збірнику Шевченківських Конференцій» на стор. 244 згадано ім'я Куліша п'ять разів і кожного разу з епітетом «націоналіст». А старий досвідчений шевченкознавець Іеремія Айзеншток поставив собі завдання підважити дотеперішні здобутки шевченкознавства в ділянці насвітлення відносин між Шевченком і Кулішем.²⁰

Загальновідомою річчю є, що в пізнішій порі свого життя Куліш став на становищі антиподома до Шевченка. Він його заперечував і таврував. Так було в часах занепаду і присмерку, коли Куліш розгубився серед суперечностей і заблукався на бездоріжжі трагічної російської дійсності кінця XIX століття. Але в останніх роках життя Шевченка Куліш залишився Шевченкові вірним другом, дорадником і помічником, іноді дещо аподиктичним, а все таки другом. І Шевченко, знаючи недоліки вдачі свого товариша, все таки високо цінив його і багато разів писаним словом висловлював свою любов та духову близькість до Куліша. А коли Шевченко вмер, то Куліш багато зусиль приклав, щоб популяризувати Шевченка серед українського народу. Все це вже давно встановило наукове шевченкознавство. Але Іеремія Айзеншток добре знає, що непохитні факти духового зв'язку між Шевченком і Кулішем не до вподоби в Москві. І от Айзеншток іде на свідому фальсифікацію. Він сам вказує, з якої основної позиції він виходить: раз, мовляв, доведено, що Шевченко був в одному таборі з Чернишевським, то, значить, не міг він бути в одному таборі з «націоналістом» Кулішем. Але якими фактами уgruntовувати «повний розрив» між двома українськими світилами? Фактів немає, тому їх треба вигадати. І на службу вигадуванню ставить Айзеншток свою блискучу, справді знамениту шевченкознавчу ерудицію. Він розшукує в російській газеті «Северная Пчела» з 23-го лютого 1861 року різко негативну рецензію на друге видання Кулішевої «Граматики». Під рецензією стоїть підпис: Гогоржанин С....». Так оцю то озлоблену рецензію на Кулішів буквар приписує Айзеншток Шевченкові і з цього робить висновок, що в останні дні життя Шевченка між ним і Кулішем стався остаточний розрив, виросла духовна прірва. На думку Айзенштока, згадана рецензія поруч віршу «Чи не покинуть нам, небого» є останніми писаннями Шевченка перед смертю.

Рядовий читач навряд чи стане сумніватися в правильності твердження Айзенштока. Рядовому читачеві промовлятиме той аргумент, що в стилі рецензії є наявні характеристичні Шевчен-

²⁰ І. Я. Айзеншток. Із розшуків про Шевченка. Збірник Праць П'ятої Наукової Шевченківської конференції. Київ, 1957.

кові вирази, найхарактеристичнішим є вислів: «сузdal'ско-византийское изображение». Однаке, фаховий шевченкознавець знайде цілком достатню кількість підстав, щоб відкинути вигадку Айзенштока.

У гонитві за пошуками зв'язків Шевченка із російським світом советські шевченкознавці віднайшли чимало незнаних або забутих фактів. Цими фактами ніяк не можна довести, що Шевченко прагнув до ідейного зближення з російськими колами та злиття з російськими революційними демократами в одному таборі. Зате советським дослідникам вдалося зібрати чимало матеріялу, який показує, що різні російські кола, від крайніх правих до крайніх лівих, намагалися затягнути Шевченка до себе. З разючою ясністю бачимо ми тепер, як росіяни різного маштабу, іноді й пігмеї, хапалися за поли поетового одягу, як вабили до себе, як говорили в імені самого поета, очевидно, не питуючися на це у нього дозволу. Вже за життя Шевченка у відношенні до його особи практикували вони методи провокацій, намагаючися посварити його з українськими друзями.

Саме приклад такого поступовання бачимо з боку «Северной Пчелы». В літературних колах стиль Шевченкової прози був знаний, багато людей ще за життя Шевченка читали його «Журнал», і вправний журналіст міг легко змастачити рецензію в такому стилі, щоб вона викликала підозріння, ніби її написав Шевченко. Хто це міг зробити — це зараз важко сказати з певністю. Міг це бути, наприклад, проф. Ламанський, спритний україножер і людина наскрізь неморальна. Це тільки він один зазначив у 1867 році в листі до Івана Аксакова, що він чув про належність рецензії перові Шевченка. Ні перед цим, ні після цього ніхто ніколи не засвідчив цього, і Айзенштокові довелося для відкриття нового Шевченкового твору послатися на україножера Ламанського.

Це є виключене, щоб Шевченко за кілька днів до своєї смерти, серед страждань, яких йому завдала хвороба, міг фізично взятися до писання рецензії. Шевченко до останньої хвилини надіявся і хотів жити, але й передчував наближення фатальної розв'язки і в поезії «Чи не покинуть нам, небого» зі стойчною примиренністю і мудро-лагідним спокоєм готовий був прийняти смерть. Чи це ж отак перед лицем смерти були відповідні обставини, щоб робити порахунки з Кулішем, з яким поет був зв'язаний на протязі багатьох літ?

І чи це в стилі Шевченка — завдавати ударів, ховаючися під псевдонімом? І як він міг стати співробітником «Северной Пчелы», газети, що вже понад сорок років посідала скрайню реакційну, російсько-націоналістичну позицію, в газеті, яка пробувала через

свого дописувача Толбіна зробити з Шевченка російського патріота, проти чого гаряче зареагував поет своїм спростуванням, яке так і не побачило світу.²¹

Шевченко належав до редакції «Основи», в співредагуванні першого числа цього ж журналу він ще брав участь. А саме в цьому числі з'явилася позитивна рецензія на друге видання Кулішевої «Граматики». І чи це можливе, щоб Шевченко одною рукою випускав у світ позитивний відгук про «Граматику», а другою писав злобну статтю проти тої самої книжки?

І, нарешті, в рецензії «Северной Пчелы» в негативному пляні згадується про перше видання «Граматики», тоді як відома Шевченкова наскрізь позитивна оцінка першого видання.

Легенда про «новий твір» Шевченка є по суті наклепом на поета, намаганням штучно відмежувати його від Куліша. Тим більше радісно, коли навіть у важких обставинах советської дійсності знаходяться сміливці, які починають відтворювати дійсний характер відносин між Кулішем і Шевченком. Так, наприклад, один із дослідників зазначає, що Шевченко в своєму останньому редагуванні «Наймички» взяв під увагу деякі поправки Куліша, яко цінні. Інший вчений наводить джерело за джерелом, де Куліш давав високу оцінку Шевченкової музи, де Пантелеїмон Олелькович засвідчував свою боротьбу за проламання цензурних перешкод над Шевченковим словом. Це все не нове. Але слава Богу, що сьогодні в советських умовах ще знаходяться мужні люди, які наважуються говорити стару безперечну правду.

Шевченка намагаються перетворити в російського патріота. Тому що фактів на доказ цього немає, фальсифікатори вживають методи натяків. От приміром, намалював Шевченко для заробітку ілюстрації до книги Н. Полевого про російського полководця Суворова. Кирилюк говорить про це у своїй книзі «Т. Г. Шевченко» так, щоб лишити у читача враження, наче наш поет ставився до Суворова з любов'ю.²²

А скільки зусиль прикладається, щоб довести, нібито Шевченко був прихильником так званого «акту воз'єднання»! Коло цього дбайливо ходить і Кирилюк у цойно згаданій книзі. Ось як він розкриває ідейний зміст Шевченкового офорту «Дари українському народові і Хмельницькому в Чигирині»: «На малюнку зображені палати Богдана Хмельницького. В центрі композиції — дари від послів трьох держав. Найбагатші дари турецького сул-

²¹ Про це див.: П. Зайцев. Життя Т. Шевченка, 1955, стор. 364; Ф. Прийма. Шевченко и поэты, «Искры», «Збірник праць 7-ї наукової шевченківської конференції», К. 1959, стор. 158.

²² Є. Кирилюк. Т. Г. Шевченко. К., 1959.

тана. Фарб на офорті нема, але за описом самого Шевченка — це розкішний дулейман, булава і шабля. Більш скромні дари двох інших послів. У цих красномовних деталях є глибший зміст. По-перше, багаті дари контрастують із скромною обстановкою палат Богдана Хмельницького, які мало чим відрізняються від обстановки хати заможнього козака. Подруге, не зважаючи на багаті дари, у турка сподівань на успіх посольства мало. Про це свідчить його похмурий, насуплений вигляд. Турецький посол стоїть праворуч. Від нетерпіння турок встав. Ще далі сидить польський посол, на дві третини затемнений постаттю турка. Після воєнних подій 1648—1649 рр. він не має надій на успіх посольства. Ліворуч від дарів, найближче до внутрішніх покоїв гетьмана, весь освітлений сонцем з другої палати, сидить у високому кріслі сивий боярин. Він сидить спокійно і упевнено. Коли не зараз, то пізніше, але успіх його місії забезпечений. Два братні східно-слов'янські народи, близькі походженням, історичною долею, звичаями, релігією, повинні поєднатися... Таким чином, — продовжує далі Кирилюк, — сама ідея й художнє розв'язання в офорті дуже показові. Шевченко брав для первого офорту на історичну тему один із найважливіших, поворотних пунктів у вітчизняній історії — ввоз'єднання навіки України з Росією».

Процитовані слова являють разюче фальшування ідейно-мистецького задуму Шевченка в названому офорті. Ідея могутньої волі й сили українського народу світить Шевченкові, коли він вибирає для свого мистецького зображення історичний момент, в якому Хмельницький чув себе впевнено і вірив, що дужою рукою здійснить свої державні аспірації. Легко помітити, що на офорті всі три посли зажурені. Весь освітлений сонцем не лише боярин, ще більше освітлені турецькі дари, і вони в центрі всієї картини. Чи не означає це, що наймогутніша тогочасна держава визнала незалежність України? Поляк, дійсно, на заднім пляні, він зрезигновано задуманий, цим немов би підкреслено, що Польща своє вже втратила. Турок виразно схвилюваний. Його напружені очі свідчать про внутрішнє страждання. Імовірно, що турецькому вельможі не легко іти на поклон до нового владики, який ще так недавно був малою непомітною людиною, як нелегко й визнавати маєтат нової, мов чудом народженої, держави.

У московського боярина вродливе шляхетне обличчя, а на ньому зосереджена застанова. Очі опущені додолу, і ні сліду певності. Нова держава на південних границях Московії з вільними хлопами, і нові турботи для царя, у якого всі є лише рабами. Може цим і журииться боярин? Він вгруз у високе крісло і мішкувато сидить у ньому, а висока спинка крісла підноситься над

ним. Це крісло пасувало б і для королівської палати Людовіка XIV. І не простота «заможньої козацької хати» впадає в очі, а глибінь перспективи палацу. Військову варту, видко, що не вимуштувано, але її вже поставлено коло входу, як при дворі кожного короля. Широкий, оздоблений візерунками вхід у почекальню, а в самій почекальні монументальна простота стилю во-лодаря-здобувця: дві великі картини в рамках, свіча в оздобленому канделябрі звисає зі стелі, понад стіною довга канапа для тих, що чекатимуть на ласку побачити ясновельможного. На цьому маєстатичному фоні посли, що, безперечно, відчувають «силу і волю» українського народу. Це і є ідея офорту, вона говорить промовисто сама за себе з мистецького образу. Але це тоді, коли ви уважно й неупереджено розглянете офорт. Небезпека трактовки Кирилюка в тому, що вона нав'язується згори авторитетним шевченкознавцем, і коли ви перестанете вірити безпосередності вашого власного враження, тоді у вашій свідомості залишиться щось від Кирилюкової трактовки, а значить і образ самого Шевченка у вашій уяві набере фальшивих контурів.

У п'ятому числі журналу «Радянське Літературознавство» за 1960 рік надруковано статтю Рожила «Епітет у поезії Шевченка». Можна було б сподіватися, що тут говоритиметься про академічні речі академічною мовою. Сталося, однак, інакше. Рожило спиняється над Шевченковим епітетом «святий» і цитує: «Кругом святого Чигирина». Далі йдуть його коментари: «Чигирин святий тому, що пов'язаний з пам'яттою великого гетьмана, який навіки з'єднав два рідних народи». Це фальсифікація досить груба. Може й добре, що такі фальсифікації з'являються, бо вони, кінець-кінцем, у советського читача мусять викликати огиду і будитимуть критичніше ставлення до теперішніх шевченкознавчих писань.

Як відомо, коли Шевченко був членом Археографічної Комісії, він відвідав Переяслав і зробив опис старовинних будов та історичних цінностей цього колись славного полкового центру Гетьманщини. Шевченка вразила мізерія руїн, він уважно описує рештки старовини, звертає особливу увагу на сліди культурницької діяльності Мазепи і кілька разів називає руйнування національно-мистецьких українських скарбів з боку москалів та «батьків отечества чужого» варварством.²³ До цього гармонізує і Шевченків малюнок: убога вулиця, посередині баюра грязюки, в баюрі свиня, а далі обриси занедбаної церкви святої Покрови, історичної пам'ятки XVIII ст. Не треба до цього ніяких пояснень, щоб зрозуміти, яке обурення викликали у Шевченка ці сумні наслідки московського панування у Переяславі. Але звернімося

²³ Т. Шевченко. Твори. В-во М. Денисюка, Чікаго, 1959, т. V, с. 155—158.

до календаризованої біографії поета у Косарика. Під відповідною датою ми там знайдемо таку красномовну нотатку: «Переяслав. Шевченко описує для Київської Археографічної Комісії історичні пам'ятники Переяслава і змальовує їх, зокрема Успенський Собор, як місце Переяславської присяги 1654 року на вірність одності з Росією».²⁴ Поперше, тут грубо зфальшовано самий факт. Шевченко не змальовував церкви Успіння Пресвятої Богородиці з тої простої причини, що вона згоріла ще за часів Гетьманщини. На її місці за часів Шевченка стояла вже нова церква з дев'ятьма банями у візантійському стилі, який Шевченко так ненавидів. Зовнішня сторона церкви виглядала потворно. «Дивитися на неї не можна, не те що малювати» — записав Шевченко.²⁵ І от у світлі цих даних нотатка Косарика виглядає на фальсифікацію, націлену на те, щоб викликати у читача враження, ніби Шевченко захоплювався сумнозвісною подією 1654 року. Тут дано лише натяк. Прямо не сказано, що Шевченко був прихильником возз'єднання. Але у читача може виникнути таке припущення, коли він на кожному кроці подібні натяки зустрічає, а ще коли урахувати, що Шевченкові антимосковські поезії вилучено з вибраних творів Шевченка і тепер вони доступні на Україні не кожному. Зрештою, і ці твори визнають найгрунтовнішого советсько-російського перетрактування. Цю роботу доручено академікові Білецькому, і він виконав її. Він заявив, що «Великий Льох» Шевченка спотворили українські націоналісти, і що цей твір треба розуміти в клясовому, а не в національному аспекті.

Там де існує стала засада фальсифікації, там убивається в корені нахил до наукової сумлінності. Цим можна пояснити, що советські шевченкознавці мають великі занедбання і в тих ділянках, де вони могли б мати осяги. Академічні видання творів Шевченка, 5 томів, видані в р.р. 1949—53, мають багато хиб текстологічного характеру. А вже справжнім скандалом для Інституту Літератури ім. Шевченка є те, що навіть в академічному виданні творів нашого поета не вміщено твору «Якби то ти, Богдане п'янний», принадлежність якого Шевченкові ні в кого не може викликати сумніву. Не було сумніву і у редакторів видання — академіків. Вони просто-напросто зцензурували Шевченка і тим на віківічні покрили свої імена ганебною славою душителів слова величного поета України.

²⁴ Д. Косарик. Життя і діяльність Т. Шевченка. К., 1955, стор. 73.

²⁵ Т. Шевченко. Твори. В-во Денисюка. Чікаго. 1959, стор. 155.

ДО ПРОБЛЕМИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ВИВЧЕННЯ
ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛІТЕРАТУР
(ПЕРІОД 19 СТ.)*

Порівняльне літературознавство має за собою велику традицію, в одних випадках його початок пов'язують з ім'ям Гердера, в інших з іменем Шлегеля. На наш час назбиралася величезна кількість праць з галузі компаративістики. Багато що з того вражає нас ерудицією дослідників, обсягом вкладеного труду, дбайливістю у збиранні відповідного матеріалу. І хоч дослідів, присвячених кристалізуванню методології з цього обширу знання також досить багато, однак вони й досі не вносять вирізності в основні методологічні проблеми. Скільки розбіжностей є в основних методологічних питаннях, промовисто показує У. Вайштайн у своїй книзі «Впровадження в порівняльне літературознавство» (1968, німецькою мовою).

Об'екти вивчення літературної компаративістики надто різноманітні та їх, відай, можна було б в основному з'єднати в три групи: 1) вивчення впливу того чи іншого класика в світовій літературі; 2) студіювання трансформацій фольклорних й узагалі літературних мотивів, віршових метрів, тропів і т. ін. і, нарешті, стилів; 3) порівняльне вивчення історії національних літератур. Методологічно ці групи мають точки взаємодотикання та схрещування, але все таки методи вивчення в кожній групі специфічні.

Мене цікавить тепер третя група, порівняльна історія національних літератур. І якщо ми звернемося до цієї галузі, то відразу таки спіткаємо труднощі в сенсі визначення завдань такої історії літератури. У всім нам відомій книзі Веллека і Варрена

* Доповідь, читана на науковій сесії, присвяченій ювілеєві Манітобського Університету, у червні 1970, у Вінніпегу.

«Теорія літератури» ми натрапляємо на такий постулат: «Вивчення порівняльної літератури... вимагає поширення перспектив; розуміється, не легко осягального подолання льокальних і провінціяльних почуттів. Та прецінь існує тільки одна література, так само, як існує тільки одне мистецтво і тільки одне людство» (Wellek-Warren: Theorie der Literatur. Berlin 1963, S. 43).

На тему світової літератури неодноразово із захопленням говорив уже великий Гете, особливо за останніх років свого життя, але в цих висловлюваннях, може й несвідомо, просочувався німецький месіяністичний настрій. Месіянізм ще легше помітити у Шіллера, коли він надхненно стримить до світової літератури. Цим потягам не можна відмовити у чистоті намірів і величності думок, але тут вже наявна й певна частка шляхетної романтичної наївності. Почуття біологічної однорідності людей усіх рас і всіх націй породжує інстинкт біологічного взаєморозуміння і взаємовідчуття. Із цього джерела виростають почуття й думки про вселюдську солідарність. Однаке це не виключає сталого розвитку й ускладнення національно-духових розгалужень людства.

Космополіт, навіть якщо він не ховає за цією наставою імперіалістичної пожадливості, бачить духовим зором у майбутньому вселюдську єдність. Відповідно до цієї ідеологічної настанови вивчення подібностей, тотожностей в галузі літературних явищ вважатиме він дуже важливим, а зосередження уваги на національній своєрідності цього спільногоЗавжди в нього потрапить у підозру, як, мовляв, вияв льокальних і провінціяльних почувань, як це ми бачимо у Рене Веллека.

Наука порівняльної історії літератури дасть найбагатші плоди в тому випадку, коли вчений не творить гіпотез про те, що станеться в майбутньому розвитку людства, а встановлюватиме загальні закономірності на основі зіставлення широкого матеріалу з минулого різних літератур, якщо спиниться наслідком докладної аналізи на виясненні ліній літературного розвитку. Мені здається, що деякий недолік статті Грушевського під назвою «Історія слов'янських літератур — фікція чи науковий постулат» (Sveslavenski Zbornik, Zagreb, 1930) полягає в тому, що він її підпорядкував своєму припущення про якесь більш чи менш ідеальне співжиття усіх слов'янських народів у майбутньому. Від епохи праісторичної спільнотності слов'ян (яку Грушевський глибоко дослідив і знання якої близькуче відбилося в його історії української літератури стародавніх часів, у 1-му томі, приділеному українському фольклорові з паралелями із галузей фольклорних багатств інших слов'янських народів) Грушевський пере-

ступив через багато століть у майбутнє, що в ньому, за його припущенням, не буде суперечностей і антагонізмів.

Я додержуюся того принципу, що всякі припущення про майбутнє для літературознавця зайві, вони лишаються поза ареною його досліду й можуть йому тільки шкодити. У глибокій минувшині слов'янство було чимось цілісним, але зруйнування цієї цілості почалося набагато раніше, як тисяча років тому, розмежування й духове віддалювання було сталою і часто незалежною від волі людей тенденцією, хоч назавжди залишилися лінії зв'язків, визначувані спільністю походження.

Ці спільності, особливо за останні півтораста років всіляко роздмухувалися різними ідеологічними пансловістськими концепціями, але це не могло змінити того об'єктивного факту, що майже всі слов'янські народи у нинішніх часах мають у своїй духовій фізіономії більше відмінностей, аніж спільноти. Спільність ховається в тіні конкретного розвиткового процесу життя народів і, всупереч нівелляційним зусиллям і прагненням владущих, разу-раз, на досаду їм показує себе несподівано й суворенно. Розмови про оту спільність, про якусь константу, є справою трудною, що веде дотепер лише до суб'єктивної довільноти концепцій про... слов'янську душу. Великою невдачею Ф. Вольмана я вважаю його статтю «Vom Geiste des literarischen Schaffens bei den Slaven» (Slavische Rundschau, 1932, IV). Чого варте лише його твердження про нездатність слов'ян до організування державного життя! Його міркування ґрунтуються на психосоціологічних і літературно-історичних спостереженнях над деякими літературними явищами, а претендують на універсальність узагальнень — річ зовсім недопущена для дослідника. Хоч би й як захоплювала нас перспектива широкого охоплення літературних явищ слов'янського світу, хоч би й як спокушало нас завдання синтези, зведеного до коротких ясних формул, доводиться з особливою гостротою підкреслити передчасність її. Що це справді так, показують тільки но частково вдалі спроби навіть видатних ерудитів у ділянці славістики, як от, наприклад, Романа Якобсона. Його міркування про спільнотність слов'янської свідомості позначені деякими перевільшеннями. Ця спільнотність, як на мене, ніколи не була передусім висловом спільнотності духового розвитку, а звичайно обумовлювалася накидуваними політичними моментами. Ми не маємо ніяких особливо намацальних доказів тривалої спільнотності слов'янської свідомості між чехами й болгарами, між росіянами і українцями. Взаємні жорстокості в російсько-українських війнах другої половини XVII ст. не свідчать про спільнотність слов'янської свідомості, яка, на думку советських істориків, була переду-

мовою Переяславського договору 1654 р., також і симптоми народної протидії великорусів українським культурним впливам у Москві в 17 ст. підтверджують наш погляд. Український фольклор містить в собі багато народніх пісень і прислів'їв, в яких росіянами представлено різко негативними рисами. Дошкульні сатири проти росіян, створені Степаном Руданським, були лише відображенням народного світогляду. Костомаров і Нечуй-Левицький, теоретично усвідомлюючи ріжницю російського й українського національних типів, лише продовжували тенденції, зкладені в народній свідомості. Панславізм чехів, болгарів, сербів, словаків завжди спирається на мрію про могутній російський народ і російську державу, при чому й одне і друге уявляється в ідеалізованому світлі. Реальний російський народ залишився неприступний для західних і південних слов'ян, вони з російським народом зіткнулися близько в останніх десятиліттях, і це зіткнення зруйнувало традиції «спільнотності слов'янської свідомості» досить ґрунтовно.

Спільнотність слов'янських фольклорних традицій, висунута Якобсоном, як фактор, що визначає можливість порівняльного літературознавства, історично виявляється час-від-часу, і на цій основі не можна будувати порівняльної історії літератури. Про це писав Чижевський у своїй книзі «Aus zwei Welten» (1956), і мені доводиться лише приєднатися до його думки.

Мені здається, що ми, як компаративісти, перебуваємо на початку нашого шляху, ми пасемо задніх у наших дослідах, якщо зіставляти нас із романістами, германістами, англістами. Перед нами багато чорнової роботи, багато ще не досліджених вужчих комплексів проблематики. Візьмімо хоч би для прикладу питання про байронізм у слов'янських літературах. Усяка спроба дати порівняльну характеристику слов'янського романтизму засуджена на невдачу доти, доки ми не зрозуміли своєрідності впливів Байрона в усіх тих слов'янських літературах, у яких він помітно виявляється. Дуже цінна книга Жирмунського «Байрон і Пушкін» (1924) все таки показує, що оскільки автор не урахував характер байронізму в різних слов'янських країнах, він не зміг відтінити й деяких важливих властивостей російського байронізму. Мені здається, це можна побачити з моєї статті «Byrons Einfluß auf die russische, ukrainische und polnische Literatur» (Prof. J. Bojko-Blochyn. Gegen den Strom. Heidelberg 1979).

У пам'яті декого з нас іще не так то й давне твердження В. Ледницького про те, що постання порівняльної історії слов'янських літератур є неможливе (*Le Monde Slave*, 1926) і повторення того ж погляду у Брюкнера (*Slav. Rundschau*, 1932). 1935 р. на сторінках «Germanoslavica» до їхніх поглядів долучився Конрад Бітнер.

Мені здається, що їхнє заперечення можливості порівняльної історії слов'янських літератур пояснюється передусім остріхом перед надмірною інтеграцією в літературознавстві, методологічною неокресленістю компаратистики, яка може бути схильна затирати своєрідність літератур. Не вважаючи на те, що їхні погляди натрапили на виправдану відсіч у середовищі славістів, все таки причини, що викликали погляди скептиків, існують і далі.

Теперішній підхід до завдань славістики в царині літератури потребує перегляду. Перш за все, на підставі наших знань про різні слов'янські народи, ми повинні були б визволитися від спокуси модернізування ідеї слов'янофільства, ідеї якоїсі невловимої містичної єдності слов'янських народів і твердо стати на ту точку зору, що з часів остаточного історичного оформлення слов'янських народностей слов'янський світ становить собою систему народів, внутрішньо окреслених світосприйняття і світоглядів, які перебувають у стані взаємодії, а тому можуть і сприйматися як певна система. Під терміном «взаємодія» ми маємо на увазі не тільки впливи і взаємопливи, але і взаємовідштовхування.

У вивченні впливів і взаємоплившів ми маємо відмовитися від спрощувального погляду, популярного в советській науці, який вбачає істотність впливу в тому, що він служить середником зближення націй. Безумовно, у процесі впливів може наступати зближення, та однак не завсігди: впливи, які призводять до пасивного сприймання чужих вартостей, може свідчити або про духову втому народу або про підпорядкованість тому народові, який впливає. Останнє є виявом замаскованого (або й одвертого) насильства. Природно ж вплив буває творчим, і у визначенні його я долучаюся до Грушевського, який казав, що запозичення не є свідченням пасивності, але піднесеної активності. Культура не сприймає впливів пасивно, вона вбирає її, бере те, до чого в неї є вже пристосований ґрунт і потреба й самотужки перепрощовує, даючи нову синтезу свого попереднього досягнення з новосприйнятими мотивами, формами, ідеями і т. д. (Sveslavenski Zbornik, Zagreb, 1930).

Продовжуючи розвивати думки Грушевського, можна було б сказати, що впливи у багатьох випадках ведуть до поглиблення національних своєрідностей. Оскільки впливи на слов'янські народи не обмежуються рамками слов'янського світу, а завжди є ширшої натури, то все це разом зміцнює національну фізіономію кожного слов'янського народу. Так, наприклад, зацікавлення ідеями Вікліфа було в Чехії стимулом для розвитку гуситизму, оригінального і значного явища в чеській історії, а грецький вплив у Москві за часів падіння Візантії сприяв розвиткові московського

православного месіянізму та ідеї самодержавності, поклав відбиток візантинізму не тільки на московське іконописання, але й на літературну творчість московських духовних книжників, при чому ґрунтовно зформувалася національна особливість москвина на цілі століття.

У пошукуваннях спільногоміж слов'янськими літературами, ми, славісти, звичайно забуваємо про взаємовідштовхування як творчий конструктивний процес. Так, наприклад, експансія польських католицьких кіл та унійні заходи кінця XVI століття на Україні стали могутніми імпульсами для пожвавлення української православної культурної і літературної діяльності, посилили вивчення латинської і грецької мов, а це надало літературному розвиткові XVII століття на Україні значної глибини. Українські впливи на культуру й літературу Московського царства в другій половині XVII віку цілком очевидні. Такі російські вчені, як А. Пипін, П. Морозов, І. Шляпкін, А. Архангельський та інші присвятили цьому питанню багато сторінок. Без усякого сумніву, ці впливи були різноманітні й опановували різні сфери культурного життя, просякали навіть у царину літературної вимови (український приголосний *г*, замість московсько-народнього *г̄*). Все це викликало відсіч серед тодішнього суспільства московського. Але саме процес відштовхування російської літератури від української у XVIII-му столітті залишився невивчений, а тим часом він збагатив би наше розуміння літературних явищ країни, яка із Московії перетворилася в Росію.

Яким же вимогам має відповідати на рівні нинішніх потреб написана книга, що їй назва «Порівняльна історія слов'янських літератур»?

Очевидячки, старанно і з певною ерудицією написані томи Яна Махала «Slovanské literatury» є вже перейденим етапом в нашому літературознавстві. Чеський автор не дає нам найменшої уяви про те, як, наприклад, Шекспір або Й. Шевченко впливали на літературу різних слов'янських народів. І ми вже ніколи не повернемося до синхронічного, майже механічного співставлення літератур і епох, без вивчення внутрішніх зв'язків, що пронизують ці літератури. Але мені здається, що й етап вивчення переважно літературних спільностей у компаративістиці добігає кінця. Суцільної слов'янської літератури, що обіймала б собою все слов'янство, не існує, і з цим вирішальним фактом мусить рахуватися методологія. Своєрідності, як бігун до спільностей, мають послідовно бути об'єктом наших дослідів. Тільки в такому разі ми скопимо живчик дійсного розвитку слов'янських літератур. Людському духові є властиве спостерігати себе в універ-

сальних стремліннях, у відшукуванні спільних джерел, але так само й у розкритті процесів невпинного творення оригінальності.

І вивчення отієї національної оригінальності літератур може бути особливо плодочим в широкій перспективі компаративистики.

Труднощі досліду, що їх досі ніякою мірою літературознавці не подолали, сигналізуються тим, що ще не знайдено вдалої композиційної структури для порівняльної історії слов'янських літератур, такої композиції, яка стало забезпечувала б порівняльний аспект, а рівночасно давала б змогу бачити кожну літературу в її національному розвиткові.

Коротку, але цікаву, подекуди близьку «Vergleichende Geschichte der slavischen Literaturen» Чижевського (1968), в якій відхідним моментом є інтегроване вивчення стилів слов'янської літератури, не можна, звичайно, порівнювати з застарілими двома томиками «Slavische Literaturgeschichte» Карасека (1906 р.). Однак, Чижевського читавши, увага наша звертається до застарілого Каасека, до його жвавої форми викладу, що нею він зображує індивідуальні шляхи слов'янських літератур, ряд явищ у розвитку отих окремих літератур, які у нього зіставлені з явищами західньоєвропейського літературного життя.

І я думаю, що не один я уявляю собі «модель» історії слов'янських літератур, як щось таке, що стоїть між Каасеком і Чижевським.

Останніми часами увійшло в моду передруковувати російських формалістів. Ми раз-у-раз спиняємося на їхньому досвіді, намагаємося поглибити їхні методи аналізи. І коли ми обмірковуємо, як збудувати історію слов'янських літератур, то наша увага концентрується передусім на специфіці художніх творів, на мові, композиційних особливостях кожного визначнішого твору, на своєрідностях змальовання образів тощо. Звідси наша увага переважається на стиль, як об'єднувальний принцип, і в чергуванні стилів відчуваємо ми процес літературного розвитку. Цей літературний поступ ми хочемо бачити на тлі розвитку інших мистецтв, ми прагнемо вчутися в естетичні концепції, що пов'язують літературу з різними родами мистецтва із рухом суспільної думки. І все це не в конгломераті, а у співставленні національних ліній розвою.

Такої історії літератури ще не написано, але вона є мрією літературознавців, якщо не всіх, то, принаймні, значної частини їх.

Шлях до створення такої капітальної праці важкий і не устелений трояндами. Ми перебуваємо щойно на початку цього шляху до заповітної цілі. І тут постає питання: з чого починати. Мені здається, до споруди величньої будови історії слов'янських літератур треба братися індуктивно, поділити вивчення літератур слов'янського світу за окремими слов'янськими групами, а до того, може, й епохами. Цю вимогу диктує складність нашого завдання. Серед наших сучасних славістів я не можу назвати жодного генія, про якого можна було б сказати, що він всебічно й однаково глибоко знає літературні факти всіх слов'янських народів усіх епох. Тому натепер слід перейти до вивчення кількох слов'янських національно-літературних комплексів. Праця, що скомбінує цілість розвитку слов'янських літератур, буде можлива аж тоді, коли назираються часткові констатациї. Поділ літератур має тяжіти до усталених у славістиці трьох мовних розгалужень: східної, західної та південної, та, однак, відхилення від цієї класифікації доцільні. Хоча польська література має вивчатися в комплексі західно-слов'янських літератур, однак, без урахування істотних зв'язків Польщі з Україною, Білоруссю й Росією не є можлива так порівняльна історія східно-слов'янської вітки, як і зрозуміння багатьох польських літературних явищ виявиться дуже неповним.

Я обстоюю конечність виокремлення східнослов'янських літератур XIX—XX століття в окремий об'єкт вивчення. Доцільність цього не тільки технічна, потреба постає і із тих очевидних викривлень, що їх уже віддавна зазнало наше літературознавство. Не буде ніяким перебільшення твердити, що в нинішній компаративистиці міркування про східнослов'янську літературу зводяться головно до насвітлення російської літератури.

Мені здається, що серед нас немає людей, які не схилялися б перед величищю російської літератури, що висунула таких велетнів слова, як Пушкін, Толстой, Достоєвський. І ми радімо, коли вивчення цих і багатьох інших російських письменників у світовому літературознавстві поступає вперед. Та разом з тим не можна вийти з дива перед сумним явищем, що оце широке насвітлення російського літературного процесу 19—20 століття відсуває в тінь і затуляє українську й білоруську літератури, які мають великі цінності, і не тільки для слов'янського світу. Оце відсунення двох слов'янських літератур в якісь непомітні заkapелки історії європейської культури шкодить і вивченю самого таки російського письменства. В. Сіповський своєю книгою «Україна в російському письменстві» кинув у літературознавство великий жмут матеріалів, імена письменників і творів, що

перейшли в російську літературу з України, переглянув українську тематику в російській літературі перших десятиліть 19-го століття. Але хто з порівняльних літературознавців застановився глибше над цими іменами, піснями, мотивами і збагнув їхне значення для російської літератури?

Гоголь признався, що він сам не знає, яка у нього душа — російська чи українська. Про душевний розкол Гоголя писали Белий, Піксанов, Мандельштам, але значення душевного розколу автора «Мертвих душ» для окреслення стильової своєрідності гоголівського реалізму залишається й досі неясним і залишиться таким доти, доки порівняльне літературознавство не використає широкого українського матеріалу. Хочу надіятися, що моя розвідка на цю тему в ювілейному збірнику в честь проф. Шевельова, нарешті, зрушить мовчанку навколо цієї проблеми. І немає сумніву — вивчення петербурзького кола «Современника» початку 60-х р.р. постало б перед нами в дещо новому світлі, якби ми придивилися до такого білоруського публіциста Кастуся Калиновського, першого білоруського самостійника, який зформувався в своєрідну незламну постать під впливом польських революціонерів і російських революційних демократів.

Та обом занедбаним в компаратистиці літературам належиться не тільки роля прожекторів для освітлення окремих сторін російської літератури. Якщо шановні колеги вибачать мені образність, то я сказав би, що багата оркестра європейських літератур грає не на повну міру своїх можливостей, поки в неї не влучені український і білоруський інструменти.

1904 року Російській Імператорській Академії Наук було доручено розглянути питання доцільності знесення державних обмежень з української мови й літератури. І в офіційній доповіді найавторитетнішого російського наукового закладу було, між іншим, зазначено, що українська література на 50 років обігнала російську своєю демократичною настановою. На жаль, цю цікаву тезу, висунену комісією, до якої належав і великий Шахматов, досі в порівняльному літературознавстві анік не конкретизовано. Відома є й теза Івана Франка про те, що українська література хронологічно раніше, ніж яка інша європейська показала до кладно селянина з його психікою та його щоденним життєвим поступованням. Цікаво звернути увагу й на те, що роман з робітничої революційної боротьби на українському ґрунті постав раніше, аніж в будь-якій іншій європейській літературі; «Борислав сміється» Франка написаний трохи раніше, аніж «Жерміналь» Е. Золя. Але звернімося до білоруської літератури. Хіба сповидна селянська монотонність «Нашай Нівы» не ховає в собі великої

внутрішньої суцільності, подиху селянського здоров'я і чи не вносить ця течія в пересичену модернізмом європейську літературу пахощі незайманої свіжості, що має свою естетичну привабу?

І якщо все це залишається майже невідомим, то вина лежить на славістах, на втраті критерія об'єктивності, на тому, що порівняльне літературознавство зраджує свої етичні передумови тої глибокої толерантності, яку колись проголошував Йоганн Готтфрід Гердер.

Я думаю, що затъмарювання української і білоруської літератур літературою російською іноді пояснюється тим, що ті, які пишуть на теми компаратистики, не досить обізнані на українській і білоруській мовах, не спроможні відчути краси багатьох літературних творів названих народів, а гарні переклади світовими мовами — це ще тільки мрія.

Щоб залатати розязлені проріхи в порівняльній аналізі, літературознавці до речі або й не до речі, поміж іншим згадують імена Шевченка або Янки Купали і на тому вважають свою місію стосовно двох слов'янських народів за закінчену.

Але, крім незнання мов, дає себе відчувати ще й інерція ідеологічного характеру, підсвідомі рештки світогляду імперіялістичної епохи, світогляду, який визначає для України й Білорусі ролю російських провінцій. Не підлягає сумніву, що політичний гніт зіштовхував і зіштовхує український і білоруський народи на становище російських провінцій, та тим більше заслуговує на увагу те, що літератури цих народів в основному виявляли велику оригінальність, Україна на протязі 19-го — 20-го стол., Білорусія з кінця 19-го віку створили перли слова, що для них доведеться в найближчому майбутньому розчистити місце в історії світової літератури. Не передрішуймо, хто як корифей ввійде в пантеон світової літератури, а для кого знайдеться відповідну позицію в порівняльній слов'янській літературі. Але, у всякім разі, порівняльному літературознавству доведеться придивитися і до більших і до скромніших талантів, до таких білоруських письменників як Ф. Багушевіч, Янка Купала, Якуб Колас, М. Багдановіч, Цётка, Алесь Гарун та деякі інші. Реєстр українських прізвищ мав би бути куди ширший, але я не хочу обтяжувати вашої уваги довгим перерахуванням.

Я перебуваю тепер під впливом останньої, здається, спроби створити загальний нарис порівняльної історії слов'янських літератур. Маю на увазі броштури проф. Чижевського у виданні 1968 року, серія Г'юшен. Я загалом високо оцінюю цю спробу створи-

ти синтетичний огляд історії слов'янських літератур. Але мене дивує, як міг Чижевський про білоруського глибоко талановитого, культурного і рафінованого поета та вдумливого критика М. Багдановіча сказати тільки те, що Багдановіч був під сильним впливом О. Блока; поза тим Чижевський не знайшов за потрібне скажати хоча би будь-що про нову білоруську літературу.

Я не розумію також, як можна було промовчати творчість українського плодючого романіста Івана Нечуя-Левицького, а згадавши прізвище М. Коцюбинського, кинути сумнівну фразу про його «романи», говорячи ж про різноякості слов'янофільства у різних народів, не відзначити дуже цікавої специфіки позицій Кирило-методіївського братства.

Відзначені й деякі інші недоліки другої частини нарису Чижевського є для нас сигналом, бо автор — прекрасний знавець східнослов'янських літератур, і недоліки його праці найперше треба скинути на те, що загальна атмосфера в царині славістики незадовільна.

Ми спостерігаємо не тільки ігнорування української й білоруської культур. Перед нашими очима іноді складна проблематика славістики більшою чи меншою мірою відсувається русистикою. При цьому говориться про практичні доцільноті такого підходу; мовою політики сказавши, про конечність зближення з великим російським народом. Мені здається — занадто наголошений практицизм — це справа всіляких курсів російської мови, справді потрібних при підготові працівників для торгівлі з ССРР. Але інші цілі, цілі духового взаємообміну з Росією, зараз обмеженні, їх, з російського боку, підмінено завданням духової інфільтрації в західній світ, і то не тільки засобами прямої політичної пропаганди, але й із допомогою тенденційного використовування російської літератури.

За цих умов додержування певних пропорцій у дослідах слов'янських літератур, приділення значного, але не панівного місця російській літературі в порівняльному літературознавстві, об'єктивне зіставлення ціннощів російської літератури з іншими слов'янськими, а найперше зі східнослов'янськими, дасть дуже практичні, життєво корисні наслідки. Практична життєва користь постане з цього і для російської літератури, бо при цьому поруч близкучих її якостей легше буде спостерегти й її недоліки, що аж ніяк не зайде буде для тих у Росії, які там нині творять російську літературу. І вже, звісно, придається це для розвіяння на Заході солодкової ідеалізації всього того, що прибрало назву «свята Русь».

Порівняльну слов'янську історію літератури, гідну нашої епохи, можна створити тільки в тому разі, якщо наша свідомість заполуменіє глибокою любов'ю до об'єктивної істини і якщо наша свідомість не оглядатиметься на зростання російської фльоти в океанах та на збільшування атомової могутності СССР.

ЕСТЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ТА ЇЇ СТИЛЬОВІ ШУКАННЯ

Фрагмент з монографії: «Л. Українка»

Приступаючи до теми «Естетичні погляди Лесі Українки та її стильові шукання», маємо насамперед відповісти на запит, в якій мірі при розв'язуванні нашої проблематики можемо спертися на досліди советських літературознавців.

Відповідь, на жаль, буде дуже мало втішною. Літературознавство 20-их р.р. стосовно Л. Українки було ще у сповіточку. Дослідники лише згрубша скоплювали основну тенденцію Лесиних шукань, лише зрідка, передусім у передмовах до поодиноких творів у другому виданні писань нашої авторки (Книгоспілка, 20-ті р.р.) траплялися поодинокі натяки щодо напряму стильових прагнень поетки, і відразу губилися вони то в роздумуваннях над ідейним світом письменниці, то в ізольованій аналізі одного твору, відірваного від загальної стильової аналізи творчого набутку Л. Українки.

З початку 30-х р.р. і понині запанувало в підсоветському літературознавстві стандартне означення стилю авторки «Лісової Пісні», як «реалістичного». Не рання її творчість, щодо якої мірка реалізму значною мірою таки прикладається, а саме період зрілості окреслювався як реалістичний. Останнім часом пробиваються у цю загальнникову характеристику натяки на символізм і несромантичну Л. Українки, але й ці натяки не є спрямовані на те, щоб заперечити «реалізм» авторки «Кассандри», а радше щоб ознаки романтичні чи символічні укласти в Прокрустове ложе реалізму.¹

¹ Виразно це зроблено у брошурі І. Денисюка та Л. Міщенка «Дивоцвіт» (Джерела і поетика «Лісової Пісні» Л. Українки), Львів, 1963; Л. Кулінська («У світі ідей та образів», Київ 1971) раз-у-раз всуగеровує читачеві переконання про реалістичний характер творчих прийомів Л. Українки (стор. 64, 67, 69, 189 та ін.). Це саме робить О. Ставицький («Л. Українка», Київ 1970). Він, напр., говорить про «реалістичний контекст» «Камінного Господаря» (стор. 209).

Ця позиція українських вчених зрозуміла, вона обумовлена важким станом української культури в УРСР. Заперечити «реалізм» Л. Українки означало б поставити під знак сумніву вагу творів письменниці для советського читача. Партийна догма стосовно літератури кінця дев'ятнадцятого- початку двадцятого століття бачить як «прогресивні» течії тільки реалістичну і зв'язану з нею «романтично-революційну» (тезу про прогресивність «активного, революційного романтизму» підніс М. Горький на I-му Всесоюзному з'їзді пролетарських письменників у 1934 р.). Визнання геніяльності О. Блока, не зважаючи на його символізм, належить до вийнятків, які може собі дозволити російське літературознавство, але не українське. Щоб зберегти за українським письменником означення «геніяльний», конче треба його зарахувати в реалісти.

Та це ще не все . Щоб належати до літературного пантеону, український автор другої половини XIX стол. чи початку XX мусить ще й бути «революційним демократом» або близьким до російської соціал-демократії. Тезу Леніна про наявність двох культур в одній національній застосовано в українському літературознавстві куди послідовніше, аніж у російському. Усе, що не вкладається у поняття революційно-демократичного або того, що йшло на поводку у російських соціал-демократів, припечатано тавром «буржуазне». Буржуазне — підозріле, воно легко переростає в «націоналістичне», і в цьому разі воно лежить унизу під скелею літературних вартостей, воно, «націоналістичне», є мішенню, в яку вільно літературознавцеві стріляти стрілами свого партійного гніву і сарказму, але аналізувати, висвітлювати чи публікувати т. зв. «націоналістично-буржуазні» твори не вільно.

Теза Леніна про дві культури в одній національній культурі була в низцільному сенсі застосована не проти російської, а проти української культури і, зокрема, літератури. Застосування цієї теорії від початку 30-х р.р. просто таки спустошило українську літературну спадщину. Перед Леніновою тезою мусіли літературознавці схилятися сліпо й покірно в 30—50-их р.р. (за вийнятком короткотривалої ревізії в 1944—1945 р.р.). Згідно з цим ленінським поділом, до «революційних демократів», немов би послідовників Чернишевського і Добролюбова, належали М. Вовчок, І. Франко, М. Коцюбинський, Л. Українка, А. Тесленко, П. Грабовський, В. Стефаник. Від них відокремлювалося другу категорію письменників «буржуазного критичного реалізму». Сюди належали І. Нечуй-Левицький, П. Мирний (щодо останнього, то існувала спокуса перенести його до табору «рев. демократів»), І. Тобілевич, М. Кропивницький, Л. Мартович, Ст. Васильченко,

О. Кобилянська і — залежно від сміливості літературознавця чи під тиском тимчасової інструкції — зараховувано сюди ще того чи іншого письменника. До творів «критичних реалістів» читач ще мав змогу доступитися, їх обережно студійовано і в школі. Такі ж імена, як О. Кониський, П. Куліш, Я. Щоголів, О. Пчілка, Б. Грінченко, Мод. Левицький, Вол. Самійленко, О. Олесь, В. Винниченко, І. Стешенко, Л. Старицька-Черняхівська, «хатяни» й «молодомузівці» — все це списувано з конта української літератури як «буржуазно-націоналістичне». Їхні твори не повинні були від 20-их до 60-их р.р. бачити світу в умовах советської дійсності. Про деяких письменників взагалі забуто, не зараховано, здебільша, ні до якої групи (М. Чернявський, Л. Яновська). Розуміється, весь цей підхід був суцільною дивовижею, курйозом. Критики виявляли подиву гідну спрітність у розшукуванні впливів Добролюбова, Чернишевського, Некрасова, Салтикова-Шедрина на українську літературу, в багатьох випадках советські дослідники обмежувалися голословним твердженням про наявність таких впливів. Твори письменників перших двох груп не лише старанно перечісувано гребінцем «марксистсько-ленінської аналізи»; деякі писання цілком обминено. Не тільки читач, а здебільшого і літературознавець не могли доступитися до праці Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне прямування», опубліковане в 1878—80 р.р. у Львівській «Правді». Цілковито замовчувано поезію П. Грабовського «Олександрові Кониському на той світ», де Грабовський проклямує себе як учень і послідовник О. Кониського.² Не можна було друкувати й геніяльної драми Л. Українки «Боярня». Деякий час і драматичну поему «Оргія» під впливом інвектив московського критика Дейча поставлено під знак сумніву (згодом Дейч мусів вдатися до самокритики й осудити свої закиди щодо націоналізму Л. Українки в «Оргії»).

Радянське літературознавство одностайно проголосило Л. Українку послідовницею російських рев. демократів. Цю тезу голо- словно підтримували і В. Курашова,³ і Н. Батюк,⁴ і Л. Кулінська,⁵ і Куликов та інші.

Наскільки оця «спорідненість» Л. Українки з російськими революційними демократами несумнівно підносилася, варто просте-

² Див. «Літературний збірник зложений на спомин Ол. Кониського» у Києві, 1903, стор. 208—210.

³ В. Курашова: «Мат. до науков. біографії Л. Українки» у кн.: Л. Українка. Публікації, статті, дослідження. К. 1954, т. I, стор. 211, 216, 218.

⁴ Н. Батюк: «Літературне оточення Л. Українки на сторінках журн. «Жизнь», Л. Українка. Публікації, статті, дослідження. К. 1956, стор. 392.

⁵ Л. Кулінська: Поетика Л. Українки. К. 1967, також у кн. цієї ж авторки «У світі ідей та образів», К. 1971, стор. 32.

жити на прикладі висловлення Куликова, яке тут доведеться зацитувати. Куликов пише: «Часто цитуючи крилаті слова класиків російської літератури (оце сакраментальне 'часто' в жадній мірі не відповідає істині: в жадній із віршованих драм Л. Українки немає ніякої цитати з російської літератури — Ю. Б.), Л. Українка глибоко шанувала російських революційних демократів. Вона давала високу оцінку їх творам, особливо роману Чернишевського «Что делать?», підкреслюючи, що цей твір вождя російської революційної демократії являє собою «в російській літературі першу белетристичну популяризацію соціалістичного ідеалу».⁶

Наскільки далекий Куликов від правди, видко зі статтей Л. Українки «Утопия в беллетристическом смысле» (статтю написано із заробітковою ціллю для російського журналу — Ю. Б.) і з «Утопія в белетристиці». В обох говориться, між іншим, і про Чернишевського. Найпозитивніше, що тут можна про цього російського революціонера вчитати — це те, що він був шляхетним, хоч і дуже наївно-примітивним утопістом. Але про мистецький бік його роману «Что делать?» письменниця пише із непогамованним обуренням: «В искусстве нельзя безнаказанно лгать, это всегда отражается или на успехе самого произведения, или на судьбе положенной в его основание идеи. Это положение особенно доказывается примером Чернышевского, как автора утопического романа «Что делать?». Как белетрист, Чернышевский в этом романе лгал намеренно, беззастенчиво, не стараясь даже скрыть свою ложь. Он как бы хвастался извращением художественной правды, делая постоянно «выпады» против легковерного, привыкшего к сказкам и бредням читателя, он с пренебрежением бросал этому читателю quasi-художественные картины, уступая «дурной привычке» публики — читать романы вместо серьезной научной литературы... Все прощающий российский читатель простила Чернышевскому все его грубые выходки, увлекся его публицистическим талантом, который пробивался сквозь жестокую кору неумелой белетристики, и восторженно принял новые идеи. К тому же тогдашний читатель вовсе не так поклонялся художественной литературе, как его обвинял Чернышевский, нет, он любил изобразительное письмо, т. к. оно было ему понятнее, но от понимания иероглифов до понимания искусства и любви к нему еще очень далеко, и мы едва ли ошибемся, если скажем, что увлечшаяся Чернышевским публика не любила и не понимала искусства, скорее готова была глумиться над ним вместе с автором «Что делать?».

⁶ Куликов: «Леся Українка — видатний український мислитель-революціонер», Харков 1962, стор. 27.

Лесина мати, яка близче знала настрої російських 60-ників та схиляння російської радикальної інтелігенції до Чернышевського, познайомившися зі статтею «Утопия в беллетристическом смысле», зробила до неї критичні зауваги, якими хотіла стримати доню від різкого негативізму стосовно Чернишевського. На материні зауваги Леся зареагувала в листі від 26 березня (8 квітня) 1906 р. такими рядками: «Я згоджуясь, що про Чернишевського сказано у мене коротко (та се ж тільки конспект був) і є помилка в оцінці деяких рис його епохи, але що про нього самого, яко белетриста, то я таки так думаю: рідко хто з белетристів так дратував мене своїм нахабним презирством до нашого благородного хисту, як сей самозванець в белетристиці, і я сього не можу скочити».⁸

Відкидаючи саму можливість тенденційного мистецтва, Леся Українка не могла бути і не була послідовницею російських революційних демократів. Слідом за Шевченком могла б вона повторити, що Некрасов «стихотворец аляповатый», і той факт, що в довгому спискові творів світової літератури, намічених письменницею до перекладу для народніх потреб, згадано й Некрасова, ні в якій мірі не може бути доказом її письменницьких симпатій до останнього, як легковажно думає дехто із советських дослідників: її реєстр складений з метою дати українському читачеві зразки творів із загальноосвітньою метою, при чому, звісно, не було причин обминати й російської літератури.

Естетичну програму Л. Українки можна розглядати тільки у площині антагоністичної до програми російських революційних демократів.

Автор праці «Естетичні відносини мистецтва до дійсності» міг самовпевнено твердити: прекрасне є та істота, в якій ми бачимо життя таким, яким повинно бути воно за нашим розумінням (по нашим поняттям); прекрасною є та річ, яка виказує в собі життя або нагадує нам про життя».⁹

Цілковитою протилежністю до цього звучать слова Л. Українки у драматичній поемі «У пущі»:

Життя і мрія в згоді не бувають
і вічно боряться, хоч миру прагнуть.
А в скутку боротьби — життя минає

⁷ Л. Українка, Твори в X-ти томах, т. VIII, стор. 321—322.

⁸ там же, т. X, стор. 216.

⁹ Чернышевский: Полное собрание сочинений, т. 2, 1949, стор. 10.

А мрія зостається. Се ж то й значить:
Pereat mundus, fiat ars.¹⁰

Чернишевський схилявся до утотожнення мистецтва із відображенням життя, він був завзятим пропагатором тенденційності в мистецтві, в його теорії естетики не залишалося місця для самої естетики. В розумінні Л. Українки життя є лише матеріалом, з якого мистець має змогу творити безконечну різноманітність утворів.

Захоплення якимось російським письменником? Вислові такого характеру даремно шукали б ми у статтях, листах Л. Українки. Іх, розуміється, немає і в її мистецьких творах. Два невеликі переклади, один — поезія в прозі Тургенєва і — другий — поезія С. Надсона — губляться серед перекладів з інших літератур. За молодих років Л. Українки російська література завершувала свій блискучий реалістичний період. Але класичний реалізм розглядала наша поетка вже в 90-х р.р. як переддений етап світової літературної еволюції, і, розуміється, не тут ялося її шукати розв'язок нових естетичних проблем. Це причина її загадкової мовчанки про російську літературу. Проте, один раз вона цю мовчанку істотно порушила. Маємо тут на увазі її лист до матері від 21 березня (3 квітня) 1908 р.:

«Оце поки я не могла нічого писати, то чимало перечитала з російських новинок, що понадавали мені знайомі. Читала «Шиповник», «Землю», «Знание», «Жизнь» і «содержание оных» здебільше «не одобрила». Да, оскудение... Найбільш інтересні Муйжель і Шолом Аш, решта претенціональні і мало інтересні. Андреєв коли б не скінчив, як Мопассан, я це серйозно подумала після його «Проклятия зверя». Удручає в російській літературі навіть не стільки порнографія, скільки сумбурність і безпомічність думки й фантазії, безпорадність в рішенні навіть елементарних психологічних проблем».¹¹

Наведена тут оцінка російських альманахів і збірників кидає почасти світло на естетичні погляди й літературні вимоги Л. Українки. Поетеса звертає увагу на скромний талант Муйжеля, ще й досі не оцінений в російській літературі. Муйжель стоїть здалека від битого шляху російської літератури, він далекий від «ідейних повівів епохи», від соціал-демократичного чи й народницького штампу в зображені російського села, без будь-яких слідів ідеалізації малює він російського селянина; настрої, імпресіоністичні штрихи характеристичні для його творчості.

¹⁰ Л. Українка. Твори в 10 томах. К. 1964, т. 5, стор. 129.

¹¹ там же, т. 10, стор. 242.

Знаменним є інтерес Л. Українки до жидівського романтика, який писав головно по-російському, до Шолома-Аша. У зб. «Шиповник» (том II, С. Петербург 1907) письменниця, звичайно, звернула увагу на твір Шолома Аша «Сабатай Цеви», в якому піднесено біблійську красу і середньовікову героїку вибраного Богом народу.

У названих збірниках наша авторка натрапила на твори Серафімовича, Сергеєва-Ценського, Потапенка, Купріна, Вересаєва, Буніна, а також зіткнулася з рядом писань Горького. Реалізм і натуралізм цих прозаїків не міг привернути на себе її уваги. Але й таке значне явище, як російський символізм, Л. Українка не відзначила. Твори Блока, Сологуба, Белого, що траплялися у згаданих збірниках, не знайшли відгуку в її серці. Російський символізм у своїй оригінальності й значенневості розкрив себе досить пізно. Поетка, що знала добре французький символізм за оригіналами, бачила в російському символізмі повторення європейських задів. І справді, перші кроки В. Брюсова, як символіста, що принесли йому голосну, але не надто прихильну популярність, дуже відгонили Бодлером, Верленом, Маллярме, а його збірка віршів «Chef d'oeuvre» викликала гострі пародії. Тільки у 1907 р. перед Брюсовим відкриваються сторінки «товстих» російських журналів. Ні його екстравагантні епітети, ні «излишества рифмы», ні байдужість до долі людства, ані захоплення образами зачарованників не могли імпонувати Л. Українці. Ультраіндивідуалізм К. Бальмонта та його аморалізм також не могли викликати будь-якого співчуття у неї. Риторичне питання Бальмонта: «Кто равен мне в моей певучей силе» — могли наштовхнути поетесу тільки на висновок про претенсійність товариша за пером. Російський модернізм в особі Інокентія Анненського навряд чи вніс щось істотно нове в літературу в порівнянні із Бодлером, Верленом, Маллярме. «Мелодійний дощ символів», вірші-ребуси — від усього цього віє навмисністю. Його вищуканість, сполучена із страхом перед життям, досить переконливо була висловлена його псевдонімом «Ніщо». Про те, що Анненський зможе деякими особливостями своєї словесної майстерності впливати збуджуюче на Пастернака, в 1908 р. ніхто ще не міг передбачати, в тому числі й Л. Українка.

Ол. Блок став помітний в Росії не своїм збірником віршів, виданим у 1904 р., «Стихи о Прекрасной Dame», а «Нечаянной радостью» (1907). Але і в цій збірці він ще не є вождем російських символістів, поза російською читацькою спільнотою він ще не помічений.

Саме на прикладі Блока й Бальмонта іронізував Д. Мережковський з неокресленості і крайньої суб'ективності російського

символізму, і то на сторінках модерністського російського журналу «Весы»:

«Я вольний ветер, ветер, ветер . . .» — переливається Бальмонт в лучших своих наиболее цельных стихотворениях. Нежный Блок из новейших поет самому себе про к нему одному приходящую им одним виденным «Царицу», «Деву» . . . Видит себя и ее, для себя и для нее слагает гимны. Сам поймешь, что хочешь сказать, когда говоришь, поймет и Царица, потому что, ведь и она — Блок-же».¹²

Оцей скрайній суб'єктивізм російського модернізму, в однаковій мірі як і західноєвропейський, не міг приваблювати Л. Українку; далека від тенденційної поезії, авторка «У пущі» зовсім не знімала проблеми відношення між поетом і суспільством.

Заситований нами лист письменниці згадує «порнографію» російської літератури. Ішлося тут, мабуть, не про Арцибашева («Санін»), що його можна б уважати позалітературним явищем з уваги на низький рівень, скоріше могла б вона мати на увазі патологізм і порнографію «Мелкого беса» Соллогуба.

Стилеві шукання були яскравою властивістю поетеси. А згадані нею збріники вражали саме своєю безстильністю. Про це з обуренням писав тонкий російський критик-модерніст Елліс¹³ з нагоди появи у світ 2-ої кн. «Шиповника» (1907):

«Пробегая страницы этой 2-ой книги альманахов 'Шиповника', невольно ставишь себе вопрос: что же такое книга вообще? Неужели все, скваченное одной обложкой, — уже книга? или альманах — нечто стоящее вне всяких законов логики, всяких литературных требований? Конечно, мы уже имели ряд пресловутых сборников 'Знания', совмещающих в себе рыцарские диалоги Максима Горького с Францией, с одним из величайших произведений XIX в.: 'Искушением' Г. Флобера, дубовые вирши в семинарском вкусе Скитальца с творениями Верхарна (хотя — увы! — в переводе г. Чулкова!). Но к чему же еще целый заряд толстых и лишенных всякого стиля, всякого единства альманахов?»

Застановляючися над питанням, в якій мірі обізнаність Лесі Українки в російській літературі могла допомогти їй у стилевих шуканнях, далі доводиться приходити до висновку, що ця поміч не могла бути значною. Навіть і такий визначний знавець української та російської літератури, як О.І. Білецький, не спромігся тут нічого істотного відзначити. Тим більше має значення зосередженість уваги письменниці на шуканнях західноєвропейських літератур. Та перш ніж дослідити її ставлення до західноєвропейських літературних явищ поч. ХХ ст., треба оглянутися

¹² «Весы», 1906, ч. 5, стор. 35.

¹³ «Весы», 190, ч. 8, стор. 65.

на українську літературну атмосферу, простежити ставлення письменниці до українських літературних виявів, звернути увагу на антагонізм «старих» і «молодих» у критиці, зрештою, придивитися до індивідуальної своєрідності Лесиного надхнення, яке також визначало шлях її творчих шукань.

**

У другій половині XIX століття українська література у великий мірі розвивалася під прaporом реалізму. Позитивізм захоплював своїми впливами громадянство й істотно позначався на спрямованні літератури. Вірилося, що існує об'єктивна типовість і що завдання літератури полягає в тому, щоб цю типовість образно розкривати. Література опинилася поруч соціології, більше того, соціологія мала допомагати літературі у пізнаванні об'єктивної дійсності. Мистецьким твором вважався той, що виразно відображав типові явища життя та розкривав механіку соціальних явищ. Більше чи менше свідомо намагалися це робити письменники. Виразним реалізмом позначені в українській літературі «Люборацькі» А. Свидницького, більшість «Народніх оповідань» М. Вовчка, романі I. Нечуя-Левицького, велика частина творів Панаса Мирного («Товариши», «Лихо давне й сьогоднє» та ін.), I. Франка («Борислав сміється», «Бориславські оповідання», «До світла» й багато інших оповідань, сюди ж слід зарахувати його програмово-політичну поезію, де вже подекуди доміщується елемент допускальної для реалізму романтики, як от у «Вічному революціонері»), Грінченка («Соняшний промінь», «Під тихими вербами», велика кількість оповідань, дидактичні поезії й ін.), поезії Грабовського, моралізаторсько-громадська частина поезій Старицького та деякі його драми, не загадуючи вже про цілий ряд інших письменників. Реалісткою була й мати Л. Українки, О. Пчілка.

Натуралізм ішов слідом за реалізмом, він вимагав поглиблений зв'язку з наукою. Не тільки соціологія, але й біологія, генетика, спадковість мали цікавити письменника. Стрункість світогляду й мистецького зображення розпадалася. Людина ставала виразником біологічних і соціальних законів, відсутність розмежування їх залишала місце для загадковості. Письменникові залишалося більше вірити своїм очам, як аналізі, звідси схильність до фотографування словами. Письменник мав охоплювати всю тему життя, прекрасне і потворне. А що прекрасне здобувало собі

перевагу в попередніх літературних течіях, то увага натураліста помітно концентрувалася на життєвих повторностях.

Найвидатніші натуралістичні твори української літератури: «Хіба ревуть воли, як ясла повні» П. Мирного і І. Білика, «Boa Constrictor», «На дні» та ін. І. Франка, трилогія «Богдан Хмельницький» Г. Хоткевича, «Хазяїн» І. Тобілевича та ін. Характеристичною прикметою українського літературного процесу було те, що романтична течія в ньому не перервалася й за доби реалізму. До романтики звертається і М. Вовчок (опов. «Максим Гримач» і ін.). У пізніх поезіях Я. Щоголєва знайдемо не лише романтичне оспівування козацької старовини, але й містичні мотиви. Романтичним патосом перейняті драми М. Старицького «Тарас Бульба», «Оборона Буші». Стороженкова повість «Марко Проклятий» являє собою сплетіння історичної героїки із макабричною фантастикою. З ідеалізацією української минувшини зустрічаемося в «Захарові Беркуті» І. Франка, в історичних поемах Б. Грінченка. Не збираючися нашим побіжним переліком вичерпати назви романтичних творів української літератури другої пол. XIX в., ми проте вже цими небагатьма титулами писань підкреслюємо тривалий характер романтичної течії. Наши реалісти й натуралісти раз-у-раз сходили зі своїх шляхів на бічні гори романтики. Навіть такий тверезо-реальний письменник, як Нечуй-Левицький не стримався від того, щоб не написати казку-оповідання «Запорожці» з наївною фантастикою, що в епоху натуралізму вражала своєю неприродністю.

Оця сталість виявів українського романтизму була, звісно, не випадковою. Значною мірою вона обумовлювалася станом національного та соціального поневолення. Письменник прагнув відрватися від нестерпно важкої дійсності у сферу прикрашеної всіма чарами фантазії минувшини. Культурні, політичні й соціальні нещастия народу викликали непогамований розпач, для якого в реалізмі не вистачало фарб, мрії про визволення висловлювалися романтичним поривом.

Українському романтизмові бракувало стильової повноти і всебічності. Він носив на собі риси елігонізму. Але він був долею поневоленої української літератури. І це, без сумніву, знала Леся Українка. У своїх шуканнях, у своєму протиставленні натуралізмові, вона передусім могла виходити з українських літературних традицій. Протиставитися натуралізмові на українському ґрунті можна було тільки виходячи з романтичної традиції. Але романтизм треба було обновити. Як? Це було складне питання. Тут потрібна була добре усвідомлена теоретична відповідь, а головно відповідь літературною практикою. Потрібен був новий романтизм. Неоромантизм.

У своєму переході до ідеї неоромантизму могла Л. Українка сприйняти імпульси від І. Франка, який перший звернув увагу на оригінальність її творчості і в якому вона до певної міри бачила свого духовного батька. Франко прокладав важкий шлях стилювих шукань. Визначити характер майбутнього стилю, до якого треба було прийти, дати стильову формулу, не легко було і Франкові, не зважаючи на його письменницький досвід, літературно-критичний хист і добре знання європейської літератури. Він уважно придивлявся до поетичної фактури романтизму першої пол. XIX століття. Що залишилося в тому романтизмі незавершене, що можна продовжити і розвинути в нових якостях в добі, що набула і перебрала вже досвід позитивізму?

Франкові здавалося, що стильові прикмети романтизму й реалізму можна поєднати. У «Майових елегіях» він проголошує:

На романтичнім візку в край реалізму майнем...¹⁴
Однаке, на практиці виявлялося, що дифузія двох суперечних стилювих елементів аж ніяк не є легкою. Закінчилося тим, що поема «Мойсей» (1905) була вже річчю гомогенною і з погляду філософського змісту, і у змальованні постаті Мойсея, і в усіх деталях поетики.

Твір «Панські жарти» (1883) є ще реалістичним. Реалістична дикція селянина-оповідача відчувається виразно. Панує епічно-роздоровий характер малюнків, віддзеркалено епоху з її характеристичними деталями, зріноважені епітети й метафори творять ілюзію реалізму. Ілюзію — бо в основу взято нетиповий випадок: панотець відбуває панщину, порушену типовість — основу реалізму. І пан має діябolicні прикмети, жагу злочинності, соціальної злочинності, його місце в літературі десь біля непоправного мітичного грішника Дон-Жуана. Селяни прощають панові, що потрапив у нещастя, і рятують його маєток від руїни, реальність стає ірреальністю, крізь яку просвічує національна таємна субстанція душі українського селянина. Що тут на службі чого? Реалістичні компоненти панують? Чи може вони служать засобом в романтичній ідейній конструкції поеми?

Над Франком тяжив Е. Т. А. Гофман. Франко творить образ свого двійника — це поезія «Поєдинок» і оповідання з тою ж назвою. Двійник найбільш моторошно виступає в поемі «Похорон». Це річ геніяльна, але в ній злютовано поетичні засоби і Гофмана, і Гайне, і Меріме. Це дає змогу поетові зобразити такий потрясаючий світ душевних страждань внутрішньо розколеної

¹⁴ І. Франко: «Майові елегії».

людини, що трудно підшукати щось аналогічне силою мистецького вислову у світовій літературі. І тут уже від реалізму залишилися самі окрушини. Їх зовсім немає в поемі «Смерть Каїна». Ця поема рефлексіями, філософським змістом, продовжує Байрона, дає спробу відповісти на проблеми, піднесені англійським поетом у стилювих рамках, властивих лордові-революціонерові. Романтичні експерименти Франка занадто сперти на давню романтичну традицію. Тонко відчуваючи красу модерної західної поезії, він бачить дуже гостро небезпеки її впливів на українську літературу.

Л. Українка, з її пошаною до особи Франка, з її знанням його творчості, наділена великим стилевідчуттям, розуміється, бачила й характер романтичних шукань автора «Мойсея», їхню стриманість стосовно перебирання прикмет західного неоромантизму і порівняно більшу сміливість у продовженні давніх традицій романтики. Її інтерес до нового дуже великий, і вона є сміливішою від свого старшого колеги по перу.

Інколи навіть і проникливий Франко, сам плутаючися в хаццах стилювих суперечностей, не без вагань шукаючи шляху до нового романтизму, виявляв рецидиви реалістичних переконань і збивав з дороги й Л. Українку. Написавши частину своєї «У пущі», Леся побачилася з Франком і познайомила його із своїм задумом. Франко, як каже Климент Квітка, «виложив думку, що психологія писателя, маляра, скульптора не надається до белетристичного твору, бо то психологія надто виключна, письменник же повинен брати за теми тільки переживання людей, яких може бути багато. Леся з ним не згодилася». Франко в даному разі виходив з абетки позитивістично-реалістичної естетики, яка для Лесі була чужою. На місце типового вона ставила яскраво вражаюче, керуючися суб'ективним сприйняттям. В листі до А. Кримського від 14. X. 1911 вона пише: «Бачите, яка то химерна штука тая суб'ективність ... Ключ до неї ось який: я належу до тих людей, що коли бачать перед очима маленьку хмарку, то їм здається, що сонце погасло, а коли піймають промінь, то думають, що сонце прийшло жити до їх у саму душу».¹⁵ Л. Українка бере собі за девіз слова Сент Бева: «Le drame c'est une exagération à propos». Це вона ілюструє на своєму творі «Боярня». Героїня цієї драми, Оксана, закинена долею на чужину, задихається в супільстві бояр і холопів, тужить за тою козацькою волею, що нею ніби напоєне саме повітря Гетьманщини. Ця туга росте, заполонює всю душу, в'ялить, за журбою приходить хвороба і при-

15 Л. Українка. Твори... т. X, стор. 319.

носить героїні смерть. Леся каже, що в цих переживаннях її геройні є почуття, які мучили її саму, коли вона тинялася чужиною. Але ці почуття в «Боярині» перебільшенні, і це літературно доцільне перебільшення, тут виявляється принцип не реалістичний, а романтичний. Так не буває щодня, це не типово, але так може статися. Реалізм стверджує типовість, романтизм веде до можливостей, він розкриває можливості людської душі.

Серед своїх товаришів пера, крім хіба Франка, поетеса не бачить нікого, хто скоплював би цілість нових європейських літературних процесів і пробував би знайти в них для себе певне місце. Стилешукання О. Кобилянської помічає вона ще тоді, коли буковинська письменниця робить свої перші літературні кроки, тобто в 1891 році. Вона має змогу познайомитися з повістю «Царівна» ще в рукописі, і при цьому вона висловлює свої міркування: «Взагалі писана ся повість якось немов двома стилями разом: дуже романтичним і чисто натуралістичним. Кобилянська — писателька нової школи, неоромантичної, але її неоромантичний стиль не дійшов ще до такої гармонії ідеалу з життєвою правдою, як то єсть у деяких новітніх французьких письмовців. Часом у неї тенденція ще дуже надто виступає червоною ниткою і разить очі, мов дисгармонія барв». ¹⁶

Все таки Л. Українка відразу відчуває в О. Кобилянській людину, близьку за літературними стремліннями. Кобилянська свідомо шукала, вона була звернена обличчям до нової західної літератури, особливо до німецької, навіть деякий час некритично захоплювалася ніцшеанським ідеалом «надлюдини».

Цікаво, що в 1891 році Л. Українка назвала новий термін «неоромантизм», нову течію, що привертає її увагу, вказала джерело цього напрямку — Францію. Це було сказано тоді, коли неоромантизм ще не набув собі прав загальновизнаної течії. Ще не започатковано цієї течії в Німеччині («Hanneles Himmelfahrt» Г. Гавптмана датується 1894 р.).

Щоправда, і для самої Л. Українки новий напрям на початку 90-их р.р. ще геть-геть неясний. Поетеса передусім передіннята різким запереченням натуралізму й підвищеною увагою до проблем форми, до питань літературної техніки. З молодечим запалом наскачує вона на письменників старшого покоління, на Нечуя-Левицького за його роман «Над Чорним морем», (здается, навіть і не читавши цього твору,¹⁷ на Грінченка, Кониського). У цих насоках є тенденційність: Леся є ще «драгоманівкою» в 1891 р.,

¹⁶ Л. Українка. Твори... т. 9, стор. 58—59.

¹⁷ Л. Українка. Твори в десяти томах. Київ 1965, т. 9, стор. 85.

а згадані письменники належать до супротивного табору, друкуються у львівській «Правді», так чи інакше пов'язані зі «Старою Громадою». Але, звичайно, є це й відгук письменниці, що пристрасно заперечує натуралізм та реалізм.

Уже в 1891 році, перебуваючи у Відні, поетеса у зустрічах із «січовиками» виступає рішуче проти утилітарного підходу до мистецтва, навіяного почаси галицькою культурною мізерією, почаси російськими народницькими впливами. Про ці свої зудари з віденськими членами «Січі», а найперше із Гриневецьким, пише вона в листі до свого брата Михайла (березень 1891):

«... у радикальній громаді тримається напрямок (Дай Боже, щоб він не довго притримався!) подібний тому, який був у російських «народників», — а власне, антипоетичний і антиартистичний (*à la* Чернишевський, Писарев *e tutti quanti*), тут можливі ще суперечки, подібні таким: що краще — Шіллер чи нові чоботи, Венера Мілоська чи куль соломи і т. п. Правда, це все у них провадиться не так гостро і дико, як у росіян, певне, поетична українська натура і європейська культура не допускають до того, але все ж цей напрямок єсть. Щодня мушу стинатися з «Січовиками» за неоромантизм, за поезію, і вчора таки заставила їх призвати, що в літературі мають вартість портрети, а не фотографії..., що без «видумки» нема літератури, що справді реальним описом можна назвати тільки той, що ставить ярку, виразну картину перед очі читача. Не велика се перемога, але я втішена, що ще «єсть древу надежда»... Дехто з них, не протестуючи проти літератури взагалі, каже, що тепер галичанам (та й українцям) нема часу займатись літературою (белетристикою), бо в ній нема потреби або при наймні та потреба дуже мала: книжок ніхто не купує, та й гроші на них шкода, краще ті гроші обернути на громадські потреби і т. п. От чого вони вже не важаться займати, то се музики, проти нема протесту, тут, я вже думаю, слов'янсько-український інстинкт музикальний показав свою силу. З сучасних письмовців вони найбільше [цінять] Золя і ставлять його вище всіх інших французьких письмовців, їх же вони, правду сказавши... не читали! Врешті два мої найзавзятіші сперечники після гарячих змаганнів скінчили тим, що один почав писати музику на мою «Русалку» (от уже романтизм! я вже сама з такого виросла).¹⁸

З цього цікавого уривку листа бачимо, що Л. Українка раз-ураз боронить перед «січовиками» напрям неоромантизму. А що для них розуміння цього напрямку недоступне, то поетеса педагогічно намагається спростовувати допущенність натуралізму, простиравляючи йому реалізм. Право мистця на вигадку — це є та

¹⁸ там же, т. 9, стор. 50—51.

ланка, від якої ішовши, можна реалізм підмінити романтизмом. Перемогу Л. Українка таки одержала, переконала в доцільноті романтизму, але лише такого, який був приступний елементарним мистецьким смакам «січовиків»: «Русалка» бо, написана дівчиною, коли їй було ще 14 років, насичена всіма аксесуарами мальовничого етнографізму, від поеми від епігонізмом, писання «під Шевченка», тож поетесі залишається лише іронізувати зі своєї перемоги над співрозмовцями.

На жаль, ми не маємо даних про те, як на початку 90-их років уявляла собі письменниця компоненти неоромантизму як стилю, навряд чи дається виразно виділити неоромантичні властивості в її тогочасній поезії, либо чи не були вони для неї ще програмним завданням, яке було актуальне для скристалізування. Ясно бачила вона, від чого слід відштовхуватися. Позитивний же зміст течії загальниково уявляла як «гармонію ідеалу з життєвою правою», що вона спостерегла «у деяких новітніх французьких письмовців». Сюди слід зарахувати й «глибоку, тонку, логічну психологію» герой, що є прикметою неоромантизму О. Кобилянської.¹⁹ До цього долучався ще й культ мистецької форми у противагу формальному примітивізму тогочасної української літератури: «Українським же поетам слід би на якийсь час заборонити писати національно-патріотичні вірші, то, може б, вони скоріше версифікації вивчилися, примушенні до того лірикою та перекладами, а то тепер вони найбільше надіються на патріотизм своїх читців, а не на власну рифму та розмір».²⁰

Це не була боротьба проти графоманів. Поетеса низько оцінює загальний рівень української сучасної її поезії. Молодий поет А. Кримський, тоді ще початковий, не був надто примітивний у своєму вірші, але й він викликав презирливі завваги нашої авторки. Їй хотілося, щоб українська поезія, не відмовляючися від ідейності, свою ідею висловила настроями, мелодією віршу, віртуозним словом. Це була вимога не лише до інших, а й до себе. Відкидаючи народницьке розуміння «народності» як селянськості, розуміючи народ як націю, многогранну соціально й духовно, не вважала вона, що інтелігент, згідно із народницькою опінією, повинен іти в народ і до нього духовно пристосовуватися; навпаки — завдання інтелігента творити високі культурні вартості і до них поволі наблизжати народ. Це ставило нові перспективи перед літературою. Треба було розірвати рішуче з наслідуванням етнографізму (етнографію, що науково комплектно реєструє духові народні скарби та їх зглиблює, поетка високо цінувала), із пла-

¹⁹ там же, т. 9, стор. 59.

²⁰ там же, т. 9, стор. 99

ским побутовізмом. Перед Л. Українкою починала поставати проблема символу, як натяку захованої суті життя. Та цю проблему розв'язати у творчості було не так то й легко. Треба було ревізувати природу мистецтва у довгих роздумах, ще й ще раз намагатися заглянути в лябораторію творчості сучасних мистців, студіюючи їхні твори, і нарешті, переживати вулканічні струси душі, струси, що звалися надхненням, в якому тільки й могло народитися романтично окрілене слово.

**
*

Еміль Золя писав розмірено. Він був здібний спокійно вивчати проблему. Він збудував грандіозний каркас — плян «Ругон Маркарів», а тоді систематично заповнював цей каркас своїми цеглинами, романами. У цьому була зрівноваженість, потрібна натуралистові. Нечуй-Левицький також був систематиком; він писав наперед означеними дозами, спокійно і зосереджено. Його завданням було щороку дати роман. Уже щодо Франка не можна цього вповні сказати, але й у нього, здається переважала робота «находкою», що інколи перетворювалася в припасовування та примірювання.

Л. Українка написала всі свої найкращі речі у стані душевного струсу. Вона нічого не здатна «вимучити» з себе, написати за заранні визначенім завданням. Творчість має зароджуватися сама по собі, випливати із підсвідомих спонук (поезія «Музині химери»). Іраціональність поетичної сили у неї очевидна:

«Пісня безумна» схоплює її у свій вир, вона мучить її, мов той «перелесник», що зводить дівчат зі світу, навіваючи виснажливі мрії, пісню не можна приборкати, бо вона ранить, «мов хижая птиця», їй не можна накласти маску. Муза — це володарка, цариця, вона владно наказує поетові:

Ти, владарко, все одбираєш од мене, —
Усі таємні свої скарби тобі я повинен віддати
І килим, що виткали мрії, під ноги тобі простелити.
Мое божевілля собі ти взяла за актора,
Щоб грато закохані ролі тобі на потіху

Ти глянула поглядом владним, безжалісна музо
І серце мое затримтіло, і пісня моя залунала.
А ти, моя владарко горда, втішалася піснею бранки,
І очі твої променіли вогнем переможним,
І вабив мене той вогонь і про все заставляв забувати.

Все я тобі заспівала, і те, чого зроду ні кому,
Навіть самій собі вголос казати не хтіла,
Все ти від мене взяла.²¹

Із цією сповіддю про характер власного надхнення збігаються й вислови Л. Українки про те, як перебігав її процес праці над драмами та драматичними поемами. У листуванні письменниці є кілька таких кольоритних свідчень. Найяскравіше в листі до Л. М. Старицької-Черняхівської: «... я пишу «только в припадке умопомешательства», бо я тільки тоді можу боротись (чи скоріше забувати про боротьбу) з виснаженням, високою температурою і іншими пригнітаючими інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує якась *idée fixe*, якась непереможна сила. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить, як нова недуга, — отоді вже приходить демон, лютіший за всі недуги, і наказує мені писати, а потім я знов лежу *zusammengeklappt*, як порожня торбина».²²

Стан надхнення приносить із собою не лише хворобу, але й «справжнє щастя».²³ Все таки сила пережиття і наслідки його лякають поетесу. «Я часом аж боюся цього — що се за манія така?»²⁴

Ми скупчили, здається, всі прикмети надхнення Л. Українки, щоб установити його природу. Воно, без сумніву, зв'язане з біологічною властивістю поетки, зі специфікою її життєвого темпераменту, в ньому є неминучість. Згадується при тому Е. Т. А. Гофман, який творив у стані гарячкі. До Гофманового надхнення примішувалося щось патологічне. Але поза тим душевний стан поетки в моментах творчості нагадує про Гофмана. Це стан типово романтичної екзальтації. Такий характер надхнення обумовлював і характер витвору: романтичний. Напрямок літературних шукань поетеси був непереможно визначений. У ньому була органічність. У письменниці нічого не було від «моди». Те, що неоромантизм в Європі припав на час творчого визрівання Л. Українки, була історична випадковість. Ця випадковість не спричинила стилювого напрямку письменниці, лише сприяла його розвиткові. І творчі, стилюві окреслені наслідки, куди більші, аніж у багатьох інших носіїв європейського неоромантизму, обумовлюються тим, що українська змагунка на полі вищуканого мистецтва була органічно романтиком.

²¹ Л. Українка. Твори... т. I, стор. 182.

²² там же, т. 10, стор. 359.

²³ там же, стор. 317.

²⁴ там же, стор. 325.

Кінець 19-го століття — початок 20-го різко поставив перед українською літературою питання про модернізм, про ставлення до нього і про запровадження його в українській літературній практиці.

Усі кращі письменницькі сили вже із 80-их р.р. сходилися на тому, що українська література повинна збагатитися перекладами з усіх літератур різних епох, в цьому напрямку йшли со-лідарні зусилля цілої групи визначних письменників без огляду на вік, і на кінець 90-их р.р. українська література вже мала щодо цього велики осяги. Цим програмово подолувано провінційність українського письменства. Останнім відгуком травестійної манери перекладання був Ніщинський з його переспівом Гомерових текстів, але він уже для свого часу сприймався як епігон. Шекспір, Шіллер, Гете, Данте та інші класики світової літератури перекладалися так, щоб віддати аромат звучання оригіналу та вірно відтворити українською мовою образи первовзорів. Тематичне, ідейне, інтелектуальне, чуттєве збагачення української літератури було нерозривно зв'язане із виробленням української літературної мови, яка ставала чуйним знаряддям, здатним ви-словити всі нюанси думок і почуттів людства. Мова була приготована до сприйняття модерніх літературних течій. Більшості молодих письменників було ясно, що модернізму не обійти, що він є тою новою літературною дійсністю, в якій треба знайти собі місце. Але сильне народницьке крило завзялося не визнати цієї дійсності.

Молода українська література йде в модернізм раптово. На зламі століття з'являються несподівано книжки, нові імена, талановиті й менш талановиті. Робилося це цілком без надуми, а також із напружену надумою. В останньому випадку вів перед Іван Франко. Спокуса модернізму спіткала його найраніше, і її він оружено, як зброєносець ідейності, зустрів у «Зів'ялому листі». Видане після довгої роботи в 1896 р., воно силою поетичних настроїв, їх модуляцією, мелодикою віршу та його різноманітністю конкурувало із кращими зразками французького декаденсу, та разом з тим і заперечувало його. Передмова до збірки була літературною містифікацією, в якій говорилося про героя, як про чутливу людину великої фантазії й душевної ніжності, але слабовольну. Закінчення передмови звучало пересторогою: *Sei ein Mann und folge mir nicht nach!*

Та й у самому тексті збірки натрапляємо на поезії, які розкривають непривабливе соціологічне тло й хоробливі психофізіологічні властивості героя ліричної драми, властивості, які мали б

охоронити читача від солодкої отрути душевної рафінованости. Це було зроблено вдало завдяки генієві Франка, але цим не відкривано ніякого шляху. Перспективнішою була Франкова поема «Іван Вишеньський». В ній використано імпресіоністичну техніку, але лише як літературну техніку, на службі розкриття психологочних борсаний суворого українського аскета з Атону. До імпресіоністичної техніки письма, не сприймаючи консеквентно філософської основи імпресіонізму, звернувся В. Стефаник, видавши «Синю книжечку» (1899), «Кам'яний хрест» (1900), «Дорогу» (1901). Ще обережніше цим же шляхом пішов М. Коцюбинський, починаючи із віршів у прозі (триптих «З глибини»), продовжуючи новелями «На камені», «Цвіт яблуні» та ін. Коцюбинський зважився, і зважився вдало, на відсвіження жанру реалістичної повісті з допомогою імпресіоністичних прийомів, перенесених навіть у площину композиції (вже в I-ій частині «Fata Morgana»).

Але відповідально до нових завдань підходили лише Франко, Л. Українка, В. Стефаник, М. Коцюбинський, частинно А. Кримський і О. Кобилянська. Все інше ішло навмання назустріч моді, наслідуючи; плутаючися у стилях або пишучи без стилю. Тут і брошюри П. Карманського «З теки самовбивці» (1899), і Пачовського «Розсипані перли» (1901), що на них дошкульною рецензією зареагував І. Франко в «Літературно-Науковому Віснику», тут «Поезія в прозі» Гн. Хоткевича, брошура, друкована зеленим кольором, різними шрифтами, із примхливими віньєтками та малюнками.

У 1901 році організаційні функції табору модерністів перевирає на себе дебютант в поезії М. Вороний. Він заходитьться коло видання збірника «З-над хмар і долин» і для цього проклямує на сторінках «Літ.-Наук. Вісника» свою «програму»: це мав би бути збірник, «який би змістом і виглядом бодай почасти міг наблизитись до новіших течій та напрямків в сучасних літературах європейських... уникаючи творів грубо натуралістичних, брутальних, натомість бажало б ся творів хоч з маленькою ціхюю оригінальності, з незалежною свободіною ідеєю, з сучасним змістом; бажалося б творів, о (sic! — Ю. Б.) де було хоч трошки філософії, де б хоч клаптик яснів того далекого блакитного неба, що від віків манить нас своєю незглибною таємничістю... На естетичний бік творів має бути звернена найбільша увага.»²⁵

Вороний звернувся з приватними листами-закликами до ряду письменників узяти участь у запланованому збірнику. У цих листах, між іншим, писав він, що поезія має стати відпочинком для первової людини нашого часу.

²⁵ Літ.-Наук.-Вісн., 1901, XI, Хроніка, 14.

Це вже було, власне кажучи, проклямування гасла «мистецтво для мистецтва».

Ще ясніше висловлюється ідея незалежності мистецтва від ідейних завдань, громадських цілей у його програмовій поезії:

... і хто поезію-царицю
Посміє кинуть у в'язницю?
Хто вкаже шлях їй чи напрямок,
Коли вона не зносить рамок?
В ній всі краси кольори сяють,

В ній всі чуття і змисли грають.
До мене, як горожанина
Ставляй вимоги — я людина,
А як поет — без перепони
Я стежу творчості законі.

Український загал, що здавна звик до служіння літератури суспільним цілям як до морального імперативу, був переполошений новим гаслом. Франко дружнім але рішучим тоном написав відповідь Вороному також у віршованій формі:

Ні, друже мій, не та година!
Сучасна пісня — не перина
— — — — —
Так не жадай же, друже миць,
Щоб нас поети млою крили,
Рожевим пестощів туманом,
Містичних візій океаном,
Щоб опій нам давали в страви,
Щоб нам співали для забави!
Най будуть щирі, щирі, щирі!

І закінчував:

... Слова — полова,
Але вогонь в одежі слова —
Бесмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея.

Рядки ці належать до посвяти Вороному, вміщеної в поемі «Лісна ідилія». Франко вислав поему Л. Українці, бажаючи знати її думку про цей твір. Твір був ще не закінчений, і Франкові, ма-
бути, ішloся про те, щоб довідатися про погляд Л. Українки щодо слів, звернених до М. Вороного. Поетеса дала деякі завваги до «Лісної ідилії», але про думки, висловлені у посвяті, пише ко-

респондентка натяками. Вона зараховує себе й Франка до тих митців, над якими тяжить фатум «гукати на майданах» і «прорицати, аки одержимі», в той час, коли б хотіли в землю увійти від туги і замовкнути навіки...» а хто не хоче коритись, нехай осідає того фатума замість Пегаса та й іде, куди сам схоче. А зрештою, не мені Вас учити, як маєте з тим фатумом поводитись, бо чи ж не Ви самі сказали про поетів: «Най будуть щирі, щирі, щирі!» Ось тут весь закон і заковика».

Л. Українка не визнавала за мистецтвом функції служіння суспільним ідеалам, як не визнавала й тенденційності. Якщо суспільна ідея виростає у надхненні спільно з образом, тоді ідейне спрямовання є виправдане. Саме так, органічно, в задумі й у розвитку твору, часто іраціонально, з'являється ідея у художній тканині образів письменниці. Без ідеї вона, майстриня слова, відчуває себе безсилою, ідея є її фатумом, але це не служіння, бо в служінні є згори накинений моральний обов'язок. Поетеса погоджується, що поети можуть обходитися й без ідеї, головно, щоб вони були щирі у виразі своїх настроїв та досконалі у мистецтві слова.

Як бачимо, Л. Українка посідала ліберальну позицію в питанні ідейності літератури. Гасло, що його поділяє Вороний — мистецтво для мистецтва — не є її гаслом, хоч у принципі вона не є проти нього. І. Франко стойть на правіших від неї позиціях, так само, як і М. Коцюбинський (див., напр., рецензію М. Коцюбинського на збірку поезій Філянського).²⁶

Тим часом у критиці українській на порозі ХХ стол. дуже сильно позначається утилітарний підхід. Від нього не стримується навіть друг Лесин, український соціал-демократ І. Стешенко. В рецензії на збірку А. Кримського «Пальмове гілля» (1898—1901) Стешенко писав: «...если нас вполне удовлетворяют с поэтической стороны такие отделы сборника, как 'Світові скорботи' или 'Передсмертні мелодії', то отделы различных 'Охань' такого удовлетворения не дают нам в полной степени. Здесь на многих страницах царствует любовь и без конца любовь, и все это в черезчур даже большом обилии. Выкупается это обилие отчасти тем даровитым 'выражением и изображением', какого нельзя отнять у этого монотонного ряда стихотворений Крымского.»²⁷

Ще крайнішу праву позицію в питаннях літератури посідали українські народники. Вони купчилися передусім навколо «Київської Старини», органу «Старої Громади». Молодому здібному

²⁶ М. Коцюбинський. Філянський. Лірика. «Літ.-Наук.-Вісн.», 1907, кн. I, стор. 179—181.

²⁷ «Киевская Старина», 1901, т. LXXIX, стор. 132.

критиків С. Єфремову доручено було виступити на захист літературних святощів народництва і реалізму, а заразом вдарити й по Л. Українці, як тій, що в статті «Малорусские писатели на Буковине» високо оцінила творчість Ольги Кобилянської.

Єфремов із самовпевненістю і талановитою поверховістю вдавав по всіх модернізмів европейських напрямках, а при тому дісталися Л. Українці, Кобилянській, Кобринській, Хоткевичу. Його виступ є цікавий документ відчувань й логіки апологетів реалізму в процесі змагань. На статтю Єфремова Л. Українка влучно зареагувала, і тому я дозволю собі з цієї вже ґрунтовно забутої в нашому літературознавстві статті навести дуже простору цитату:²⁸

«Будущему историку наших общественных отношений придется с изумлением и недоумением остановиться перед некоторыми явлениями из области современных художественных направлений. Встречая, например, умышленное и настойчивое удаление от жизни в произведениях некоторых писателей, подмалевывание жизненных явлений какими-то нелепыми тонами, погоню за вычурной формой в ущерб содержанию, все эти «ужимки и прыжки» расшатанной мысли, в которых часто не добьешься того, что называется человеческим смыслом, — будущий историк, несомненно, придет к не особенно лестным заключениям на счет времени, создавшего и выдвинувшего это странное направление и людей, так или иначе учавствовавших в его выработке...»

... символизм или декадентство, так как об этом именно направлении у нас идет речь, стало в последнее время самым модным направлением, ревностно и открыто проповедуется, выступает необыкновенно воинственно против того, что считалось до сих пор лучшим приобретением человечества, находит поклонников и последователей, проникает в мелочи повседневной жизни и выдвигает себя везде и всюду — в поэзии, критике, живописи и во всех смежных отраслях искусства. Различные предпримчивые, с практическим чутьем, люди постарались, кроме того, в своих видах практически использовать направление, появились декадентские материи, декадентские прически, декадентские цвета, папиросы, — словом все то, что ищет рекламы, постаралось прибегнуть под сень модного направления... Уже распространение этого направления, носящее явно эпидемический характер и потому обещающее принять грозные размеры и формы, указывает на то, что с ним должны быть произведены серьезные счеты,

²⁸ Назва статті: «В поисках новой красоты». Вміщено її в журн. «Киевская Старина», 1902, чч. 9—11.

тем более, если это связано в некоторых отношениях с судьбами родной нам украинской литературы.

Родиной занимающего нас в настоящее время направления была Франция. В начале 80-х годов прошлого столетия в одном из кабачков Латинского квартала в Париже происходили собрания молодых людей, не известно почему именовавших себя «гидропатами»; их объединял журнальчик *«Lutèce»*, просуществовавший, впрочем, очень недолго и на первых же выпусках прекратившийся, при чем прекратились и самые собрания гидропатов. Но вскоре из обломков кружка возник новый получивший на этот раз от одного из критиков насмешливое название «декадентов», первоначально ими принятое для выражения презрения к критике, но впоследствии замененное новым «символисты». По отзывам людей, принимавших участие в собраниях гидропатов и декадентов, кружки их состояли из молодых людей, очень мало сведущих в вопросах литературы и жизни, совершенно индифферентных к задачам общественно-политического характера и взамен всего этого интересовавшихся исключительно вопросами художественной техники и в частности — поэтической формы. Насколько собрания эти отличались легкомысленным характером и насколько вообще несерьезно было отношение к ним некоторых из постоянных участников и даже руководителей, показывает признание некоего Лорана Тальядя, считающегося одним из основателей нового направления. «Я, — говорит он, — никогда не был символистом. В 1884 г. Жан Мореас, Шарль Винье, Верлен и я, не придававший этим беседам иного значения, кроме легкой забавы, пробовали мистифицировать податливые умы нескольких дебютантов литературы «цветными гласными», фиванской любовью, шопенгауэризмом и разными другими *«пустяками»*, которые потом пошли в ход». Еще выразительнее высказался на этот счет упоминаемый Тальянном Жан Мореас, по словам которого символизм является для него «лишь шуткой и средством водить за нос дураков». Тем не менее, прошло несколько лет и литературные летописи обогатились новым направлением, возникшим из этих собраний податливых умов, равно несведущих ни в вопросах жизни, ни в вопросах литературы, и водимых за нос шутливо настроенными руководителями. Направление это в свою очередь разбралось на несколько большую частью яраждебных друг к другу течений (собственно символисты, декаденты, эстеты, маллифицисты, инструменталисты, маги и проч.) и образованному миру пришлось сделаться свидетелем многих изумительных, прямо таки невероятных происшествий, творящихся в среде представителей нового направления. В числе этих происшествий фигурируют и убийства (в буквальном смысле) одних декадентов дру-

гими на расстоянии из Парижа в Лион, и избиения ударами кулаков по черепу, претерпеваемые каким-то декадентом от черных магов, раздразненных нескромными разоблачениями этого писателя, и присутствие в шкафах у некоторых декадентов домашних духов, появляющихся по приказанию своих счастливых обладателей и т. п. Но и помимо всей этой чертовщины, очевидно прямо относящейся к области психиатрии, образованный мир познакомился с произведениями этих обладателей духов и т. п., и убедился, что нет предела человеческой глупости и нет такой глупости, с другой стороны, которая бы не нашла пылких поклонников и ревностных последователей и не вызвала бы подражания». . . «несомненно, найдутся оптимисты, которые очень возрадуются и возликуют новому направлению в нашей литературе: дескать и у нас теперь, как у людей — даже самое модное направление объявились, и не только объявились, но уже успело и зарекомендовать себя какими-то «шедеврами» (характерно, что у декадентов всех стран и народов все больше шедевры фигурируют, — тоже модное словечко!). «Протест личности против среды, — говорит, напр., один из ликующих, — и неизбежно сопровождающие его порывы *ins Blaue* составляют необходимый момент в истории литературы каждого народа; этот момент, повидимому, только теперь наступил для малорусской литературы, по крайней мере для той, которая развивается в австрийской обстановке. Подобное литературно-общественное настроение вызвало в свое время необычайный подъем художественного творчества у других народов; можно думать, — так как на это есть указания, — что такое настроение не пройдет бесплодно и для малорусской литературы». (Л. Українка. «Малорусские писатели на Буковине», «Жизнь», кн. IX, стр. 128).

Вот вам, — достаточно выразительно сказано. С другой стороны иной, менее оптимистически настроенный читатель, пожалуй, и призадумается над фактом появления у нас нового направления, — модное-то оно модное, да все же как будто неловко: демократическая «мужицкая» в лучшем значении этого слова литература и вдруг — символизм, декадентство . . . Нет уж, Бог с ним, с этим новым направлением, да минует нас чаша сия» — приблизительно скажет наш сомневающийся читатель».

Сфремов у своїх близьких філіпіках проти модернізму був неправий. Л. Українка цю неправду гостро пережила, вона не могла ночами спати. Зачіпки статті обурили її не тільки з особистого погляду. Тут ішлося про долю української літератури, мовчати не можна було, і Л. Українка вирішила відповісти.

Сфремов писав ущипливо, на думку поетеси, нахабно. Вона хоче зберегти спокій і хоче вйти на чисту арену, на поєдинок,

як «добре озброєний лицар», і закликатиме все лицарство під чесний прапор.

Статтю — відповідь Єфремову — вона написала й вислава до «Киевской Старины», але редакція цього журналу не вважала за доцільне відповідь друкувати. Єфремов, очевидно, прочитав статтю і зрозумів свою некомпетентність у зачеплених ним питаннях. Його ставлення до Л. Українки після цього дуже ввічливе з намаганням створити атмосферу співпраці.

Лесина стаття, однаке, загубилася. Зміст її ми можемо, приблизно, відтворити за листуванням поетки. У листуванні вона не потребувала додержуватися лицарства і говорить дуже одверто й гостро.

Вона пише, що не хотіла виявити себе «Юпітером, що сердиться», і тому пожертувала порівнянням статті Єфремова з «Вавилонським столпотвореніем», хоч се напрошувалося само собою, і з ямою..., куди звалені всі, хто тільки носив «декадентську» прическу або «модні барви», а заодно вже й той, хто на їх дивився.»²⁹ Інакше кажучи, вона підкреслює, що новітні течії хибно розглядати сумарно, в цілому, бо вони диференційовані і різноякісні. Справжні творчі шукання не можна змішувати з легкою піною, яка завжди постає, коли море бурує. У статті Єфремова панує «смешение языков», тому що автор черпає матеріали з відмінних, протилежних за змістом джерел. Він використовує аргументи третьосортного німецького філософа Нордав, спирається на російського народника Михайловського, який цінує літературу в такій мірі, в якій література виконує завдання «общественного служения». Про молоду французьку поезію Єфремов судить на підставі тенденційного добору перекладів, зроблених ворогами всього нового, самостійно Єфремов не може зрозуміти ту французьку літературу, яку він осуджує, бо він не знає французької мови.

Єфремов змішує символізм із декадентством. Але це не те саме. Ібсен і Б'єрнстерн символісти, але не декаденти. Мопассан і Чехов настроем та філософією декаденти, але не символісти. «Символізм і декадентство іменно «в последнее время» вже вышли з моди, — принаймні у Франції тепер у моді «простота добродетели»... чільніші поети-декаденти (Verlaine, Rambaud) повмирали, з нових Régnier у класицизм, Verhaern в демократичний ідеалізм перейшли, а решта не знає, на яку ступінь.

Декадентами називали себе люди не для «презрения к критике», а всерйоз, бо вони визнавали «теорію регресу», вони були переконані, що світ неминуче йде до виродження і що мудрий

²⁹ Л. Українка. Твори в X-ти томах, т. 10, стор. 113.

той, хто не змагається з неминучим, а утилізує його хоч для поезії. Верлен був дуже щирий поет і таки справжній поет, хоч вдача його була дуже мінлива і навіть психопатична. Верлена, Рембо захоплювали і моральні, і соціальні питання, тільки вони ні на чому не могли спинитися. Символізм і декадентство де в чому випадково зійшлися. Символізм у чистому вигляді — логічна неможливість, на ньому повністю міг би втриматися лише божевільний письменник. Єфремов, на думку Л. Українки, завдав своєю статтею удару українській літературі, бо російською мовою представив у карикатурному світлі цікавих українських письменників — Кобилянську, Хоткевича.³⁰

В той час, як дискутантка пише свою відповідь Єфремову, вона прагне знайти духову рівновагу і здобуває той погожий настрій піднесення, який панує у Гайне у його мрійливій поемі «Bergidylle». «Tausend Ritter wohlbewaffnet» — лунають в її вухах рядки поеми, коли вона пише листа до О. Кобилянської.³¹ До своєї подруги промовляє вона ніжно, як до дитини, яку образив злий геній: «Хтосічок нехай буде спокійний... Нехай буде ясний і спокійний, як сьогодні море». Її захисниця, Леся, належить до тої тисячі лицарів, що із близкучими мечами ідуть сповнити волю Святого Духа, який розганяє злі тумани і темні привиди. Вона, Леся, відчуває себе тою Roselein, яка в силі є розвіяти прокльони злого привиддя, ті прокльони, що зруйнували чудесний замок і створили на його місці руїни із сов'ячими гніздами. Знову постане ясний замок, і засяють у ньому лицарі й дами, знов розів'ються серед хащів дикі, мов червоне полум'я, троянді і заблищають зорі, немов велики сонця. Святі лицарі ідуть походом, і їхні добре прaporи мають.³²

Які це прaporи?

Л. Українка уточнює: вона різко, діаметрально розходитьесь з Єфремовим і його однодумцями, отже, «певне се буде не остання баталія», бо вона «не думає скласти зброї і зректися прaporу новоромантичного. Тим часом все йде ganz ritterlich.»³³

Отже, наша поетка змагається за неоромантизм упевнено і послідовно. Але прapor неоромантизму асоціюється у неї із прaporом модернізму, так як вона модернізм розуміє — підкреслюю цей її суб'єктивний підхід до модернізму. Неоромантизм асоціюється, але не утотожнюється із модернізмом. Чіткої та всеосяжної формули неоромантизму Л. Українка не висловила, як не висловив її ніхто в тих часах ані з європейських теоретиків

³⁰ там же, т. 10, стор. 113—116.

³¹ там же, т. 10, стор. 112.

³² H. Heine: Werke und Briefe. Berlin 1961, Bd. I, 169—172.

³³ Л. Українка... т. 10, стор. 129.

літератури, ані з письменників. Вона усвідомлювала сутність цієї течії інтуїтивно, самостійними студіями сучасного й світового письменства.

Багато уваги приділяє письменниця модерній французькій літературі і, здається, всі важливі новини встигає проглянути, а може й перечитати в мові оригіналу. Щодо вивчення літератури нових напрямків французькою мовою, то вона допомагає порадами своїй матері, звертаючи її увагу на такі імена (і твори), як от: Huysmans, Villiers de l'Istle Adam, Pierre Louys, Maeterlinck («Le trésor des humbles», Le livre de la mort et de la pitié», «La sagesse», «Le silence»), Rosny («La Charpente»), Ed Rod (« Au milieu du chemin»), J. Péladan («L'Androgynie», «La Gynandre»).³⁴ Деякі назви творів у цьому списку, складеному для О. Пчілки, вказано неточно («Androgynes» замість «L'Androgynie»), свідоцтво того, що реєстр складено з пам'яті на підставі прочитаного; однаке, вражає в зіставленні імен вдумливість добору: авторка «Камінного Господаря», справді, дібрала імена письменників, що є характеристичні для нових шукань кінця 19-го століття; кожний із них відштовхується від натуралізму, кожний має відношення до проблеми модернізму, іноді навіть у яскраво програмовій площині, кожному властивий витончений стиль, всі названі письменники схильні віддавати перевагу світові потойбічному перед світом реальної речі, всі вони тією чи іншою мірою містички, інколи з активним виступом проти матеріалістичного світорозуміння. Помітно — письменниця розуміє сенс того, що відбувається в сучасній їй французькій літературі, вона в цій літературі немов уdoma. Але їй є близьке і сучасне німецьке письменство, вона стежить за берлінським журналом «Das literarische Echo», універсальним журналом, на сторінках якого розглядаються не лише теоретичні питання літератури, мистецтва, критики, не тільки дається докладну картину німецького і західноєвропейського літературного руху, але й фрагментарно насвітлюється також явище російського, фінляндського, литовського, грузинського, польського, вірменського, українського літературного життя, ба згадується один раз мельки й ім'я самої Л. Українки.

Те, що можна визначити як європейський літературний модернізм, було уважно простудійоване з боку Л. Українки. Для неї було ясно, що молода українська література не може обмінити досвіду модернізму. І коли її відповідь на статтю Єфремова так і не надруковано, то вона застановлялася, чи не дати ширшої відповіді всім взагалі ненависникам модернізму. Вона вважає, що

³⁴ Л. Українка. Твори... т. 10, стор. 119.

³⁵ Л. Українка. Твори... т. 10, стор. 122.

її відповідь Єфремову не глибока: це тільки «відро», а треба б копати цілий «колодязь».³⁵ Вже коли справді на цю тему писати, то «для цього треба потривожити тіні старих романтиків і Бодлера з Верленом, простудіювати Метерлінка, веристів і визначити роль Мопассана як поворотного пункту від натуралізму до нових напрямків. Далі провести виразну антitezу німецького і французького новоромантизму і навіть порівняти берлінські літературні «кабачки» з такими ж «кабачками Латинського кварталу», — посередині між Францією і Німеччиною поставити польську модерну (шеф — Пшибишевський).»³⁶ Але для всього цього потрібний час, а він у поетеси обмежений.

Нові течії вона, звичайно, не ідеалізувала. Криза суспільної свідомості і криза формальних шукань у модернізмі були для неї очевидні. Модернізм треба творчо злагодити, в ньому треба знайти стилюзові елементи, що ведуть до нового, свіжого, піднесеного. Європейський модернізм — це, на думку Л. Українки, ціла епоха європейської культури, що виросла поволі, що виростала поволі із XIX стол., в неї входить «холодний космічний пессімізм Леконта де Ліля і [Хозе]-Марія Ередіа, сатанізм Бодлера, надлюдська презирливість Ніцше, нудьга перенасиченості і побожність відчаю Верлена, моральний нігелізм Рембо, вічно стражденний естетизм д'Аннунціо, безумний лунатизм... Пеладана.»³⁷ Але Л. Українка вважала, що в усьому цьому є якийсь розплачливий рух вперед, із усього цього має зродитися щось вистраждане, змістовне, глибоке.

Батьківчиною неоромантизму вважають Францію (Пеладан, Маллярме, Верлен). Але у Франції був він дуже неокресленим, за його неокресленістю ховався немов би символізм, але Л. Українка такого трактування не приймала, французький початок неоромантизму в символізмі був для неї передісторією нового напряму. Протягом 90-их років ця нова течія набрала виразно загальноєвропейського характеру, до неї належали (хто повністю, а хто частинно) такі постаті, як Метерлінк, Вергарн, д'Аннунціо, О. Вайлд, Гофмансталь, Георге, Ойленберг, Чехов та ін. Впавши на німецький ґрунт, зерно неоромантизму несподівано тут розрослося. Особливе значення в цьому процесі судилося Гавптманові, який раптом розірвав кайдани натуралізму, спочатку в «Hanneles Himmelfahrt» (1894), а далі казкою-драмою «Затоплений дзвін» (1897). Зміст твору знаменний. Мистець, літвар Гайнріх, що вилив могутній дзвін, який має з лісової гори лунати славою Божою на широкі світи, зазнає нещастя. Коли дзвін везуть на

³⁶ там же.

³⁷ Л. Українка. Твори... т. VIII, стор. 118—119.

стрімку гору через лісові хащі, лісне чортовиння, фавн, перекидає віз у прірву, в озеро. Темна лісова сила не хоче слави Бога. Разом із дзвоном падає, розбивається на камінні й Гайнріх і тільки чудом рятується від смерти. Знесилений, плентаеться він у чагарях і осягає галевини, де живе чарівна Равтенделляйн, русалка з Ельби, втілення краси природи, еманація всього прекрасного, що дає краса лісу, гор, озер і неба. Напівнепритомний Гайнріх, що в потопленні дзвону бачить потоплення і свого таланту, закохується в Равтенделляйн, підсвідомо він чує, що в ній єдиній він міг би відзискати надхнення і творчість. Розбитого Гайнріха його благочестиві друзі несуть з гори в село, де на нього чекає вірна дружина Магда і його діти. Але він уже на порозі смерти. І тоді раптом у хаті з'являється Равтенделляйн, її чари вертають Гайнріхові здоров'я, вона пориває його із собою в гори-ліси. Помолоділий Гайнріх на спілку з лісовими силами, під владними русалці, творить новий гіантський дзвін. Цей дзвін має возвеличити своїми звуками гармонію природи, а отже й Бога. Із села приходять його друзі, вони згадують йому про дружину, нещасних залишених дітей. Сумління не дає спокою. Мистець прощається із красунею Равтенделляйн, повертається в тихе прозаїчне життя до родини, і там йому приготований долею кінець.

Фантазія, сплетена з дійсністю, філософічне зафарблення твору, естетизована мова були явищем несподівано цікавим. У мистецтві повіяло свіжим вітром. Естетизм не обмежувався самою формою, він шукав для себе ідейного змісту. Л. Українка могла зідхнути легше. Це було те, чого й вона шукала. Уривки «Затопленого дзвону» знала вона напам'ять, вона цитує його німецький текст у своїх листах.

**

Естетику Л. Українки можна зрозуміти тільки на тлі загального розвитку європейської думки 19 та поч. 20 століття. Широко, просто таки енциклопедично прочита, вона своїм гострим аналітичним розумом скоплювала основні тенденції філософського розвитку нових часів та бачила зв'язок естетичних концепцій і літературної практики різних генерацій згаданого періоду, скоплювала ті філософсько-естетичні явища *fin de siècle*, які подолували старе духове насліддя і очищали місце для нового. Нове, що приходило, звалося неоромантизмом, згодом поруч неоромантизму з'являється й неокласицизм. Визначення фізіономії цих стилів зовсім нелегке, на це скаржиться всі літературознавці, знак, що ці стилі мали в собі елементи не тільки суголосні, згармоніовані, але й суперечні. Все таки цю суперечність слід розглядати не

як органічну протилежність якостей, а як протеївську мінливість, яка належить одній істотності.

19-ий вік у перших двох третинах був епохою шукання законів об'єктивної дійсности. Виходячи із природознавства, із матеріалістичних передумов, або ж об'єктивного ідеалізму, дослідники шукали законів буття всесвіту та історичного розвитку людства. Імена Гете, Гегеля, Маркса й Енгельса, О. Конта, Ч. Дарвіна знаменують собою шлях цих шукань, у центрі яких стояла проблема об'єктивного буття. Це мусіло штовхати літературу з позицій романтизму на позиції реалізму, а далі натуралізму. Та вже в 1819 р. починається суперечна духовна течія з появою праці Шопенгавера «Die Welt als Wille und Vorstellung», в якій зазначено поворот від об'єктивізму до суб'єктивізму, від раціоналізму до інтуїтивізму; Шопенгавер підносив волевияв на рівень «речі в собі». Лише навпомацьки шукав він значення особистого «я» і значущості його самовияву у вольових зусиллях, що раз-у-раз були виразом самоневдоволеності і нею обумовленого страждання. З Шопенгавера починається — за спиною в об'єктивістичних напрямків думання — також і заміна поняття «об'єктивної дійсности» поняттям «життя», наголос на суб'єктивному. Воля (*Wille*) є виразом внутрішнього досвіду, і вона поволі бігом XIX ст. стає підставою для філософського досвіду.³⁸ R. Knauer відзначає,³⁹ що для перелому XIX—XX ст. волюнтаризм став характеристичним явищем: «Schopenhauers Beseelung der Welt, die nirgends starre, tote Natur sieht, klingt in Fechtners Lehren und in der naturwissenschaftlichen Forschung unserer Tage nach. Die Biologie schafft uns heut Einblicke in die gewaltige Schöpfung, die uns zwingen innere, persönliche Stellung zu ihr zu nehmen. Die Wirklichkeit wird uns zu einer gewaltigen Lebenssymphonie, zu einem Wogen und Werden seelischer Kräfte. Es gibt in der Tat kein Mittel, durch das uns das lebendige, das stetige Gestalten so eindringlich zum Bewußtsein gebracht wird, wie durch die Äußerungen der Willenskraft».

Не об'єктивна дійсність, а внутрішній досвід, існування (*Existenz*) стає мірилом життя. Наступником Шопенгавера є Кіркегард з його зверненням до почуття страху, як головного відчуття перебування особи на грани ніщоти (*das Nichts*). Філософія Ницше означала зворот до інтуїтивізму.⁴⁰ А Бергсон скріпив це. У парі з тим відбувається занепад віри в абсолютну достовірність об'єктивного матеріального буття, виникає імпресіонізм, спочатку в мальстріві, а згодом і в літературі, переносячи увагу з об'єктивної

³⁸ Paul Fechter: Das europäische Drama. Mannheim 1957, S. 130—131.

³⁹ Rudolf Knauer: Der Voluntarismus. Berlin 1907, S. 97.

⁴⁰ Paul Fechter: Das europäische Drama. Mannheim 1957, S. 130—131

правдивости буття на спосіб суб'єктивного сприйняття його осо-
бою мистця. В 1900 р. з'являється дослід Ернста Маха «Die Analyse
der Empfindungen». За його вченням, річ є нічим іншим, як сумою
відчувань «я». Фізичне і психічне не є розмежованими світами.⁴¹
Імпресіонізм є самостійною стильовою течією. Але у своєму ви-
никненні є він світоглядово крайньою консеквенцією натураліз-
му, своїми ж виразовими засобами він часто дуже зближується
з неоромантизмом. Змістом неоромантизму стало «життя». Перед
цим висуненням психічного зовнішній світ позитивізму й мате-
теріалізму, т. зв. об'єктивна, незалежна від людини дійсність
натуралізму, остаточно західався і не вкладавсь у нову дефіні-
цію, окреслену може навіть провокативно, як «життя».

Філософський і літературний розвиток висунув на передній
план особу, індивідуальність, її світ, шукання особистої долі лю-
дини, особисті почування, бажання і мрії, настрої. Малярство
прерафаелітів стало джерелом літературного нахилу до фарби.
Культ форми, естетизування приводять до повторного (слідом за
Готье і Бодлером) піднесення гасла *L'art pour l'art...* Вишуканість
мови та індивідуального стилю стають ідеалом... Сп'яніння в
радісному піднесенні, серед звучання і сонячного проміння.⁴²

Самоствердження індивідуального було, однаке, в неороман-
тизмі дилемне. З одного боку це могли бути замкнення у собі і
в своєму естетизованому, лірично просяклому світі, з другого боку,
вільний індивід може шукати і знаходити у противагу тривіальному
оточенню, задоволеному зі спрощеної цивілізації, свій знес-
лий соціальний ідеал, опертий на традиційні, але по-новому від-
роджені вартості.

Вимогу суцільності й цілеспрямованості висували перед нео-
романтизмом його прихильники, особливо на німецькому ґрунті,
де неоромантизм себе найактивніше виявляв. Турбота за світо-
глядову і стилеву суспільно-мистецьку значенність неоромантиз-
му раз-у-раз бринить на сторінках німецьких видань навколо
1900 р. Відсутністю цієї суцільності затурбований Otto Harnack
у своєму нарисі «Zur Geschichte des deutschen Dramas im 19. Jahr-
hundert».⁴³

Наявність прагнення до такої суцільності вбачає Horst Stephan
на сторінках газети «Die christliche Welt».⁴⁴ 1899 року з'явилася
розвідка Рікарди Гух «Blütezeit der Romantik», 1902-го — «Aus-
breitung und Verfall der Romantik». В обох книгах охоплено німе-

⁴¹ Adalbert Schmidt:
Karl 1957, S. 33.

⁴² Dr. H. Landsberg: Die moderne Literatur. Berlin 1904, S. 27—28.

⁴³ „Allg. Zeitung“, 1900, 91.

⁴⁴ „Das Literarische Echo“, 1900, Nr. 185—186.

цький романтизм від братів Шлегелів до Гайне, змальовано талановитим пером визначні постаті, як романтичні натури, окрім проблеми романтичного руху минувшини. Р. Гух звільнила себе від обов'язку студіювати розвідки літературознавців. Замість того ця активна неоромантичка хотіла вчутися сама безпосередньо в атмосферу давньої романтики через читання творів письменників, читання їхнього листування. Її завданням було пережити новою романтизм, як рух у всій його творчій своєрідності. Завдання не науково-дослідне. Це завдання поетки, яка хоче заглянути в святая святих своїх творчих попередників, збагнути їхній досвід для потреби неоромантизму. Вона на це сама обережно натякає у передмові до першої книжки.⁴⁵ І обережність не покидає її у виконанні її завдання. Читач не знайде у неї програмових висновків, але, уважно читаючи її книги, помітить, що особливо притягає зір Рікарди Гух у її образному, часто надхненному відтворенні минулого.

Романтизм — це не тільки літературний напрямок, але й світоглядчі відчування. Гух представила романтизм, як синтезу всіх творчих сил, плекану сильною індивідуальністю. Це було запереченням натуралістичної евангелії поступу, природничих наук, маси й демократії. Її людина вільно розпоряджає собою, культурою і мистецтвом, посідає філософію й релігію, має позитивну поставу до історії і до мови. В 1906 р. спробував дати характеристику неоромантизму Людвіг Кольлен. У назагал невдалій книзі натралляємо на цікаву констатацію: «Wieder lenkt sich der Blick vom Einzelnen auf das Ganze, auf das Absolute, und die Kunst will nicht mehr nur die Erde, sie will wieder die Welt: sie ist wieder romantisch geworden».⁴⁶

Не улягає сумнівові, що й Л. Українка, декларуючись як неоромантичка, шукала суцільності й цілеспрямованості цього стилю.

Л. Українка вказує на «виразну антitezу» французького і німецького неоромантизму.⁴⁷ Цього ключа досить було, щоб інтуїтивно влучно шукати власного творчого шляху, надаючи перевагу німецьким імпульсам, розглядаючися одночасно в усій модерній європейській літературі. Щодо загального розуміння неоромантизму та неоклясицизму, то українська поетка схоплювала те, що немов невидимо носилося в європейській літературній атмосфері, те, що письменники й критики пробували зформулювати і для чого не знаходили остаточних формул. Вона уважна

45 „Blütezeit der Romantik“, Leipzig 1905, S. 111.

46 Ludwig Coellen: Neuromantik. Jena 1906, S. 69.

47 Л. Українка. Твори... т. 10, стор. 122.

до модернізму в усій європейській літературі, бо вона шукає. Поетична щирість заторкує її навіть і тоді, коли в ній чуються тони духової заламаності, розпачу, безвихідності,⁴⁸ але вона не-примиренно ворожа до штучної вишуканості, до пози, до ефекту. Умисні консонанси й алітерації французьких декадентів викликають у неї іронію.⁴⁹ Бачачи талановитість і глибину чуття, людяності у польських письменників поч. ХХ в., таких, як Немоєвський, Жеромський, Серошевський, вона також пише: «...я... не належу до великих прихильників Виспянського, як і взагалі польської модерні (вважаючи її значно погіршеним виданням модерні німецької, котру ставлю високо).»⁵⁰ Це все таки не заперечує високого поцінування з боку поетеси твору «Смерть Офелії» Виспянського. Ми вже згадували, що для польського модернізму Л. Українка бачила місце поміж французьким і німецьким, що також не натякало на оригінальність польських прихильників теорії «мистецтво для мистецтва». Що тут поетеса спромоглася на правильну оцінку, легко переконатися, коли звернемося по довідку до компетентного знавця польського неоромантизму Ю. Кжижановського. Він знаходить у своїх вітчизняних неоромантиків не лише глибші мистецькі шукання, а й наслідування останньому крикові Парижу, Берліну та Відня.⁵¹

Окремо слід виділити зацікавлення Л. Українки до естетичних позицій і стильових особливостей Метерлінка. Схиляючися до того, що в загальному роля символістів у розвитку літератури вже вичерпані,⁵² поетеса все таки з великим інтересом ставиться до бельгійського мистця. Твір «L'intruse» захоплює її такою мірою, що вона збирається перекласти цю річ на українську мову і навіть переконує редакцію «Літературно-наукового Вісника» подолати своє упередження проти «модернізму» і надрукувати драму на своїх сторінках. Вона бачить у цьому творі «нові елементи мистецтва, скомбіновані з великим талантом». «L'intruse», як відомо, є драмою іраціональною. Тут відбилося повне заперечення Метерлінком філософії та естетики натуралізму (і також реалізму)⁵³, і це, імовірно, приваблювало поетесу до бельгійського драматурга. Саме Метерлінк, здавалося, був здатний надати неозна-

⁴⁸ Під цим оглядом варто звернути увагу на її статтю: «Заметки о новейшей польской литературе». Л. Українка. Твори... т. VIII.

⁴⁹ Л. Українка. Твори, т. VIII, стор. 178.

⁵⁰ там же, т. 10, стор. 230.

⁵¹ J. Krzyzanowski: Neoromantyzm polski, Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, S. 9—10.

⁵² В ряді листів.

⁵³ J. Buschmann: M. Maeterlink. Lpz. 1908, S. 6.

ченому рухові неоромантизму певну програмовість. Це ж йому належать слова: «Die Menschheit ist im Begriff, eine lastende Bürde der Materie ein wenig abzuschütteln».⁵⁴

Не можна промовчати — багато що віддаляло Л. Українку від раннього Метерлінка. Не слід забувати, що вона іноді доходила (особливо в ранньому періоді своєї творчості) до атеїзму.

Та ми знаходимо у неї також і заперечення раціоналістично-матеріалістичного атеїзму містично-релігійними настроями. Шляхом до цього було прийняття інтуїтивізму, який промовисто декларувався висловом Метерлінка: «Wo der Mensch zu enden scheint, fängt er wahrscheinlich an und seine wesentlichsten Bestandteile befinden sich im Unsichtbaren».⁵⁵

Інтуїтивізм Метерлінка так чи інакше заторкнув поетесу. Це було те, чого зовсім бракувало сучасній для неї українській поезії, це могло з'явитися на полі української поезії у вигляді чужої незвичної квітки. І, під пером Л. Українки, з'явилося. Уміння говорити натяками, бачити за буденною тривіальною дійсністю глибший життєвий зміст захоплює її. 18. VII. 1900 року вона пише:

Часто кажуть: «ясні зорі,
то найкраще в цілім світі,»
чи гадає хтось при тому,
що за світом є ще краї?
Уночі у сонних мріях
летимо ми геть од світу,
хто летить в безодню чорну,
хто в сріблясті емпіреї,
хто хаос непевний бачить,
хто з зірками водить коло,
а як тільки сонце гляне,
і хаос, і зорі зникнуть.
Стане рівно, ясно, біло,
мов у зшиточку чистенькім
школяра, що добре вчиться.
Але есть на світі люди
необачні, безпорадні,
що й при свіtlі сонця бачать
і хаос, і ясні зорі.
Краї зорі, ніж небесні,
і хаос, темніший пекла.

⁵⁴ J. Buschmann: M. Maeterlink. Lpz. 1908, S. 6.

⁵⁵ ibid.

Люди ті не знають світла,
як там рівно, ясно, біло.
В тих людей життя буває
мов порізнені листочки,
де написані поеми
божевільного поета.⁵⁶

Це інтуїтивне бачення незримого, зв'язок з потойбічним, з містичним, збуджується, звичайно, не тільки Метерлінком. Воно постає з душі поетеси. Пристрасно закохана в тяжко хворого ідеалістареволюціонера Мержинського, вона довгими місяцями сидить коло його ліжка і полегшує страждання вмираючого. В цей час вона пише свої позначені інтуїтивізмом, зафарблені містикою поезії. Її надії на видужання милого — вона саме це усвідомлює — не мають реального ґрунту, і тільки віра в Євангельське чудо могла б відродити надію. Бачачи страждання людини, що віддала все для інших, вона відчуває релігійну глибину страждання Ісуса Христа, що несе хрест на Голготу і відбиває на полотні св. Вероніки свій нерукотворний образ.⁵⁷ «Страшна містерія смерти» принесла із собою затирання границі поміж реальною і нереальною дійсністю, і цю стертість границі поетеса активно віdstоює.⁵⁸ Чезрь смерть Мержинського занурюється Леся в балядну містику народньої поезії⁵⁹ Символічна поетика і символічне думання Л. Українки з цих прикладів постають досить виразно. Однаке, це не «доведений до крайності» символізм, це те, що вкладається в рамки її розуміння і відчування неоромантизму.

Отак перейнята загальною атмосферою неоромантики європейської, Л. Українка виділяє в ній і засвоює собі те, що їй відається позитивним; із сприйнятого подиху епохи вона селекціонує те, що відповідає її вдачі та її уподобанням. Це є активне заперечення натуралізму, відкидання матеріалістичної обумовленості явищ у літературі, волюнтаризму; звернення до індивідуального людини, яке виявлялося в докладній аналізі психічних станів, у відтворенні настроїв, у настроєвості як загальному тоні художнього твору; ліризм панує у ней не тільки в його власній сфері, в ліричній поезії, але переноситься з виразною силою на поеми, на драматичні поеми й драматичні етюди; звернення до одуховленої історії, до міту, екзотики, але й особливо до біблійної теми, до Еллади й Риму, включення елементів імпресіоністичної техніки у засоби свого поетичного зображення.

⁵⁶ Л. Українка. Твори... т. I, стор. 274.

⁵⁷ там же, т. I, стор. 279.

⁵⁸ там же, стор. 286—287.

⁵⁹ там же, стор. 288—289.

Все перелічене знайдемо серед мистецьких настанов та засобів різних неоромантиків. Але чи знайдемо таку багату комбінацію неоромантичних прикмет у якогось одного письменника на грани 19—20 ст.? В цьому можна сумніватися. І поза цим Леся Українка розвинула у своїй творчості такі якості, які її помітно виділяють серед носіїв неоромантизму.

Характеристичне для європейської неоромантики почуття духової втоми епохи, намагання створити естетично-умовний світ форми, естетичної досконалости, яка підміняла б саме життя (С. Георгі, Г. Ф. Гофмансталь), для Л. Українки зовсім чуже, ії вийняткова увага до форми не може бути названа формальною пересиченістю, ії формі підходить назва шляхетної краси. Від ії творів відчувається життєлюбністю, вітальністю. В ії історизмі виступають історичні традиції, але вони ніби наладовані електричним струменем, вони стріляють блискавками в майбутнє навіть і тоді, коли навколо чорна-пречорна ніч.

Центральне зерно неоромантицизму Л. Українки, мабуть, можна було б визначити: сильна інтелектуальна, вольово, чуттєво особистість шукає розв'язок основних філософських проблем життя не лише шляхом гостро логічної аналізи, але й інтуїтивно, причому розв'язки останнім способом, здебільшого, і є завершальними.

Л. Українка помітила, що протиставлення чуття інтелектові є властивістю неоромантизму.⁶⁰ У творчій практиці вона йде за цією засадою, з тою, однаке своєрідністю, що чуття у неї раз-ураз переростає в порив, у волюнтаристичну наставу осягнути верхів'я. Образ недосяжного верхів'я над поетесою відзвивається в багатьох ії творах: і в «Осінній казці», і в поезії «Contra spem spero», і в поетичному циклі «Ритми»:

Здалека вабить, мріє те верхів'я,
Що так палає золотим пожаром!
Непереможно прагну я поставить
Там високо червону короговку,
Де сам орел гнізда не сміє звіть.⁶¹

Це волюнтаристична вершина неоромантизму, протиставлена ницій долині безвільного вегетування.

Коли Єфремов у своїй легковажній полеміці заражовує «шопенгауеризм» до «пустяков», то саме в увазі до філософії Шопенгауера слід би шукати джерел «волюнтаризму» Л. Українки. Бо,

⁶⁰ там же, т. VIII, стор. 131.

⁶¹ там же, стор. 250—251.

— як каже Р. Кнауер, — «In unserem Streben, Begehren, in unserem Haß und unserer Liebe, in unseren Hoffnungen und Wünschen, in unseren Entschließungen und unserem Tatendrang erfassen wir den innersten Kern unserer gesamten Persönlichkeit. So trägt uns der Voluntarismus mitten hinein in die Fluten des Lebens, stellt unserem Willen schwierige Probleme, gibt unserem Tatendrang stärkste Widerstände und erzeugt in uns ein Kraftgefühl und ein jugendliches Ungestüm, das uns zur Überwindung auch der schweren Pflichten fähig macht». ⁶²

Коли читаемо ці рядки Кнауера, то несамохіть згадуються слова Л. Українки, написані 1903 р. до І. Франка:

«Ви, певне, знаєте легенди про в'язнів-богатирів. Ото сидить такий в'язень у темниці не рік, не два, і здається йому, що він осліп, але то сліпа та ніч, що навколо нього; і здається йому, що він старий, але то стара та в'язниця, що ховає його; і думає він, що його кайдани все міцні, але кайдани давно їх власна ржа перейла, тільки в'язень не вірить своїм рукам і не пробує їх сили. І тільки для того потрібний той якийсь рятівник з-за Чорномор'я, щоб гукнути: «Встань!», щоб від гуку здригнувся в'язень і щоб розсипались кайдани на руках, а тоді вже вільними руками в'язень сам вивалить двері старої темниці і побачить, що є ще світло сонця і для нього... О, яке то щастя бути таким «чорноморцем», що має голос гукнути: «Встань!»⁶³

Оце волюнтарне «Встань!» належало також до естетичного кредо поетеси.

Протиставлення сильної особи оточення у Л. Українки ніколи не відбувається в егоїстичному інтересі героя, він завжди познанчений здатністю самопожертви.

До ніцшівського ідеалу «надлюдини» ставилася вона щонайменше іронічно. Її індивідуалізм революційний. Національному пасивізму протиставляє вона активізможної особи; індивідуальності в боротьбі за свободу. Всебічне зростання особистості, інтелектуальна, індивідуальна многогранність повинні поєднуватися з активістю для національних цілей. Демократичне суспільство має ґрунтыватися не на опінії безликої маси, а стати громадою безконечного числа індивідуальностей, своєрідних і з'єднаних взаєморозумінням. Реально типова сучасність для неї несприймовна:

Ох, як то тяжко тим шляхом ходити,
Широким, битим, курявою вкритим,
Де люди всі отарою здаються,
Де не ростуть ні квіти, ні терни!

⁶² R. Knauer: Der Voluntarismus. Berlin 1907, S. 97.

⁶³ Л. Українка. Твори... т. 10, стор. 107.

Змалювання народнього середовища не як безобличної маси, а як групи індивідуалізованих образів вважає Л. Українка прикметою неоромантичного стилю і тому поспішає (без достатніх підстав) зарахувати В. Винниченка до цієї нової течії за його індивідуалізоване зображення персонажів в оповіданні «Голота».

Нарешті, що вже цілком виділяє Л. Українку серед європейських неоромантиків, то це її переконання, що розвиток цієї модерної течії у молодих народів, перед якими ще розгортається перспектива духового розцвіту, є конечний і послужить національному відродженню, піднесенням літератури на вищий щабель. Цю думку висловлює поетеса, наскільки це можна було висловити в цензурних умовах Росії, та ще й на сторінках догматично-марксистського журналу «Жизнь», який був для неї джерелом, досить таки осоружним в її очах, матеріальної екзистенції. Неоромантизм молодих націй має повторити те свіже, будуюче, що приносив із собою колись романтизм:

«Везде в Европе романтизм... является протестом личности против инертной или угнетающей среды, везде, наконец, он носил ясно выраженный национальный характер (підкр. наше — Ю. Б.) при всех своих аспирациях к экзотизму и космополитизму.»

Говорячи про романтизм, Л. Українка має на увазі неоромантику. Роля цієї літературної течії національно-революційна; висунення вселюдської проблематики можливе тільки на національному ґрунті.

* * *

Неоромантичні шукання в Західній Європі, неокресленість неоромантики ведуть до неоклясики. Неокласичний струмінь, без сумніву, є виразом туги за втраченим духовим еляном, намаганням відзискати первісну духову силу культури, черпаючи наснаження в античному світі, спробою наново пережити древні міти, відчути шляхетний стиль життя греко-римської давнини, знайти в класичній формальній досконалості елементи для нового формотворення, для монументального стилю з підвищеною увагою до композиції, стилю, що привів би до чітких, майже математично обрахованих конструкцій, чим заперечувалося б ліричну просторість неоромантики. Інтерес до форми у неоклясиків ще більше підкреслений, ніж у неоромантиків з увагою до жанрової чіткості. Музикальність в'яже обидві течії між собою. І якщо неоромантики музично обробляють мітичні сюжети в пляні широкої ліричної напруги, дбаючи у сценічних поставах про синкретизм мистецький, плекаючи й імпресіоністичні ефекти, то неоклясики культывують суверість музичної форми, підносять героїчну тональність, стремлять до утвердження грандіозності. Відчуття

приходу неоромантики віє вже в композиціях Saint Saëns (*Phaeton* — 1873, *Proserpina* — 1887), продовження знаходимо у Massenet (музика до «Федри» — 1900, «Oresteia» — 1902), у Гофманстала («Електра» — 1904). Тим часом неокласицизм виявляє себе в оперовій тетралогії Августа Бунгера «Гомерів світ» (1896—1903), звертаючися до героїки Одіссеї.

Найвизначнішим теоретиком неокласицизму стає Павль Ернст у Німеччині. Визначніші постаті неоромантики еволюціонують у бік неокласицизму. Зрештою, ця течія заманіfestувала себе більше в галузі теорії (особливо щодо драматичних жанрів) і зовсім непереконливо в ділянці мистецько-творчих виявів.

Вивчаючи творчість д'Аннуңціо, Л. Українка зазначила, що в авторі класичної «Пісні сонця» можна пізнати й автора символічного роману «Діви скал».⁶⁴ Символісти, як уже згадувано, відчувався в тих часах серед втамничених у проблеми мистецтва як частина неоромантизму. Співіснування неоромантики і неокласики Л. Українка скоплювало. Як автор статті «Два направління в новейшій італіянській літературі», в якій вдало схарактеризовано ранню творчість д'Аннуңціо, українська поетеса не могла не знати драми італійського сноба *«La città morta»*, п'еси, прославленої на грани століття в усій Європі. І саме в цю п'есу Г. д'Аннуңціо втілює ідею: палаюча пристрасть кохання, оповитого трагізмом — антична сюжетна ситуація —, достеменно оптоврюється в наших часах, дух антики виявляється вічним. Італійський письменник ідеологічно був чужий Л. Українці, але перед витонченім мистецтвом його слова вона схилялася. І чи не з роздумів над *«Littà morta»* визріває у Л. Українки переконання, що в сучасності повторюються трагічні ситуації греко-римських мітів і античної історії і що не одне в античності символізує вічну повторність духових і історичних ситуацій? До такого висновку могла прийти Л. Українка і самостійно, незалежно від П. Ернста, основоположника неокласичної драми, поглиблюючи інтуїтивне скоплення д'Аннуңціо і беручи це собі за принцип для своїх філософських драм. Стильові екскурси в бік неокласицизму у Л. Українки починаються раніше, аніж неокласична програма встигла себе витлумачити і програмово задекларувати драмою «Деметріос» (1903) Павля Ернста. Драматична поема Л. Українки «Іфігенія в Тавріді», як сама поетка зазначає в січневому листі 1898 р.,⁶⁵ написана *en stile classique*. І дійсно, тут є характеристичний для античної драми хор, просторий монолог, насиченість грецькою мітологією, є патос героїчного в постаті Іфігенії, від-

⁶⁴ Л. Українка. Твори... т. VIII, стор. 36.

⁶⁵ там же, т. 9, стор. 298.

чуття суворого панування Мойри, самі події відбулися поза коном, а на кону — тільки аналіза їх, як і в античній трагедії. Придивлятися на сцені до техніки античної драми становило для Лесі велику надію. «Я пішла в театр... се тому, що заїжджа трупа російська (дуже порядна) ставила «Антігону» Софокла, а я маю пасію до сих матерій». Вона студіє техніку Евріпідового «Прометея». ⁶⁶ Наприкінці життя Л. Українка у згоді з поетикою неокласицизму намагається стримати у своїх творах зливу ліричності, властиву її першим драматичним писанням, та надати своїм драмам ще більшої логічної чіткості. ⁶⁷

Нашу розвідку присвячено в основному виясненню стилевих особливостей кількох головних драм Л. Українки в зв'язку з її естетичними поглядами. Та годі при тому не згадати побіжно й її менше важливих драматичних творів при встановленні особливостей її стилю. Також недоречно було б обминути мовчазно її лірику й поеми, бо ж очевидно, що в них виявляється чимало такого, що в'яжеться з драматургією та продовжується в ній. Це тим більше доцільно зробити з уваги на ту обстановку, що англійською мовою ще немає жодної монографії про Л. Українку. Не претендуючи на монографічність, ми все таки хотіли б бодай частково прикрити проріху цю на англомовному книжному ринкові.

В 1899 р. з'являється друком збірник Л. Українки «Думи і мрії», документ її поетичної зрілости, і з цього моменту можна спостерігати істотні риси її поетичного таланту.

У ліриці вона немов би роздвоюється. Одною стороною її поезія висловлює інтимні глибини жіночої психіки; делікатний малюнок відтінків душевних переживань нагадує складний, дрібно деталізований зразок мережива; жіноча душевна ніжність висловлюється нібито шепотом, вона м'яко звучить у невіддаваних перекладом сполуках українських приголосних. Дихання тихої мелодії вчувається в цій поезії, яка раз-у-раз звертається до асоціацій із світу музики; то образ арфи, що звучить; то ціла музикальна гама, взята слухняними пальцями з роялю й перенесена у музикальний цикль віршів, то *Lied ohne Klang*. У Л. Українки навдивовижу глибоке вміння відчути красу весняної природи, молоді свіжі паростки життя, радісне пробудження вегетативного життя зеленого світу; поетеса бачить зв'язок психіки людини з тайнами казки весняного вибуху енергій.

І другою стороною є вона поет бурхливого, шаленого пориву, незламної волі, твердого заклику, вона може викликати цілу

⁶⁶ там же, т. 9, стор. 299.

⁶⁷ там же, т. 10, стор. 386.

бурю металево-гострих тонів, що від екзальтації ведуть до надхнено-суворої логіки, до філософського напруження думки.

Героїчне і культ вольговости у неї нероздільні. Це може най-досконаліша поетична інтерпретація шопенгаверизму, хоч філософське звучання не скристалізоване у філософські формули й залишається передусім поезією. Її волюнтаризм завжди знаходить форму героїзму. Героїзм потягає її уяву в Середньовіччя («Легенди», «Було се за часів святої Германади», «Давня казка», «Ізольда Білорука» та ін.). Вона робить не що інше, як західно-європейські неоромантики. Але вони знаходили в Середньовіччі передусім лицарський бліск, барвисту пишноту, і сполучали це із не завжди глибокою містикою (д'Аннунціо, Штуккен та ін.), а Леся знаходить силу духа, лицарську твердість у відстоюванні ідеалів — чудо, що є для неї чудом випромінюваних душевних енергій, Божим даром надзвичайної сили волі, пристрасного пориву і пристрасної жертви. Її королівна вміє безмежно кохати, гордо зносити неславу, гідно йти назустріч батьківському прогляттю, і лише батькова чулість до її неусвітнього горя скидає панцер з її душі й відкриває глибину її страждань («Легенди»). Непокірний поет, що його заковує лицар у кайдани, залишається непереможним і страшним для можновладця («Давня казка»). Обличчя катованого еретика від збліщення мук осяюється неземною усмішкою («Було се за часів...»). І так, як у виявах своєї м'якої жіночості сягає вона в царство образів казки, так і тут, у світі напружених душевних струменів енергії, її джерелом стають легенди, казки. Давні легенди страхують своюю несправедливістю, викупленням нещастя через пролиття невинної крові. Але нинішній день є надто вже блідим і сірим, в ньому не видко могутньої сили жертви. І поетеса готова прийняти скоріше криваву легендарність, аніж філософський спокій сучасності.⁶⁸ Тут романтичний світогляд веде до романтичної естетики й поетики.

У листі до А. Кримського знаходимо цікаву самохарактеристику поетеси: «Життя ламало тільки обстановку навколо мене (ну, і кості мої, як траплялось), а вдача моя, виробившись дуже рано, ніколи не мінялась, та вже навряд чи й зміниться. Я людина елятично-уперта (таких багато між жіноцтвом), скептична розумом, фанатична почуттям, до того ж давно засвоїла собі «трагічний світогляд». Одна моя знайома — жидівка-сіоністка, людина дуже нещасливого життя, так відповіла на дивування приятелів з її одваги в прийманні всякого нещастя: «А где это написано, что я

⁶⁸ там же, т. I, стор. 268—269.

должна быть счастлива?» Хіба ж се не мудро мовлено?»⁶⁹ Цей лист глибоко щирий. Схарактеризована настава «трагічного світогляду» позначається раз-у-раз у Лесиних поезіях.

Я щастя не маю і в мріях не бачу,
Бо іншії мрії у серці ношу;
Коли я часами журюся і плачу, —
Я щастя у долі тоді не прошу.
Для інших і доля, і щастя хай буде.
Собі ж я бажаю не сну, а життя, —
Хто зо сну прокинувсь, хай щастя забуде,
Йому вже до щастя нема вороття.

Поетеса хоче опинитися в тому вогні, в якому гартується ясна і тверда криця, вона сама хоче перетворитися на крицю, і це буде нова людина; якщо ж вона зломиться, то не варто за нею плакати, слід лише пошкодувати, що не зломилася раніше. Одна з основних ідей Л. Українки — боротьба проти «невольничої душі» українця. Віки пригноблення виробили в народі комплекс призвичаеності до свого поневолення. І для Л. Українки її поезія — це динаміт, яким вона руйнує комплекс рабської психіки. Вона, та, яка може бути безмежно ніжною жінкою, свідомо і пристрасно закликає за безконечні знущання, за гекатомби жертв загиблих борців платити ворогові зненавистю («щож, тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив»). Не пора для солодких слів і тихого жалю! Добре, коли вуста сичать у гніві і голос споторився, немов гадючий, добре, якщо язик перетворився на жало.⁷¹ Хоч як стало повторюється мотив помсти, він все таки не всевладний, небезпеку помсти, що потягає людське «я» до падіння, поетеса гостро відчуває. Янгол помсти, що ширяє над її нічним ложем, вправданий тим, що він ворогує з жорстокістю сильних і гвалтівників, і тому нічні помахи його крил, заплямлених кров'ю, залишаються у душі. Та почуття відплати має бути відповідальнє, адже ворог все таки є людиною. І нічний післанець з полум'ям зірки Марса в очах не може заглушити в поетесі елементарного почуття гуманності.⁷² Розмову з понурим янголом не закінчено, вона вирішується раз-у-раз в людськім сумлінні у кожного, хто вважає за найвище щастя вмерти заради близьнього свого. Тільки особисте страждання за близьких може в якійсь мірі освятити й помсту. Поетеса соромиться сліз, проли-

⁶⁹ там же, т. 10, стор. 320.

⁷⁰ там же, т. I, стор. 135—136.

⁷¹ Л. Українка. Твори... т. I, стор. 157.

⁷² там же, т. I, стор. 174—175.

тих від безсилості. «Я вийду сама проти бурі і стану — поміряєм силу». Мужня дівчина посилає прокляття рукам, що спадають без сили. Вона проклинає ледачу кров, не за рідний край пролиту,⁷³ вона нагадує: «зброя жде борця». Плач і стогін ніколи не приносili з собою волі, кайдани ніколи самі не спадали, рятунок тільки у праці й боротьбі. І поетеса вже у своїх ранніх творах заперечує ридання, вона ладна «серед лиха співати пісні», сподівався і тоді, коли для надії немає підстав. Вона сіятиме квіти на морозі; піднімаючи на круту крем'яну гору важкий камінь, вона співатиме веселу пісню,⁷⁴ і її очі невтомно шукатимуть на темному небі провідної зірки, яка веде до таємниці великого народження. Поетеса часто звертається до біблійних мотивів, і біблійні тони раз-у-раз бринять у неї. Тут знайдемо і тверду мораль пригнобленого народу, і голос надхненого пророка, який докоряє і будить сумління, і гнівний плач, насычений презирством до чужинця, який занечистив рідні святощі. Ремінісценції, зв'язані з мітом Прометея, з'являються у творчості Л. Українки кілька разів — виразний знак неоромантики. Реалізм і натуралізм не мав що почати з цим мітом, і тільки неоромантична хвиля відродила його в мистецтві.

У зрілій ліриці Л. Українки, в її поемах, у драматичній творчості ми знаходимо самостійне оброблення мотивів европейської літератури, розроблення тем, підсказаних спадщиною світової історії й культури. Не раз робить вона це дуже сміливо і осягає великий мистецький ефект.

В поезії «Забута тінь» небагатьма імпресіоністичними штрихами шкіцею поетеса перед нами сувору постать Данте, кількома словами начеркує його «Divina commedia» і світляним пунктиром злегка намічає містичний образ його Beatrіче Портінарі, тої, яка в царстві мрії фльорентійського вигнанця була для нього небесною дружиною, увінчаною таким вінцем слави, що його не осягнула ні одна жінка у світі. Та ось фарби бліднуть, згущуються, немов морський туман. Перед духовим зором поетеси постає із туману убога, скромна фігура іншої, земної дружини Данте, тої, про яку перекази мовчать і яка залишилася на дні історії. Вона, Джемма Алігієрі, не була провідною зіркою, вона була вірною, нерозлучною тінню поета, вона зворушливо дбала про нього за його важких днів мандрів, розпалювала вогнище для нього в чужій домівці, без нарікань, віддано офірувала собою для світоча Італії. Турбота, безсонні ночі, убоство, самотність, сльози в її очах... По цих сльозах пройшла Beatrіче, немов по перловій

⁷³ там же, стор. 205.

⁷⁴ Л. Українка. Твори... т. I, стор. 85—86.

доріжці, у світ слави! Це протиставлення осяйної ідеальної жони Данте, вічно тріумфуючої у небсніх висотах — і нещасної земної, оповитої стражданням і жалюгідною мізерією прози, вражає своєю художньою несподіваністю й викриває одвічний драматизм людської долі, незалежно від того, наскільки Джемма у Л. Українки відповідає історично правдоподібній дружині Данте.

На тлі пожвавлення інтересу до саги про Трістана й Ізольду наприкінці 19-го й на поч. 20-го ст. (Swinburne, J. Bedier, E. Ludwig, E. Hardt, L. Andro і т. д.) виділяється невелика поема Л. Українки «Ізольда Білорука» перш за все тим, що поетеса вміє обмежити сюжет мінімумом ситуацій, віддати подих древньої легенди з її містичною витонченістю й силою любовного почуття. Зовнішність Ізольди Білорукої, її чорна коса, її палючі очі виявляють пристрасну душевну бездоганність, її індивідуальну неповторність. Помітивши, що і в любовних пестощах Трістан тужить за іншою, за Ізольдою Злотокосою, Білорука з допомогою чарівниці обертається зовнішньо в свою суперницю. Засліплений ілюзією, Трістан виявляє всю силу свого почуття до перевтіленої. Ізольда Білорука тепер боляче відчуває, що її істотність, її властиве «я», завжди було чуже Трістанові, і з гордим відчаем викриває себе. У світлі цього викриття Трістан глибше пізнає таємничий сенс свого кохання до Ізольди Злотокосої і в неподоланій любовній жазі хилиться до загибелі. Але й над Ізольдою Білорукою любов звисла із рокованою неподоланістю. Кінець хоча й традиційний (вісник Ізольди Злотокосої, чорне вітрило), але в кінцевих словах Білорукої лунає похмуре перемога над суперницею: смерть поєдана в могилі Білоруку із Трістаном, і її чорна коса покріє тіло милого. «Зустріч обох Ізольд над тілом Трістана, сильна, як у грецькій трагедії» — вдало зазначає критик А. Ніковський.⁷⁵ Українське оброблення трістанівської саги залишилося зовсім невідомим на Заході. Про нього нічого не знає найвизначніший дослідник саги й її оброблень Wolfgang Golther.

Ми вже зазначали двоїсте обличчя Лесиного таланту. Самі уроджені якості її мистецького хисту сприяли тому, щоб вона формувала себе як неоромантик і неоклясик. Звісно, не завжди її поезія розмежована у сфері поетичних засобів, не раз вона являє собою синтезу двох течій, але в багатьох випадках знаходимо ми й паралельне існування двох стилювих тенденцій, як виразно відмінних. Це розуміла і сама поетеса, законність такого явища вона вбачала на прикладах Золя і Гюго. Вольовий ідейний тонус штовхав її до структурної чіткости віршу, до жанрової

75 Л. Українка: Твори. Нью-Йорк 1954, т. III, стор. 200.

скристалізованості, до енергійного ритму, до широкого використування реторичних фігур в усій їх різноманітності.

Лірично-жіночий первень вів до м'якої звукової інструментації, до півтонів, до закоханості у світляніх спектрах.

Зріле поетичне письмо її не було реалістичним. Реалізм бо убивав і бурхливу й ніжну поетичну мову. Так, як у вірші, в житті не говорять, так не буває в дійсності, це «нереально». Реалістичний вірш Некрасова чи Грабовського мусів бути прозаїчним, мусів звертатися до буденно-натуралістичних ефектів. Для Лесі Українки поезія є поетична. Ця поезія не «дощик осінній», не «отрута млява», не те, що посідає душу, мов іржа некрасівського квіління над супільним горем; його поезії, яка реальністю переростає в прозу, зрівноважену і надто логічну щоденною логікою, поетеса не сприймає. Свої слова вона характеризує як голосні, як на морі вали, вони гукають одважно до неба, вони напоєні кров'ю серця, поетеса хотіла б перетворити свої слова в прудкі іскри, палкі блискавиці, щоб вони вражали, щоб були мечами, що убивають.

Вона знаходить зачаровані слова, щоб вести саму поезію у світ казки, у світ чудес.

Чи тільки в казці вироста калина
З убитої людини і чарує
Усіх людей сопілкою дивно?
Чи тільки в казці лебідь умирає
Не з криком навісним, а любим співом?⁷⁶

Ні, хоче сказати поетеса, не тільки в казці, але і в сучасній поезії, яка запліднюються поетичною мудрістю казки. Змія плаваючої реальності, ледачої буденности не сміє вбити в поезії мрію, фантазію, порив, казку. Тільки з пориву, із віри в надзвичайне може зродитися надхненна дія.

Слови можуть злинути співом жайворонка, срібним дзвіночком. Після утилітарних завдань реалізму це лунає немов виклик, повалення реалістичних ідолів. Немає місця для реального предмету з його деталями і точними вимірами. Натомість — звук, поєднаний зі світлом, космос плинних енергій: «дзвінкий дощ, просвічений промінням», проміння золоті, обернені в струни, чарами створена золота арфа, на ній ясні струни і звуки, і до цього спів, що лунає тільки у снах щасливих дітей. Це те, що має приносити світлу радість. Там, де є світлозвук, там і безконечність космосу, чиста білосніжна мрія —

⁷⁶ Л. Українка. Твори... т. I, стор. 247.

Туга б відкотилась
від гуків тих геть-геть у далину,
мов білі тумани, пройняті сонцем,
що здалека леліють, наче золото,
не хмарою, а мрією здаються,
і жалі всі, в гармонію з'єднавшись,
озвались би, мов хори в емпіреях.⁷⁷

Ми не знаємо, чи читала Л. Українка Ернста Маха «Die Analyse der Empfindungen» (1900). Ці вірші, «Ритми», написані в тому ж році, коли з'явилася друком розвідка Маха, є чуттєвою паралеллю до його антиматеріялістичного енергетизму.

⁷⁷ там же, стор. 247.

МИТРОПОЛИТ ЛІПКІВСЬКИЙ

(Доповідь на Надзвичайному Соборі УАПЦ
в Паризі 30. VI. 1973 р.)

Прийшла година, коли нам ялося б відірватися від речей практичних і перенестися нашим духовим зором до справ вічно актуальних, тих, що в розважанні їх ми, як вірні сини нашої церкви, формуємо наші душі, гартуємо серця, навчаємося. Бож і справді, чи задума над питанням: як перемагати безбожництво, як нам для наших вірних окреслити суть, істоту нашої Святої Української Автокефальної Православної Церкви, які завдання її під нинішню пору слід вважати епохальними, вирішальними для її дальшого майбуття, — хіба — питаю Вас — не є це для нас основні проблеми, якими ми живемо, які найглибше заторкають нашу свідомість?

І коли ми в духовій своєрідності УАПЦ шукаємо її ество та її живучість, то наші думки найперше звертаються до невмируючої у прийдешніх віках постаті Митрополита Київського і всієї України, Василя Липківського.

Його наука про нашу святу церкву струменіє з усіх його писань — та не можна скопити неохопленого — і я спробую дати лише загальний шкіц того, що Владика-Мученик висловив у своїх проповідях, візьмуся до короткої систематизації всього того у його казаннях, що розкриває нам, як у єдиному за змістом божественної науки християнстві виділюється національна своєрідність нашого православія.

Проповіді Василя Липківського мають не лише національне, а й унікальне значення, бо вони дають багату аргументацію для боротьби проти сучасної духової кризи людства, кризи, ознакою

якої є занепад, а то і зникання віри в Бога, сумніви й заперечення основних істин християнства. Митрополитові доводилось жити в тих умовах, коли навколо нього шаліла не тільки антирелігійна пропаганда, але попросту антирелігійне біснування. Найвищий ієрарх УАПЦеркви говорив, що коли найбільше безчестя Христа, то саме тоді він найвище підноситься, бо ж так було і в Єрусалимі під час розп'яття. На науковоподібні аргументи владика відповідав ґрунтовно, цікаво і дуже дошкульно для атеїстів. У цій доповіді немає змоги подати його близьку різнопородній аргументації, і я обмежуюся тільки окремими штрихами.

Розум пробує втрутитися у сферу йому непідвладні. Віра має свої об'єкти, де науці немає чого робити. «Бог, що вічно творить, є вічний, те, що ним твориться, є дочасне. Для дослідів розуму приступне лише творіння Боже, а самого Бога, вічного і незмінного, людині відкриває лише віра.» Розум нічого не відкрив у таких людських уявленнях як вічність, незмінність, безмежність, душа, бессмерття, ці уявлення для розуму недоступні, тому він, розум, не може цього ні заперечувати ні приймати. Однаке дослід встановив, що людство з примітивних етапів історії донині вірило в Бога. Тож віра в Бога є властивістю людської душі. Безбожники намагаються спростовувати християнство тим, що знаходять у християнстві елементи попередніх релігій, але ж це нічого не дово-дить. Людство завжди шукало Бога, в різних передхристиянських релігіях є елементи правдивого наближення людини до Бога, і Бог, як Ісус Христос, з'явився серед людей тоді, коли вони у своїх релігійних шуканнях вперше всилі були збагнучі безмежну глибину його вчення. Різні релігії є спробами наблизитися до Бога, у християнстві Бог перебуває повнотно.

Нарешті, атеїсти кажуть: Так, Христос, апостоли навчали доб-рого. Але чи роблять християни так, як вони навчали? От цей за-кід ми приймемо, каже митрополит — і закінчимо свою бесіду ширим закликом до всіх християн: Браття! Будемо жити по вірі, і це буде найпереконливіший доказ необхідності віри.

Віра в суті не потребує наукових доказів, бо вона є вірою, а не розумуванням. Однаке інтелігентна віруюча людина натурально хоче і в розумовій аргументації знайти докази правдивости віри. І це митрополит визнає за природний потяг. Вірте, як діти, закликає він, слідом за священним писанням, але визнає, що в ба-гатьох випадках релігійно чудесне можна довести й суворою ло-гікою мислення. Так він близькуче купчить аргументи, які дово-дять істинність Воскресіння Христового. Проти цих аргументів безсильний буде і найбільший скептик, який покладається тільки

на свій розум. Час не дозволяє мені спинитися на цій блискучій аргументації

В боротьбі проти комуністичного ідеалу митрополит виявив себе непримирливим. «Братя, — каже він, сучасні керівники життя завзято беруться утворити свій рай на землі без Христа, без Бога, без душі, в авреолі матеріального добра. І які страшні гекатомби людей гинуть на жертівникові цього бога — мамони! Мільйони згинули й гинуть в морі хвиль після війн. А скільки жертв забрала зміна ладу капіталістичного на соціалістичний! Які гекатомби розстрілів, жертв голоду, заслання, тяжких пригод. Який моральний занепад пригнітив людність!

Православне вчення нашого Владики войовниче. Це войовництво не збройна, а духовна. Христова віра дістане перемогу, бо вона бореться. Бореться вона так, що нікого своєю збросю не убиває, але відроджує людські душі. Комуністична революція в 20-х роках оперувала лівими гаслами, заперечувала приватну власність, мораль, Бога і обіцяла своїм адептам рай на землі. Все це звучало викликом церкви, і цей виклик до боротьби митрополит прийняв. Він каже: «з погляду Христового і взагалі християнського і навіть загальнолюдського ця втрата власного майна не є щось незвичайного, якась поверхова заслуга, а річ найбільш звичайна і незначна. Бо що таке земне майно, як не «земля і попіл», що на мент чоловікові достається. Що трудного, якби так каже Христос, коли ти продаси ці скарби, що їх і міль псую, і злодій краде, а здобудеш собі безмірно вартісніші на небі, що за них, коли підеш за мною, матимеш вічне життя? Та й ти лише про власне життя дбаєш. А вбогі, а бідні? Тільки в братерстві всіх, за спільнотою допомогою в цьому житті ти можеш досягнути життя вічного... В сучасних термінах це можна висловити так: утворюй, скільки це від тебе залежить, соціальну правду на землі, дбай про правду Божу, про правдивий розподіл земного прожитку тут, щоб досягнути царства Божого і вічного життя. Тут зовсім немає якоїсь особистої заслуги, а грубо висловлюючись, лише вигідна комерція. Від усіх своїх послідовників Христос безмежно більше вимагає, вимагає цілковитого самовідречення: «Хто хоче іти за мною, каже Він, нехай відречеться від себе і візьме хреста свого та й іде за Мною, бо хто хоче зберегти душу свою, той погубить її, а хто погубить душу свою заради Мене, той придбає її (Мат 16, 24).

Отже, як бачимо, поступлення матеріальними добрами, це за митрополитом, згідно з Христовою науковою, дуже мінімальний обов'язок. Treba взагалі в цілому вмітистати на службу Богові.

І ця жертва є легкою, якщо вона робиться з переконання. І митрополит цитує за ап. Матвієм: «Ярмо мое приемне і тягота легка». Іншої, марної і нищівної жертви вимагає від людини безбожництво. «Тепер кажуть: продай церкву, продай вітчину, продай душу — от усе це продай, тоді тільки будеш мати надію на товариство з нами в новому життю». Наш владика констатує, що цей продаж вищих нетлінних цінностів відбувається щодня. «Навіть духівництво, пан-отці, що десятки років священствували, і вони безсороно оголошують в часописах: Я ніколи не вірив в Бога, а обдурював народ за палляниці, а зараз хочу стати чесним... щоб одержати хлібний пайок... Продає наш землячок і себе і рідного брата і батька, і гуртом і вроздріб, як кажуть. Продає, а що здобуває? Вічні цінності захитано антиприродно і гвалтовно. Це веде до катастрофи, до душевної пустки. Не дарма ця советська дійсність рясніє самогубствами. Молоді люди, що мріють про ідеал і не знаходять його, пускають собі кулю в лоб. Рятунок від цього є єдиний — поворот до єдиного благого учителя Христа.

Як бачимо, характеристичним для митрополита є те, що він не відригає вірних від конструктивних соціальних завдань на землі, лише він не вважає їх вичерпуочим ідеалом.

Царство Христа і земне і небесне. Здійснювання соціальної справедливості на землі веде до вищого, до щасливого небесного життя. Милосердя є для нього християнською соціальною чеснотою, відповідно з якою в кожну історичну епоху можна творити соціальний справедливий устрій. Соціальні ідеали Христа утопійні, вони нездійсненні — твердять атеїсти. А владика їм відповідає: Які ж існували дотепер людські соціальні концепції, які не збанкрутували б, не обернулися б у свою противінність. Знеслість Христових соціальних ідеалів тим і велика, що ці ідеали не обертаються в мертвотну концепцію, а завжди будуть душу людську поривом до соціальної справедливості. Людство завжди п'є з цього джерела.

Одвертий ворог матеріалізму, владика однаке не легковажив матеріальними й соціальними інтересами народу. Він розумів, що соціально-економічне упослідження українців за царата було дуже велике, і тільки революційним шляхом можна було подолати безмежний егоїзм владуїчих, тих, що зрекліся заповіту милосердя і запечатали свої душі перед істинами Святого Письма. Із Пресвятої Трійці постійно дієвим, рушійним є Святий Дух. «Дух Святий не дає йому (світові) захолонути у своїй неправді, скидає пре столи царів, руйнує палати багатіїв, визволяє пригноблених, підносить убогих. Це Дух Святий творить суд світові з засудженим

князем світу цього, і суд цей часом надто суворий, хитає всім світом і є в житті світу «вічний революціонер», як називає його Іван Франко в своїм вірші. Це він завжди докоряє світові за гріх безвірства і не дає йому заспокоїтися в своїй впертості і сліпоті. Це Дух Святий докоряє світові за правду Христову, бентежить його до краю, як це бачимо і в наші дні».

Людська душа входить у тихе пристановище зі смертю. У житті вона перебуває серед житейського моря, серед плачу і зідхань. Спокій у житті — це запліснявіння. «Мертвим спокоєм, майже 300 літ, лежало життя наше на поверхні нашого житейського моря під твердою рукою царя самодержця... I от послав Господь в наші дні величезну бурю, розхвилювалась до dna наша Україна, змела, зтерла з неї буря всі ті наслідки довгої тишини... При тяжких труднощах, при великих стражданнях, але вона зціляє нас; це безперечно так — ми робимось здоровими. Тепер уже і сліпа людина мусить відкрити очі та подивитися, що це діється, тепер уже годі відмовлятись: «Ми, мовляв, люди темні»... Всі сліпі, глухі, криві, розслаблені, що роками спокійно лежали та постогнували, чекали смерти, тепер примушенні заметушитись, скочити в воду схвильованого житейського моря, щоб в ньому зцілитись, і зцілюються».

Постання УАПЦ розглядає митрополит, як великому революцію, революцію духового характеру. «Революція в сфері релігійній є визволення душі людської, визволення народу від неправди віку цього тільки в спосіб слова і братерського єднання. Найвищим виразом єднання був Перший Всеукраїнський Собор у Києві в 1921 році. Єднання виявилось на Соборі в ревних безперестанних молитвах, що тривали дні і ночі. У спільному благанні до Бога благословити почин відродження національної Церкви сталося таинство висвячення нашої єпархії. Українська церква знайшла шлях до найчистіших традицій перших християн. Це ж саме так, як у Св. Софії в Києві, відбулося освячення єпархії на 1-му соборі єрусалимської церкви з участю апостолів. Наслідком їхньої молитви сталася Тайна наділення благодаттю перших єпископів.

Спільність у молитві і спільність у братерстві променюють з первісної церкви Христової у віки, соборність молитви, соборність волі до добра і доброї дії були властиві первісному християнству, і нам належиться, перемагаючи нашу недосконалість, прагнути до відродження цієї соборності, цього братерства у Христі. Соборна традиція сьогодні найповніше виявляється в українській православній церкві, і цю соборність треба скріпляти, відкриваючи для неї нові форми, прийнятні для нашого часу. «Хіба — пи-

тає митрополит — не через те церкви християнські по всім світі такі кволі, не дають життя й самі ледве дихають, що в них пригасло спільне братерське життя?»

«Храм — це є осередок життя всякої віри, всякої релігії; без храму, як місця зібрання вірних, неможлива ніяка віра. І це є непорозуміння, чи навмисне перекручення справи, коли кажуть, що віра є приватне діло кожної людини, що кожний може вірити, як собі хоче. і в цьому нібито її головна відміна від інших справ громадянських. Так, взагалі кожний може думати, що собі хоче. Але віра це не є лише внутрішне душевне переконання кожної людини, віра це неодмінно є і єднання людей на ґрунті того чи іншого переконання. Без цього єднання людей на підставі тієї чи іншої віри сама по собі віра прямо не може існувати... Але для чого власне християни мусять збиратися разом? Поперше, для єднання з Богом, подруге для єднання поміж собою. Єднання з Богом в храмі здійснюється молитвою-богослужінням, — єднання поміж собою виявляється в любові, в щирім братерстві, в однодушності, в близькості поміж собою».

«Отже християнський храм мусить бути не тільки місцем зібрання відвідувачів, а осередком життя громади, організованої в єдине братство. Тільки тоді він буде завжди повний, хоч би в ньому часом і нікого не було».

«... Всенародня соборноправність церкви перш за все повинна відзначатися підвищеннем погляду на святі тайнства в ній. З простої формальності, залежної лише від волі священика, тайнства повинні стати в нас знову всецерковними подіями, в яких найбільше виявилась би повнота церковного життя. В лавній церкві тайнствами називали і великі свята, і взагалі всецерковні молитви, що в них виявилось таємне єднання Христа з церквою» (стор. 29).

Надзвичайно високо підносила і підносиТЬ УАПЦ тайну Сповіді. Що являє собою сповідь, наш митрополит вияснював богато разів у своїх проповідях. Він наголошував, що первісні християни один перед одним сповідали свої гріхи привселюдно, у церкві. То були часи повної братерської доброзичливості, і кожний вважав за можливе свою сповіддю перекладати свої особисті гріхи на цілу громаду, яка і благала у Господа прощення. Однак, ці щасливі часи минулися, і дуже довго треба буде працювати на полі церковному, щоб відзискалася первісна братерська доброзичливість, довір'я щодо сповіді гріхів. Натомість прийшла нова практика, таємна сповідь одного перед священиком. Оглядаючися на практику цієї сповіді, митрополит приходить до переконання, що вона себе не виправдує, бо цьому перешкоджає часто недовір'я

між священиком і вірними, а в такому разі сповідь перетворюється в пусту, отже шкідливу для душі священика і вірного формальності. «Духівники звичайно говорили сповідникам, що він гріхи свої сповідає перед Христом, а вони лише свідки. Але Бог з ними, з такими свідками. Нехай лучше свідком перед Христом, за наші гріхи і за щирість нашого каєття, буде наше совість, а Христос і Сам їх бачить в нас. Ось через це наша Українська Церква знов відновляє загальну сповідь всім братерством перед Христом, поки не відновилась та близькість і чистота почувань між братерством, яка б дала змогу знов, як в часи апостолів, сповідати гріхи один перед одним». І далі митрополит докладно відтворює процедуру спільноти сповіді. Вона заповнена молитвами, коліносхиленням, а на запит священика про гріхи, всі голосно кажуть, що каються. Далі священик промовляє загальне розгріщення молитвою, благословляє всіх, покриває кожного епатрахилем і повторює одну з належних до цього формул, як приміром: «По вірі твоїй нехай буде тебе тобі». Сповідь має бути приготована рядом молитов, слуханих на колінах, і доречною проповіддю. Коли хує на собі особливо важкий гріх, має все таки іти на особисту сповідь до священика. *Мені здається, що у нас на еміграції доцільно також практикувати спільну сповідь.* У нас є випадки, коли між священиком і вірними існують не надто ідеальні стосунки. За таких обставин і для священика і для вірних приемнішою буле колективна сповідь, яка не вимагає інтимно-душевної єдності між пастирем і вірним.

Все таки якнайбільша близькість нашого духівництва до вірних є високим ідеалом і практичним завданням церкви. Запорукою цієї близькості є те, що наші єпархиї відкинули принцип автократії. Як прекрасно, надхненно звучать слова митрополита з приводу цього: «... священство нашої Автокефальної Церкви, має право сказати, що в нього добра совість, бо воно одним своїм ґрунтом має волю і обрання своєї церкви, а не панування над нею... Ми ж, браття, визнаємо непогрішимою лише всю церкву, як єдине тіло Христове на чолі з Головою Христом, що, як каже ап. Павло, «є стовп і твердиня істини».

Багато зусиль митрополит віддає, щоб насвітлити небезпеки католицької автократії. Митрополит вважає, що великим завданням є з'єднання церков, але він думає, що католицтво дбає не про з'єднання во Христі, а про приєднання православних до католиків. Таке поступовання він вважає за не згідне з Христовими заповітами.

Митрополит виділяє момент церковної соборності, як такий, що може стати підставою до об'єднання церков. Владика робить,

таким чином, крок у напрямі з'єднання. Ми знаємо, що католицька церква на останньому консилі розгорнула широку самокритику, заторкнула навіть проблему ролі Папи в церкві. Якщо Боже Провидіння схилить католицьку церкву на дальшу ревізію, то може постати на весь зрист питання і взаємного церковного збратаця. УАПЦ довела, що вона далека від заскорузlosti, закостеніння. Шляхи наближення для нас, з нашого боку, відкриті. Але *у справі церковного зближення ми можемо рішати лише соборно, індивідуальні спроби щодо наближення не можуть принести церкві нічого, крім розбрату і духового маразму.*

Митрополит спроможний був глянути на історію церкви в цілому, від її початків після Вознесіння Христа до нашої сучасності.. Високо підносить він мученицьку церкву перших християн, схиляється перед пустельницькими ідеалами пізніших подвижників, а далі бачить довгі століття повільного занепаду християнської сконцентрованості, змертвіння церкви, панування в ній не духу, а букв. «Всяка жива творчість в розумінні християнського посту і молитви припиняється, а разом з тим мертвіє й християнське життя. А те, що мертвіє, втрачає інтерес для людей, вимагає лише похорону і відродження нового».

Відродження має бути глибоким, воно має перекинути місток в ті християнські традиції, які створили християни в глибоку давнину.

Церква має ураховувати зміни епох, ні в чому не порушувати істоти віри, але враховувати можливості вірних згідно з добою. «От починається Великий Піст, але навіть в цей піст багато вже не постить... Чого це так? Мусимо зазначити, що винувата в тому перш за все мати-церква, її керівники. Колись то — літ тисячу чи й більше, встановлені ці пости, складені церковні служби, утворено це все для монахів-пустинників на далекому сході, і от з того часу все це церква вимагає від усіх вірних у всіх країнах... Настав може час, коли церква повинна стати нашою рідною матір'ю і підійти до нас — своїх дітей з любов'ю і чулістю матері, а не суровістю старовинних монахів... Настане час, коли вона перегляне і церковні відправи, і пости, і з любов'ю і чулістю пристосує їх до потреб і умов нашого рідного життя, може Богослуження вона зробить більш вільними і зрозумілими, пости значно скоротить і полегшить, бо краще вже утворити легші закони, та щоб їх усі виконували, аніж трудні й сурові, що їх майже ніхто не дотримує. Може запитаєте, коли ж наша Церква це зробить — відповідаю: тоді, коли збереться Всеукраїнський Церков-

ний Собор, бо ніхто, крім собору всієї церкви не має права і авторитету змінити церковні установи».

Оці завдання — зробити службу Божу зрозумілішою, скоротити частинно пости — здається мені слушним завданням. А що воно й досі не сповнене, то може й доцільно було б до наступного собору нашої церкви ґрунтовно простудіювати можливість змін, щоб потім на соборі схвалити найконечніші зміни.

У проповідях наголошено, що над усіми вартостями, що виявляються на землі, підноситься душа людська. Чого варте придання всіх скарбів земних, якщо людина при тому душу свою загубить. В душі полягає персональне існування людини у потойбічному світі, людина забезпечує вічне існування своєї душі способом свого життя на землі. Однак, спираючись на Святе Письмо, проповідник говорить про нашу подвійну відповідальність. Крім особистої душі, ми маємо ще й збірну душу народу, в цій душі наше земне тривання довгочасніше, аніж тривання персонально-тілесне. З євангелії знаємо, що Бог судитиме не лише душі людей, але й душі народів, і відповідальність кожного перед Богом є подвійна. «Що це таке душа народу? Душа народу є перш за все його віра, його церква, потім його мова, його освіта, його творчість, взагалі всі ті його духові здібності, якими він себе виявляє, всі ті його духові скарби, які він собі набуває і вкладає їх у скарбницю духового життя всього людства.»

Твердо сперта на Святому Письмі, ця проповідь є найвищим виправданням патріотизму, включенням патріотичного обов'язку в наш релігійний обов'язок. У цих надхненних словах нашого релігійного подвижника звучать справжні янгольські хорали оптимізму для патріотичної ідеї. Багато втеряла українська нація на землі, є вона гнаною і упослідженою. Але: «Не збирайте собі скарбів на землі, де міль і ржа єсть і де злодії підкопують і крадуть, збирайте собі скарби на небі» (Мат. 6, 10). Є народи, які втратили вже і землю і волю, в яких злодії вже до всього докопалися і все забрали, але душі своєї не занапостили і тільки своїми духовими скарбами здобувають собі і силу і повагу між народами».

Патос українського церковного відродження полягає в тому, що воно, це відродження, піднесло занедбану, осміяну, зневажену українську мову на височінь мови нашої церкви. Світлий Собор! Ми вже звикли чути нашу рідну мову в церкві. Це вже стало для нас буденциною. Але зовсім інакше сприймалася українська мова в перших роках революції. Звучання українського слова з амбону для ворогів українства було блюзнірством, занечищенням

церкви, а у національно свідомих людей, ба й серед простолюддя, по-українськи вимовлена молитва витискала сльози радости. Для простої людини це було откровеніє, бо ж молитва ставала цілковито, до кінця зрозумілою, мистецькі засоби рідного вислову хапали за серце. В українізації церкви митрополит бачив вияв містичного таїнства. «Споконвіку було слово, і Слово було у Бога, і Бог був Слово . . . Словом тут називається Син Божий Господь наш Ісус Христос . . . Коли сам Єдинородний Син Божий як найбільш достойне для себе ім'я приймає «Слово», коли Слово є найбільш величне і повне виявлення життя Божественного, то яке ж велике значення має слово в житті людей, в житті народів. Слово, цебто рідна мова кожного народу, це є життя і світло його, це є найбільш повне й виразне виявлення розуму народнього, його волі, його почуття, його любови до Бога і поміж собою. Отже й ми, український народ, у ці величні дні воскресіння Божого Слова вшануймо своє слово, свою рідну мову, бо інакше чи не буде це зневаженням того одвічного Божого Слова, воскресіння якого ми святкуємо.»

Світлий Соборе! Так високо піднесену пошану до рідної мови мусимо ми прийняти як найцінніший заповіт. Нашим завданням є плекати культуру рідної мови, дбати про те, щоб її краса гармонійно зливалася з красою Богослужби. Сьогодні, коли на українську мову з новою силою знялися гоніння на Україні, коли вона стає зневажана і чужими поспілаками і своїми блудолизами, а коли наша молодь у Києві містичною любов'ю огортає рідне слово, церква повинна стати в авангарді культу мови.

Проповідь митрополита насычена демократизмом. Дорікаючи вищим верствам українським їхню службу чужинцям, бачить владика український народ в образі старця-лірника або й бандуриста. «Коли московська неволя вигнала з наших церков нашу рідну побожну пісню, нашу рідну мову, наши канти, де вони збереглися? У лірників, у кобзарів, у жебраків на базарах. І коли величні представники в нас російської церкви і нації називають нашу мову, наши співи, канти — базарними, то це дійсно так. Лише на базарах у лірників збереглися, заховались до наших часів крихи з того величезного історичного скарбу, який уявляли собою українські давні народні оповідання, думи, канти, співи . . . і весь наш народ український в цілому, це є в великій мірі народ-лірник, народ-кобзар, бандурист. Споконвіку нарід бідує і горює, сидить при битій дорозі, як той жебрак. Поза нього і через нього завжди проходить натовп людей, проходять ріжні народи, топчутий його, товчуться по його землі, завжди в нього, як на базарі. гомін народів, а він сидить на лоні своєї Матері, на нашій не

своїй землі, сидить і просить хліба, і всю його працю і його самого нищать, забирають, калічать, в сліпоті тримають».

Ці прекрасні наджненні образи показують нам митрополита як протестанта проти колоніалізму, але цей протест органічно врослий в церковний ґрунт.

«...віра є властивістю не поодиноких людей чи класів, як наука; — вона є природна властивість усіх людей; віра є не лише думка чи дослід, а є саме життя, і тому вона приймає певні форми, утворює певні звичаї, обростає, так сказати, корою побуту».

Поновне українщення церкви — довгий і складний процес, який треба свідомо плекати. Треба пильно дивитися вперед, на мету народню, національну, але й із великою упертістю, настирливістю очищати замулені національно-церковні традиції. І це митрополит робить повсякчасно і всебічно. Він звертається до історії нашої церкви, відзначає діяльність митрополита Петра Могили, розказує про трагічну смерть від татарської шаблі митрополита Київського Макарія, із сумом згадує про те, як москалі заслали до Мгарського монастиря останнього українського незалежного митрополита Йосипа Тукальського, що був вірним дорадником гетьмана Дмитра Дорошенка в його боротьбі за державну самостійність; звертає увагу на типово національне, українське зображення Ісуса Христа в облямовані виноградними китицями, що мають містичне значення; вияснює символ клечання на Зелені Свята, що є виразом надії на вічне життя; настоює на конечності канонізації українських подвижників у святі, тих мучеників, страждання яких були байдужі для Москви або й викликані нею; заперечує доцільність перенасичення наших святців московськими і грецькими святыми, наказує святкувати «десяту п'ятницю», свято, що його немає в церковному уставі, але яке з давніх-давен зберіг наш народ, імовірно в пам'ять тих козаків, що загинули в битві Богдана Хмельницького з поляками під Берестечком у 1651 році; високо підносить українські колядки, возвеличує не тільки те в них, що постало під впливом побожної традиції українського барокко, але радіє з того, що сива поганська поетична давнина наповнилася в них релігійним змістом, гостро виступає проти наклепів, — немов би Шевченкова поема «Марія» є антирелігійним твором — і скрізь, куди не зверне свою увагу митрополит — очищається і блищити вічним золотом правди наше українське минуле, і стає воно знов фундаментом для нашого церковного, культурного і державного майбутнього. Так, і державного.Хоч про державу українську не мав змоги говорити митрополит

Липківський з амбони, однаке його мова про українську культуру, опромінену новим духом і оповиту відвагою, надихану Святым Духом, прокладала шлях не куди інде, а лише до української державної самостійності.

Закінчуючи, хочу звернутися до всіх із сердечним закликом: вивчаймо спадщину нашого страстотерпця, митрополита Василя, вчімось у нього глибини відчування й мислення. Знайдімо в собі сили так захищати Церкву Христову, як це робив він.

**ПРОФ. Д-Р О. П. ОГЛОБЛИН ЯК ІСТОРИК
ДУХОВО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ
КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ***

Наше еміграційне суспільство щойно відзначило 75-літній ювілей Олександра Петровича Оглоблина. Не виділялось це відзначення ані пишністю, ані реторичними похвалами на адресу ювілята, воно пройшло у нас у скромно-інтимному пляні, заторкаючи серця всіх тих, кому справді дорога українська культура.

Ювілей унаочнює перед нами заслуги нашого найбільшого серед живих і творчих історика України, духовий зір наш спиняється над тими скарбами науки, що ними Олександр Петрович обдарував українську спільноту протягом 55 років своєї діяльності.

Перше, що впадає в очі, коли звертаємося до праць Олександра Петровича — це запліднююча думкою глибина, ерудиція, різноманітність, численність праць. Завдяки цим чотирьом якостям ювілят належить до класиків нашої історичної науки.

Було б наївно пробувати відразу зглибити всю суму його наукових відкрить, взглянути в деталі дослідних метод, розібратається в тих перспективах, які прокладає Олександр Петрович для своїх наукових наступників. Вивчення всього цього буде цікавою сторінкою в розвитку української науки, і до цього мають бути покликані наші молоді наукові кадри. Наше завдання, завдання його сучасників і колег — насвітлити бодай окремі сторони творчого доробку вченого.

Світоглядово-політичний і духовий розвиток українства був, очевидчаки, в центрі уваги проф. Оглоблина, і ми беремо це за предмет нашого огляду в рамках Козаччини й козацької традиції.

* Доповідь, прочитана на Академії в честь проф. д-ра О. П. Оглоблина, що її улаштувало НТШ в Парижі, 14 грудня 1974 р.

Коли додержуватися історичної хронології, то на першому місці слід поставити статтю «Золотий спокій» («Арка», 1948, № 3—4), в якій зображене епоху 1638—1648 рр. Характеристичне для нашого дослідника в багатьох випадках пов'язання духового розвитку з економічним виступає виразно вже тут:

«Золотий спокій. Він справді був золотий. Бо українське життя — господарське, культурне, політичне — перед Хмельниччиною вцерть повнилося золотом — золотом багатства і золотом думки. Тоді, як країни Центральної Європи кривавилися безко нечною, хоч і 30-літньою війною, . . . на Україні буяє творче життя — і в сфері матеріальній, і в сфері духовій» («Арка», 1948, № 3—4, стор. 1).

Смілива і виправдана паралеля духового й матеріального! Навіть М. Грушевський у своїй «Історії України-Русі» не спромігся помітити бурхливости економічного розвитку останніх років перед Хмельниччиною, його завела метода сумаричного розгляду економічних явищ другої половини XVI — поч. XVII в., та й, видко, бракувало йому деяких документальних даних, щоб усебічно злагодити економічні процеси на порозі козацької національної революції. О. Оглоблин занурився у матеріали про гути, про залізодобування і відкрив нову якість тогочасних економічних процесів, а від них провів свою багатомовну паралелю з цариною культури. Мистецьким пензлем показав він нам вітальну силу організму нації напередодні Хмельниччини. Якщо раніше можна було думати, що вибух повстання був виявом відчаю визискуваних народніх мас, то тепер наша уява про всенародній здвиг поповнюється; не тільки відчай, а й економічна конечність, і формована національна свідомість, прозирання у можливе політичне майбутнє краю, були рушіями революційних подій. У всяком разі, конечна революція, а ніяк не сліпий бунт!

Стаття «Золотий спокій» скидається на конспект більшої праці, написаної надхненним пером; за її конспективністю відчувається захованість значного матеріялу; компетентний читач знайде його. Церковна політика була не лише лихом, вона була й добром, загострюючи логіку дискусії, викликаючи світ поетичних образів, примушуючи напружено вчитися на Заході, входити в саму істоту життєвої проблематики — так слід розуміти міркування О. Оглоблини щодо українського церковного життя першої половини XVII століття. Дуже слушним є й піднесення у статті двох постатей: митрополита Петра Могили і гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, попередників Хмельницького, без яких і Хмельниччина не могла б мати повноти духового змісту й тої організованості, які її позначили.

«Ідея відродження української держави в тій чи тій формі була поширена в першій половині XVII століття й на Україні, її поза межами її» — ця теза вперше без вагань з'явилася у статті проф. Оглоблина — а від неї проекція на всі його дальші праці. Державно-політична свідомість уже перед 1648 р. має істотні атрибути зрілости, і дослідникові лишається стежити, як ця свідомість збагачувалася, ускладнялася, як вона шукала свого здійснення у важкій політичній практиці та як противилася каліченню під тиском політичних катастроф.

Проф. Оглоблин — репрезентант державницької школи української історіографії. Та він не посідає скрайніх позицій цього напрямку, і це дає йому змогу чуйно оцінити здобутки попередників, особливо М. Грушевського, про якого він часто згадує з пошаною. Це дає змогу Оглоблину продовжувати Грушевського, а власне поглиблювати автора «Історії України-Русі» у його найсильніших дослідчих прикметах. Це поглиблення, сперте на здобутки Липинського, відчуваємо саме стосовно Хмельниччини. Зрештою, як зазначає і сам Оглоблин («Хмельниччина і українська державність», стор. 12), для нього точками опертя у дослідах над Хмельниччиною є і праці М. Костомарова, і І. Крип'якевича, і А. Яковлева, і М. Петровського, тобто вся та історіографічна спадщина, в якій накреслювався концепційний образ Хмельниччини. Бо О. Оглоблин, який в своїх історико-економічних студіях іде головно шляхом накопичування й аналізи фактичних матеріялів, у дослідах над Хмельниччиною перетворюється на дослідника динаміки процесів, упорядковувача фактів у рамках зображення ним схеми державницького розвитку козацької України.

У нас ще належно не оцінили брошюри Оглоблина «Хмельниччина і українська державність». Новум цієї праці в тому, що автор зосереджує свою увагу на тих конкретних візіях, «концепціях», як він каже, майбутньої української держави, що щойно виборювалася і шукала своєї форми самоздійснення. Першою концепцією була концепція ягелонського легітимізму, автономного існування у складі Речі Посполитої; другою — Великого Князівства Руського на чолі з трансильванським князем Юрієм Ракочі; на третьому місці стоїть «досить слаба у своїх ідеологічних засадах і своїх практичних спроможностях концепція «москвофільства»; нарешті, найголовніша концепція, що й найбільше здійснювалася у вирі подій — це «концепція Козацької Речі Посполитої, держави Війська Запорозького на терені цілої України».

Ці візії існували не лише в головах людей, вони більше чи менше втілювалися у політичній практиці, і змагання між ними, в міру можливості, показує Олександер Оглоблин; той показ

захоплює, полонить і примушує шукати дальших аргументів на його підтвердження.

Змагання двох концепцій — «князівства Руського» і «козацької держави» — накреслене у Оглоблина досить широко і цілком переконливо. Тут сказане нашим істориком нове слово, що залишається назавжди вкладом у нашу історичну науку. («Хмельниччина і українська державність», Нью-Йорк, 1954, «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 р.», Мюнхен 1966).

Ніхто не показав так переконливо й так живо представника ідеї «Руського Князівства» Адама Киселя, як зробив це Оглоблин. Перед нами постать стародавнього українського шляхтича, збіднілого, але потім завдяки своїм здібностям збагатілого, активного діяча польсько-українського порозуміння, людини авторитетної у польських колах і не менше поважаної серед православного шляхетства та київського духовництва. Постать, що виступає з закостенілих портретних рамок і активно діє перед нашими очима, і коли придвиглемося до всієї цієї дії, звичайний для нас політичний ляндшафт Хмельниччини помітно міняється, в ньому проступають нові, раніше недобачувані фарби. Зіставлення Богдана Хмельницького з Адамом Киселем не є цілком несподіване, воно випливає з думок Липинського, який особливо високо підносив політичну мудрість Киселя. Однак, новість поставлення імен двох визначних особистостей поруч примушує задумуватися і шукати аргументів для підтвердження правомірності зіставлення. І це добре: проф. Оглоблин будить думку історика української духовності, змушує розважати над принципово новими оцінками.

Оглоблину належить відкриття того факту, що перші роки Хмельниччини на Україні були позначені двоєвладдям: з одного боку, це була влада гетьмана з козацькою старшиною, а з другого, київського митрополита з духовництвом та українською православною шляхтою. («Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 р.». Мюнхен — Нью-Йорк, 1966 р.).

Повний текст Зборівської угоди 1649 року опублікував Грушевський 1922 р., але він не проаналізував її докладно. Для Оглоблина, який більше від Грушевського вчувався в ідеологічно-політичний зміст діяльності українського духовництва перед національною революцією, було натуральною річчю простеження, як ідеологічно-політичні тези київського осередку конкретизувалися в державній практиці національної революції. І Олександр Петрович проаналізував Зборівську угоду, як промовистий акт державного двоєвладдя, кинувши зовсім нову ретроспективу

на перші роки Хмельниччини. Під нововідкритим аспектом, ма-
бути, вдастся звернути увагу на ряд фактів, які могли досі ви-
даватися малозначущими дрібницями, а тепер наберуть свого
справжнього значення.

Двоєвладдя зазнало провалу, коли митрополит привітав поль-
ських переможців у Києві в 1651 році. Після цього Хмельницький
закріплює владу саме за козацькою провідною верствою. Пере-
яславська угода, між іншим, мала й той сенс, що вона юридично
перекреслювала ідею українського двоєвладдя, але вона не в
силі була знищити політичних претенсій митрополита Косова. І
тут знову жмут нового світла на тодішні відносини: постава київ-
ського митрополита не була принципово антимосковською, вона
була станово-суверенною. Переяславську угоду митрополит не
приймав тому, що він не був її спіtvорцем. З ідейного світу
київських інтелектуалів знімає, таким чином, наш історик серпа-
нок надмірної іdealізації, вони стають людьми, які не зазирають
надто далеко в майбутнє.

Проф. Оглоблин кинув на папір свої міркування про те, як
формувалася за Хмельниччини ідея гетьманської влади. У цій
владі поволі, в міру її скріплення, наголошувався монархічний
принцип та її божественне походження: момент необмеженості
влади гетьмана в уяві самого Хмельницького і його оточення ви-
разно підкреслено («Думки про Хмельниччину», Нью-Йорк 1957,
стор. 62—78). Морально-юридичний аспект гетьманської влади,
отже, натякає на західно-европейський абсолютизм, зв'язок,
який, власне кажучи, треба було б почати досліджувати.

Принцип виборності, як відомо, все таки залишився, як друга
сторона державної свідомості козацтва. В якій мірі цей демо-
кратичний принцип був лише автоматичним віддзеркаленням ко-
зацько-січової практики? Чи не було якихось спроб усвідомлення
досвіду англійської революції, що паралельно розгорталась у
цілком відмінних умовах у далекому Альбіоні — на це питання
мав би відповісти майбутній історик. Заслуга проф. Оглоблина
та, що він увиразлив думки Липинського стосовно формування
монархічного принципу влади на Україні.

Наш дослідник показує, що звитяжний гетьман, формуючи
свою монархічну ідею, не спускав з ока й демократичної коза-
цької традиції, використовував її для підпертя своїх монархічних
планів («прийшов він до козаків, поклонився в землю тричі» і
т. д. «Думки про Хмельниччину», стор. 70).

Накреслюючи образ Б. Хмельницького, Оглоблин успішно зма-
гається із Грушевським, який також майстерно нашкіцує перед

нами постать козацького володаря. Думається нам, що кожний, хто хотів би піznати особистість Хмельницького, як індивідуальність, мусів би читати обидві характеристики поруч — Грушевського (в його «Історії України-Русі») і Оглоблина в його «Думках про Хмельниччину». Зі сторінок праці Олександра Петровича постає перед нами духовна сильветка цікавої багатогранної людини. І хоч ми бачимо в ній передусім гетьмана, конкретну фігуру, що істотно заважила на історичній долі України, вимальовується перед нами також духовий тип українця, одного з вибраних, що характеризують суспільну свідомість, світовідчуття, духовий стиль людей середини українського XVII ст. Нам здається, що можна було б цю людину окреслити як бароккову людину з її примхливою складністю, а разом з тим і світоглядовою глибиною.

Насвітлення Переяславської угоди у Оглоблина («Українсько-московська угода 1654», Нью-Йорк—Торонто 1954) відрізняється від насвітлення Яковлева й Грушевського. Для останнього саме в Переяславських пертрактаціях виявилася політична незрілість і становів обмеженість Хмельницького й козацької старшини (особливо ясно про це висловився Грушевський у своїй брошури «Переяславська умова України з Москвою 1654 р.», Київ 1917). На таку думку не мігстати проф. Оглоблин: він бо показав у кількох своїх розвідках, як визрівала державницько-політична свідомість на Україні, свідомість, що її носієм, очевидно, передусім мав бути гетьман. Вагання української сторони в Переяславі Олександр Петрович підкреслює, надає він великого значення розмовам поміж Бутурліном і козацькою стороною безпосередньо після Переяславської присяги. З українського боку тут, на думку Олександра Петровича, виявилася турбота за конкретний політичний зміст угоди, за забезпечення державного статусу України. З огляду на невиразність джерел проф. Оглоблин не міг тут категорично висловитися про зрілість політичної концепції української сторони, і цю обережність дослідника треба особливо цінити. Час, можливо, покаже, що і як слід корегувати у поставі двох визначних українських істориків, однаке, вже й сьогодні слід би цілковито поховати думку, що Хмельницький підходив до пертрактацій у Переяславі, як до справи проминущої й виявив тут велику політичну сліпоту, погляд, до якого можна б схилятися, читаючи Грушевського. Докладна аналіза формальної залежності українського проекту договору (23 статті) від турецької й польської договірної практики, імовірно, могла б пролити більше світла й на ступінь політичної зрілості домагань української сторони. Та тут слово мало б належати туркологам і польоністам.

Важливим моментом у характеристиці політичної зрілости

українського уряду було те, що він, коли виявилися московські східно-европейські імперіальні заходи (1656), дбайливо угрунтовує свій розрив з Московщиною. Проф. Оглоблин звертає особливу увагу на старання українського уряду зформувати міжнародну опінію в напрямку осудження московської агресії («Укр.-моск. угода...», стор. 66—67).

Проблематику Руїни в українській історіографії порівняно мало розроблено. Була це епоха надій і спроб, шукань, і змагань. Образ психології провідних кіл того часу залишився для нас у значній мірі захований. Розвідки Оглоблина відслоняють перед нашими очима завісу й виводять наяв окремі характеристичні постаті діячів Руїни з їхніми думками, тривогами за майбутнє України, успіхами й поразками.

1928 року в «Записках Історико-Філологічного Відділу» (XVI), Олександр Петрович містить студію «До історії Руїни», яка починається словами: «Доба Руїни зовсім несправедливо занедбана в нашій історіографії. Близкучі малюнки Костомарова й досі заступають глибшу аналізу тогочасних процесів і подій. Інтерес до народніх рухів, що особливо визначив шляхи дослідів Костомарова, на жаль, мало не цілком усунув інші моменти, — не масового руху, а певних течій, хай вужчих, зате безперечно чіткіших... До того ще через специфічні властивості доби — адже й названо її Руїна — змішувано докупи різноманітні течії й настрої, різні угрупування, різні особи. У цьому історіографічному хаосі гинули надзвичайно важливі моменти. Особливо не пощастило державній думці... Щоб правдиво зрозуміти ту епоху, неодмінно треба зв'язати Руїну з одного боку — з революційними часами Хмельниччини, з другого боку — з добою Мазепинського ренесансу, господарчого та культурного, треба з того хаотичного матеріалу виділити окремі процеси; в тій невиразній купі «людей Руїни» треба роздивитися живі обличчя діячів тогочасної України, вивчити їхнє громадське і особисте життя на тлі великих подій того часу... Це безперечно стане нам у пригоді для розуміння розвитку української державницької думки та й усього українського життя тогочасного.» (Зап. Іст.Філ. Відд., 1928, XVI, стор. 200).

В наведених словах і методологічна позиція автора і ціла програма діяльності. Розвідка «До історії Руїни» підносить із забуття фігуру Михайла (в чернецтві Мелетія) Вуяхевича-Височинського. Бурхлива біографія цього діяча, його піднесення й падіння відбувають у собі трагічність епохи. Кар'єра Вуяхевича зв'язана з його світоглядовою позицією — представника само-

стійницької української думки, — позначена й вимушеним опортунизмом, диктованим українськими катастрофами. Характеристична його зв'язаність з церковними українськими колами. Замолоду писар Києво-Печерської Лаври — на старість її архимандрит, він більшу частину свого зрілого віку діє як генеральний старшина при гетьманах і уосіблює в своїй постаті тісний зв'язок старшинства з духовною гіерархією. В уряді Сомка, а згодом в уряді Дорошенка, Вуяхевич — співтворець і співреалізатор їхніх самостійницьких політичних плянів, за Самойловича і Мазепи — вимушений практик «малих діл», пристосовництва і лявірування, він до кінця залишається індивідуальністю, з якою доводилось рахуватися — і скільки ж у цьому змарнованої сили, борсань і особистої драми талановитої людини! Оглоблин пише про це суворими словами точного досліду, висловлює гіпотези, а з-поза всього цього все таки виступає і його внутрішня схвилюваність долею визначної особистості. Самий текст цієї статті вкладається в 7 сторінок, але до цього значно більше сотні приміток, які дають змогу заглянути в різні деталі історичного процесу, в них розкривається й своєрідність наукової методи дослідника, яку прийнято називати «мікроаналізою».

Дослід «До питання про автора Літопису Самовидця» («Зап. Іст.-Філ. Відд. 1926, VII—VIII) становить дальший зразок цієї «мікроаналізи», складної мозаїки дрібних і значніших історичних фактів, яка творить образ Романа Ониськовича Ракушки-Романовського, як автора «Літопису Самовидця». Саме Оглоблин вперше докладно обґрунтував погляд, що «Самовидцем» був Р. Ракушка, думки Олександра Петровича знайшли дальше розвинення у працях М. Покровського і М. Грушевського. Нинішній дослідник «Літопису Самовидця» Я. Дзира нічого істотного не спромігся додати до аргументації Оглоблина, але саме ім'я свого попередника, якому завдачує українська наука розшифрування авторства цінного літопису, Дзира промовчав. Більше того, сучасний советський дослідник не спромігся дати психологічної сильветки Ракушки-Романовського, яку так близькуче розгорнув проф. Оглоблин. У Оглоблина Ракушка є і політичний діяч кошацької України, якому випало на долю міняти політичні орієнтації, людина з виразним індивідуальним обличчям і разом з тим промовистий речник соціальної неусталеності суспільних відносин другої половини XVII ст. (спочатку козацький старшина, пізніше — духовна особа).

Ця портретність носіїв української політичної думки властива і дальшим працям Оглоблина, коли він виходить за границі доби

Руїни. Ось перед нашими очима обережний стародубський полковник Михайло Миклашевський з його спробами року 1702 таємно підготувати польсько-литовсько-українську угоду в союзі зі Швецією («До історії української політичної думки на початку XVIII в.», «Зап. Іст.-Філ. Віdd.», 1928, XIX, стор. 231—239).

А ось (за часів гетьмана Апостола) спритний здобувач маєтків і несовісний «стяжатель» — Д. Дараганенко, що за свої нечисті комбінації зазнав «арматного в'язнення через цілий тиждень». Наскільки в тих часах популярною і живучою була державницько-соборницька ідея, свідчить те, що Й Дараганенко для якихось своїх цілей вважав за потрібне на цій ідеї спекулювати, приплутував самого гетьмана до ідеї українського великороджавництва й тим завдав чимало клопоту Д. Апостолові у його листуванні з московськими урядовими чинниками.

Великою заслugoю проф. Оглоблина було те, що він насвітлив усебічно діяльність «ханського гетьмана» Петрика, людини, яка традиційно у світлі давнішої історіографії носила наличку політичного авантюриста, насправді ж, як виявилося в результаті чисельних розвідок проф. Оглоблина, людини непересічних здібностей, особистої відваги, людини, наділеної гостротою політичного думання. Групу дослідів про Петрика опублікував наш учений на сторінках наукових видань ВУАН у 20-их рр., видавши їх окремою збіркою: «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», Київ, 1929 (вид. ВУАН); але й пізніше, в 1940 р. та й на еміграції, він кілька разів наново звертався до цієї тематики. Дослідникові пощастило опублікувати цінний документальний матеріал.

Петрик зважився до монтування союзу України із Кримом, як речник старшинської опозиції, яка плекала антимосковські пляни, і це змушує Оглоблина дуже уважно простудіювати скоріше замисли, як дії, всіх потенціяльних спільників цієї антимосковської змови, в результаті бачимо таки значну групу ко-зацької старшини, що рахувала на Петрика. Підносить наш дослідник і питання, чи не був і гетьман Мазепа останнім захованим спонукувачем сміливого почину Петрикового, питання, яке постає з наявних історичних матеріалів, але на яке немає змоги дати переконливої відповіді.

З аналізи Олександра Петровича бачимо, що Петрикова угода з Кримом з 1692 р. була виразом зрілости українських самостійницьких ідеалів, повним запереченням Переяслава, домовленістю з Кримом про військово-політичний союз на основі повної незалежності української держави.

Національно-ідейна окресленість тогочасного українства не супроводилася політичною рішучістю: занадто багато треба було ставити на карту ризику; коли Петрик не здобув попередя серед січової старшини, йому не лишалося нічого іншого, як апелювати до козацької голоти гаслами соціального радикалізму, а тим самим переставав він бути речником старшинських кіл гетьманщини, обертається в гетьмана «ханської України», не мав змоги спинити грабіжницьких заходів своїх союзників-татар та, таким чином, програвав свої шанси і перед поспільством України. Олександер Петрович дошукується всіх деталів дії Петрика, найменших подробиць біографії цього трагічного, хоч і близкучого діяча доби Мазепи. Цілість праць нашого дослідника тяжить до монографії, і тільки недоступність тепер архівів не дає змоги завершити, заокруглити задуманий цикль.

Затерта, примеркла ця сторінка нашого минулого, через ненавагу й нерішучість попередніх істориків, вириває перед нами на світ Божий завдяки скрупульатній працьовитості проф. Оглоблина і фасцинує своєю яскравістю. Мудрість політичного досвіду і відчайність політичної ситуації, змови, рухи війська, заграви на шляхах татар, кров забитих і кров покараних — все це, як сувора прелюдія, як рокованість на тому шляху, що ним піде І. Мазепа.

Книга понад 400 стор. «Гетьман Мазепа та його доба» є справжньою монографією, в якій автор має багато спільногого з Б. Крупницьким, Д. Дорошенком та їхнім попередником Ф. Уманцем, очищаючи постати Мазепи від усіх тих очорнень, якими його обтяжила не тільки російська великолережавна історіографія, але й українська (Костомаров, Драгоманов та ін.).

Оглоблин приділяє багато уваги постаті самого Мазепи, його особистості і його політичній біографії, намагається показати його світогляд та зв'язок світогляду з політичною практикою гетьмана. Разом з тим знайдемо чимало думок щодо духового стану тодішньої української спільноти в її різних соціальних прошарках, зрештою, й загальну характеристику стану української культури мазепинських часів.

Дуже складною натурою був цей гетьман, а ще складніший політичний шлях випав на його долю. Обережний і замкнений в собі, він залишив після себе багато загадок, які особливо трудні до розв'язання, бо українські тогочасні архіви загинули. Все таки образ Мазепи у Оглоблина вийшов змалькований у цілому, хоч і не до кінця виразний з причини нестачі матеріалів. Маємо перед нашими очима людину, зіткану із суперечностей, ще більше внут-

рішньо суперечну, як Богдан Хмельницький, мабуть, не менше від нього геніяльну, однаке обставлену історичними умовами для своєї дії куди важчими, аніж їх мав Богдан.

Здобувши освіту в Західній Європі, бувши замолоду на службі у польського короля, він пізніше виявив себе, як наголошує Оглоблин, ревним прихильником православ'я. Плекаючи думку про державну незалежність України, мусів гетьман рівночасно культивувати дружбу із найбільшим ворогом цієї незалежності Петром I. Замикаючи свій внутрішній світ перед цікавим оком сучасників, умів він здаватися відвертим, бути привабливим, завойовувати собі прихильників і потрібних людей. У вчинках Мазепи, які серед його учасників часто знаходили моральний осуд, а в очах поверхового історика могли викликати закиди, щонайменше, непослідовності, була своя внутрішня логіка: на службі у Дорошенка він був вірний цьому твердому соборникові, ворогові Москви і Польщі. Але він відчув також і момент, коли треба було зректися Дорошенка. Він був дуже близькою людиною до Самойловича, поки Самойлович мав спромогу боронити інтереси України перед Москвою, але, коли гетьман-попович зударився рівночасно із всесильним князем Голицином і з козацькою старшиною, Мазепа без усіких скрупулів використав державний переворот, щоб стати на чолі держави. В боротьбі за здійснення соборницького ідеалу Мазепа зважився усунути зі своєї дороги безперечного ідеаліста і лицаря Семена Палія. Чи не керувався все таки Мазепа особистим егоїстичним інтересом, монтуючи свої карколомні політичні заходи? Проф. Оглоблин не виключає цього, як, наприклад, у поступованні щодо Палія, однак показує, що коли б і міг бути цей особистий інтерес, то він щоразу збігався з державно-творчим інтересом, ніколи не переростаючи в егоцентризм.

Мазепа, без сумніву, мав і свою соціальну програму. Йому присвічувала ідея становової правно-нормалізованої держави на чолі з гетьманом-монархом. Виплекуючи родову козацьку аристократію, Мазепа водночас змагав до певної суспільної рівноваги, стримуючи старшину від крайніх виявів захланництва, захищаючи посполитих від старшинського гніту, шукаючи соціальної гармонії у станових відносинах. Тим часом козацька старшина, хоч і була в основному просякнена патріотичними ідеями, все таки у буденному житті часто не спроможна була стримати себе від соціальної експансії та від охлократичних замірів. В тогочасному українському суспільстві зударялися дві соціальні концепції: одна виявляла себе як старшинсько-аристократична, друга мала гасло — «без холопа і без пана», що жило з часів Хмель-

ниччини серед селянства. Мазепа був свідомий внутрішньо-політичної небезпеки, але своєчасно відвернути її не мав спромоги, ідейного контакту з народніми низами не знайшов, під час союзу з Карлом XII залишився народові незрозумілий і не підтриманий.

Протимосковська постава на Україні була і в низах і на вержах української спільноти досить сильною потенціально. Але в масах ця потенція не реалізувалася почасті через несподіваність різкого повороту політики гетьмана в антимосковський бік, почасті через стратегічні несподіванки війни.

Тактичні помилки шведського війська привели навіть до народної партізанки проти Карла XII і Мазепи. Політично-духовий розбрат, що намічався в українському суспільстві вже за Хмельницького, виявив себе широко в епоху шведсько-московського зудару і привів до політичної катастрофи, якої не в силі був відвернути й геній Мазепи.

Історію культурних осягів мазепинської України, як слушно зазначає Оглоблин, ще не написано. Та є вже багато причинків до неї. Наш історик не тільки підсумував спостереження Д. Чижевського, Штупперіха, Шевельова, Залозецького та інших, він додав ряд деталів від себе, характеризуючи ренесанс українського барокка того періоду. Для молодшого покоління дослідників залишив він широке поле для попису.

Багато років присвятив проф. Оглоблин дослідженю «Історії Русів», сконцентрувавши переважно на питанні авторства цього твору. Що автором «Історії Русів» не був Георгій Кониський, стало ясним для вчених уже в другій половині XIX століття. Вчені висували різні гіпотези, припускаючи один раз, що автором був Григорій Полетика (помер 1764 р.), іншого разу вважаючи за автора Василя Полетику (помер 1845 р.), далі кн. Ол. Безбородька (помер 1799 р.) та інших. Достатніх аргументів для уґрунтування своїх концепцій дослідники, однаке, не мали, питання залишається відкритим ось уже понад сто років. Мав свої припущення щодо авторства знаменного твору й Олександр Петрович, та, суворий у самоконтролі, прийшов він до висновку, що цього питання він не спроможний розв'язати у межах дотепер уживаних метод. Він вирішив іти обхідним шляхом, встановити, де і коли була написана книга, а тоді вже, спираючися на ці дві підстави, шукати імення автора. Складне завдання встановлення місця, в якому «Історію Русів» написано, проф. Оглоблин виконав блискуче, користаючися своєю методою мікроаналізи. Цим місцем був Новгород-Сіверський, або його околиці, на це вказує у творі

місцева географічна номенклатура, місцеві ймення та дрібні ока-зї — все те, що докладно могло бути відоме тільки мешканцеві вужчої Новгород-Сіверщини. З цього Олександр Петрович зробив слушний висновок, що автор «Історії Русів» належав до Новгород-Сіверського гуртка українських патріотів. Відкриття це справді капітальне, і його значення збільшується тим, що воно стоїть у зв'язку з книгою Олександра Петровича «Люди старої України», яка променює на «Історію Русів», освітлює до певної міри той ідеологічний комплекс, яким насычена історіографічна пам'ятка XVIII стол.

Складнішою є справа встановлення дати. З цього приводу проф. Оглоблин пише: «Досліджуючи це питання на підставі аналізи цілого тексту «Історії Русів», ми прийшли до висновку, що вона була написана не раніше 1796 року, а найправдоподібніше — між 1802 і 1805 роками» (Передмова О. П. Оглоблина до українського видання «Історії Русів», Нью-Йорк 1956, стор. VIII). Поки Олександр Петрович не опублікував доказів до цього твердження, які містяться в його праці «Студії над "Історією Русів"», можемо умовно прийняти його датування з уваги на його науковий авторитет. Дослідник вважає, що патріотична новгород-сіверська громада цього відтинку часу не досить знана. Однак, навряд чи він заперечить, що вона (громада) ідеологічно не могла б істотно відріжнятися від гуртка патріотів сумежних попере-дніх десятиліть, тож і світогляд отих Гудовичів, Миклашев-ських, Полетик (хоч як вони неоднорідні), відсвічує в «Історії Русів».

Олександр Петрович висловлює, між іншим, припущення, що «Історія Русів» писалася не одною особою (там же, стор. VIII). Цю думку слід би підтримати. За це промовляє наявність різних суперечностей у тексті книги. Так, напр., характеристика І. Мазепи починається словами: «Гетьман Мазепа був природний по-ляк з фамілії литовських. Казали, що втік він із Польщі з неві-домих причин . . .» («Історія Русів», Нью-Йорк 1956, стор. 248). Зовсім інше говориться в наступних словах: « . . . Мазепа, як усім відомо, бувши християнином, глибокопобожним, що побудував своїм коштом багато монастирів і церков,уважав за смертний гріх проливати кров своїх земляків та одновірців і додержував того з рішучою твердістю, не схиляючись на жадні переконуван-ня» (там же, стор. 290). Аналогічних прикладів можна б навести більше, не робимо цього лише з-за браку місця та щоб не надто відхилятися від нашої теми.

Хоча й імовірним є, що «Історія Русів» складається зі спо-

лучення текстів кількох авторів, все таки має рацію наш дослідник, коли бачить її під аспектом ідеологічним як певну цілість.

«Історія Русів» — твір ідеологічний, більше того, є він виразом окресленого світогляду. І ніхто, здається, з наших істориків не схарактеризував цього ідейного комплексу книги так повно, як це зробив Олександр Петрович.

Згідно з тим, у творі виявилася тягливість історіографічної української традиції; просвітницьке раціоналістичне світоглядове наслідження в дусі філософії XVIII ст. сполучились з релігійністю; демократизм є головною прикметою твору; етичних принципів шукає «Історія Русів» у історичних діях українського та інших народів і ними міряє виправданість тих чи інших політичних вчинків.

Значною мірою легендарна за своїм змістом, ця історія є документом гуманного патріотизму, що виводить державне право України з глибини правіків та осуджує загарбницьке варварство москалів, поляків, турків з погляду загальнолюдської моралі. Цей етичний підхід, сказати б, етичний патос, відзначає Олександр Петрович чітко, і тут, власне, світоглядова своєрідність «Історії Русів» в порівнянні до попередніх виявів української духовості.

Щодо демократизму авторів твору, то про нього слід говорити умовно. Це був демократизм аристократично-старшинський, в ньому, згідно з просвітницькими ідеалами, могли звучати й ноти співчуття до простолюддя, але сильно дала себе відчуття зневага до «гультайства», до пастухів, тобто до найбільше знедоленої частини селянства.

«Історія Русів» у багатьох місцях палахкотить антимосковським патосом, вона насычена оборонюю споконвічних прав українського народу, і все таки в цій історії зійдено з того зеніту, на який піднеслася українська політична думка кінця XVII — початку XVIII віку.

Історія Русів» є висловом автономістичної ідеї, а соборницький ідеал тут же виразно не присвічує. Тому деякі високі тони, взяті Олександром Петровичем у оцінці позитивів «Історії Русів», слід би розглядати як данину величезному емоціональному захопленню дослідника, зрозумілому, звичайно, коли взяти під увагу, що наш дослідник десятки років заглибується у твір і бачить в ньому багато прекрасних нюансів, які рядовому читачеві ще недоступні й не полонять його в площині естетичній.

Щоб належно розглядати книгу «Люди старої України» (Мюн-

хен, 1959), потрібна була б докладна рецензія. Обсяг нашої статті дозволяє нам лише на поодинокі загальні міркування.

Люди старої України — це українські діячі другої половини 18 ст., ті, що купчились навколо гетьмана К. Розумовського та ті, що у 80-их і 90-их роках творили тісно пов'язаний гурт на Новгород-Сіверщині.

Українська історіографія XIX і початку XX ст. в дуже прімерклих тонах насвітлювала епоху гетьмана Розумовського. Крах його гетьманства клав понурий кольорит на все його гетьманування. Але так сталося в нашій історіографії, а не в історичній дійсності. Насправді ж епоха Розумовського, як показав проф. Оглоблин, була позначена національно-культурною зрілістю Лівобережної України та її аспіраціями на соборницьку великорідженість.

Іван Франко і Михайло Грушевський, як великі ерудити, інсінктом відчували, що Україна кінця XVIII ст. була сповнена духової напруги в шуканні українських політичних перспектив, та вони обидва лише натякали на це. Заслуга відкриття цілої духової панорами періоду 80—90-их рр. XVIII ст. належить О. П. Оглоблину. Гурт українських державників навколо Новгород-Сіверського тих часів відкрив він. Він розшукував для цього невідомі до нього архівні матеріали (Чернігівський і Київський архіви та дещо з-поза них), використав дуже широко літературні джерела, які не раз у нас уже пішли в непам'ять, і своєю улюбленою методою мікроаналізи знов таки створив перед нами цілу галерею образів «луччих людей» Гетьманщини, які не раз виступають так реельно перед нашим духовим зором, немов бачимо їх на екрані. Близько 30 діячів, переважно з Новгород-Сіверського: Андрій Гудович, Андрій Леванідів, Опанас Лобисевич, Григорій Покас, Андрій Полетика, Архип Худорба та інші!... Про деяких з них допитливий український читач і до появи книги Оглоблина міг знайти якісь скупі відомості, більшість же імен цих діячів він уперше розкрив тільки в цій дорогоцінній збірці статей, які опрацьовувалися десятками років, публікувалися коли-небудь в різних періодиках і вперше були зібрани в окремий том щойно 1959 року.

Дуже цінним є те, що проф. Оглоблин поставив під знак сумніву підхід О. Лазаревського до минувшини, його «прокурорський тон» у «Людях старої Малоросії». Звісно, самих фактів старшинського соціального здирства і гноблення, що їх насвітлив Лазаревський, проф. Оглоблин не збирається заперечувати, але

він рішуче відкидає узагальнення, які випливають у Лазаревського з його книги і які плямують старшинство, як антилюдяну егоїстичну соціальну верству. Матеріал дослідів особливо скомплікований, дуже часто фрагментарний, і його фрагментарність небезпечна для обох дослідників, так для Лазаревського, як і для О. Оглоблина. Добре, що Олександер Петрович у стосунку до цього матеріалу дуже обережний: він не робить генеральних висновків, він розглядає лише поодинокі постаті в їхньому українському державницькому наставленні, не ховаючи там, де це впадає в очі, й соціальної обмеженості палкіх державників (О. Діловича, Г. Покаса). Надіймось, що досліди наших прийдешніх учених у сприятливіших обставинах майбутньої Самостійної України дадуть змогу знайти повною мірою співвідношення поміж соціальним і національним у політиці українського старшинства, а тим часом маємо всі підстави радіти, що в особі проф. О. Оглоблина з'явився солідний антагоніст О. Лазаревського. На нашу думку, Олександрові Петровичу вдалося слушно наголосити, що окрім представники українського старшинства репрезентували у своїй патріотичній поставі не лише свій станово-соціальний інтерес, але й керувалися загальнонаціональними зasadами, захищаючи українське селянство (В. В. Капніст), ба й рядове козацтво (Т. Калинський).

У відтворенні портретів «старої України» Олександер Петрович зробив дуже багато, ним реконструйовані образи державників, здебільшого, не можуть викликати сумнівів. Та неминуче, за наявних лок у матеріалах, мусів дослідник звертатися до припущення. Якщо вони не всі себе в майбутньому виправдають, то це річ у дослідах натуральна. Ми, зокрема, не можемо погодитися з думкою Олександра Петровича про те, що князь О. Безбородько ціло вважав себе за українського патріота (стор. 155). Кн. Безбородько, без сумніву, був патріотом Російської імперії й забезпечував свою діяльністю імперіяльні інтереси російського уряду й народу. Наслідки його загальновідомої діяльності промовисто свідчать за це. Зрештою, свідчать і деякі дані, дуже об'єктивно наведені в «Людях старої України» (стор. 11, 25, 88 та інші).

Серед численних вдалих нарисів книги особливо виділяється нарис про В. В. Капніста. Проф. Оглоблин піднявся труду дати новою біографію цього українського діяча й патріота, що водночас був і визначним російським поетом. Російське літературознавство вже створило свій шаблон біографії В. В. Капніста і цим способом штучно відмежувало поета від українського світу. Проф. Оглоблин сміливо заперечив твердження російських літе-

ратурознавців. Він розглянув літературну творчість Капніста і встановив, що частина творів письменника носить на собі виразні познаки українськості їх автора. Зокрема, наш учений використавши дослід німецького славіста Георга Закке про «Оду на рабство», доповнив і угрунтував Заккові спостереження. Полум'яна ода Капніста, як виходить, мала дуже виразне державницьке демократичне наставлення, з відданістю козацьким свободолюбивим ідеалам Гетьманщини та з увагою до долі українського селянства. До спостережень проф. Оглоблина над українським струменем у творчості В. Капніста треба додати ще, наймні, дві поезії: «Пленение Израиля» й «На разбитие египтян», що їх ми знаходимо вперше в «Полном собрании сочинений» поета, опублікованому 1849 року.

«Пленение Израиля» дає змогу Капністові в долі жидівських біблійних співців бачити долю українських поетів:

У вавилонских рек мы сели и рыдали:
Прискорбно там святой Сион воспоминали.
Средь нас на ветвиях, под деревом сухим,
Псалтыри наших струн лишенные висели,
Там ведшие по плеч нам стражи повелели
Дабы воспели мы Сионски песни им.

**

Как песнь Господню, петь в земли я чуждой буду?
Божественный Сион! Коль я тебя забуду
Забвенною навек моя десница будь;
К гортани моему прильпи язык мой вечно,
Когда я о тебе не поскорблю сердечно;
Не восходу тебя с весельем помянуть.

Ізраїль-Україну ворог руйнує дощенту, поет сприймає це як Господню кару, що впала на батьківщину, але він також благословляє й тих, хто помститься в майбутньому над імперією за цю страшну руйну.

Не менше ясний український світ почувань у переспіві 46 глави пророцтва Єремії «На разбитие Египтян». Єгиптяни втілюють у собі міць Російської Імперії. Але їм протиставлені «мавряни, лівіяни, лідяни». Настане рокований день, коли «Господь вра-

гам своїм отмстит», народи переможуть московську твердиню. І поет звертається до Росії:

Главу твою покроет струп;
Беснуясь длань свою изгложешь,
А враны растерзают труп.

Капніст не взагалі переспівував біблійні тексти, а саме те, що з точки зору українського патріота могло звучати політичною актуальністю. Тут він був попередником «Давидових псалмів» Шевченка. Але аналогія між поетом-Шевченком і поетом-Капністом на цьому й кінчиться. Бож під тиском невблаганного життя Капніст спускався й до одописного служіння інтересам Імперії. В поезії для Капніста характеристичний болючий комплекс роздвоєння душі, властивий пізніше М. Гоголю (та й не тільки йому!).

Але повернімося до наукових відкрить Олександра Петровича. Сам факт Берлінської місії Капніста відомий уже з кінця XIX ст.

Однаке народницька історіографія не спроможна була усвідомити Капністові заходи як серйозний політичний крок. Навіть М. Грушевському здавалось, що В. Капніст виявив себе тут «гарячою головою». Вперше саме Олександер Петрович наочно довів, що Берлінська місія була значною мірою реалістичним кроком українських політиків. Наш дослідник показав той гурт українських державників, який був зв'язаний з Капністом і якого репрезентантом він міг бути в Берліні, розкрив наявність військової бази для реалізації задуму відокремлення України від Росії (невдоволення українських полків у зв'язку з перетворенням їх у російські військові з'єднання), схарактеризував східно-європейську політичну кризу початку 90-их років, яка могла сприяти українським самостійницьким плянам. У світлі дослідів проф. Оглоблина Берлінська місія Капніста набрала того значення в історіографії, яке вона мала в самій історичній минувшині.

З великою втіхою ми прочитали статтю Олександра Петровича «Берлінська місія Капніста 1791 року» («Український Історик», 1974, № 1—3), що є полемікою з американським професором Вільямом Еджертоном, який слідом за советськими горе-дослідниками пустився на шлях фальсифікації постаті В. Капніста. Некомпетентність і тенденційність В. Еджертона проф. Оглоблин так близькуче представив, що нам тут немає чого додавати. Радісно було читати рядки статті проф. Оглоблина, такі струнко логічні, сповнені елеганції і навіть іскорок гумору у від-

ношенні до невдахи-противника; захоплює й те, що на прикладі полеміки ми бачимо, як наш ювілят залишається незмінно юним у духовому розумінні.

Книжку проф. Оглоблина «Опанас Лобисевич» (Мюнхен—Нью-Йорк 1966) кожний, хто любить українську давнину, читатиме як захоплюючий роман. Автор розсуває завісу минулого, що досі затуляла перед нами навгород-сіверський гурток кінця XVIII століття, ще повніше, ніж він це зробив у книзі «Люди старої України». Його численні ґрунтовні примітки в цьому невеличкому томику являють вийнятковий скарб для того, хто продумує втасманичені шляхи української політичної думки кінця XVIII століття. Шановний професор використав відай усе, що досі писалося про О. Лобисевича, він звертає увагу на плоди недбалості окремих учених, які перекрутили не тільки деякі відомості про автора «в малороссийский кобеняк переодетых» Вергілієвих пастухів, але й саме прізвище Лобисевича. Оглоблин визбирав все, що тільки можна знайти за нинішнього стану науки, про О. Лобисевича, дав стрункий скелет його біографії. Разом з тим висунув він сміливу гіпотезу: Лобисевич був не лише хронологічно попередником І. П. Котляревського, він став і його ідейним предтечею, наситивши свою переробку Вергілія актуальним для тодішніх українців духовно-політичним змістом. За відсутності тексту «Пастухів», на жаль, цю тезу цілком переконливо довести немає змоги. Олександр Петрович відкидає думку М. І. Петрова, що «Пастухів» написано у 70-их рр. XVIII століття, час написання наш учений переносить на початок 1790-их років, «десь невдовзі перед 1794 роком». («О. Лобисевич», стор. 70). З цим, мабуть, слід погодитися. Але коли так, то постає капітальне питання: був Лобисевич попередником Котляревського чи першим його послідовником?

Відомо, що за Котляревським уже в 1789 році в семінарії закріпилася слава «віршопльота». Відомою є увага Котляревського до Вергілія вже на шкільній лавці. Перші три частини «Енеїди» не були написані одним заходом у 1793—94 рр., початки цієї роботи сягають 1789 року. 1790-ті роки — це час, коли Лобисевич жив на Новгород-Сіверщині. Виглядає дуже можливим, що полтавські семінаристи, закінчуячи семінарію або ідучи на ферії, декламували перші звучні строфи перелицьованої «Енеїди» в усіх-усюдах, також і не в глухому тоді Новгород-Сіверську; те, що вражало в Котляревському його семінарійних колег, могло знаходити відгук і поза стінами семінарії. Це, звичайно, наше

припущення, яке ми покищо достатньою мірою довести не маємо змоги.

Закінчуючи нашу статтю, хочемо ще і ще раз побажати нашому достойному ювілятові довгих років успішної творчої праці, яка дає йому найбільшу життєву радість.

**ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА ТА ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНА
МЕТОДОЛОГІЯ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА**

(Доповідь, прочитана в УВАН у Нью-Йорку 17. IV. 1976 р.)

Передусім хочу висловити свою радість з приводу того, що, хоч ми на еміграції понад 30 років мовчали про академіка Сергія Олександровича Єфремова, та все таки, нарешті, заговорили про нього. Хоч ім'я його й згадувалося в еміграційній спільноті з пошаною, однак була ця пошана зв'язана з фактом засудження Єфремова, як члена СВУ, пошана без усякого зацікавлення до того, що ця визначна людина створила у сфері духового життя для України. Наша спільнота виплекала пустопорожній культ Єфремова й на тому апатично заспокоїлася.

Мені вдалося зібрати ряд статей і монографій Єфремова від початку його діяльності аж до часу арешту, але чи вдастся видати хоча б двотомник його недоступних тепер праць — це велике питання. Інертність до книжки, особливо до наукової, у нас величезна. Від цієї сумної вступної зауваги перейду до діла.

У 1917 році не було на Україні жодної національно свідомої людини, яка не знала б, хто такий Єфремов. Його популярність, просто скажу — слава — була такою ж, як і найвизначніших клясиків української літератури, включаючи й популярного тоді його товарища Бориса Грінченка, і знали його більше, ніж Лесю Українку й Коцюбинського. Цим пояснюється, що хоч Єфремов задокументував свою послідовну ворожість до большевізму, до Леніна в роках 1917—19 на сторінках преси,¹ хоч у 1924

¹ Так, наприклад, він писав: «Для Леніна і Ко той колективний організм, що називається народом, державою і що складається із 'самодовлеючих' осіб, вартий не більш того крілика, над котрим проробляє свої дослідження експериментатор. Братовбивця Каїн і предатель Іуда — праведники, чисті голуби в порівнянні з твердокаменними експериментаторами із Смольного». (С. Єфремов, «На повороті». Зб. Укр. Жизнь, К., 1918).

році він із глумом писав про т. зв. пролетарську літературу в історії українського письменства, все таки його комуністична влада не наважувалася відразу знищити. Понад десяток років вона ширіла навколо його постаті їдь ненависті, аж поки завдала йому смертельного удару. Зокрема компромітовано його літературознавчу методологію. Коло цього вправлявся з доручення партії В. Бойко на сторінках журналу *Критика* (1930, ч. 12) та *За марксо-ленінську критику* (1903, ч. 2/61). Позицію Єфремова він окреслював, як «суб'ективно-народницький соціологізм», а пізніше як «нацдемівство, що переростає в фашизм».

За В. Бойком змущений був поспішати Й О. Дорошкевич, який розправлявся з методологією *Історії українського письменства* у зошиті *Літературного Архіву* (Харків, 1931, кн. IV-V). Свою ерудицію поставив він на службу ГПУ. Устами цих учених говорив ворог. Не бракувало негативних оцінок методології Єфремова і в українському національному таборі — знак, що перед Сергієм Олександровичем ставлено назрілі вимоги нечисленного фахового читача, вимоги, яких однаке й критики Єфремова не спроможні були вадовольнити краще, ніж він. Такими були закиди В. Дорошенка,² і пізніше, за ним ішов Свицільський.³ Єфремов боронився, а ще більше намагався позитивно використати цю критику для свого методологічного зростання.

Не сприймав він лише критики з Української хати, яка насакувала на нього вояновничо й досить таки брутально. Пригадується мені високок хатяніна Сріблянського, який вважав, що Єфремов позбавлений естетичного смаку (явна нісенітниця!), бо, мовляв, він був послідовником М. Михайловського, запізнілого російського народника. Обминаючи абсурдність закиду про вілсутність у Єфремова естетичного смаку, який попросту суперечив смакові Сріблянського, не можна легко відкинути впливів Михайловського. Єфремов сам дає для цього численні докази, згадуючи часто у своїх працях до 1917 року видатного російського народника як літературного авторитета.

Як Михайловський, так громив і Єфремов з етичного штанд-пункту модерністів; обидва критики виступали також проти народницької теорії «малих діл». До своеї брошюри *Серед сміливих людей* Єфремов напевно міг взяти за епіграф слова Михайловського зі статті «Чи справді молодість»: «Може бути, — писав російський народник, — що нам на зміну йде щось нове й

² Див. *Літературно-науковий вісн.*, 1911, ч. 1.

³ Журнал *Вільна українська школа*, 1917, листопад—грудень, стор. 137-138.

сильне, але, звісно, не молоде... сиві бороди прикрашують їхні обличчя навіть тоді, коли материнське молоко не обсохло в них на губах».

Цитую паралельно з Єфремова: «Даремно звати себе молодими наші діти 40-літнього й старшого віку... А може, наші проблематичні діти на іншу молодість важать — на молодість духа...?

«Гай, гай! — тільки й можна на це сказати. З цього погляду молодість та свіжість наших „дітей“ ще проблематичніше показується.»

«... Чимсь занадто дрібним, вузеньким, мізерним і запліснявілим у своєму самозадоволенні повійне на нас із сторінок „молодих“ наших органів... Беззубим ротом шамкаючи, перемелоють вони старі троїзми, на всякі голоси кричать про вічну красу, до обридливості переказують загальні фрази, вимахують пошматованими і злинялими пропорціями, не зважаючи на те, які вони справді, не бачачи, що людськість давно їх минула, і вони лишилися собі позаду на порожніх просторах майже самотні».⁴

Один із російських критиків каже про Михайлівського, що він «покликав на суд суспільного принципу всі явища тодішньої літератури. Кожний твір процідив він крізь фільтр громадського обов'язку. І лише те, що заціліло після цього випробування, ладен він був визнати за життездатне». ⁵ Те саме можна було б повторити і щодо Єфремова. Єфремов віддавав данину пошани російським народолюбцям 60-их років та рівночасно засуджував теорію «малих діл» народників 80-их років. Він вважав, що 80-і роки були етапом духового розкладу в Росії. Отже, якби Сергій Олександрович належав до російського літературознавства, його б уважали «революційним демократом», уживаючи ленінської термінології. Але він був українець, що брав активну участь у політичній боротьбі за національне визволення, він дістав спочатку наличку репрезентанта реакційного народництва з-під стягу Михайлівського, а пізніше просто назував фашистом.

Єфремов добре знову праці Михайлівського про Успенського, Салтикова-Щедріна, Толстого, Чехова. Під впливом російського народника загострилася, мабуть, етична вимогливість Єфремова й форми її вислову, але я сумніваюся, щоб Єфремов на Михайлівського орієнтувався, виробляючи свою літературознавчу методологію. Для цього він мав інші, близчі йому зразки. Тут хочеться

⁴ С. Єфремов, *Серед сміливих людей*, К., 1911, стор. 59.

⁵ *История русской литературы XIX в.*, М., 1923, стор. 65.

згадати передусім київських університетських професорів Дащекевича й Анічкова.

Проф. Дащекевич у 1877 році спрямовував свої удари проти тої історії літератури, яка забагато приділяє уваги вивченняю форми в світлі класицистичної поетики. Новим принципом для нього є історизм, розкриття літературної еволюції та її причин, зв'язок літератури з життям, який не можна, однак, уточнювати з копіюванням.⁶

Цієї формули завдань історії літератури, і то в повному її обсязі, додержувався Єфремов.

Сферу теорії він віддавав заслуженому професорові, а на себе брав роль лише застосувача методології. І застосувачем він був майстерним.

Основний наголос Дащекевич клав на сумарне відбиття психіки автора у замальовуванні дійсності. Якщо ж ішлось про лірику, то тут слід було розкрити своєрідність особистого сприймання та переживання. «Я придаю... мало значення форме произведений».⁷

Оде наставлення, перейняті у видатного метра літературознавчої науки, Єфремову довго й важко довелося переборювати.

У простежуванні в українській літературі її любові до народності та у вивченні розбудження зі сну самосвідомості Єфремов став учнем і продовжувачем проф. Миколи Дащекевича.

Мабуть, не меншим дороговказом у царині методології був для Єфремова також і інавгураційний виклад проф. Анічкова в Київському університеті 1896 року — «Научные задачи истории литературы».⁸

На думку Анічкова, історія літератури — це характеристика літературної епохи, подання відомостей про літератів та оцінка їхніх творів. В оцінці творів історія літератури зближується з критикою. До наукового об'єктивізму Тена Анічков ставиться скептично, він радить критикові бути творцем, писати по-мистецькому і влучно, сугестіонувати найбільше почуттів, чдей, уявлень. Він схиляється до тоді ще дуже нового жанру есею, введеного

⁶ «Історія літератури, — каже М. Дащекевич, — має всебічно змалювати внутрішнє ество індивідуумів, а через них й суспільств даної епохи, ступінь їхнього розвитку, їхні погляди, почуття, стремління, характеристичні відмінності їхнього психічного життя, а з другого боку, представити свідомість спільнот устами передових діячів суспільної думки, що ними є літерати, і, нарешті, вияв цієї свідомості в літературних творах» [Отзыв о сочинениях Петрова: Очерки ист. укр. литературы 19 ст.: Отчет о 29 при-суждении наград графа Уварова. П. 1888].

⁷ Там само, стор. 735.

⁸ Университетские Известия, 1896, ч. 4.

англійцями. Історія літератури стоїть, отже, на певному віддалені від науки, бо вона є їй мистецтвом. Проте, з науковою вона все таки пов'язана. Літературознавець зближений з істориком культури, та проте має свої специфічні завдання. Він зверне увагу на культурні явища, які мали велике значення для дослідженого письменника чи групи їх, а ці явища можуть бути і не характеристичними для історика культури. Для літературознавця важливі не самі культурно-історичні явища, а сприймання їх серед письменників. Вивчення своєрідності письменника на тлі літературної традиції й літературної еволюції — важливе завдання. Краса літературного твору стає сприйнятною тільки на тлі історичної спога своїм насвітленням властивих їй ідей. Тому першій етап літературознавства — коментар до твору — залишається назавжди важливим.

Вади літературознавчої теорії російських академістів 90-их років відбилися й на теоретичних позиціях Єфремова. Але з тих теорій росли також і його позитиви як талановитого вченого.

Чи є у Єфремова, так скажу, методологічні настанови, що просякають усю його літературознавчу діяльність? Так, безперечно. Але дамо спочатку слово самому Єфремову:

«Відколи постав український рух, єдиним його виразом та проявом було письменство; на письменстві сконцентровується здавна все громадське життя наше, сюди йшли всі національно-свідомі сили наші, ніде в інших місцях не знаходячи, де б можна було себе до діла прикладти. Це... поставило наше письменство на серйозний ґрунт служіння народнім інтересам і наложило на його певні повинності громадського характеру, яке воно по спропозиції своїй і сповняло».⁹

Ці знаменні слова Єфремова є й ключем для розкриття його методології. Якщо в українській літературі купчились і виявлялися найкращі духові зусилля нації, якщо література завжди служила народнім інтересам, то завдання літературознавства полягає в тому, щоб розкрити історію української духовості, в літературі відбитої, а подруге, показати, якими способами письменство народові служило.

Перейдімо тепер до інших генеральних зasad методології Єфремова, як вони у нього виявилися.

Розвій національного світогляду та історичне визрівання реалізму — це ті два основні принципи, що їхній вияв хоче Єфремов простежити в історії літератури. Це він мотивує таким чином:

⁹ Єфремов, Серед сміливих людей, стор. 67.

«... національно-політичний момент домінує і найдужче брінить у громадських стосунках українських поколіннів, і зовсім тихо, а то й непомітно озиваються загально-філософські, естетичні і т. інші питання. Очевидно, щодо цього, то наше громадянство просто переймало ті течії, що панували в той або інший час у Росії, — до того ж давній традиційний реалізм українського письменства, почавши з самого Котляревського, просто одсував практично ту естетично-літературну боротьбу, яка була такою завзятою серед російського громадянства».¹⁰

Те, що Єфремов простежував на протязі 19 століття переважно розвиток реалізму, свідчить про його нерозуміння проблемами стилів, основної проблеми для літературознавця. Правда, в пізніших своїх працях він силувався застосувати й зasadу стилю; пишучи про П. Мирного, згадує про його натуралізм, десь у писаннях про Коцюбинського промайнуть у нього й згадки про імпресіонізм, але це все між іншим. Дуже мало уваги приділяв Єфремов романтизмові в літературі. Тому він, добрий знавець Кулішевої літературної й громадської діяльності, опинився безрадним перед письменниками суперечностями.

Органічну ваду нашої літератури, що й на сьогодні ще діє, відзначив Єфремов справді вдало:

«Усякий свідомий українець, усякий, хто почував хоч маленьку іскру прихильності до свого рідного краю, брав, не маючи іншого струменту, зараз же перо до рук і робився українським письменником: писав оповідання про „меншого брата“; писав вірші про „неньку-Україну“; писав статті про національні злидні... А як — звісно — не кожна людина до письменства здатна, то результати такої загальної готовості прилучились до письменства вийшли для нього не дуже то на руку. Мабуть, число письменників ніде не стоїть у такій явно ненатуральній диспропорції до числа загальносвідомих людей, як серед українців. Нація письменників — це не здаватиметься гіперболою, коли ми візьмемо на увагу процент письменників між свідомими українцями... На українського діяча можна було дуже дешевшим коштом вибитися: досить було написати два-три поганеньких вірша, одно-двоє оповіданнів, кілька заміток про справи, що масляних вишкварок не варті». ¹¹

Очистити історію літератури від літературного намулу, від тих, що внесли в неї міленький дилетантізм, вузенькі інтереси, і було завданням Єфремова в *Історії українського письменства*,

¹⁰ Там само, стор. 21.

¹¹ Там само, стор. 66-67.

завданням, яке він виконав, як пionер, вдало. Ні Петраченко, ні Петров, що писали історії української літератури перед Єфремовим, не виконали цього завдання, вони захаращували історію літератури зайними іменами, іменами, що їм може знайтися місце в часткових фахових дослідах, а не в представлennі головного річища нашої літератури. Єфремов у *Історії українського письменства* виконав вдалу селекцію, висунув на перше місце чільні постаті, відсунув у тінь другорядні, вилучив з розгляду всіх тих, що скоріше до графоманів, аніж до письменників належали. Керувався він тут не стільки громадським, скільки естетичним критерієм, який теоретично зневажав, а практично застосовував.

Даймо на тес, що ущипливі закиди В. Д. Дорошенка на *Історію українського письменства* значною мірою були слушні. Тож виходячи з своїх закидів, Володимир Вікторович, як літературознавець, мав би написати свою історію української літератури на вищому методологічному рівні. Але йому того зробити не вдалося, як не вдалося й Олександрові Грушевському, що виступав на сторінках *Літературно-наукового вісника* з своїми портретами сучаних письменників, і нікому взагалі аж до початку 20-их років.

Історія українського письменства, хоч методологічно й недосконала, залишалася безконкурентійним твором у своїй галузі, була почесною книгою не тільки на столі українського інтелігента, а й наближала письменного селянина і робітника до української культури. Недарма Єфремов цінить Сумцова за те, що цей поєднував суто наукову працю з публіцистичною й популяризаторською. *Історію українського письменства* написано не для фахівців-літературознавців. Її написано для найширших кіл, від українського інтелектуала починаючи і робітником та селянином, який тягнеться до світла культури, кінчаючи. Тоді українство могло спромогтися видати лише таку історію літератури. І не тільки брак методологічних обріїв обмежував Єфремова, але й універсальність завдання — створити таку історію літератури, яка була б для всіх приступною і разом з тим гартувала б дух українства в його боротьбі за національні права й ідеали.

У своїх літературних оцінках Єфремов керується нормами реалістичної естетики, хоча й не послідовно. Критерії реалізму вбивають історичну перспективу, коли вони застосовані до творів позареалістичних стилів. На щастя, Єфремов і сам глухо відчуває хибність свого оціночного критерія до історії літератури; говорячи про романтизм, часто відступає від своїх критеріїв, а ще при різних літературних явищах обмежує свій потяг до оцінок.

Лише в 20-их роках Єфремов щільно підходить до проблем

стилю. У розвідці про Нечуя-Левицького ми вже бачимо рельєфне окреслення того, як естетичні погляди письменника обумовлюють його індивідуальну письменницьку манеру, тут багато спостережень над формою переконує нас, що Єфремов як літературознавець перебуває у процесі зростання. Єфремов любить вираз «галерія образів». І аналізуючи творчість різних письменників, він на лаконічному відтворенні цієї галерії охоче спилюється. Образи-типи він дбайливо класифікує, вибирає у характеризованих письменників найсоковитіші штрихи, щоб постати перед очі читача літературні постаті аналізованого автора, та завжди ви відчуєте ту мистецьку міру критика у відношенні до матеріялу, яким він орудує, збереження пропорцій, якими виділяється важливе від другорядного, завжди знайдете майстерність групування персонажів у такому напрямі, щоб через аналізовані типи заглибитися у специфіку таланту досліджуваного письменника. І тоді письменник постає перед читачем як творча особистість з йому одному властивою специфікою мистця слова. Саме в цьому компонуванні «галерії образів», вихоплених із творів один раз у Нечуя-Левицького, іншого разу — у Панаса Мирного і полягає літературознавчий патос Єфремова, так, що ви інколи й не помічаете, що дослідник занедбує інші літературознавчі завдання. Єфремов знає, що мистець своїми образами повинен дати новину, і цієї новини він у мистця шукає.¹²

Класифікація творів письменника за їхнім ідейним спрямуванням — це друга основа монографічних праць Єфремова. Застосоване до плодовитих класиків літератури, завдання це не та-ке вже й просте. Читач, який би поспіль читав усі твори цікавого для нього класика, рідко коли спромігся б вилучити ті провідні ідейні нитки, якими сполучаються різні твори в окремі групи. Читацького взгляду тут замало, потрібне уважне заглиблення, відчуття перспективи ідейного й життєвого розвитку письменника, а рівночасно й усієї різноманітності його творчості. Потрібне заглиблення в цілість матеріялу, а до того і в епоху — і це Єфремову вдається.¹³

Якщо ми звернемося до монографій, до окремих брошур Єфремова про письменників, то насамперед доведеться визнати дослідника за репрезентанта біографічної методи. Єфремов на-диво прекрасно вмів давати психологічні силуети близьких йому людей, працівників української культури й письменства. Тут концентрувалася його велика сила таланту. Літературний есей, як

¹² С. Єфремов, Карпенко-Карий, К., 1908, стор. 16-17.

¹³ С. Єфремов, Нечуй-Левицький, стор. 131-132.

жанр, пропагований проф. Київського університету Анічковим, як специфічна можливість літературознавчої аналізи, цей жанр знайшов у особі Єфремова талановитого і надхненого майстра. Багато його праць, являючи монографії про окремих письменників, стильово все таки тяжать до есею. Але в нього є й чистої води есеї, як от «Людина повинності» — близькучий нарис про Грінченка.¹⁴

Пізніше Єфремов напише популярну, але насичену фактами біографію Бориса Дмитровича, але над свіжою труною творить він широкими мазками образ свого великого друга. Це не надгробна промова, в якій усе диктується перечуленою ідеалізацією небіжчика, ні, це дуже правдивий образ, знутра освітлений, в індивідуальний профіль вирізьблений. Суперлятивів тут багато, але немає жодного штучного, і велич Грінченка постає відчутно реальною.

«Року 1880, — пише Єфремов, — на 17 весні свого віку, Грінченко вступає до життя свідомим робітником, маючи за собою всієї науки — кілька клясів реальної школи. І року 1910 одходить од життя, зробившись бажаним членом багатьох наукових інституцій та співробітником усіх наукових виданнів, — одно слово, ученим, якого праці залишки друкувала російська Академія наук.

«,Недоучка' — згорда сказали б дипломовані нездари, довідавшись про офіційальну з наукового погляду кваліфікацію небіжчика, але треба було поговорити з цим „недоучкою‘, треба тільки поглянути на його едину в своїм роді бібліотеку, треба оцінити, як усе це здобувалось, щоб з пошаною схилити голову перед цією людиною, без освіти’. Все, що придбав Грінченко, — широкий світогляд, академічні знання з усіх сфер науки, знання чужих мов і т. і. — він придбав сам, власними силами, — ми ж знаємо, з чим випхнула його в світ офіційна школа... Скажуть, що це звичайна в Росії доля визначних людей, бо не хто, як „недоучки‘ — Белінський, Михайлівський та інші — вели за собою громадянство, будили думку й показували їй нові шляхи. Це так, але навіть серед таких людей Грінченко був винятком, коли зважити на ті виключно тяжкі та несприятливі умови, серед яких йому доводилося провадити свою боротьбу за знання. Адже не забуваймо, що мало не цілий вік, опріч останніх кілька років, прожив він не в якихось центрах громадського та розумового життя, а по глухих провінціяльних закутах, серед каторжної праці народного вчителя, земського статистика або секретаря зем-

¹⁴ Збірка за ред. С. Єфремова, *Над могилою Б. Грінченка*, К. 1910.

ської управи, по волі чи по неволі часто кидаючи навіть не нагріте місце, щоб шукати собі нового притулку і пристановища. За таких обставин з недовченого реаліста вийти на визначну наукову силу — на це треба якоєв надлюдської сили, сполученої з непереможною жадобою до знання, залізної волі, надзвичайно міцної вдачі та не абиякої талановитості. І розважаючи вплив кожного з цих складових елементів, що всі вони поєднались у Грінченкові з тією гармонійністю, яку так рідко можна спіткати серед людей і яка в гурті дає ті вибрані натури, що такий глибокий слід по собі звичайно лишають». ¹⁵

«Людина повинності» — так називає Єфремов Грінченка, цілим рядом даних угрунтовуючи цей погляд та виводячи з цього й літературний аскетизм письменника, намічаючи спільність між його літературною й громадською етикою. Не лише любов до праці, а й священний обов'язок працьовитості, також і в літературі, позначає Грінченка, і ця основна прикмета великого патріота залишається назавжди правдиво відміченою, з якої треба виходити, оглядаючи цілість Грінченкового літературного набутку.

Прекрасний зразок біографізму Єфремова становить перша частина його розвідки про Нечуя-Левицького. Образ класика українського реалізму подано в різних площинах: тут знайдете суспільні переживання письменника, всі ті біографічні побудники, які вели його до створення славних творів, тут і побутові його звички, і його відносини з громадянством і, нарешті, його портрет. Письменник рухається перед нашими очима, виявляє всі риси свого характеру — і від усього цього так чи інакше падає світло на його твори, вони стають близчими й зрозумілішими.

Єфремов є надхненним інтерпретатором ланцюга творів Нечуя-Левицького. Тут діє не тільки біографічне тло, так вдумливо і так лірично на підставі спогадів, цитат з листів і творів розгорнене. Ще ширшим тлом є громадська історія нового часу українства, що інтимно вклиняється в його розправу, хвилює, залишає глибокий слід у душі і дає можливість ґрунтовніше збагнути літературні твори, як вислід часу й обставин. Твори сприймемо крізь запах епохи.

Звернімося тепер до книги *Співець боротьби і контрастів*.¹⁶

Завдання своєї монографії підкреслює сам Єфремов:

«Складати життєпис такого діяча, як Франко — це все одно, що писати історію духового розвитку Галичини за останні десяти-

¹⁵ Там само, стор. 70-71.

¹⁶ С. Єфремов, *Співець боротьби і контрастів*, К., 1913.

ліття, з 70-их років почавши, так бо міцно й неподільно сплелося його особисте життя з громадським рухом в його рідному краю й такий вплив великий мав він на рух отої».¹⁷

«На першому пляні для мене стоятиме — подати загальну характеристику письменника; викрити, скільки зможу, ті пружини, що направляли його в літературній та громадській діяльності; висвітлити, чим жив він і захоплювався, що любив і що ненавидів, од чого тікав і простував до чого. Щодо подій з особистого життя письменника, яких, до речі сказавши, — маємо досить скученько, то спинюся на тих переважно, що позначились на формуванні його вдачі й світогляду, з одного боку, й зв'язані були тією чи іншою стороною з громадським життям і мають через те не тільки особисту, а й більш широку громадську вагу, з другого».

Читач має право здивуватися. Чи не є така розвідка лише сторінкою з духового українського життя, розвідка, що до літературознавства не належить? Таке запитання доречне. Але справа в тому, що Єфремов тяжив до поставленіх завдань, але й істотно відхилявся від них у літературознавчий бік. Його монографія на 208 сторінок охоплює й літературну тематику, мотиви, образи Франкових творів, заторкає не тільки основні психологічні комплекси Франка, а й способи виразу їх у художніх творах. Єдність душевного складу письменника, усіх первнів його душі зі складниками творчості — це те, що вийшло з-під пера Єфремова.

Я зараховую себе до тих, які досить добре знають багаточущу творчість І. Франка, його біографію й його епоху. І все таки, коли я ще раз перечитую розвідку Єфремова, я серед маси знайомих фактів і Франкових образів знаходжу цікаві формулювання критика, деякі несподівано гострі спостереження і супровідний щирій патос дослідника — все те, що в цілокупності дивує й захоплює. Почавши читати розвідку Єфремова про Франка, я не міг спокійно відклести її набік, поки не дочитав до кінця. Я переконався, що, пишучи працю, Сергій Олександрович тримав у пам'яті весь величезний матеріял дослідження, він грав на ньому, як піяніст по клявішах, і тут одна з причин того, що вчений спробувався досягнути найопукліших, найсугестивніших висновків.

Бачачи у Франкові геніяльну особистість, Єфремов не збивається на пенигричний тон, а там, де, на його думку, треба, гостро відзначає негативи автора *Основ суспільності*. Оця сміливість думки у відношенні до корифеїв літератури була ознакою творчої манери Єфремова.

¹⁷ Там само, стор. 6.

На початку 1907 року з'явилася в друку велика несподіванка — перший збірник поезій О. Олеся З журбою радість обнялася. У 1909 році молодий поет випустив збірку *Поезії, книжка друга*.

Обидва томики зробили величезне враження серед української суспільності, і відчуvalася потреба, щоб хтось узявся до фахової оцінки визначного таланту. Узявся Єфремов, спочатку статтями в *Раді*, пізніше, в 1910 році, об'єднаними в одну брошуру на 41 сторінку, під назвою *Муз гніву та зневір'я*. Брошура стала показником того, як міг, як умів Єфремов до революції аналізувати поезію, коли він не був обмежений рамками видання, тобто мав змогу повно, без квапливості, висловити свої думки.

Критик передусім намічає своє завдання, як він його розуміє:

«Я хочу просто переглянути виставлене на суд громадський надбання молодого автора, зважити його зміст і форму й тим самим хоч почасти знайти освітлення душі поетової — його думок, його творчости, і простежити за розвитком його таланту, а вже на підставі цього сказати, який саме скарб придбало в особі Олеся наше письменство».

Єфремов обіцяє зрозуміти не тільки статику, але й динаміку творчости, її рух і навіть той темп, з яким вона поступає від першого свого поетичного слова.

Уже в самому поставленні завдань виявляється, що вони у дослідника розпливаються. Не видно, що для нього важливіше, суб'єктивний світ поета чи вияв цього світу через поезію; чи душа поета, чи його твори мають стати головним предметом досліду. Ця неокресленість завдання залишилася помітною в усій брошури, надаючи викладові якоїсі двозначності. Єфремов розглядає лірику під психологічним аспектом, як мистецьке твориво, вмістилище ряду пережитих автором емоцій, але інколи критик від твору йде до душі автора, так наче б поезії мали бути для нього біографічним джерелом.

Тут була не тільки методологічна плутанина, тут був і спеціальний аспект, важливий для Єфремова: хто він, цей молодий поет, що його чекає в майбутньому, як його перестерегти від хибних шляхів.

«Другий збірник Олесевих поезій, — читаемо у Єфремова, — і формою кращий, і висловом дужчий, і щодо техніки стоїть далеко вище від попереднього. Але з ідейного боку — це теж безперечно — поезії останнього року показують ступінь назад. Коли б мене спитали, котрий збірник Олесів більш мені до вподоби, то не вагаючись назвав би я З журбою радість обнялася, дарма що тут більший процент є незрілих і невироблених творів. І це не через те, що мені більше до серця нібито промовляє бойова поезія, —

зовсім ні, а через те, що останній збірник дає ознаки того надламу самої індивідуальності автора, який (надлам) може й загоїтись, але може й ще більшу розколину дати. Тут є зародок настрою, що вже довів до занепаду другого визначного з наших молодих письменників, Винниченка».¹⁸

Що ми даремно шукали б у брошурі Єфремова про Олеся, так це аналізи форми, хоч це він і обіцяв зробити. Ані слово саме собою, ані структура поетичної фрази, ні розмір, ні строфа, тобто ніякий елемент форми в аспекті поетики не заторкнений, не розітнений лезом анатомічного ножа досліду. Натомість натрапляємо на сумарні, а інколи на часткові інтуїтивні оцінки форми. Єфремов хоче і пробує заглянути, як він каже, в саму лябораторію поетичної творчості, але його погляд знаходить там лише психологічні спонуки, які наштовхували Олеся на певні мистецькі образи.

Не можна, однак, заперечити того, що Єфремову вдалося зробити реєстр поетичних мотивів Олесевих. Це він зробив дбайливо, і не як реєстратор, а як наділений чуттям критик, який змагає до того, щоб віддати красу поезії. Ідучи за хронологією поетової творчості, нанизує критик тему за темою, намагаючися зберегти образність вірша чи й підсилити його своїм психологічним і соціологічним коментарем, дуже часто вдаючися до цитування поезій.

Єфремов також поділяє поезію Олесевих двох книжок на три періоди. В першому періоді Олесь іще поєт самої краси природи та кохання, в другому в цю тематику вривається напруга визвольної боротьби, третій період наскічений розпачем від революційної невдачі. Обсяг тем ширшає, особисте, сuto персональне сплітається із громадським і способ мистецького виразу глибшає, та разом з тим з'являються й небезпечні мотиви самотності, погорди, які невідомо куди поета доведуть. Єфремов помічає стала антitezність поезії Олеся, тут він знаходить її індивідуальну своєрідність, але, приміром, нахилу до символізування критик не помічає. Єфремову вистачає сміливості порівнювати силу поетичної Олесевої дикції з Шевченковою. Дослідник бачить, як окремими сторонами свого таланту молодий поет доторкується своєрідності то Гайне, то Гете, то Леопарді, залишаючися все таки Олесем.

У розвідці про Олеся знаходимо усталений для Єфремова стильовий прийом: спочатку синтетичний погляд на певний етап у розвитку письменника, за тим цитата з ліричного

¹⁸ С. Єфремов, *Муза гніву та зневір'я*, К., 1910.

твору, а далі спертий на інтуїтивну оцінку коментар цитованого, по тому знайдення ряду поезій, до якого процитована належить; отже, застосування принципу класифікації, та аналізи мистецьких складників процитованого твору немає, але може бути передача емоційного враження, яке дослідник пережив від процитованого тексту, іноді це враження знаходить опертя в літературній ремінісценції. Ілюструю сказане витягом із брошури Єфремова:

«Автор [Олесь] закуштував уже принади до громадської боротьби, спробував і горечі од зневір'я, і в самі особисті п'еси вривається вже громадський елемент. І пессимізм поглибшав. Це вже не лагідний „усміх крізь сліози“, не легенькі протиставлювання абстрактних контрастів, — це шалений регіт і безмежна туга, це біблійні бичування, варті Єремії-пророка своїм безпощадно суверим тоном.

Прокляття, розпач і ганьба!
Усю пройшов я Україну
І сам не знаю, де спочину
І де не стріну я раба.
Зректись себе, забути ім'я,
Всесвітнім соромом покритись
І не соромлячись дивитись —
Це дійсність, сон? — не знаю я.
О краю рабський, скільки сліз
Було в мені... і ласк, і втіхи...
Які чудові трави-ліки
Для ран твоїх в собі я ніс...
Ти п'яний спав... А я горів,
Душа ставала крем'яною,
І не слова тепер спокою,
А іскри креще з неї гнів.
І їх, як зерна, кину я
В твоїх полях, степах і луках
І може ти в пекельних муках
Згадаеш згублене ім'я.

«І знов доводиться сказати, що з часів Шевченкового „Юродивого“ не чула Україна такого колючого слова з прихильних уст. Любов до рідного краю і разом зненависть до його рабських учинків соромицьких з поета робить суворого, 'обличителя жестоких людей неситих' і дає надзвичайну силу його скорботним плачам. З цієї категорії знов маємо цілу низку поезій: „І ви покинули“, „В країні мертвій і безплодній“, „В міщанській одіжі і в

рідному вінку”, „Над морем”, „Ми плакали на цвінтари бессилі”, „Поставте келехи і оргїї спиніть” і т. і. Всі ці твори мають вагу не тільки як матеріал для пізнання автора їх, а й для громадського опізнання, для характеристики того ‘времени лютого’, що судила доля пережити авторові разом із цілим краєм».¹⁹

Оце типовий зразок аналізи поезії у роботах Єфремова.

Інколи Єфремов пускається у сферу літературознавчих порівнянь. Які лише прізвища російських і світових письменників не мерехтять на сторінках його праць! Але порівняння здебільшого загальникові, не завжди вдалі, хоч іноді й поширюють перспективу погляду на студійованого письменника, та не завжди. Гоголь, Некрасов, Островський, Щедрін, Михайловський, Успенський, Мемін-Сібіряк, Чехов, Гор'кий, Золя, Гайне, Гете, Шекспір, Брет-Гарт і т. д. — всі вони принаїдно з’являються на сторінках праць нашого дослідника і, не лишивши яскравого сліду, зникають.

Найцікавішу, справді влучну паралелю бачимо в зіставленні деяких рис хисту Франка і Достоєвського. «Жорстокий талант» — сказав Михайловський про Достоєвського. Дуже подібну жорстокість знайшов і докладно розкрив у Франка Єфремов, звичайно, лише як одну із властивостей літературного пензля автора *Для домашнього вогнища*.

Методологічна увага до формальних елементів поезії у дореволюційного Єфремова ослаблювалася тим, що він боявся гасла чистого мистецтва і з прихильниками його вів запеклу боротьбу. Він боявся виявляти свою любов до краси, бо ішов рішучим походом проти тих, «що, — як він каже, — опинилися серед партизанів нового мистецтва, нової краси, нової моралі, і на ці рафіновані бурульки та витівки витрачають свою часом не аби яку справді силу. За часів загального занепаду і зневір, як трапляється іноді, що більшість молодіжі може піти за ними, як то було це в Росії за сумної пам’яті 80-их років».²⁰

Значність талантів Винниченка, Стефаника, Черкасенка, Олеся, Кобилянської в 1911 році для Єфремова не підлягає сумніву, але з гострим сарказмом пише він про такі модерністські видання, як *Живі струни*, *Будучність*, *Бджола*, одноднівки з своїми претенсійними молодими, як от Бутенко, Личко, Коковський та інші, що своїми наріканнями на невизнання їхньої геніяльності отруювали літературну атмосферу.

Ведучи бій проти «перебільшеної», — його словами казавши, —

¹⁹ Там само, стор. 33-34.

²⁰ Єфремов, *Серед сміливих людей*, стор. 64.

уваги до естетичних вимаганнів», він жертвував собою як літературознавець, уникаючи як диявола-спокусника, аналізи дрібних елементів форми, що виявляють найбільше індивідуальну специфіку твору і стилю письменника; уникав, хоч і мав розвинений естетичний смак, сам був прекрасним стилістом.

Інколи Єфремов розгляд ліричної поезії змішує з розглядом прози, бо не літературна специфіка його цікавить, а соціологічні висновки.

Інколи його безтурботність до питань форми досягає своєю наївністю справжньої гумористики:

«З огляду творів Франкових та з численних цитат, що я тут подаю, читач і без моєї допомоги може, сподіваюсь, скласти собі погляд на зверхню сторону, на форму творів нашого автора, на його художні методи і способи, так що про це нема чого багато говорити».²¹

Якщо Єфремов соціологізує, то, звісно, не по-марксистськи. Матеріальне знедолення бідноти він бачить як перший наслідок визиску. Але другий важливий — це моральний розклад спільноти: жорстокість, знищення ідеалів, заперечення ролі культури.

Чи моралізатор Єфремов? Так, якщо моралізаторство брати в найвищому сенсі, як обстоювання моральної чистоти в суспільстві. Якщо хто думає, що моральна чистота ніякого відношення до літератури і літературознавства не має, тоді і Єфремов мало що вартий.

Моральний критерій у соціологічній аналізі виступає особливо наявно у розвідці *Карпенко-Карий*.

Говорячи про галерію Тобілечевих «хазяїнів», Єфремов зазначає:

«Це люди однієї ідеї, мономани, маньяки. Всякий отакий Калитка, Михайло, Финоген, Пузир і інші всі — це навіть і не люди, а, кажучи Шекспіровим виразом — палець од ноги, тобто не що інше, як апарати наживи, що всі свої людські рухи повертають на здобування достатків. І яке безглуздя, яка дурніця несусвітена виходить в результаті такого скалічення: якийнебудь Пузир, людина, якої „слово-закон”, раптом опинився в ярмі, в якісь безглуздій залежності від свого хазяйства! Тільки і чуеш, як на всі боки лунає: „хазяйство... хазяйство... хазяйство...” Воно зробилось тут метою, фетищем, усім, а людина тільки пском, на ланцюзі прип’ятим до своїх достатків, або ще краще — якимсь мертвим додатком, на зразок передаточного паса, „до того хазяйського колеса”. Усе людина віддала тому неситому Молохові на-

21 Єфремов, *Співець боротьби і контрастів*, стор. 196.

живи — силу, розум, завзяття, честь, найкращі почування душі, найдужчі поривання серця, і за це нічого не дісталася... Задоволення, те щастя, задля якого річки сліз течуть і крові, виходить на сам кінець порожньою химерою, задля якої не варт було й починати справу».²²

Це літературознавчий погляд прозірливого ока дослідника, який знаходить влучні слова для соціологічного узагальнення, але узагальнення те веде не до угрунтування конечності вовчоклясової боротьби, а до проповіді гуманізації людського суспільства, до плекання вищого етосу, на що має право не тільки письменник. Ми звикли до виразу «письменник-гуманіст». Але добре було б звикнути й до вислову «літературознавець-гуманіст». Єфремов дає нам до цього нагоду. А втім, далекий від морального аскетизму, який у нього має назву сухого недотепного моралізаторства, а це тому, що аскетична мораль є гріхом проти справжньої моралі, людина з цією поставою заковує себе в броню відчуження. Саме такими, на думку Єфремова, представниками релігійної секти були народники 70-их років.

Постає зненацька питання, чи справді Єфремов був народником? Гуманість Франка ніхто ніколи не показав так просто, так виразно, як це зробив Єфремов. Гуманізм Франка, я перевонаний, після перечитання праці Сергія Олександровича, є тою рисою, що була поетові не менше властива, як його просвітительство. І тут, у розкритті основної властивості літературного таланту Франка, праця Єфремова залишається для нас найбільше сучасною. У віку здичіння, газових камер і ГУЛАгів праця Сергія Олександровича сприймається як розкішна містична квітка, передвістя кращого майбутнього, опроміненого вірою в людину.

Шевченко найближчий серцю Єфремова не тільки тому, що він найбільший український поет, а ще й тому що він найвищої міри етична людина. Моральний критерій у відношенні до Шевченка особливо розкривається у статті «Поезія всепрощення».²³

Про статтю Чуковського Єфремов з обуренням пише: «Звикши гаєрствувати по всяких понеділкових виданнях з Сологубами, Пильськими та Кузьминими, він з тією ж огидною, панібрратською замашкою з цинічним амікошонством підходить і до Тараса Шевченка і, люб'язно плескаючи його по плечу, починає блазенську розмову. Ти, мовляв, 'п'яний, лысый, оплеваный, исковорканный человек'... Не серце велике у тебе, а 'великая печень...' Не

²² Там само, стор. 41-42.

²³ Зб. Шевченко, К., 1914, стор. 47-57.

Україну ти оспіувував, а Апельсинію — абстракцію, нігде в географії не показану . . . І все якихось покриток ти малюєш, покинутих людей, — занадто вже багато на них уваги звертаєш. І сльозливий ти без міри чоловік, бо я, Чуковський, пробував був підкresлювати в Кобзарі слова ‚плачущу‘, ‚слізи‘, та й не відмежав, кинув. І нічого ти більше не вмів, як ‚религіозно обожати‘: тобі ‚никаких других чувств отпущенено не було‘. Але ти — міняє зразу наприкінці тон Чуковський, — умів ще й ненавидіти, а через те хай живе ‚гениальнейший псалмопевець среди мировых поэтов‘, Тарас Шевченко». ²⁴

Сам Єфремов утримався на ступені літературознавства, овіянного пристрастю публіцистики у вивченні Шевченка, але він же створив для своїх простакуватих послідовників міцний ґрунт культового обожнення великого поета.

Цікава стилева риса самого Єфремова: у розгортанні біографії Нечуя-Левицького вчений наслідує, з мистецьким тактом, деякі стилеві прийоми самого Левицького. Виклад біографії Франка почали узгіднюються зі стилевими властивостями Франкової прози. І ми в праві поставити питання: чи не є Єфремов одним із кращих представників біографічного методу у світовому літературознавстві?

Літературознавство Єфремова зв'язане тісно з життєвою актуалією. Тому є спокуса розглядати його наукову спадщину, як публіцистику. Але в багатьох випадках — це лише спокуса. Бо його публіцистика того позему, який натурально переростає у цікаву, живу, соковиту літературознавчу аналізу. Засушені метелики під склом — це не його рід класифікації. Він не хоче також скидатися на доктрина-дослідника, який живе голими формулами.

Літературно-громадська і критична публіцистика химерно переростає у Єфремова у глибший літературознавчий дослід, і не пробуйте у нього ці дві сфери розняти у тих випадках, коли він сам цього не зробив. Полемічність Єфремова актуальна і чуттєва, така, що від неї іноді й кров закипає, але вона вплітається в літературно-критичний текст і злотовується з ним. Усе виростання української науки мусіло бути приперчене полемікою, проти brutальної сили треба було виставляти гостре слово.

З Єфремова-критика добрий полеміст, він уміє карикатурно представити противника, уміє в українській і чужинній поетичній скарбниці знайти образи для поетичних випадків проти суперника. Він у своїх темперamentних полемічних статтях користується

²⁴ Газета Речъ, 1909, ч. 58.

ся витонченою ритмікою вислову, блискуче використовує метафору, любить реторичні фігури. Варто говорити не тільки про методологію Єфремова, а, так скажу, про внутрішню мистецьку структуру більшості його літературознавчих праць.

Єфремов ставив високі вимоги перед літературною критикою: критик не сміє бути попросту рецензентом, що освітлював би один літературний твір; і «найбільша вага критики, — пише він, — якраз у тому, що вона пояснює літературні з'явища на підставі загальних теорій, — окремі літературні факти укладає в систему й зводить їх до якогось спільногого джерела».²⁵

Єфремов був проти філологічного напряму літературознавства, якщо цей напрям обмежувався безпомічною описовістю. У своїй книзі про Франка Сергій Олександрович нотує: «... щоб не було непорозуміння, заздалегідь повинен я застерегти читача — нехай од мене не сподівається докладного реєстра творів Франка з „критичними увагами“ на зразок тих, що давав небіжчик Огоновський у своїй відомій *Історії літератури руської*. Такий „академічний“ виклад, сухий і досить нудний, взагалі не годиться тоді, коли мова мовиться не про сколастичні якісі речі; що ж до такого живого і надзвичайно сміливого письменника, як Франко, що мало не на кожному ступені сам ламав усякі приписи літературного „доброго тону“, то „академічність“ тут була б гріхом зовсім непрощенним»... «А втім — як кому до смаку, то маємо й таку працю про Франка; це А. Крушельницького — *I. Франко, Коломия* (року не зазначено), з поділом творів на частини, з переказом змісту й іншими сколастичними прикрасами».

Єфремов має підстави, коли він картає Огоновського, але він не має рації. зневажаючи обережну, зорієнтовану на докладну описовість, працю Крушельницького. Єфремову було попросту тісно в рамках описовости.

В мірі збагачення свого методу досліду Єфремов доповнює свої біографічні, соціологічні та психологічні підходи ще й філологічним. Уже в розвідці про Франка він зіставляє два варіанти з Boa constrictor, у прилогах до видання творів Коцюбинського він велику увагу приділяє чернеткам і плянам *Fata Morgana*, у статті про Т. Дармограя бачимо вже застосування документальної описовости, а вже тріумфом документалізму є коментарі до академічного видання *Журнали Шевченка*.

Методологія Єфремова не застаріла, а однобічна. Сучасне літературознавство ні в якому разі не може задовольнитися методологічною вузькістю Єфремова. Але було б величезною, не-

²⁵ Єфремов, Серед сміливих людей, стор. 90-91.

прощеною помилкою, попросту виявом вандальства чи анальфабетизму відкинути здобутки Єфремова. Ті здобутки, у вибраній ним площині, потребують не раз корективів, але загально значення його осягів залишається видатним. Можливо, що коли Україна визволиться з лабетів чужинецького імперіалізму, роля літературознавчих осягів Єфремова зменшиться, тоді його методологія буде лише одним із етапів у розвитку літературознавства. Сьогодні ж літературознавчі позиції Єфремова єднають нашу літературу з боротьбою за краще завтра.

У Єфремова не можна навчитися методології літературознавчого досліду, але у нього можна довчитися тому, хто вже метод посідає. Єфремов з великим пієтизмом цитував слова Щедріна: «Усе, що ми бачимо навколо нас, усе, як прийде час, обернеться частинно в руїни, частинно у гній — однісінька література залишиться цілою й непохитною. Однісіньку літературу вилучено із законів тління, вона єдина не визнає смерті». Це правильно. Але правильно також, що великі критики-літературознавці навіки записані у скрижалі життя. Як не вмре Бєлінський в російській духовості, так навіки залишиться Єфремов із нами і нашими наступниками.

ДО СТОЛІТТЯ ЕМСЬКОГО УКАЗУ

Бад Емс, старовинний німецький курорт, на річці Лан, недалеко від Кобленцу, сонячне мальовниче містечко серед скель, покритих лісом, Бад Емс, що потопає в зелені і квітах, був з давніх-давен славний та прославлюваний письменниками і поетами. Тут виставляв свої оперети Жак Оффенбах, чотири рази перевував тут Достоєвський, писали про це місто видатні романісти Теодор Фонтане і Томас Манн.¹

Багато мажорно-сонячного сталося в історії Бад Емсу, але не бракує його минулому і похмурих сторінок, від яких віє чимось божевільно жорстоким.

В роках 1594, 1629 і 1631 відбувалися тут відьомські процеси,² катовано жінок і палено їх на вогнищах, а в 1876 р. тут підписав цар Олександр II свій Емський указ, що ним передбачалося знищити культуру української нації.

* *

Царська фамілія любила Бад Емс. Олександр II приїжджав до цього міста з царицею й дітьми. Він тут багатократно лікувався. Приймано його з тріумфом. Мініятюрний Бад Емський вокзал набирає у таких випадках празникового вигляду. Прусські вояки, озброєні багнетами, салютували цареві. На вуличках роїлося від російських курортників, серед яких мерехтіли й постаті велимож. Місцеві бюргери раділи: вони любили блиск і прибутки, фотографи і художники служили цареві своїм мистецтвом. Символом постійної російської приявности в Бад Емсі стала православна церква, споруджена заходами царя, візантійсько-московська будова, що показано випнулася серед інших споруд на південній Лані.

Але час ішов. І ставав тривожнішим для російського царя. Революційні народники загрожували життю монарха. Промину-

¹ Gertrud Bach: Bad Ems in Literatur und Dichtung, „Rheinische Heimatpflege“, 1972, April—Juni 1972, Nr. 2, S. 130—139.

² Gertrud Bach: Kleine Chronik von Bad Ems, Bad Ems 1968, S. 15—16.

ли ті часи, коли весь імператорський двір безпечно розташовувався в готелі «Darmstädter Hof».

1876-го року, 14-го травня, цар прибув до Бад Емсу з бажанням залишитися інкогніто під прибраним ім'ям графа Бородинського, з почотом, в який входили ген.-адъютанти граф Адлерсберг, Рилев та ляйбарцт д-р Карелл.³ Прибула група посіла весь будинок Чотирьох Веж («Vier Türme» Haus), який через свою ізольованість був дуже зручний для охорони. У цьому будинку 18/30 травня цар підписав свій соромний Емський указ.

Цього разу лікування в Бад Емсі не тривало надто довго. Проте справа Указу видавалася російському можновладцеві настільки важливою і спішною, що цей Указ він підписав на курорті. Ген.-адъютант Потапов, що був у момент пілписання Указу при цареві, в той таки день 18/30 травня, спровалив царське рішення до Петербургу. Відразу підписаний документ уже був у дії, 5-го червня цього ж таки року адміністративні органи в Києві одержали вже потрібні інструкції для перепровадження їх у життя: знов таки доказ поспіху. Таємний акт став так активно здійснюватися, що вже в першій половині липня відомості про нього дійшли з Києва до львівської «Правди» й викликали її голосний протест. Чим пояснити цей поспіх і цю енергію уряду у його заходах проти українства?

Річ у тому, що російська імперська машина спішно готувалася до війни з Туреччиною. 1876 рік був позначений широкою активністю російської дипломатії в Європі для підготовлення відповідного міжнародного клімату, що сприяв би російському військовому виступові. Восени переведено ряд заходів щодо стратегічно-військової підготови майбутньої війни. Рушійні нитки всіх приготувань тримав у своїх руках цар, він же вирізьбив і ідеологічну платформу для війни. 30 жовтня 1876 р. цар у московському Кремлі виголосив перед московським п'ворянством і громадськими чинниками промову, в якій, між іншим, сказав:

«Я знаю, що вся Росія, разом зі мною, бере найактивнішу участь у стражданнях наших братів за вірою і за походженням».⁴

Але, коли цар промовляв ці слова, вже впали численні жертви добровольців з Імперії, які билися серел партизанів за визволення південних слов'ян. Зі свідчення Драгоманова знаємо, що українським

³ Ці відомості беру з листа пана бюргермайстра Бад Емсу до мене за датою 6. 2. 76 р. Йому ці дані стали відомі з Бад Емського Державного Архіву.

⁴ Там же.

⁵ С. Татищев. Император Александр II, его жизнь и царствование, С.-Петербург, 1903, т. II, ст. 356.

їнська зацікавленість у визвольно-слов'янській боротьбі була особливо помітною. Це можна пояснити тим, що українці в'язали проблему визволення південних слов'ян з надією на рівнобіжне власне національне визволення.

З огляду на цю небезпеку цар ішов на прискорене впровадження заборони української культури. Він був уповні свідомий своїх імперіалістичних завдань. Наприкінці життя він у своєму заповіті для сина писав: «... могутність Росії заснована на єдності держави, а тому все, що може хилитися до потрясення цієї єдності і до окремішнього розвитку різних народностей, для неї згубне і не має бути допущене»⁶

Наголошууючи потребу визволення закордонних народів, цар водночас вважав за потрібне гнобити народи, підпорядковані Російській Імперії. Вражає тут той факт, що російський цар був прямим попередником в ідеї й чині для ленінсько-брежньовської сучасної національної політики.

Емський акт лише був ланкою, щоправда дуже прикметною ланкою, у процесі історичного переслідування українського слова й культури з боку Москви.

**

Переслідування сягають аж у XVII ст., і розміри їх кожночасно залежали від сили Імперії. Цікаво відзначити, що започатковачем переслідувань, їх ревним продовжувацем аж по сьогодні, є московська православна церква. Вже патріярх Яким у 1689 році намагався обмосковлювати видання Києво-печерської лаври.⁷ Петро I, 5 жовтня 1720 р., наклав свою цензурну контролю на все українське друкарство на просторах державно-територіальних засятів Росії, «дабы никакой розни и особливого наречия» в українських виданнях не було.⁸ Указ Петра I тяжив над Україною протягом багатьох десятків років, позбавляючи українську книгу друкарського варстату, завертаючи українське письменство в часі з-перед Гутенберга.

В перших десятиліттях 19 століття, коли ще не стало очевидним, що відродження українського письменства є виразом національного пробудження, справа переслідування української мови була предметом старань окремих цензорів і публіцистів, але з викриттям Кирило-методіївського братства нищення українського слова й культури знов піднеслося на рівень важливого державного

⁶ М. Корнилович. «Заповіт Олександра II і окраїнна політика», «Україна», К. 1924, кн. 1—2, ст. 162; наведені рядки в моєму перекладі.

⁷ Мансветов. «Как у нас правились церковные книги». М. 1883, с. 14, 17, 20.

завдання. 1847 року заборонено не тільки твори Шевченка, Ку-ліша, Костомарова. Генерал-губернаторам на Україну вислане до-ручення: «наблюдать ... не пытают ли украинцы мысли о преж-них вольностях, о гетьманщине и о правах на отдельное сущес-твование».⁹ Цenzурний гвинт зашрубовано так, що заборонялося навіть уживати слова Україна, Малоросія, Гетьманщина.

Після смерти Миколи I у зв'язку зі спробами лібералізації державного режиму настало деяке послаблення і в переслідуван-нях українства, щоб з 1863 р. відновитися з новою силою.

**

В липні 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуїв видав цен-зурі спеціальне таємне зарядження, схвалене царем, із забороною пропускати до друку будь-які видання українською мовою, при-значенні для народного вжитку. Нібито заборона обминала твори красного письменства, але загальний ворожий до українства то-нус, узятий Валуєвим, не залишав сумніву, що й ці твори будуть проскрибовані. Українську справу в листі до міністра освіти від 18 липня 1863 р. Валуїв трактував, як вияв польської інтриги, в українській мові вбачав російську говірку, зіпсовану польськими впливами.¹⁰

Насправді ж Валуєва непокоїв той факт, що Шевченків націо-нально-соціальний революціонізм знаходив собі послідовників і загрожував перекинутися в народні маси. Гурток Красовського і Синегуба,¹¹ що серед українців російської армії в 1862 р. провад-див національно-визвольну пропаганду, налякав міністерства вій-ськове й унутрішніх справ, затурбував царя, призвів до створен-ня Надзвичайної комісії, що плодом її діяльности й виявилось зарядження Валуєва. Валуїв наголосив зasadу імперської полі-тики: вся освіта народня має провадитися панівною державною мовою. Недільні школи на Україні, в яких значною мірою з ініція-тиви громадянства викладалося українською мовою, зліквідовано. Заарештовано й заслано ряд українських культурних діячів (Чу-бинського, Кониського, Строніна й ін.), закрито газету «Черни-говский листок», а редактора її, Л. Глібова, вислано адміністра-тивним способом із Чернігова.

⁸ Проф. Н. Петров. «Акты и документы, отсасывающие к истории Киевской Академии», 1904, т. V, с. 164.

⁹ Императорская Академия Наук. «Об отмене стеснений малорусского печатного слова». 1910, с. 31.

¹⁰ Лемке. «Епоха цензурных реформ». 1859—1865, С.-Петербург, 1904, ст. 302—304.

¹¹ Ф. Савченко. «Заборона українства». 1896 р., Мюнхен, 1970, с. 183—204.

Удар на неокріпле ще українське відродження був засильний. кілька років українські видання майже не з'являлися. У 1866 р., наприклад, на всьому просторі Російської Імперії не видано жодної книжки українською мовою.¹²

**

Та таке довго тривати не могло. Український рух був національною потребою і мусів собі пробивати шлях. Через своїх легальних і заслужених представників у російському світі він морально тиснув на окремих представників влади й добивався від них поступок.

13 лютого 1873 р. відкрито в Києві Південно-Західній Відділ Російського Географічного Товариства, більшість членів якого належала до «Київської громади», що й надало відділові характер переважно української наукової інституції із зосередженням уваги передусім на етнографічних дослідах України. Відділ об'єднав навколо себе широкий актив співпрацівників по Україні, розгорнув величезну наукову роботу, приготувавши до друку десятки праць. Враження складається таке, що в Києві виростав образ майбутньої Української Академії Наук. Все це викликало тривогу в російських націоналістичних київських колах, штовхнуло Юзефовича, Шульгіна, редакцію «Киевлянина», на інсінуації й доноси, при чому обвинувачення ставилися в широкій площині проти всього національно українського.

В 1875 р. «Київська громада» перебрала під свій уплив часопис «Київський телеграф», якому довелося популяризувати здобутки науковців в царині україністики та зударитися з російською шовіністичною публіцистикою, яка оклепувала українську націю.

27 серпня 1875 р. з наказу царя створено комісію для дослідження української небезпеки. На чолі комісії став міністр внутрішніх справ, а до складу її введено міністра освіти, обер-прокурора «Святішого Синоду», головного начальника «ІІІ Відділу Його Імператорської Величності Канцелярії, голову Київської Археографічної Комісії Юзефовича.¹³

Українська дореволюційна публіцистика традиційно підкреслювала провідну роль в цій справі Юзефовича, роблячи це з тактичних міркувань; важко було перекласти вину за переслідування культури на безвідповідальну особу, щоб полегшити урядові відворот від вираного напряму політики.

¹² С. Єфремов. «Вне закона», «Русское Богатство», 1905, № 1.

¹³ Савченко, 204.

Насправді ж Юзефович був лише стараним інформатором, ініціатива в його пропозиціях могла б не мати ніякого успіху, якщо б за нею стояла монарша воля, політичні переконання царя в потребі русифікаційної політики, що вже в 60-их р.р. так яскраво виявилася на території окупованої Польщі. Форум Комісії був найвищим державним форумом, і постать денунціята Юзефовича тут губилася.

Навряд чи потребувала комісія надхнення від Юзефовича. Вона була свідома своїх завдань культурного геноциду і сформувала докладний інструктаж для державної адміністрації на Україні, лінією Міністерства Внутрішніх Справ, Міністерства і «ІІІ Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцеляриї».

Зміст цього інструктажу в основному такий:

1. Заборонено ввезення українських книжок з-закордону;
2. Заказано видавати будь-які оригінальні чи перекладні твори українською мовою. Вийнятково дозволялося друкувати історичні пам'ятники, фолклор та твори красного письменства, але за умови додержання в них правопису (що, очевидно, калічив би їх і творив би великі мовні труднощі);
3. Не дозволялись усі сценічні вистави, публікування текстів до нот та публічні виступи українською мовою;
4. Ухвалено субсидувати московофільську газету «Слово» в Галичині;
5. Заборонено газету «Київський Телеграф»;
6. Заряджено підсилити нагляд за навчальними установами, з тим, щоб у них не було якихось дисциплін українською мовою;
7. Доручено знищити українські книжки в нижчих і середніх школах;
8. Наказано перевірити викладацький склад у системі освіти на Україні, винних в «українофільстві» перенести на працю в Росію, а звідти прислати «надійних» викладачів;
9. Ухвалено забезпечити на майбутнє великорадянський контроль шкільництва та переважне заповнення його на Україні росіянами;
10. Наказано замкнути Київський Відділ Імператорського Географічного Товариства.

В такім вигляді пропозиції Комісії були ухвалені царем.

Емський указ залишився неопублікований, невмотивований навіть перед адміністрацією й не дістав також офіційної урядової назви.¹⁴

¹⁴ М. Грушевський. «Ганебній пам'яті», «Україна», К., 1926, кн. 4.

Цар і його помічники свідомі були злочинності своїх ухвал; хоч вони й не соромилися свого діла, але воліли його робити тихо, без розголосу, не викликаючи реакції світової опінії. Світова опінія і так уже була збуджена і наставлена проти Росії з огляду на її нівелляційно-русифікаторську політику в Польщі в 60-их — 70-их роках.

Таємність мстилася...

Побоювання опінії не тільки закордонної, але і в масах українського народу, що поволі починав пробуджуватися з вікового сну, нарешті, свідомість, що Емський указ не поставлений юридично на рівень закону, призводили до того, що чиновництво, намагаючися настирливо здійснювати « дух » Указу, хотіло удавати, що нічого нового не сталося і що ніхто нікого не переслідує.

Указ діяв, хоч діяв з перебоями; він завдавав величезної й непоправної шкоди українській культурі, але, кінець-кінцем, не міг спинити в її розвитку.

* * *

У статті «К біографии Лысенка» М. Старицький подає кольоритний приклад до ситуації, що постала після Указу.¹⁵ Київські кола вирішили влаштувати український концерт. Афішу видано французькою мовою, виглядало так, що відбудеться французька імпреза.

Співак вийшов на сцену і заспівав:

Дощик, дощик,
Капає дрібненько,
Я ж думала, я ж думала,
Запорожець, ненько.

Співав він ці слова не по-українськи, а по-французьки, щоб оминути осоружної московської мови:

La pluie, la pluie,
Qui tombe doucement
Je pensais, je pensais, —
C'est un Zaporogue, maman!

Здивовання публіки змінилося шаленим реготом і перейшло в обурення проти Емського указу, (який став загальновідомою таємницею).¹⁶

¹⁵ «Киевская Старина», 1903, декабрь, с. 470.

¹⁶ Ефремов. «Вне закона».

Цензори знали, що дух Указу полягає не тільки в знищенні українства, але і в компромітації його. Пустити до друку якесь нікчемство українською мовою було б річчю тільки похвальною!

Після цензури автор нічого не мав права перед друком додавати, викреслювати, але режисерові дозволеної п'еси вільно було з міркувань сценічних внести скорочення в надруковану річ.

«Старицький вживав такого засобу: написавши п'есу, він вписував до неї, особливо спочатку, безліч сцен умисне безглуздих, в характері макулятури, а іноді то й благонаміроно патріотичних ламентацій. Коли цензура в такому вигляді п'есу дозволяла, тоді Старицький робив викреслення, і п'еса приходила до свого попереднього вигляду. Так було з драмою «Юрко Довбуш».

Але коли та п'еса у вигляді, «дозволеному цензурою», попадала до іншої трупи, де не знали секрета автора, то, розуміється, там тільки розводили руками, як міг Старицький написати таку нісенітницю і одмовлялися таку річ виставляти».¹⁷

Щодо заборони українського театру, то Указ 1876 р. попросту спізнився, українські вистави вже до того вкорінилися, стали популярними в народі, і навіть по свіжих слідах Указу адміністрація не завжди зважувалася переслідувати смільчаків, які брали на себе ризико організувати українську виставу. Інколи, як от у Києві, вистави відбувалися «приватньо», без афіш і без продажу квитків та охоронялися українськими вартовими від насоку поліції.¹⁸ Адміністрація міста завдавала театрів нашому страшенно болючі рани, але не спромоглася його знищити.

У 1883 році генерал-губернатор Дрентельн заборонив українській трупі «на гарматний вистріл» наблизитися до Києва, та коли під тиском опінії його наступник Ігнат'єв змушений був дозволити приїзд українського ансамблю, то українська театральна публіка зустріла акторів з нечуваним у історії світового театру захопленням.¹⁹

Коли запроваджено 1881 р. вимогу протягом одної вистави поруч української п'еси включати російську з такою ж кількістю дій, як і українська, то розвинулася практика надзвичайно коротких російських дій, які йшли після української вистави при порожній залі, в присутності жандарма, що пильнував додержання припису.

¹⁷ Д. Антонович. «Триста років українського театру». Прага, 1925, с. 160.

¹⁸ Український драматичний театр. К. 1967, с.

¹⁹ Антонович. Триста років...., с. 158.

Заборона видавати твори з різних галузей наукового знання змушувала українських авторів удаватися до белетристичного викладу наукового матеріалу. Так, приміром, з'явилася книжка медичного змісту: «Від чого вмерла Мелася», в якій наслідковано хворобу дифтерит.²⁰

Белетристичні твори, дарма що на них цілковитої заборони не було, переслідувалися послідовно й уперто згідно з «духом» Указу.

У поета В. Самійленка скреслювано, наприклад, опис весни, тут вбачалося політичну алегорію. У іншого автора скреслено фразу: «у нього були довгі вуса, — такі вуса я бачив на малюнках у запорозьких козаків».²¹ Нагадування про запорозьких козаків видалося цензорові незгідним з асиміляторськими цілями уряду.

Як відомо, наприкінці минулого століття і на початку цього С. О. Єфремов належав до того грона діячів, яке провадило перше стало українське видавництво «Вік», і тому певними є дані Єфремова про цензурні переслідування, спрямовані проти «Віку». Єфремов пише: «За період з 1895 по 1903 рік видавництво подало до цензури 230 окремих назв рукописів; із них з'явилося в друку лише 80...»²²

Так після Валуївської інструкції, як і після Емського указу видання будь-якого пресового органу українською мовою було неможливе, навіть про книжкові серії не можна було думати. Таке тривало до 1905 року. Преса є могутнім чинником в організації опінії народніх мас. Саме до організування свідомості народу царська адміністрація і не хотіла допустити. Народ повинен був залишитися несвідомим своїх національно-соціальних інтересів.

**

Заборона українського слова викликала гостру реакцію українства на міжнародному форумі. М. Драгоманов запротестував перед міжнародним літературним конгресом в Парижі 1878 року і перед таким же конгресом 20—24 вересня у Відні. Його протест з'явився в закордонному журналі «Вольное Слово».

Віденський журнал «Die ruthenische Revue» в 1903 р. перевів анкету серед культурних діячів західного світу відносно антиукраїнської дії російського уряду й таким чином дістав осудливу опінію низки визначних особистостей щодо царської цензурної

²⁰ «Об отмене...», стор. 42.

²¹ Там же, с. 88.

²² Там же, стор.

²³ 1881, № 9.

політики. Поляки по свіжих слідах Емського указу висловили енергійно на сторінках часопису «Gazeta Narodowa» свій осуд російському імперіялізму й симпатії до переслідуваної української сторони.²⁴

Українські літературні й наукові сили стали раз-у-раз друкувати свої твори закородоном, головно в Галичині. Заборона дозву з українських видань з-за кордону діяла, але послідовно її провадити було важко. Деято таки просякало на Наддніпрянщину. З часом розвинулася нелегальна достава книжок і періодиків через Збруч, особливо з постанням РУП'у. Українці протестували проти Указу ділом.

Українська суспільність була одностайна в засудженні системи заборон цілої культури. Постава інтелігенції, знаходила підперття і в народі. Зовсім не випадково є те, що Борис Грінченко протягом років мав змогу нелегально викладати дітям сільської школи по-українськи, навчаючи їх паралельно й офіційної науки панівною мовою. Протести проти Указу наростили, набирали організованості, особливо це помітне в кінці 19 і на початку 20 століття, коли протестні ухвали, заяви тощо лунали з Чернігова, Харкова, Полтави, Новомосковського, Борзни і т. д.

Це повсякчас відчувала адміністрація, це робило її нервовою, призводило до того, що деякі цензори відступали від приписів, деякі високі адміністратори пробували доводити недоцільність бодай частини заборон.

Уряд змушений був дисциплінувати своїх чиновників.

Вагання довели до того, що Емські постанови наново переглядалися в 1881 році спеціальною нарадою. Та старі ухвали в принципі залишилися дієвими й після цього. Ба більше, урядові чинники видавали нові потвердження заборон, ще більше зашрубоували цензурний прес в р.р. 1892, 1894, 1895.

Все це не давало урядові бажаних наслідків, але коронувало українську культуру в очах народу терновим вінком.

Серед факторів, які підважили могутність Російської Імперії й повалили самодержавство, зовсім не останнє місце належить Емському Указові.

Та, на жаль, історія геть не завжди є вчителькою життя. Нинішні кремлівські можновладці у своїх русифікаційних заходах, у своєму насаджуванні панівної культури на Україні, є вірними учнями сатрапа Олександра II.

Реалістичні дані суспільного розвитку приводять до переконання, що й іхня імперіялістична практика завалиться у прийдешньому і завалиться вже остаточно й назавжди.

²⁴ Lwów, 1876, Nr. Nr. 160, 161.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
В НАСВІТЛЕННІ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Єфремову належить фраза: «Важко з Шевченком розлучатись, раз почавши про нього говорити».¹ Єфремов і не розлучався з великим поетом протягом усього свого творчого життя. Шевченко так глибоко ввійшов у свідомість Сергія Олександровича, що став невід'ємною часткою, інтимною складовою частиною його «я». Пишучи про нашого Кобзаря, дослідник завжди захоплювався, палахкотів надхненням і спромагався проникнути в святая святих душі поетової, злагодити головні психологічні спонуки, які керували Шевченком у житті і в творчості. Єфремов перший розкрив для українства велич Шевченка на повний зріст, сказавши: «для України вага Шевченкового генія переходить ті межі, які поставлено навіть великим письменникам на їхній батьківщині: він сам був для неї тим сонцем, що «за собою день веде», — день нового народження на світ великим культурним народом; його поезія стала найкращим виразом національної самосвідомості на Україні, як його особисту долю можна вважати за символ долі всього українського народу».² Дореволюційні писання Єфремова на шевченківські теми слід було б назвати «боротьбою за Шевченка». Це справді боротьба проти перекручень літературної спадщини великого поета, проти плюгавлення його постаті представниками чорної реакції всіх гатунків. Єфремов у цих своїх писаннях виявив на повну скалю своє глибоке пошанування до автора «Кобзаря» та свій міцний полемічний талант у боротьбі проти

¹ С. Єфремов: Т. Шевченко, Київ 1915, стор. 35. У цій книзі зібрав Єфремов свої статті, написані протягом яких 15 років. Більшість із них з'явилася друком на сторінках щоденної газети «Рада». Вони й віддзеркалюють повністю комплекс поглядів Єфремова на Шевченка між 1900—1914 рр.

² там же, стор. 36.

чорних душ, які силувалися покласти чорну пляму на постать поета та сургучеву печатку заборони бодай на деякі його твори. День 26 лютого вже в 19 столітті став днем національного свята, Шевченківським днем. Над цим святом зависла небезпека догматизування постаті поета в дусі уяв маленьких людей, що свої ідеали хотіли освятити іменем Тарасовим.

Єфремов не вважав за доцільне поборювати культ Шевченка, але хотів надати цьому культові глибшого змісту і в статті «Живе слово» (1911 р.) виставляв бажане за дійсне: «Щороку 26-те лютого для кожного українця було тим днем, коли він зазирає у «святає святих» своєї душі і при свіtlі Шевченкових ідеалів запитував свою совість, чи справдила вона заповіти Великого; кожного року в цей день навіть непрітомні на все те, що діється круг них, прокидалися й обдивлялися кругом, на свої вчинки озиравчись, підводили рахунки своєму існуванню, як українців, як синів того краю, що за його свою душу ладен був oddати Шевченко; кожного року 26 лютого тінь Великого Страдника за народ ставала перед нами, про наші повинності нагадуючи, підтримуючи енергію серед життєвої скрути, докоряючи за неробство, лінощі, зневір'я, оспалість».³

Ці слова Єфремова залишаються важливими й на сьогодні. Свято Шевченка має бути відроджене у нас на еміграції, але не з заяленою програмою бездушних декламувань, претенсійних співів зарозумілих нарцисів, а кожночасно спробою ще раз вгlibитися в істоту Шевченкового етосу та перевірити свої річні здобутки, міряючи їх критеріями Шевченкової суспільної моралі.

Єфремов уже й перед революцією не потребував переповідати у своїх статтях для широкого загалу поетової біографічної схеми: читачі, якщо не завжди осягали Шевченків життєпис Чалого або Кониського, то передмову Доманицького до «Кобзаря» кожний, що ставав на шлях національної свідомості, вже читав. Перед Єфремовим стояло інше завдання — зважити ролю біографічних фактів, віднайти в них психологічні лінії, які розкривали б внутрішнє духове ество Шевченка. Перед Єфремовим у всяких поточних ювілейних чи й просто апологетичних статтях різні публіцисти приписували Шевченкові всілякі якості, які їм заманулося. Синтетичне усвідомлення ідейно-психічного комплексу Кониський щойно починав окреслювати, розгублюючися в масі зібраних фактів. Встановлення, на основі даних біографії, творчості й історичного тла, духової фізіономії Шевченка постало перед Єфремовим, як першорядне завдання, до того ж і не легке. Відповідно до рівня дослідницьких можливостей того часу, кінцевої епохи

³ там же, стор. 41.

російського самодержавства, виконав Єфремов своє завдання несогірше. Деяка загальниковість єфремівських означень була не його особистим недоліком, вона характеристична й для російської літературної критики, яка в кращих умовах розвивалася, аніж українська.

«Апостол правди» — загальник, але не беззмістовний, наго-лошує саме етичний бік Шевченкової постаті як людини й поета.

Для нас це знов актуальне, бо фізіономію поета в останніх десятиліттях не тільки замуляно болотом псевдонаукових означень, одягнено в ліvreю вислужника перед «старшим братом», але й у нас на еміграції не забракло бажань обкраяти його творчість, застосувати цензуру до нього.

Марксистський постулюєт клясовости Єфремову цілком чужий, але це ніяк не зменшує уваги критика до соціальної природи Шевченка, в нашому поетові Єфремов бачить дуже виразного речника покріпаченого селянства, найвищий ступінь демократизму поетового пояснює критик також поетовим українським селянським радикалізмом.

Для багатьох великорозумних публіцистів перед Єфремовим і після нього слова Шевченкові:

«Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата» —

вираз кобзаревої наївности, тим часом для Єфремова знаменують вони наявність глибоко гуманістичного струменю в усім мисленні й поетичнім світогляді Шевченка, вираз найвищої християнської засади, не лише схвильовано голошеної, але й червоною ниткою крізь кращі твори поетові проведеної.

Советська критика після арешту Єфремова, коли пам'ять про вченого ще не була викорчувана, робила на нього наклепи, твердячи, що Сергій Олександрович припасовував погляди Шевченка до ліберального копита. Але ж такі твердження справді не можна інакше оцінити, як наклепи. Єфремов з граничною ясністю нагошує Шевченкову постійність і послідовність у боротьбі проти кріпацтва.

«Шевченко — пише він — не міг заспокоїтись доти, доки життіло те, що найбільше пекло й мучило рідний народ. Боротьба з кріпацтвом була немов метою цілого життя нашого Кобзаря, і ніхто в Росії не завдав таких дужих ударів системі людовладства».⁴

⁴ там же, стор. 25.

Оце «ніхто в Росії» варто б за Єфремовим спеціально повторити. Ніхто з діячів у Російській Імперії, ні Добролюбов, ні Чернишевський, не дорівнювали ніякою мірою в боротьбі словом проти кріпацтва. Ті російські публіцисти, молоді люди 50-их р.р. мин. століття, могли бути у відношенні до Шевченка його невдалими наслідувачами, невдалими, бо бракувало їм тої широти етичного ґрунту, який властивий Шевченкові.

Єфремов бачить саме в універсальній етичній поставі, далекій від клясової моралі, послідовний зв'язок між Шевченковим анти-кріпосництвом і політичним радикалізмом. Мабуть, цензурні перешкоди не давали змоги Єфремову назвати це революційністю. Єфремов виділяє політичну мужність Шевченка і тут уже звучать слова літературознавця по-бойовому, збуджуюче. Єфремов немов би закликає своїх сучасників до гідності, до принципової і безстрашності в постаті супроти ворога. Ці слова могли хвилювати громадянство незадовго до вибуху національної революції, але вони не менше актуально звучать і сьогодні, коли до свід наших шістдесятників на Україні завершується з одного боку, готовістю витримати Голготу, а з другого, впасті в обивательщину або й у зраду. Наводжу ці прочулені рядки Сергія Олександровича: «Навіть стари часи згадуючи, часи якогонебудь лютого Нерона, Шевченко кладе на свій малюнок фарби, які занадто болюче вражают наше серце, серце російських громадян ХХ віку. Хіба оця ось картина —

Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб не заплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
Або в далекій стороні,
В британських, гальських легіонах
Не муштрувались («Неофіти») —

хіба вона не дає занадто близкучого образу тієї самої лютої дійсності, якої ми й досі позбутись не можемо, яка й самого запального проповідника волі заслава «муштруватися» в далеких азіатських легіонах? Та повстаючи проти всякої неволі й кривди, картаючи гнівним словом своїх кривдників, Шевченко ніколи не забував, що вони тільки через те силу мають, що їм самі невольники потурають з несвідомості своєї та полохливости. Раз-пораз зривається у нього гнівне слово і до тих занадто терплячих та легкодухих людей, що несучи тягар неволі, не насмілюються «за правду пресвятую стать і за свободу».

А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби,
Німії, подлії раби, —

так характеризує Шевченко стосунки німотної більшості, дужої числом, та безсилої через свою темноту, егоїзм, полохливість і нецирість маси. І часто тоном справді біблійного пророка поет звертається до неї:

О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми дождемося Вашінгтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись! («Юродивий»)

Оце «а діждемось таки колись», що своїм лаконізмом нагадує Галілеєве «ерріг si тиуове», ота невмируща надія на перемогу правди — ось де секрет Шевченкового впливу, що не тільки не зменшується, а все зростає з годами».⁵

Я не думаю, щоб наші поети-шістдесятники-сімдесятники могли вивчати Шевченкову поставу за насвітленням Єфремова — занадто бо щільно замкнені архіви МВД, щоб можна було обратися сучасній молоді до поодиноких у похмурих сковках покладених ранніх шевченкознавчих студій Єфремова.

Наші дисиденти попросту власним зусиллям дійшли точнісінько до тих таки висновків про Шевченка, до яких дійшов Єфремов, і моральну Шевченкову поставу прийняли за свою. Мені знов таки залишається лише процитувати рядки Єфремова:

«Просто дивно, звідки набравсь того нездоланного духу Шевченко, де черпав він силу держатись так високо над людьми та обставинами й не хилити перед ними своєї голови. Здавалося б, чи ж подоба в найтемніший час реакції говорити про перемогу світу над темрявою, про те, що єсть межі людській неситості й грубій силі, яка все ламала і трощила кругом? Отже у Шевченка знайшовся той тон бадьорий, знайшлася й сила проти сили: грубій фізичній силі кулака поставлено спрагній «предел, его же не пройдеші», знайдено непереможну перепону. Цією силою був для Шевченка невмирущий потяг душі людської до правди та добра, що виявляється в живому слові та великих ідеях людськості». ⁶

Шевченко для Єфремова є поет найвищих моральних максимів. Процитувавши «Мені однаково», дослідник зазначає: «Я не

⁵ там же, стор. 27.

⁶ там же, стор. 29.

знаю, чи у всесвітній літературі пролунав колинебудь ще один такий крик серця з безмірної туги та жалю за рідним краєм, чи знайдеться поет, щоб так дуже любив свій край, побивався за ним і так до його рвався».⁷

Коли в 1929 р. на мешкання акад. Єфремова наскочили поспілаки ГПУ, щоб ученого заарештувати як, мовляв, провідника СВУ, то вони кинулися все перевертати, шукаючи в нього вогнепальної зброї. «Де Ваша зброя?» — запитали вони й його. «Ось вона» — меланхолійно відповів учений і взяв зі столу писальне перо. Цим він недвозначно заявив, що він боровся проти російського імперіялізму й боровся саме з допомогою сміливого слова. В цьому він був послідовником Шевченка, і саме Єфремову вдалося вже в 1911 р. через усю Шевченкову творчість простежити, яку ролю надавав Шевченко щирому поетичному бойовому слову. У статті «Апостол правди» Єфремов перераховує рясну ланку мотивів возвеличення слова в поезії Шевченка:

Возвеличу
Малих отих рабів німіх!
Я на сторожі коло них
Поставлю слово.

Це значення слова, як розкриває Єфремов, у різних і несподіваних аспектах переходить через твори «Чигирина», «Не нарікаю я на Бога», «Марку Вовчку», «Осії глава XIV», «Неофіти».

Єфремов усвідомлює собі, що Шевченко виявився послідовником високого філософського ідеалізму свангелиста Іоанна, що сказав «вначалѣ бѣ слово», цей ідеалізм дав Шевченкові змогу стати на позицію безмежної щирості, злотованої в одну цілість із обстоюванням абсолютної правди.

Саме тут вбачає Єфремов етичний патос поета й сміливо та демонстративно називає його «апостолом правди». Апостольське післанництво Шевченка в проповіді абсолютної правди дослідник також простежує крок за кроком і вважає, що поет мав повне право в посланні до М. Вовчка сказати:

Ми просто йшли, — у нас нема
Зерна неправди за собою.

Коли читаемо статті Єфремова, то не сміємо забувати, що перед публікуванням вони мали перейти через цензурні рогатки. Це означало, що Єфремов не смів досказувати того, що йому,

⁷ там же, стор. 22.

безперечно, просилося під перо. Він, наприклад, говорить про Шевченкову «правду-мсту» як про крайній і винятковий для Шевченка вираз правди, правди караючої за безмежні соціальні й національні злодіяння. Ми тепер можемо говорити одвертіше і ясніше. Ми вважаємо Шевченка революціонером, але революціонером особливого типу, творцем української національної революційності. Для Шевченка процес підготови до революції — це не плекання вовчого принципу сталої клясової боротьби; визрівання революції полягає в пробудженні людської гідності у рабів, у розбудженні лицарських чеснот серед козацьких нащадків. Якщо розпачливий заклик до владущих: «схаменіться, будьте люди» не приводить до еволюційної зміни суспільних відносин, то, очевидно, треба нагостріти сокиру та й заходитися будити хиренну волю. В такому разі революція є свящею, але й над нею вищим законом є закон моральний. У своїх «Молитвах» Шевченко молиться за кару для закоренілих непоправних злочинців проти спільноти: «Царів, кривавих шинкарів, у пута кутії закуй, в склепу глибокі замуруй», але він же й просить Господа: «злоначинаючих спини, у пута кутії не куй». Революція, як виняткова конечність, має бути очищувальною катастрофою, але вона у Шевченка ніколи не мислилася як перманентний процес людобивства.

Знов і знов звертається Єфремов до тези про всеосяжну етичну поставу Шевченкову. «Поезія всепрощення» — таким є знаменний заголовок статті з 1912 р.

Єфремов дуже переконливо показав, що в загальному гуманістичному наставленні Шевченка мотив всепрощення в його євангельському змісті дуже характеристичний для Шевченка. Для людини, яка не вдумується в комплекс Шевченкового світогляду, теза про поетове «всепрощеніє» може видатися лише оригінальним абсурдом. Та інакше виглядатиме справа, якщо вглянемо у зміст статті Єфремова. Дамо слово йому самому: «Звичайно — це була людина, і нічого людського не цурався Шевченко. Але чим він органічно не міг бути — то це деспотом, не міг напаствути когось, не міг чужої волі силувати. До деспотства, до насильства мав він органічну й глибоку огиду, якої певне не здолав би перевігти, коли б і схотів навіть». І Єфремов промовисто показує, як цілий життєвий шлях поета обумовив його відразу до всякого типу деспотизму.

«Він умів ненавидіти — каже критик — палко й безоглядно ненавидіти — лиxo й лихі вчинки, а надто всяке деспотство і всіке насильство та покірливість перед силою; умів і картати ці види гострим, як ніж, словом, підіймаючись під час найвищого обурення до прокльонів, закликаючи «правду-мсту» до роботи,

проповідуючи рішучі вчинки. Це все випливало з органічної огиди Шевченка до всякої кривди і насильства. Але разом Шевченко вмів і прощати, — так прощати, як рідко хто може з людей . . .»

І Єфремов вказує докладнісінько, що саме Шевченко прощав, а що ні. Ключем до прощеного і непрощеного бере Сергій Олександрович поезію «Мені однаково». Заарештований поет готовий примиритися з тим, що

В недолі виріс між чужими
І не оплаканий своїми
В неволі плачуши умру.

Він може простити й примиритися з особистою кривдою. «Свою особисту кривду кожен має право простити — то його діло; але колективної кривди ніхто не може дарувати, не може давати амнестії на мерзоту над іншими — от як рішив собі це питання Шевченко. Зненависть його до лиха та кривди, до насильства та деспотства йде разом, в одній парі, з любов'ю до людини, і багато передумує Шевченко, поки зважиться кинути свій важкий при- суд.

В зазначеніх допіру межах чиста, велика душа поетова широко користується з права милувати і прощати.» І тут Єфремов переходить до цілої ланки проречистих прикладів із «Кобзаря». В поемі «Відьма» дівчина-покритка, обдурана паном, осміяна і зневажена, загубивши найдорожче для неї, своїх безталанних дитяток, збожеволівши від неусвітнього жаху своеї долі, коли повернулася до здоров'я, коли одібрала прощення від свого вмираючого батька за йому заподіяні муки, знайшла в серці чистий рай,

Все забула
Злеє і незлеє,
Всіх простила, всіх любила.

А коли кривдник її, який занапастив не тільки її, але й її та свою дочку, опинився на божій дорозі, то вона свого конаючого ворога не тільки по-християнському простила, але у Київ на прощу ходила вимолювати Боже прощення душі свого ворога. І далі ці мотиви всепрощення бачить Єфремов у поезіях «Не спалося, а ніч як море», «Згадайте, братія моя», «Між скалами, неначе злодій», в поемах «Лілея», «Москалева криниця».

Науковим осягом Єфремова була його стаття «На переломі», надрукована 1910 р. Тут розглянено на тлі Шевченкової творчості й біографії поезію «Три літа», яку щойно 1906 р. вдалося скопіювати з поетового рукопису, замкненого в жандармському

архіві. Єфремов вважає «Три літа» надзвичайною знахідкою. Коли ця поезія була незнаною і недоступною, можна було лише припускати, що саме в 1843—1845 році стався великий перелам у світогляді Шевченка; після відшукання рукопису «Трьох літ» настала змога остаточно довести й уточнити цей перелам. Дослідник вказує на те, що спочатку поетові властивий був найвнійший світогляд. Він бачив навколо злеє лихо, плакав над ним, але сприймав його, так скажу, прагматично, не бачачи причин і наслідків суспільних явищ. У «злих людях» вбачав він джерело тих нещасть, які переслідують людину. 1843 р. Шевченко вперше повернувся на Україну й глибше побачив соціальну структуру суспільства, побачив огидність українського кріпосницького панства, що безсороно торгувало людьми та пиячило, збегнув і жорстоку несправедливу критику Белінського проти українського слова, відчув усе це як ланцюги одної соціальної системи, перейнявся одчаєм, але з одчаю виростала і відвага, і цілком дозрілі твори, якими є «Кавказ», «Наймичка», «До мертвих і живих», «Єретик», «Сон» та інші.

Я вже зазначив високу міру полемічності Єфремова у змаганні до правдивого Шевченка. Стаття «По-людському» з 1914 р. дає справді близкучий зразок полемічності Єфремова, полемічності, ґрутованої і на глибокім знанні поетичної спадщини Шевченка, і на його вчуванні в дух поезії:

«Вороги українства, що заходились «нищити» Шевченка, не тільки до його громадських та політичних поглядів чіпляються... але тягнуть до суду й погляди Шевченка на кохання, і не тільки тягнуть, а тут найбільш і шукають доказів на те, щоб довести «неморальності» та «розпусту» великого українського поета.» І критик рішуче протиставляється цьому наклепництву, яке під плащиком захищує моральність, намагається стягнути Шевченка з п'єдесталю великого поета. У Шевченка — каже Єфремов — немає нічого фривольного, позначеного сексуальною легкодумністю Пушкіна, за яку російського поета ніхто не пробує плямувати, зате у відношенні до Шевченка моралізатори надзвичайно прискіпливі. І Єфремов виставляє свою тезу: «Шевченко дуже часто обробляв любовні в широкому розумінні сюжети. Кращі його твори, як «Катерина», «Наймичка» й інші, як ціла низка високої ціні ліричних перлин — присвячено цьому щиро людському почуванню і так само щиро людським, високо гуманним почуттям поета овіяно. Жадного брудного натякання, жадного непевного виразу чи слова, навіть хоч трохи небезпечної фривольності думки у нього, певна річ, не знайдете. Зате знайдете щире спочуття до тих, кого лиха доля одурила в коханні, над

чиїм почуттям насміялась, чию чистоту потоптала, так само як до тих, кому не дала зазнати цього неминуче для повноти життя потрібного почування.»

* *

Революція 1917 р. була для Єфремова початком нового етапу його шевченкознавчої праці. Розвідки Єфремова, які припадають на період його діяльності в Академії, носять наскрізь науковий характер, хоч і не бракує їм чуттевого захоплення, з яким Єфремов завжди підходив до Шевченка. Насвітлюючи проблему — Шевченко і кріпацтво, вчений відкидає вже зовсім непотрібну публіцистичність і вгрузає, сказав би я, в стоси історично-архівних документів.

Стаття «Поет і плантатор» присвячена документальному розглядові визволення із кріпацтва Шевченкових братів Микити й Йосипа та сестри Ярини. До Єфремова коротко торкалися цієї теми Чалий і Кониський, Єфремов же зібрав весь потрібний документальний матеріал і насвітлив епізод боротьби Шевченка за визволення своїх рідних з граничною повнотою. Кріпацьку залежність селян від поміщиків переживав поет усім серцем. Це була для нього наприкінці життя найболючіша суспільна справа. Але в ній було й особисте горе. З приводу цього читаемо в Єфремова:

«Не кажучи вже про те, що більшу половину віку свого він (Шевченко) сам ніс тягар кріпацької безправности — аж до останніх днів свого життя, поет мав на собі рану, що ятрилась, мучила і день-у-день нагадувала про те, що неволя ще цупко держить у своїх лабетах мільйони кріпацьких душ. «Мои родные братья и сестры, о которых мне было тяжко вспоминать в своем рассказе, до сих пор крепостные. Да, мил. госуд., они крепостные до сих пор.» Таким криком кінчається відома автобіографія Шевченка, надрукована у формі листа до редактора «Народного Чтения» в лютому 1860 р. Що для Шевченка це не було тільки фразою, знов же маємо авторитетне посвідчення Мик. Новицького про те, як його виряжав поет на розмови з поміщиком про визволення отих рідних кріпаків. «Я никогда не забуду нашего прощания, — згадував опісля Новицький, — ... когда Тарас, снова повторяя просьбу похлопотать о его братьях и сестре Орине, с судорожным воплем: «О Орина, Орина», — упал на убогий диванчик, стоявший в углу его убогой квартирки, и истерически, громко зарыдал, как ребенок.»⁸

Надрукована поетом автобіографія була засобом боротьби за волю рідних, зверненням до суспільної опінії. І опінія обі-

⁸ «Поет і плантатор», стор. 80—81.

звалася. «Комітет товариства для допомоги потребуючим літераторам і вченим» звернувся листом до поміщика Фліорковського, який був власником родичів Шевченка, з проханням надати їм волю або продати їм свободу разом із земельним наділом. Поміщик, польський багатий ліберал, не квапився із відповіддю, треба було робити дальший натиск на нього, звертатися до його почуття гуманності. Нарешті, Фліорковський намітив розв'язку в сuto власних егоїстичних інтересах. Йому було відомо, що справа маніфеста про скасування кріпацтва — це тільки питання часу, при чому передбачувалося в якісні формі наділити селян землею. Тому Фліорковський заявив про свою готовість дати Шевченковій рідні волю, але без продажу їм землі. Від такої волі сестра і брати відмовлялися, вони не могли перетворити себе навіки в голоту, але хитрий ліберал спромігся таки їх переконати взяти безземельну волю, що викликало в поета обурення і його поновні спроби ублагати пана щодо продажу землі. Фліорковський чувся ображеним від того, що Шевченко звертався до суспільної опінії у справі своїх близьких, пан затіяв на сторінках київської газети літературну дискусію проти Шевченка й усього українського табору, обвинувачуючи поета за написання «Гайдамаків», «Тарасової ночі», за розпалювання антипольських пристрастей, а землі сестрі й братам Шевченка таки не дав. Лише коли вибухнуло польське повстання, українцеві Лашкевичу, який ревізував панські добра, пощастило приділити рідні Шевченковій земельні наділи. Але це було вже по смерті поета.

Вельми важливою є стаття нашого вченого під назвою «Спадщина Кобзаря Дармограя» (Ж. «Україна», 1925, N. 2 (11). Як відомо, Кобзар Дармограй є псевдом Шевченка для його російськомовних повістей. Єфремову належить перший опис зовнішнього вигляду кожного із цих рукописів, з яких збереглося тільки 9, а деякі загинули. Розгляд зовнішнього вигляду манускриптів приводить дослідника до висновку, що писані вони були в одному короткому проміжку часу на засланні, залишилися сліди праці нашвидкоруч. Єфремов уже непохитно доводить і до цього висловлювані припущення, що всі російськомовні повісті написано в засланні. З цього випливає й дослідникове пояснення, чому Шевченко взявся до писання повістей по-російському:

«... по-українському не тільки преси, а навіть видавництва тоді ще не було, на їх ще й не світало, і єдиний шлях до читача був через російське слово, російський журнал. Для поета за його тодішніх злidenних обставин це була єдино можлива продуховина і що дивного, коли він за неї хапається з того часу, як укра-

⁹ «Україна», 1925, кн. 1—2 (загального числа книга 11), стор. 13—14.

їнська музя знов одлетіла від його в неволі. Що це так, що російське писання було для Шевченка супутником зліднів, психічної депресії ознакою і покажчиком, бачимо з самого місця, яке в його житті займали оті повісті. Спочатку він за них дбає, посилає до редакцій, турбується, перепитує в приятелів за їх долю. Але коли знов подих волі всміхнувся йому, коли блиснув промінь надії на скоре визволення, сталося те, що було вже й попереду у житті Шевченка: «Украинская строгая музя... обняла и приласкала меня на чужой стороне», як читаемо у відомому листі Шевченка до редактора «Народного Чтения». Коли Шевченко дістає звістку про волю, він одразу ж вертається до своїх плянів про творчість на рідній мові... Воскрес забитий неволею в Шевченкові поет — і з того часу російські повісті на задній потроху одходять плян.»

Шевченкознавчі досліди в УВАН очолив Сергій Єфремов з моментом прийняття його в дійсні члени Академії.

Він намітив широкий плян дослідчих і видавничих заходів, у основу яких покладене завдання — видати повне академічно опрацьоване видання всіх творів Шевченка, включаючи й його листування. Навколо себе скупчив Єфремов невелику, але дуже працездатну групу дослідників, серед яких на першому місці трéба згадати Мих. Новицького, що швидко виробився у знаменитого текстолога, знавця й аналітика Шевченкових рукописів, Володимира Міяковського, дослідника соціально-політичних і духових явищ епохи Шевченка, притягнув до співпраці Дмитра Ревуцького, який вивчав зв'язок Шевченка з українською музичною стихією, П. І. Руліна у ролі дослідника Шевченкових зв'язків із театром, П. Филиповича, що розкривав Шевченкові відносини з російською літературою, акад. Лободу, який присвячувався головно питання народніх джерел творчості Шевченка.

З грандіозного пляну академічного видання Кобзаревої літературної спадщини Єфремову з його екіпою вдалося виконати лише частину, видати том «Листування»¹⁰ і том «Журнал»¹¹ Шевченка. Ці два томи опрацьовано з однаковою скрупультністю, і нам вистачить спинитися хоча б на одному томі, на «Журналі». Як відомо, Шевченко робив для себе в р.р. 1857—1858 майже щоденні нотатки про те, що він протягом дня пережив, що передумав, які провадив розмови і т. ін. Цей неоціненної ваги документ

¹⁰ Т. Шевченко. Повне зібрання творів під загальною редакцією акад. С. Єфремова. Том третій. Листування. Текст. Коментарій. Редакція і вступне слово акад. С. Єфремова. Всеукраїнська Акад. Наук. Київ 1929.

¹¹ Т. Шевченко. Повне зібр. тв. під заг. ред. акад. С. Єфремова. Т. 4. Щоденні записки. (Журнал). Текст. Первісні варіанти. Коментарій. Ред. і вст. слово акад. С. Єфремова. Київ 1927.

вперше був повністю опублікований в 1925 р. Є. Айзенштоком, але року 1927 вийшов він в академічній редакції, переведений Єфремовим, з додержанням Шевченкового правопису, з відзначенням усіх змін, коректур, які в рукописі робив Шевченко, а особливо важливими були коментарі до численних місць «Журнала». Багато в чому незрозумілий для сучасного читача, ба й для літературознавця, «Журнал» сповнювався великим змістом завдяки всебічним коментарям. Сам текст Шевченків становив близько 210 сторінок, але коментарі до нього виносили коло 500 сторінок дрібного шрифту. Варто було натрапити на якесь ім'я чи назгу місцевости в «Журналі», і відразу до цього йшов коментар, який вияснював, яке відношення згадана особа мала до Шевченка, часто-густо вимальовувався докладний духовий портрет згаданої особи, подавалися бібліографічні дані про неї. Таким чином постать Шевченка виростала з рядків журнала не сама, а оточена живими людьми, що до нього таке чи інше відношення мали. Вичерпно говорив Єфремов про стосунки й міру взаємозрозуміння між Гоголем і Шевченком, показував, як відбилися у творчості нашого поета мотиви й настрої Лермонтова. Іскандер-Герцен, Салтиков-Щедрін, Жемчужніков і Хомяков, Костомаров і Куліш — всі вони і довга шеренга інших, проходять перед нашими очима в багатому калейдоскопі життя, в центрі якого стоїть Шевченко. Також і географія оживає перед очима читачів: до усіх місцевостей, у яких поет перебував, дано пояснення, коментуються також згадані Шевченком історичні події й побутові дрібниці: все оживає, постає в докладності той світ, у якому поет жив. Коментарі Єфремова та його екіпи вимагали величезної підготовчої праці, відданості й жертвенности в роботі й залишаються й дотепер невичерпним джерелом для поглибленого студіювання постаті Шевченка. Без цих коментарів П. І. Зайцев не зміг би написати своєї майстерної біографії Шевченка, він черпав із цього джерела обома пригоршнями.

На початку академічного тому «Журнал» стоїть простора передмова Єфремова під назвою «Літературний автопортрет Шевченка». Тут академік вияснює еволюцію жанру щоденників на українському ґрунті, в 17—18 ст., насвітлює душевний перелам у Шевченка, наслідком якого лише й міг з'явитися потяг до ведення щоденника, наголошує виняткову ширість Шевченка на сторінках «Журнала», вияви високої інтелектуальної культури великого поета. Шевченкові записи дослідник вважає багатющим автобіографічним джерелом.

Але найцікавішою є стилістична аналіза «Журнала». Учений відзначає, що у цьому творі дуже виразно відбилася українська фонетика автора. Пишучи по-російському, він до дрібниць і упер-

то та систематично вимовляє по-українському: «дитей», «брихуни». Російське ы в певних сполученнях для його вуха не існує, і він його заміняє регулярно на українське и.

У Шевченка в його російській мові багато помилок. Але серед них є такі помилки, які саме засвідчують геніальність автора щоденника. На завершення хочу подати ці надзвичайно цікаві спостереження Єфремова:

«Справді, величезний процент огріхів у Шевченка має якийсь своєрідний, унормований і навіть нормативний характер. Тут бачимо всі ознаки певного звукового привподоблення. У його разу-раз знайдете «шорошо» (хорошо), «мазазин» (магазин), «старикок» (старичок), «Малолосии» (Малороссии), «рухудельє», а також дуже багато подвоювання складів «аристократократ» (аристократ), «милелайшней» (милейший), «хоророшою» (хорошею), «меднайдку» (меднику), «вечнойной» (вечной) ... Звук, що для автора домінує в даному сполученні — справді таки домінує, домінує такою вже мірою, що немов аж зажирає, привподоблює до себе сусідні, зближає і підбиває їх під себе. Ось та «норма», що ясно прозирає з хаосу численних аномальностей у написанні, розкиданих по Шевченковому журналі. Це аномалія. Але коли ме-жують геній і божевілля, то можуть і аномалія з гармонією збігтися. Зазначена норма й дає у Шевченка якраз найвищої краси зразки в його поетичних творах, одягає їх часто у вимовно плястичні форми. Згадати хоч би з «Утопленої» клясичну розмову вітра з осокою:

Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу — хто се?
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?
Хто се, хто се? — тихесенько
Спитає-повіє . . .

Або ще «Гармидер, галас, гам у гаї» («Княжна»), «Чума з лопатою ходила та гробвища рила, рила та трупом, трупом начиняла» («Чума») і багато іншого.» Це, на думку Єфремова, не попросту прийом алітерації. Це щось більше, підсвідомий алітераційний плин звуків, що опановує все і стає поетичною інтуїтивною системою Шевченковою.

Завершити мушу констатацією, що Єфремов став жертвою терору саме тоді, коли він на повну міру розгортає свою шевченкознавчу міць.

Наше завдання є ясне — відгорнути зі спадщини Єфремова порох забуття й привернути наново його вклад у вічну скарбницю української культури.

ОЛЕНА ТЕЛІГА ЯК ПУБЛІЦИСТКА І ПОЕТКА

35 років минуло з того часу, як гештапо закатувало Олену Іванівну Шовгенів-Телігу. Її безсмертний образ назавжди ввійшов в Український Пантеон, оповитий маєстatom вищого містичного життя проминулих, сучасних і майбутніх поколінь нації.

Біль від пережиття трагізму її смерти не заглухне в серцях усіх тих, хто її знав живою або, і не знаючи її особисто, був її однодумцем, духовно належав до одного з нею покоління.

Та все таки 35 років є часовою віддаллю, яка дає змогу скувати гомін сuto особистих почуттів, коли йдеться про історичну оцінку дії особи, про вияснення її неповторно людських якостей і значення її в процесі нашого духового національно-державного відродження. На нас, сучасниках Олени Іванівни, сучасниках, які під тиском законів часу вже поволі відходять у потойбіч матеріального буття, лежить обов'язок сказати перше слово об'єктивної оцінки постаті полум'яної поетки й послідовної революціонерки.

**

В українській критиці вже були спроби сказати кілька слів про Олену Телігу як про видатну поетку, незалежно від її середовища. Оцінка, наскрізь позитивна, відчуvalася, однак, якоюсь теоретичною, перед нами виступала якась тінь, а не сама Олена. Не дивниця! Телігу можна збагнути, відчути, оцінити тільки в зв'язку з усім тим, що діялося в її оточенні, що найглибше відбивалося в її свідомості, а тоді відкладалося яскравим світлом і в її творчості.

Була то героїчна доба формування модерного українського націоналізму так на рідних землях, як і на еміграції. Націоналізм складався не як замкнена в собі доктрина, а як широка духовість. В основі її лежало крицеве рішення виграти визвольний бій за націю, не зважаючи на макабричну безнадійність історичних обставин. Щоб сяягнути своє завдання, націоналізм вимагав урахувати всі духові, тактичні і стратегічні гріхи українства в революції 1917—1919 років та позбутися їх, динамічно розгортаючи ідею примату загальнонаціональних цілей над соціалістичними інтересами, підносив соборництво як невідхильний дороговказ

у політичній дії, саму дію ставив у площину революційну, а революцію трактував як зусилля не лише до революційного повстання, не лише до підпільної організації сил, але й до глибокого духового переродження. Сувора мораль революційної епохи мала передняти народ, а насамперед провідний його загін — націоналістів. Зречення від буденних життєвих гараздів, постійна готовість до бою, до небезпеки, витривалість у дії, офензивний дух, уміння коритися зверхникові й кермувати підлеглими — це ті чесноти, які зобов'язували націоналіста і які дійсно раз-у-раз проявлялися в націоналістичних когортах. Героїка не тільки стала предметом культу, але й повсякчас втілювалася в життя, приносячи смерть і муки за Батьківщину, але й пориваючи визнавців Духу до нових висот.

В духовій площині намічався поділ, хоч і не досить чіткий, та все таки симптоматичний. З одного боку «Літературно-Науковий Вістник», пізніше «Вісник» Д. Донцова, з другого боку «Розбудова Нації», «Пробоєм», гурт Ольжича у Чехословаччині.

Ми не маємо наміру перекреслювати Донцова, як теоретика націоналізму. Він, без сумніву, революціонізуюче впливав на молодь. Позитивний зміст його діяльності ще очікує на спокійну оцінку. Та вже й тепер ясно, що в галузі формування нового світогляду він був найбільш активний, бо мав свій журнал і ця стадість праці була атракційною, притягала до нього й тих працівників пера, які не впovні вкладалися в рамки його ексклюзивності. Здається, ми не помилимося, коли скажемо, що для Донцова і його найближчих послідовників найважливішою прикметою була безкомпромісова боротьба проти російщини в духовій сфері, волонтеризм, нахил до імпресіоністичного погляду на минуле України, тенденція формулювати націоналістичне поступовання. Націоналістам, що гуртувалися в Празі й Подебрадах, та й взагалі тим, що тяжіли до ПУН, характеристичною є *політична* виразність в ідеях, поєднання духових постулатів з програмовими. Для них було замало просто таки демонічно могутнього заклику Донцова до дії, їх цікавила й політична якість націоналістичної дії й урахування суспільного ефекту її. Вони з холодним критицизмом ставилися до успіхів західноєвропейських тоталітарних рухів, хоч і гостро критикували недолугість демократії в боротьбі проти російського комунізму. Ім властивий був нахил до професіоналізації в різних галузях духової культури й відхід від суто публіцистичних прийомів формування своєї ідеології. М. Сциборський, пишучи про «земельне питання» в Україні, поринав у хащі сировинного матеріялу й ставив проблему факово; О. Ольжич був не лише поетом, але й археологом, і його науковий фах клав відбиток і на його поезії, його світогляд; статті

Райгородського (в «Розбудові Нації») відзначалися не лише сміливістю підходу до церковних і релігійних проблем, але й подивувідним знанням справи; д-р інж. Володимирів використовував величезний фактаж, щоб дати синтетичний образ промислового поступу в світі і т. д., і т. п.

Між цими двома націоналістичними спрямуваннями слід шукати місце Олени Теліги. Але вона не стояла між ними, бо поняття статичності до її духовості зовсім не прикладальне. Вона еволюціонувала від донцовізму до націоналізму, культивованого тодішнім ПУН-ом. З Донцовим в'язала її особиста дружба, вона стало друкувалася у 30-х роках у його періодику. Л. Мосендр і Є. Маланюк, що були бажаними гістьми на сторінках «Літературно-Наукового Вістника» і «Вісника», були їй близькими людьми. Але й Ольжич промовляв їй до серця, імпонував їй своєю глибиною. Перебування у Варшаві, імовірно, уповільнювало для неї процес знайдення свого місця в націоналістичній боротьбі. Розкол 1940 року був для неї надзвичайно болючий. Але відразу по цьому вона остаточно самовизначилася по боці ПУН й цілковито віддала свої сили визвольній боротьбі, а далі в серці України — Києві — склала найвищу жертву — своє життя — на вівтар Батьківщини.

Олена Теліга залишила по собі публіцистичну й лірико-поетичну спадщину (її оповідання «Або-або» показує, що вона могла б виробитися в добру новелістку, якщо б присвятилася цьому жанрові). Публіцистика й поезії нашої авторки мають так багато спільногого в настроях, змісті, стильових тенденціях, що було б найбільшою недоречністю відривати розгляд її віршів від перегляду її публіцистичної прози. На всіх її писаннях лежить пе-чатка пристрасти й розуму, усі вони відблискують автобіографічністю, скрізь відчутно сильну, цікаву індивідуальність, що за-глиблюється в основні проблеми української сучасності й дає на них свої відповіді, такі розв'язки, які постають з чуття найглибшої відповідальності й щирості, отже, за здійснення яких можна і слід платити найвищу ціну саможертви: «...Коли ми несемо ідею українського націоналізму на свої землі, не сміє бути ні одного порожнього слова. Кожне гасло має вростати в нашу землю, а не засмічувати її порожньою лускою», — писала поетка на сторінках «Літаврів» у Києві.

Завдяки її щирості, завдяки тому, що словам відповідали діла, завдяки тому, що смерть її стала лише здійсненням її героїчної моралі, вся її публіцистична й поетична спадщина стала величезної ваги маніфестуванням людини неповторної, ім'я якій Олена Теліга, але разом з тим і об'явлением типу нової людини, який персоніфікує собою змагання, жертву і вічність тих сотень мужніх, які впали за Україну під прaporом націоналізму.

Виразно бачимо, як Олена Теліга виростала.

Найслабшою її публіцистичною річчю є «Сила через радість». Тут вона є ще ученицею Донцова, щирою, запальною його аполоgetкою, що сприймає українське духове життя XIX — початку XX століття крізь його окуляри. Немов жива дійсність ввижається її «оздоровлені країни Європи», поетка підпадає сугестії свого вчителя, схвалюючи оспівування незначним поетом Кушніренком імперіялізму, вона ще не бачить істотної відмінності між войовничою «молоддю Європи» і Ольжичем. Їй здається, що основним у Лесі Українки і Стефаника є фанатизм; порив і ліризм, а не розважання бачить вона як цінне в патріотизмі. Все це, сказане із захватом, було наївне майже по-дитячому. І все таки статтю читаемо з цікавістю не тільки як каталог помилок молодої поетеси, але й тому саме, що і в помилках своїх Олена палала, близкала гнівом навкруги і своєю дитячою наїvnістю була прекрасна. Це був вулкан динаміки й бажання жити краще, героїчніше, аніж жили попередники. Тому «Силу через радість» сприймаємо не як публіцистичний, а як мистецький твір, спалах ще неопанованих внутрішніх енергій.

Взагалі читач сприйматиме більшість статей-есеїв О. Теліги під кутом естетичного враження, а водночас відчує невпинне пульсування етичного живчика в усіх її висловах. Стиль її бурхливий, інколи це словесний смерч зі своїм темпом, з концентрованістю образних уяв, несподіваних порівнянь. Несамохіть паралеля між поетикою її віршів та її есеїв. Есеї Олени Теліги позначені також і гостротою її характеру, революційною непримиренністю. Вона вміє приперчiti слово, знайти дошкульну зневагу до своїх контрагентів у переконаннях. Тут вона споріднена з Лесею Українкою. Варто лише придивитися, як вона шмагає Чернів і Крижанівських за їхнє негідне ставлення до жінки-українки («Якими нас прагнете?»).

Саме стаття «Якими нас прагнете» вражає поєднанням ерудиції, вдумливости із вмінням на всю широчину поставити проблему сучасного ідеального типу української жінки. Чітка ідейна позиція авторки-націоналістки сполучається з тонкою жіночою інтуїцією. Мжливість гармонії чисто жіночого елементу з героїчним первнем розгорнено тут дуже вдало і стаття і в наш час хвилює читача та залишається актуальною, з тією вищою політичною актуальністю, яка вростає в духовість.

Теліга розуміла, що ідейні шляхи націоналізму скрізь, де є українська людина, паралельні, націоналізм сприймала вона як епохальне соборницьке явище. Крізь специфіку підсоветської

фразеології, обумовленої цензурними обставинами, знаходила письменниця міцне ядро націоналістичних переконань у Хвильового. Сильніше, чіткіше, ніж Донцов відзначила відвагу автора «Вальдшнепів» і його бурхливу революційну вітальність, що переливалася через вінця («Партачі життя», «Нарозтіж вікна»). Ясно було для неї, що Хвильовий не був у підсоветській Україні одиноким, він був лише найвищим шпилем у тому русі, який здушено терором. У новій воєнній дійсності 1941 року піти далі тими шляхами, на яких ще лишилися сліди свіжої крові замучених — так вона розуміє завдання Похідних Груп ОУН. Вона проти «педагогічного» підходу до українців з-під советської окупації, до них треба йти сміливо зі щирою правдою націоналізму, не тільки вчити, але й учитися, спільно творити духову синтезу західніх і східніх здобутків.

Знаємо, що ця настанова себе виправдала і якщо не дала таких плодючих наслідків, на які рахувалося, то причина тут на самперед у короткотривалості процесу зближення на рідному материкову, перерваного хвильами скаженого терору окупантів.

Ідеї, піднесені Телігою, коли вона у вирі воєнних подій повернулася на Україну, були надзвичайно актуальні. З усього обшуру завдань вона висувала на перше місце конечність будити в народі свідомість своєї окремішності від москаль, замуленої методочивими фразами про «братерство народів», на місце цього облюдного гасла вона висувала ідею «братерства в народі», братерства крові і власної культури.

Ми не сумніваємося в тому, що з академічної точки зору Теліга могла б знайти значні мистецькі вартості у творчості Пушкіна і Блока, але вона усвідомлювала собі, що своїм вояовничим імперіялізмом Пушкін і Блок могли сковувати волю українських читачів у їхньому прагненні до державної незалежності. Коли точиться запекла боротьба за духову емансидацію українця, не можна допустити, щоб українець бачив Росію у світлі пушкінської, блоківської чи єсенінської ідеалізації. І тому Теліга голосно промовила: на могилах української культури не повинно бути місця для Пушкінів, Блоків, Єсенініх («Нарозтіж вікна»).

У статті «Партачі життя» Теліга сконцентрувала свою увагу на проблемі громадської відваги широкого народнього українського масиву. Справу поставлено руба: героїчна жертва може там повністю окупитися для нації, де є суспільство, складене з індивідів, що посідають елементарні людські гідності: не похвалити суспільного злочину, зважуватися на власну думку, обстоювати своє переконання й тоді, коли це може принести матеріальні чи інші прикорости. Стаття була палким засудженням духу рабської покори, всевладного опортунізму суспільства, серед якого

самотньо височіють герої, особливо трагічні тим, що перебувають у суспільній пустелі, яка не здібна на резонанс для величнього.

Щоправда, є в статті й окремі недоліки, навіяні останками дон-цвіщини. В характеристиці становища Шевченка серед української громади Теліга надто перебрала чорних тонів, покладаючися на вісниківського «дослідника Арака». Відчуємо ми й невлучність характеристики Винниченка, постаті обтяжені багатьма органічними недоліками в політиці та ідейно занепадними творами, але водночас автора визначних творів, а також і мужнього підпільника. Ми не погодимося також з підходом Теліги до проблеми жидівства: осуджуючи тісну співпрацю російського жидівства з росіянами в перших десятиліттях советської влади, ми з великою симпатією підійдемо до жидівської мужності у здійснюванні власного національно-державного ідеалу, станемо поруч жидів там, де вони змагаються проти комунізму. Але у великій близькій статті «Партачі життя» це лише окремі невдачі, які затъмарюються глибиною загальної концепції статті, яка має вийняткову актуальність і тепер. Якщо нам на еміграції тепер майже не доводиться зустрічатися з явищем геройзму, то ми знаємо, що він є на Україні, є в советських концентраційних таборах; натомість проблема цивільної відваги й зараз в українському підсоветському суспільстві стоїть гостро; масове, хоч би пасивне підперття дій окремих сміливців залишається вкрай недостатнє, тоді як «партачі життя», пристосованці-опортуністи й просто моральні потвори — зрадники нації, творять те суспільне болото, в якому тонуть здорові почини відважних.

Націоналізм для Олени Теліги — не сума догм, не скрижаль низки істин, які можна вивчити. Націоналізмом є всеохопний світогляд і нове світовідчування, це прозирання у мряковину майбутнього, це ступання твердою ногою серед хаосу, який треба організувати у форму нової самосвідомості.

Як складне життя, так складним є і явище націоналізму. Націоналізм для письменниці є синонімом вищої культури.

Якщо націоналізм є світогляд і світовідчування, дорожоказ до всієї діяльності, то натуральним є й піднесення гасла націоналістичного мистецтва, як провідного струму в розвитку української мистецької свідомості. Теліга, Ольжич і деякі інші однодумці постулюють націоналістичного мистецтва висунули. Їхні зусилля у творенні нової естетики були перервані їхньою смертю. Але невмируще в їхньому почині залишилося, як зерно, для проростання в майбутньому. Проростання — коли? На це питання відповісти сьогодні важко. Але вже напевно тоді, коли націоналізм як світогляд, що так скривавився в останній воєнній завірюсі, знов стужавіє, набере розмаху й здобудеться на великі амбіції.

Та, однак, ті початки націоналістичної естетики, які, зокрема, творила Олена Теліга, цікаві і як початки ще не відкритого для нас майбутнього, і як погляди, які кидають світло на саму поетичну творчість Теліги.

«Треба собі виразно усвідомити, що українське націоналістичне мистецтво ніколи не було й не сміє бути лише агіткою, хоча б і зверненою тепер проти нашого найбільшого ворога — Москви» («Прапори духа»).

Сказано виразно — відштовхування від служебної ролі мистецтва, яке повинно передусім бути самим собою. В основі — не плякатність, не хроніальність, а образність. Істини це загально відомі, але не загально прийняті. І добре, що їх Теліга кладе в основу основ націоналістичної естетики. Ними вона рішуче відштовхується від советської літературної практики тенденційності літератури. Взагалі — наголошує вона — перед українським мистецтвом, в міру нашої політичної емансипації від Москви, виростає і небезпека несвідомо культивувати той багаж мистецьких форм і ідей, якими нас наділила Москва; позбутися цього всього мотлоху є нашим найпершим завданням. Як бачимо, тут збагачено новим формулюванням гасло Хвильового «Геть від Москви». Теліга й далі йде шляхом Хвильового. Він вказував на панування образу пасивної мрійної людини «лишнього человека» в російській літературі, Теліга ж відзначає, що завданням націоналістичного мистецтва є творити глибокі образи активної людини. Відштовхування від російщини поширюється в негацію «сірого позитивізму» («Партачі життя») й, очевидно, вирослого з нього реалізму, «сірого дня стилю минулого віку».

Нова епоха революції асоціюється в її уяві не зі спокійною буденністю, а з пластичним образом бурі з блискавками, що прорізують небо, що дають змогу скоплювати контури в шаленому світлі ясніше, аніж у сонному тумані реалізму. В основу мистецького піднесення лягає не статичне думання-міркування, а динамічна загострена думка-рішення («До проблеми стилю»). Не молекулярне розкладання явищ, а синтетичний образ, що скоплює явище в динаміці від минулого в майбутнє! Шукання вічних правд і цінностей, простоти й лаконічності у висловах (там же). Як формотворчий, ба й суттетворчий чинник нового стилю має бути романтизм, «романтика нації, романтика змагань, романтика життя». Все це виплинуло інтуїтивно з українського революційного досвіду. Теліга констатує, що романтиком за своєю природою був Хвильовий. Ладя Могилянська мусіла вмерти від руки ворога, бо не змогла забути «днів легендарних смішної романтики». В романтиці владний рух і тверда зброя. «Бо це ж романтика дає усьому барву, ритм, запах і струнку пружність». Погляд мистця

при цьому спрямований не вниз, на ницість земного вегетування і не в найближчу просторінь — Москву, а на безмежні виднокраї світу, Заходу, де життя мерехтить і міниться всіма можливими загадками й привабами.

Роля особистості в формуванні стилю — визначальна. Правильно чи неправильно, але Теліга вбачала в гетьманові Мазепі особу, що виключно його заслугою був розвиток стилю українського барокко («Вступне слово на академії в честь Івана Мазепи»).

Такими є пунктиром, схематично накреслені контури естетики нового стилю мистецтва, отже для самої Теліги передусім естетика літератури. При всій ескізності ці контури міцно згармонізовані, в них відчувається наявність українських джерел. Сама Теліга вказує на джерела: Хвильовий, Л. Могилянська. Яскраво образні штрихи опису стилю асоціюються з деякими деталями поетичних уяв Є. Маланюка. Але органічне джерело треба шукати глибше — воно в широкому струмі української неоромантики, що у творах Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Олеся мала підстави претендувати на явище загальноєвропейської міри, хоч, не з вини наших мистців, не стала феноменом загальноєвропейського значення.

Чи можна знайти місце для стильових шукань О. Теліги в загальному розвитку стильових тенденцій західноєвропейської літератури 20-х — 30-х років? Чи сучасний Олені Захід визначає характер її літературних стремлінь?

Наша поетеса знала французьку й німецьку мову. Не підлягає ніякому сумнівові, що жадібна знання й естетичних переживань, вона вчитувалася в тодішню західну літературу.

На Заході, починаючи із передднів першої світової війни, виникав експресіонізм, який розвинувся на всю широчину у поверсальській Европі і тримався в літературному житті і в 30-х роках. Головним тереном його експериментів була Німеччина.

У затяжному кризовому стані європейської психіки, що вже зрадила свою фавстівську наставу, експресіонізм був чи не останнім сміливим явищем на полі літератури й проклямуванням великих цілей. Егоїзмові, воєнному озвірінню, всьому клубкові несправедливостей міжнародного і соціального характеру повоєнної Європи протиставив експресіонізм ідею революційного оновлення людини й суспільства, однак позитивні уяви в цій течії не набрали ніякої конкретності; досить суцільній у відкиданні старого світу, експресіонізм розбився на окремі струмки ідеологічного характеру: пацифістично-ліберальний, паневропейський, комуністичний, націонал-соціалістичний тощо. По суті експресіонізм був не мистецьким стилем, а рухом. Він був в'язаний із неза-

доволенням дійсністю, відчуттям бурхливості, динамічності доби і з цього посталих деяких технічних прийомів мистецтва, але він ішов і дійшов до ідеологічного розмежування й стилювого змиршавлення, яому забракло обручів, які тримали б його вкупі. Експресіоністи навіть шукали нової етичної правди у Достоєвського і Толстого.

Експресіоністичний рух через свою неокресленість міг хіба викликати відгуки на українському ґрунті в площині загальних закликів революціонізування свідомості людини, міг знайти відгомін, наголос експресіоністів на буряність епохи. Початок статті Теліги «До проблеми стилю» звучить по-експресіоністичному:

«Наша бурхлива доба повинна створити свій стиль, не подібний до стилю минулого століття, відмінний від нього усьому. Стиль, що лишав би своє тавро і в щоденному житті».

Для уважності до суперечних ідейно-політичних концепцій експресіоністів в націоналістичному українському таборі не було ніякого ґрунту, в цьому відношенні існував просто імунітет. Але в літературній площині експресіоністи виділялися надзвичайною ощадністю в словах, мовною енергійністю, що мала випромінювати духовий активізм; у ліриці особливо розвинулася гостра рефлексія.

І це мало вплив на Телігу, ці особливості експресіоністичного мистецтва віддзеркалися в її творчості. Говорити про можливість спеціального впливу того чи іншого поета-експресіоніста навряд чи доводиться.

Небагато можна сказати і про впливи українських поетів. Спроби К. Гридня (збірник «Прароди духа», 1947) знайти впливи Ю. Дарагана, С. Маланюка, Л. Мосенда на нашу поетесу занадто фрагментарні й імпресіоністичні. Для того, щоб належно оцінити співвідношення української еміграційної поезії із творчістю Олени Теліги, треба ще багато підготовчої праці, включно з розшуканням замулених мулом часу й занедбаних сучасниками всіляких студентських, гектографованих або раритетних видань.

Тим часом, на берегах цієї проблеми можна сказати, що видатні сучасники О. Теліги — згадані К. Гриднем — Ю. Дараган, С. Маланюк, Л. Мосендз — кожний індивідуально, але і всі разом істотно відрізнялися від Теліги. Над всіма ними владно ширяло минуле, їм ще лунали стріли з боїв національного зrivу 1917—1919 років, і музика тих боїв відкладалася на сторінках поезій, їх вабила історіософічна тема й вичуття сторіч минулого, ствердження правічності духа нового національного зrivу. Ці теми і міркування взагалі відсутні в поезії Теліги. Не знайдемо в її стилі ні гнівної патетики Маланюка, ні архаїзованої лексики Дарагана,

а свою відмінність від Мосенда вона сама підкresлила у звертанні до нього:

Твоє життя — холодний світлий став,
Без темних вирів і дзвінких прибоїв,
І як мені писать тобі листа
І бути в нім — правдивою собою?

Далеко десь горить твоя мета,
В тяжких туманах твій похмурий берег,
А поки — спокій, зимна самота
І сірих днів — тобі покірний шерег.

А в мене дні — бунтують і кричат,
Підвладні власним, не чужим, законам
І тиснуть в серце вогнену печать,
І значать все не сірим, а червоним.

У поезії Теліги не знайдемо скандинавських вікінгів ані Маланюка, ані Ю. Клена, що саме в початках творчості Теліги прибув із Києва на Захід, вона зате невпинно і тривожно дивиться вперед у мряку прийдешнього, у вогненний вихор стихій, з якого твориться майбуття. Зовсім не випадково, що в її поетичному лексиконі слова «тривога», «таємниця» часто трапляються.

В ліриці її зовсім немає домішки епічного. Вона майже нічого не розказує. Об'єкт, зовнішній предмет для неї тільки привід для, здебільшого, бурхливого виливу почуття, що в його вислові панує героїчна романтика, яка використовує експресіоністичні й імпресіоністичні образові елементи. Самий образ людини в її ліриці наскрізний, це образ самої поетки з усім комплексом її ліричних і все таки в основі щільно об'єднаних почувань. Суцільність тематики її незвичайна. Вона має свій круг ліричних тем. Він мерехтить різними настроями й рефлексіями. Але в ньому немає нічого, що вдиралося б із-зовні, що було б випадковим і не гармонізувало б із цілістю.

У Олени найменше умовностей, найбільше зв'язку безпосереднього переживання, — моменту, чи малого відтинку часу, — з віршем. Її поезії в найбільшій мірі лірично-біографічні. Її лірика не просто сповідь, а й порив, що виростає з інтелектуального прозирання в майбутнє, як у Лесі Українки в драмах. Актуальність її поезії величезна, але це не актуальність пропагандивна. Це вища актуальність прозріння, тривожні думки. В Теліги знайдемо радість біологічного визрівання підлітка з сублімацією еротичних настроїв у сферу естетичних переживань і суспільнотворчих во-

льових актів. Тут прикладами «Радість», ще більше «П'ятнадцята осінь» (у п'яній радості молодості незмінним тлом лишається трагічність «мого Києва»). Іноді ряд інтуїтивних яскравих вичуттів навіть не переноситься у сферу логічності («Безсмертне»). Ряд поетів плекали у нас героїзм, але героїчна постava враз із майже античної сили діонізійством — це вже специфіка нашої авторки («Неповторне свято»). З героїчним еtosом життя, прелетеним інтуїтивними стежками, також і кохання («Подорожній» та інші), її ерос завжди типово жіночий. У ньому світла пристрасть переливається в ніжність, у ньому — мрійливість, не-впинне шукання вимріяного, танець на грані привабливої еротичної прізви і певність у собі, в своїй здатності не впасти, не порушити вірности наймилішому, тому, для якого — все життя («Чужа весна», «Розцвітають кущі»). Інколи еротичний настрій — ледве помітна мелодія серед гімнів красі природи, силі молодих м'язів і біологічній радості («Соняшний спогад»).

В ряді поезій авторка окреслює роля жінки-дружини поруч героя-борця. Завдання життєвої супутниці — дарувати чоловікові ніжність і своєю ласкою скріплювати його бойові сили.

Дружба для Теліги — велике слово. Почуття відданої старшої товаришки, яка радісно бачить майбутній шлях юнака, що піде далі, ніж вона, до мети, не позбувши пам'яті про неї — такий високий зміст поезії «Напередодні».

У поетеси переважає природа радісна, вона може бути і хмільною, сповненою музики, сміху, і вона завжди грає фарбами. В усьому цьому проєктується душа поетки, душа розпросторюється й починає звучати космічно.

Поетка не є стовідсоткова оптимістка. Їй знайомі «божевільні думки», що пізніше застигають сріблом на скронях. Знайома їй і туподумність юрби, і націлена смертельною загрозою ненависть ворога. Але все це перестає на неї діяти, коли поруч — вірний друг, коли він зазнає ворожого удару і коли треба дати відсіч.

Біль перемагається не сумом. Життя сповнене трагізму, від цієї трагічності не можна відвертатися, треба зустрічати її усмішкою, не з почуттям жертви, а з почуттям гідності сприймати біль ійти до трагічного кінця. Величезною провидливістю скоплює Олена свій важкий життєвий кінець, який є для неї найвищим знесенням і наймогутнішим виразом незнищеннего життя.

Такого ступеню героїзм у нашій поезії знаходимо ще тільки в Ольжича.

Смерть Теліги лише доповнює її поезію, надаючи поезії великогозвучання.

Чи слід спинятися над технічними компонентами її поезії? Над частим контрастуванням образів? Над складними метафорич-

ними асоціаціями? Над співвідношенням кольору і звуку? Над інколи просто танцюристим ритмом, а іноді гострим, як залізо? Над прийомом посвят і звернень до друзів?

Признаюся — це анатомування її поезії, вишукування естетичної і соціальної функціональності дрібних деталів було б для мене болючим. Для мене поезії Теліги — живі організми, і мені ще незручно робити над ними операції з ножем і лянцетом.

Вона жива із своїми рядами полум'яних віршів і до архіву літератури не належить.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ 17-ГО СТОЛІТТЯ

(Біда, Константин. ІОАНІКІЙ ГАЛЯТОВСЬКИЙ І ЙОГО «КЛЮЧЪ РАЗУМѢНІЯ». Пам'ятки української літератури і мови XVII ст. Рим: видання Українського Католицького університету ім. св. Климента Папи. Праці Греко-Католицької Богословської Академії, т. XXXVII—XXXIX, 1975. civ + 525 стор.).

Передусім впадає в очі недостатність описових даних, наведених на титульних сторінках цієї великої за обсягом книжки. Крім вельми цінної праці К. Біди, в цьому томі основне місце посідає сам твір Галятовського *Ключъ Разумѣнія*, фототипічно передрукований з першого його видання 1659 року. Але бібліограф, який відповідно до бібліотечних правил описуватиме книжку, не матиме змоги подати читачеві цей важливий «деталь».

Слід відзначити, що видання тексту давнього твору є неоціненою заслугою видавців перед українською культурою. Видано текст бездоганно. Деяке зменшення розміру сторінок супротив першого видання не ускладнить читання, бо виразність літер збереглася повністю.

Українську літературу XVII ст. майже забуто в українському еміграційному літературознавстві. Тому поява передмови К. Біди до *Ключа* є певною атракцією. За ґрунтовністю цю студію можна б поставити близько розвідки М. Глобенка «*Тератургіма Атанасія Кальнофойського в її зв'язках із старокиївською літературою*».

Розвідку характеризує документалізм у найпозитивнішому розумінні слова. Це дуже наочно, наприклад, виступає в розділі «Зовнішнє оформлення книги», де автор докладно спиняється на архітектонічному боці загальної сторінки *Ключа*, вказує на стилювий і змістовий характер графіки та порівнює цей мистецький витвір із титульними сторінками з інших видань *Ключа*. Не менше документально насвітлено і внутрішній зміст як аналізованої книги, так і додатку *Казаня приданини до книги Ключъ Разумѣнія названои та їх повторних видань*.

У насвітленні біографії Галятовського, яка, як відомо, дуже

бідна конкретними відомостями, дослідник дуже вдало спробував вглибитися у біографічні дані з допомогою характеристики історичного й історико-культурного тогочасного життя.

Бажання показати Ключ у зв'язку з цілістю творчості Галятовського привело автора до викладу змісту творів досліджуваного автора, що він, здебільшого, зробив вдало. Учений, проте, не мав змоги передати на сторінках даного видання хоч би в головному зміст твору Besiada białocerkiewска, бо змістом її була дискусія польського езуїта Пекарського із Галятовським на тему про правомірність верховної влади римського папи в церкві. Також, очевидно, не належало до можливостей дослідника викласти істотну частину змісту твору Fundamenta, на яких лакиниць єдності Rusi z Rzymem funduja, według rzymskiej teryznieyszey wiary novej, prawdziwemi odpowiedziami cerkwi wschodniej wywrocene y zniesione, бо саме тут заперечував Галятовський давню єдність українців з Католицькою Церквою, спростовував «30 фундаментів» єдності Руси з Римом, говорив докладно про переслідування православних українцями, приєднаними до Риму. Сьогодні ці особливості змісту творів Галятовського мають лише академічне значення, але у виданні академічного характеру їм таки належить відповідне місце.

Саме в академічному стилі, служачи науковим цілям, К. Біда розкрив значність західніх католицьких впливів на творчість Галятовського. Цікавими є сторінки, в яких показано церковні розбіжності між Українською і Московською Православними Церквами XVII в. Добре, що для цього учений критично використав таке щедре джерело, як праця І. Шляпкіна, *Св. Дмитрий Ростовский и его время та ряд иных дослідів*. Тут він притягнув ряд фактів, яких не згадує митрополит Огієнко в II т. *Української Церкви* (1942).

Нам досі бракувало будь-якого опису гомілетичної науки Галятовського; тепер, у розвідці К. Біди ми цей опис, до речі, деталізований, систематично викладений, маємо. Але не тільки це. Дослідник вияснило, як гомілетична наука Галятовського визначала будову його проповідей.

Тезу М. Сумцова про винятково негативний характер схоластичної науки на Україні в XVII ст. (див. Н. Сумцов. Йоанникий Галятовський, К. 1884, стор. 3 ін.) К. Біда слушно відкинув і вказав на цілий ряд західніх схоластичних впливів у тогочасній Українській Православній Церкві. Російські дослідники (див., наприклад, згадану кн. Шляпкіна, стор. 101—106 ін.) перебільшили значення польських джерел у цих західніх впливах, хотілося б від нашого автора довідатися про його ставлення до цієї

проблеми, та воно, однак, не було неминучою конечністю для його теми.

Ключъ Разумѣнія — твір богословський і проповідницький, ці його своєрідності й типовість у рамках схоластики К. Біда досить докладно наскільки важливою проблемою є: де кінчуються прийоми схоластичного викладу й де починаються саме художні прийоми барокко, як суто літературного стилю. Для надуми над цією проблемою К. Біда виокремив чимало матеріалу, хоч самої проблеми розмежування й не поставив. Його розвідка улегнить у цьому відношенні ситуацію майбутнього дослідника.

Про принадлежність творчості Галятовського до стилю барокко згадувався вже М. Костомаров, натяки на це знайдемо у його статті «Галятовский, Радивиловский и Лазарь Баранович» ('Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей', т. II, 1881). Д. Чижевський лише заторкнув бароккову майстерність Галятовського в своїй *Історії української літератури*, але методологічне спрямовання цієї книги, а ще більше Український літературний барок (Прага, 1944) того ж автора послужили К. Біді добру службу в його шуканнях літературного обличчя досліджуваного письменника.

У віднайденні бароккового поетичного «реманенту» *Ключа* заслуга К. Біди, він почав конкретизувати вивчення бароккових особливостей твору, це не улягає сумнівові. Та без усякого сумніву є й те, що праця нашого вченого примусить дослідників замислитися над важливими питаннями, як от, приміром: які мистецькі елементи барокко могли найбільше збуджувати естетичне почуття та в якій мірі це естетичне почуття було інтенсивне: як впливала на нього вплітана схоластика, що про її негативні сторони так багато написано у попередніх дослідників; наскільки важливою була роль бароккового епітета, в якій мірі реторичні фігури поетики, що знайшли собі місце в давньоруських проповідях XI—XIII вв., відрізняються емоційним забарвленням, функціонально й кількісно від фігур барокко.

К. Біда, встановлюючи риси бароккового стилю гомілетичної спадщини *Ключа*, схильний надати перевагу стилеві попередників Галятовського, спертому на давньоукраїнських та візантійських традиціях.

Тут слід би зауважити, що оцінку стилю минулого не вільно нам робити, керуючися бодай в якісь мірі нашими сучасними естетичними критеріями. Естетична функція стилю завжди розкривається у відношенні до естетичних ідеалів і чуттєвого сприйняття творів мистецтва в тому часі, коли стиль роззвітав чи вивершувався. К. Біді вдалося вказати на залежність стилю Га-

лятовського від польських зразків; у меншій мірі ясним є, де була межа поміж польським впливом та іншими, зокрема латинськими, західніми впливами, а найменше виразною залишається національна оригінальність барокко Галятовського, яку, мабуть, можна було б виразніше схопити, якби творчість його взяти в контексті стилюзових шукань інших жанрово близьких йому авторів. Та відсутність цього кута бачення матеріялу не можна вважати слабістю нашого дослідника, бо саме це завдання грандіозне й під силу лише гуртові вчених, які спиралися б на наслідки поодиноких часткових студій. На це ще й не заноситься!

В історії розвитку християнської свідомості не сама лише схоластика стало навертала до символіки, не лише «барокко» сприйняло її як методу філософського увіяння явищ та предметів і як засіб мистецького зображення. Символіка супроводить християнське вчення від його початків. Але символіка, як струнка система, як містичний комплекс, геніяльно виявлена Данте в його *Божественній комедії*. Системність символіки й її містична комплексність виступають і в Галятовського. Чи не може з цього постати гіпотеза, що Галятовський знав *Божественну комедію*? Образ Церкви Христової, як возу тріумфального, образ, до якого у Галятовського прив'язується цілий букет інших символів-образів, ще не є доказом, що генеза цих уяв сягає Раю з *Divina Commedia*, боже це могло мати й інші джерела, та все таки наявність такого образу достатня для гіпотези, що Галятовському був знаний твір Данте.

У дослідженні західніх літературних джерел *Ключа* маємо вже цікаві причинки з-під пера І. Огієнка, та наукові періодики, в яких усе це друкувалося, стали раритетами, і наслідки дослідів Огієнка варто було б підсумувати й по-новому продумати, мірою можливостей поповнити. У цьому напрямі дещо зробив К. Біда щодо апокрифів, вказуючи на ряд апокрифічних мотивів у *Ключі*. Розуміється, дуже важкою проблемою є встановлення, де маємо справу з відгуком апокрифів і легенд з Заходу, а де — з прищепленими на українському ґрунті.

Розділ досліду «Література предмету», видно, не претендує на критичну переоцінку праць, присвячених Галятовському, автор обмежується коротким розкриттям змісту окремих бібліографічних позицій, а іноді дає загальну оцінку вартості тої чи іншої розвідки. Зі стор. XXI видно, що авторові була приступна стаття М. Костомарова «Галятовский, Радивиловский і Лазарь Баранович» (у кн. *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, т. II, 1881; про Галятовського сторінки 355—377), дуже важлива, як на ті часи, праця, що її слід поставити поруч розвідки Сумцова, але наш автор не заторкнуув її в бібліографічному

огляді. У цілому цей розділ праці відзначається багатством бібліографічного матеріалу.

У розвідці натрапляємо й на характеристику мови *Ключа*: «Галятовський писав свої проповіді майже народною мовою, в якій помітний вплив польської». Це твердження, на нашу думку, потребує доказів і уточнень. Відчувається деяка розбіжність із думкою Сумцова («Язык Галятовского в Ключе простой и ясный. В некоторых местах изложение Галятовского напоминает по силе и простоте Иоанна Вышенского. Макаронизмов нет. Часто попадаются народные малорусские слова и фразы. Можно допустить, что некоторые проповеди, простейшие по содержанию, были понятны простому народу»). Вже назрів час, щоб цю деяку розбіжність в оцінці мови *Ключа* усунути. Це, здається, легко було б зробити на основі праці польського знавця української літератури й мови XVII ст. В. Вітковського (W. Witkowski, Język utworów Joanniciusza Galatowskiego na tle języka piśmennictwa ukraińskiego XVII wieku. Kraków, 1969), який розгорнув дуже докладну аналізу всіх прикмет фонетики, морфології та синтакси Галятовського, але не наважився зробити найзагальніших висновків про характер мови досліджуваного письменника та про її літературну вартість, хоч висновки такі дуже спокусливо напрошуються.

Мова самої праці К. Біди, як і належить, справляє гарне враження нахилом до точності вислову, літературною гнучкістю. Не можна лише погодитися з тим, що автор іноді, у згоді з нерозбірливою еміграційною практикою, відходить від здобутків української літературної й наукової мови і користається подекуди виразами, що їм не повинно бути місця у праці такого високого позему, як його розвідка. Кілька прикладів до цього: «задержати первісний правопис» (стор. III) — слід би «зберегти»; «точніше зайнятись такими питаннями» (стор. III), — «зайнятись» тут русизм, невиправдано принесений колись галицькими московофілами в нашу мову, яка знає лише питоменній власний вираз «зайнятися вогнем»; «виразити глибоку подяку» (стор. III) — краще «висловити»; «наводячи велики шкоди населенню» (стор. VI) — слід «завдаючи великої шкоди»; «поручення» (стор. VII) — русизм, слід «доручення»; «Гордитися своєю українською науковою» (XVII) — краче «Пишатися зі своєї української науки» (або «своєю українською науковою»); «оскорблениго» (XVIII) — московофільське, треба «ображеного»; «підчинено» (XXXV) — треба «підпорядковано»; «на передмісті Львова находився монастир» (LI) — «находився» — русизм, можна б «був розташований» абощо; «опреділений характер» (LI) — слід «визначений» і т. д.

Коректор загалом припильнував видання, але на його карб

все таки слід занести деяку кількість не те що «друкарських чортиків», але й дошкульних правописних, пунктаційних помилок: «заангажував», «гетьман Самійлович», «оригінальні», «імя», «небішка», «милосерним», випущення коми перед і серед двох рівнорядних речень, відсутність виокремлення комами (в деяких випадках) вставних слів тощо.

Вся сума зазначених від нас у розвідці К. Біди сумнівів і похибок ніяк не перекреслює великої ваги зробленого досліду. Його працю з захопленням прочитає літературознавець, без неї не обійтися той, хто вивчатиме далі заторкнену проблематику, вона — так видаеться нам — зможе розбудити інтерес до нашої давньої літератури й у тих ширших колах нашої громади, які стоять на певному культурному рівні.

ПРИНЦИПОВО ИСТОТНЕ

Довгий час не хотілося брати в руки перо для характеристики книжки І. Овечка. Думав: не ялося б мені першому заходжуватися коло критики згаданої книжки. Набагато краще було б, якби науковці з лона самого УВУ заходилися б коло цього завдання.

Та ось минає вже п'ять років, а критики знутра не чутно.

Ну, що ж! Всі ми українські вчені, несемо моральну відповідальність за честь і гідність української науки, і хтось таки має піднести голос нашого сумління. Не дожидатися ж нам критики зокола, з чужинецького табору, яка таврутатиме злісно немов би то низький рівень нашої науки взагалі, таврутатиме несправедливо й уїдливо УВУ.

Книжка — це дуже тривожна річ — має резюме аж трьома мовами, в яких висловлено нечувано-фантастичні речі. Крім того, як бачимо з передмови автора, він піклується про видання своєї праці англійською мовою.

Чехов є постаттю актуальною у світовій славістиці. Його творчість і біографію досконало знає численна кількість славістів. Якою ж важкою сенсацією була б для українців поява книжки І. Овечка на міжнародному ринкові і яку тінь вона кинула б на нашу науку.

**
*

Ta звернімось до аналізи самого видання. Д-р Овечко хоче переконати читача, що Чехов є української національності, «до якої він належить через своє народження, переконання та формaciю його власної душі». (Ів. Овечко: «Чехов і Україна» стор. 23). Авторові праці йдеться «про утвердження імені Чехова в світовій історії літератур як імені українського автора, що писав поросійському», (стор. 23). Відважне завдання. Воно було б почесним і славним, якби його можна було позитивно здійснити. Але

що інтернаціональна славістика розпоряджає цілком достатніми даними для спростування висловленої тези нашого автора і що знайдуться при тому охочі росіяни чи русофіли, які з цього при-воду із вдоволенням виллють помії на українську науку взагалі — в цьому не може бути сумніву.

Автор кількаразово звертається до визначення свого завдання і цим вносить деяку невиразність в саму ціль книжки. Є в нього така гумова формула: «Чехов був свідомийного українського походження, але ми далекі від того, щоби твердити, що він був також свідомим у національно-визвольницькому розумінні українцем, хоч прагнення українців до усамостійнення, боротьба українців за утримання своєї власної мови, традицій в обличчі царського переслідування всього українського в той час, свого письменства — все це знаходило зрозуміння і прихильність в А. П. Чехова» (стор. 24).

Внутрішня суперечність цієї формули — разюча. З одного боку, Чехов не був свідомим в національно-визвольному розумінні українцем, а з другого боку, прагнення українців до усамостійнення знаходило у Чехова зрозуміння і прихильність. Та якщо друга половина твердження є правою, то все таки Чехов український самостійник. І тоді мусіло б бути безліч фактів виразу його любові до «своєго письменства», «своєї власної мови», мусіли б бути й факти його палкого обурення проти «царського переслідування всього українського». Та знаючи всю літературну спадщину Чехова, широку біографічну документацію стосовно його творчості, ми не знаходимо нічого, що підтверджувало б сміливі «констатациі» Овечка.

Щоправда, для Овечка є характеристичні посилання на цензурні обставини, які, мовляв, перешкодили Чехову виявити свою українськість. Тут власне треба б стати в оборону Чехова. Він не був боягузом. Він зважувався протиставитися цензурі, він змушував у важливих випадках цензуру й уряд відступати перед його правою, як було це наочним у зв'язку з його книгою про о. Сахалін.

**
*

Про методологію д-ра Овечка можна сказати лише те, що вона парадоксальна.

Чехов талановитий гуморист — це загальновідома істина. Загально відомо, що гумор є національною прикметою українського характеру, що в складному комплексі українського національного психе гумор посідає одну з важливих прикмет, поруч інших (сумовитість, нахил до естетизму тощо). Для Овечка гумористична

вдача Чехова вже сама по собі, поза цілим українським національним комплексом характеру, вистачає як доказ його українськості. Але чи не може бути й росіянин наділений гострим гумором? У Пушкіна трапляються дуже гумористичні рядки, поезії, що перевершують і чехівський гумор, але ніхто не скаже, що Пушкін українець. До доказів про українство Чехова належить в Овечка і те, що дія «Вішньового сада» відбувається на Україні. А в пушкінському «Гусаре» не тільки дія розгортається на нашій батьківщині, але й деякі побутові деталі, фольклорний елемент взято з України; і все таки «Гусар» антиукраїнський твір. «Вплив благотворного українського сонця» (ст. 24) на Чехова — це не стиль розвідки, а вираз поетичного надхнення. В екстатичному захопленні Чеховим наш автор заражовує і Ростов над Доном до числа українських міст (стор. 73).

Автор розвідки наводить просторі цитати із листів Ом. Поздільського (напр., ст. 25), на думку д-ра Овечка, великого знавця Чехова, який однаке під загадним прізвищем не є знаний в літературознавстві. Кількаразово його цитувати, многозначно підкреслювати авторитет його щодо кардинальних проблем книжки — це значить показувати самого себе в характеристичному світлі.

Розуміється, советські джерела слід використовувати, проте з належним критицизмом. Але не всі вони заслуговують на будь-яку увагу. Не думаємо, що варт було д-рові Овечкові вводити в свою бібліографію книжечку М. Левченка «Чехов у зв'язках з Україною», К. 1960. Левченко починає свою «розвідку» словами: «Протягом віків у тісному еднанні розвивалася література двох братніх народів — російського й українського — провадився обмін культурними надбаннями. Могутня, правдива, демократична література російського народу! На неї рівнялись, за нею йшли». Але це тільки початок книжечки, основна Левченкова тенденція, якій підпорядковане всенікне маніпулювання матеріалом, і факти перетворено у «факти». Очищення Чехова від його антиукраїнської тенденції проведено у Левченка повністю, і чи не залишило це «джерело» дошкульний слід на шуканнях Овечка, розуміється, слід підсвідомий.

Методологічна наївність нашого дослідника є такою далекосягию, що він неспроможний відчути, де у Чехова жарт, а де серйозність. Російський гуморист пише в листі, що Венеція нарадує йому Луку (маєток Лінтверьових на Сумщині, де відпочивав письменник). Дослідник не може зрозуміти, що цей «український патріотизм» Чехова пояснюється натяками гумориста на те, що для Венеції у нього не вистачало грошей.

В доказ українськості Чехова Овечко звертається до імпресій

пані Н. Попіль з приводу пейзажів Чехова. Українські пейзажі у Чехова гарні, а російські погані! Поки ці твердження мають імпресіоністично-настроєвезвучання й не сперті на літературознавчі досліди, немає чого з ними сперечатися. Чехов міг бачити російські погані пейзажі й українські гарні, та, як правдивий художник, це відображати. Для того не потрібно було йому мати «українські душі». Але ж кожному літературознавцеві відомо, що імпресіоністом Левітаном Чехов захоплювався, а Левітан любив саме підмосковські пейзажі. Чехов у своїх коротких новелях надзвичайно щадливо, кількома словами згадував про явища природи, лише як про обставину дії, і тут не було місця для вияву лірично-патріотичного «я». Виняток становлять дуже нечисленні довші речі, але і в них національно-суб'єктивного нічого немає. Про його листування скажемо далі.

З незрозумілих причин звертається І. Овечко до загальної характеристики світогляду Чехова, хоч це вже зроблено в славістиці багаторазово, і Овечко лише непотрібно повторює «ази», сам собі суперечить у ставленні Чехова до Горького (стор. 44 і 80). Є безумовним, що Чехов переймався релігійними настроїми, з батькового примусу в дитинстві вивчив багато молитов і церковних співів і в кардинальних питаннях віри мав сумніви. І. Овечко все спрошує. Для нього Чехов глибоко релігійна людина, що і є ще одним доказом українськості письменника. Що на це сказати? Тож і серед росіян бувають глибоко релігійні люди! Релігійність не є національно-спеціфічною прикметою українців, поляки не менше релігійні від нас.

Між іншим, про гуманність Чехова: «Він усе частіше і частіше, як у листах, так і в творах, повертається лицем до долі неросіян у Російській імперії, до їхнього побуту і стремлінь-прагнень» (стор. 45). Чи справді часто, просто таки часто? Якби це було так, то якою благодатною темою було б для д-ра Овечка це показати на фактах. Та з цих фактів згадується тільки один вислів російського письменника: «Потрібні татарські школи». Та й то в супроводі вислову про непотрібність «німецького» «ковбасного» університету в Дорпаті (до речі, мабуть, найліберальнішого в Російській імперії, чим пояснюється і те, що там студіювала певна кількість українців). Цікаво, чи висловлювався Чехов про потребу українських шкіл для «свого рідного» народу? Ми висловів про потребу українського шкільництва у Чехова не знайшли.

Що ж до, — провадить далі доктор — «прагнень українського народу або країці його частини, то... в 80—90-их роках 19-го ст. — ніхто в російській літературі не присвятив так багато місця тому, як Чехов» (стор. 45). Якби навіть і так, то невеликою

була б заслуга Чехова перед Україною, бо «найкращих прагнень» нашого народу російська література так таки й зовсім не насвітлювала. Не знайшов цього насвітлення й наш автор у Чехова. Голосна фраза зависла в повітрі.

I. Овечко аж двічі звертається до «характеристики доби», в якій жив і працював Чехов. Але це якісь механічні вставки в його книжку, що не пояснюють, чому і як та доба визначила «українські симпатії» Чехова. Автор книжки немов би тікає від проблеми зв'язку чехівського «українства» з лобою, а в самих характеристиках доби рясніє «легкий стиль» дослідника, що кохается в неточних визначеннях (напр. «конспіративним рухом керує В. Антонович» стор. 39); сказати, що «Київська громада» була «відома в історії» та що вона мала зв'язок «з російськими революційними партіями» (стор. 33) і на п'юому обмежитися, це значить навіть приблизно не схарактеризувати Київської Громади.

З одного боку, Овечко називає добу 80—90-их років, за Д. Дорошенком, «мабуть, найглухішою в історії українського руху в 2-ій половині 19-го століття». а з другого, в цій добі, під кінець 19-го століття «український рух набирає більш революційного характеру (стор. 39). Ну, і що ж з того? Яке не мало значення для Чехова? Читач не знає, а автор розвідки не говорить.

Можна припустити, що висновком тут є твердження I. Овечка, що Чехов боровся проти «пошлості», (тобто нищоти, нішоти, філістстерства — Ю. Б.). Але ж українські письменники боролися не лише проти одвічного філісттерства, але й конкретно за «розбудження й поширення національної свідомості». Овечко відчуває, що це для його образу Чехова невигідно, і вілразу додає: «Умови особистого життя Чехова в період розвитку його письменницького таланту не були настільки сприятливі, щоб цей українець міг збагатити своїм талантом літературу свого рідного народу українського» (стор. 42). А в кого з його сучасників були умови сприятливіші? У Самійленка? Нечая-Левицького? Грінченка?

В характеризуванні доби бачимо перекрученння історичної правди: поняття «ходіння в народ» має специфічно російське значення щодо історичного відтинку часу (70-ті роки) і щодо змісту (напр., «бакунівська» пропаганда). Куліш і Костомаров були до цього непричетні. Вірно відзначуючи переслідування української культури з боку російського уряду, Овечко не згадав, що, всупереч усім цим заходам, українська література мала за епохи Чехова цілий ряд визначних письменників, які зважувалися творити і постійно шукали, не без успіху, можливостей прорвати цензурні заборони. Навпаки, в нього картина така безнадійна,

яка тільки й могла б, на його думку, виправдати російськомовність писань Чехова.

Овечко правильно констатує факт, що Чехов у своєму листуванні називав українців «хохлами», «малоросами», а Україну «Малоросією», «Хохландією» (стор. 50). Доктор продовжує: «в добі Чехова слова «хохол», «малорос» вживалися за царата для окреслення українця. Цими окресленнями користувалися часто не тільки росіяни або менш національно свідомі українці, а й більші свідомі автори й навіть національно свідомі діячі» (стор. 50).

Такого не сказав би навіть підцензурний нещасний М. Бажан у нинішньому поневоленому Києві! Що поняття »малорос« обтяжене російсько-великодержавним ідеологічним змістом — це відомо кожному, і якщо свідомому українцеві доводилося вживити це слово в друкові чи в петиції, то тільки тоді, коли він «маневрував», щоб пропхнути через цензуру свою статтю чи через урядові департаменти здобути дозвіл на якусь корисну для українців річ. Уже Драгоманов узяв собі демонстративно псевдо «Українець».

Що ж до слова «хохол» (часто росіяни вживають його ще кольоритніше — «хохол-мазниця»), то цього слова, сповненого презирства до «нижчої нації», жоден свідомий українець ніколи не вживав, і тут твердження Овечка є вже цілковитою вигадкою.

Так, Чехов себе багаторазово називав «хохлом»: «Я хохол, тому дуже ледачий» (Ов. 51); «в моїх жилах тече ледача хохлацька кров» (Ов. 52). Тут не чехівська жартівливість, як хоче це пояснити автор розвідки. Поняття «хохол» пов'язує Чехов із ледачістю, пласкою чутливістю («журавлі-птахи, любимі моєму хохлацькому серцю», Ов. 52), глупством («в мене хохлацька логіка», Ов. 52). Є у Чехова і про «хохлацький гвіздок» — теж прикмета українські раси: у Сергієнка «є в голові якийсь хохлацький гвіздок, який заважає йому займатися ділом як слід і доводити справу до кінця» (Ов. 101).

Овечко не помічає, що оперуючи словом «хохол», Чехов звертається до прийому літературної стилізації. Пушкін у розповідях про свої любовні пригоди стилізував себе під Дон Жуана, Чехов під негативний образ «хохла». Він надягає на себе личину паяца, щоб поглумитися над уявним психологічним комплексом українця. «Як би я хотів мати пасіку! У мені все таки говорить хохлацька кров» (Ов. 52). Так, ці рядки так ясно в'яжуть Чехова з бурлескним Рудим Паньком з гоголівських передмов до «Вечорів на хуторі коло Диканьки»!

І ряд згадувань про «хохлів» у Чехова підпорядкований принципові бурлеску, що, як відомо, має мистецьке завдання щось

високе, шляхетне (в даному разі поняття української національності) стягнути з п'єдесталю і вивалити в болоті.

І. Овечко цитує Чехова: «Адже я хохол, а ця нація ледача». З приводу цих слів доктор радіє, додаючи: «Як бачимо, хоч і «ледача», все ж — нація» (Ов. 54) Так, так, Чехов розумів, що українці — нація, тому й кортіло йому в ім'я великоморжавницького ідеалу викпити що націю, взявши на себе ролю хохла-паяца. Чехов свідомо робить те, що тоді несвідомо робили українські пристачки, підтримувані цензурою, пишучи свої «торби сміху».

На доказ того, що «Чехов дуже часто думав по-українському» (Ов. 59) Овечко цитує немов би вислів українця, наведений у Чехова (вже українця, а не хохла!) українськими словами! «Колы б я був царем, то вкрав бы сто рублей и втик» (стор. 60). Чи ж не ясно, що Чехов трапвестує тип українця задля потіхи свого друга, як говорено за тих часів, «україножера» Суворіна, до якого адресовані рядки листа?

А. Чехов багатократно називає себе в листуванні «хохлом». Літературознавць не повинен бути простодумним і має рахувати на стилево-літературно-ідеологічну сторону листів. Якщо в листі до родини, на ім'я М. П. Чехова, письменник звертався — «Друзья мои тунгусы!» — то з цього не випливає, що Чехов і його рідня були тунгузи. (Цит. за творами тут і далі у виданні: А. П. Чехов: «Собр. соч., Москва 1944—1951, т. 1-20, дана цитата т. 11, с. 435). На сторінці 99 книжки Овечка знаходимо знову вираз чехівського захоплення Хохландією: «Місце поетичне, багате теплом, лісами, хохлами (Овечко тут помилково переклав: «українцями»), рибою й раками». Риба, раки, хохли — в цьому знаменному ряді висловивася «глибока пошана» Чехова до українського народу. І цей знамений ряд не випадковий, він подобається Чехову. Ось Чехов у подорожі. Він нотує враження. Ще раз читаємо: «хохли, воли, хижаки» ... і далі після кількох імпресіоністичних штрихів, ряд поповнюється: не тільки «хохли», але й «руді собаки», (т. 13, стор. 305). Який елегантний гумор! Але не зважаючи на це, доктор провадить своє. Чехов турбувався про «рідне місто» Таганрог. Любов до Таганрогу наш учений асоціє з українським патріотизмом. Чому? Бо, як видно з доказів Овечка, Чехов поповнював бібліотеку цього міста своїми російськомовними творами, дбав про широку масу читачів, які й так уже були зрусифіковані або й належали до російської нації.

«Людей у Томську Чехов не вважає за росіян» — робить відкриття І. Овечко. Насправді ж у Чехова ніде не знайдемо вислову, що сибіряки не є росіянами. Але з його листування ясно, що в сибіряках бачить письменник один із різновидів російського

народу. Чехов взагалі уникає вживання слова «кацап», натомість українці в нього майже завжди «хохли». Проте він вжив таки і слово «кацап». Це місце, вириваючи з контексту, радо цитує І. Овчко: «аджеж хохли куди охайніші від кацапів». Якщо ж продумати просторий текст цього цитованого листа, що, власне є мистецьким твором, то ясно стає, що «кацап» для Чехова не національне означення, а назва для російського селянства центральних губерній Імперії. Російських сибіряків протиставляє він центральноросійським селянам. Про сибіряків він справді каже, що у них «чистоплотность, о которой наши хохлы могут только мечтать, а ведь хохлы куда чистоплотнее кацапов». Далі Овчко не хоче цитувати. А далі йде цілий каталог неохайноти і побутової некультурності сибіряків. Іхня качина юшка — це каламутна рідина, качині шлунки не зовсім очищені від вмістимого, доводиться думати, що рот і ректум помінялися місцями. М'ясну зупу подано письменниківі брудну, із заскорузливи шматочками шкіри замість м'яса, окунів підсмажено з лускою. Чай тут є настоянка шавлії з тарганами, (т. 15, стр. 73—86).

У читача напрошується питання: якщо сибіряки чистіші від «хохлів», то якими ж є «хохли»? І «кацапи», і «хохли», і «сибіряки» — всі вони є для Чехова частками великого російського народу, всім їм треба нести російську імперську культуру, робити, за Чеховим, мале з вигляду, а велике за значенням діло.

Деяка прив'язаність до «юга России» у Чехова була, але ж це була любов до таганрозької провінції, до кольоритности закутку з національно-різноманітним населенням. Була й поетична закоханість у Полтавщину, але в гоголівську, де галушки самі скачуть у рот, небо блактне-преблактне і де гарно відпочивається. «Коляска спокойная, лошади очень сносные, дорога дивная, люди прекрасные во всех отношениях» (підкр. моє — Ю. Б.) — пише Чехов. Чи пригадує читач знамениту гоголівську «даму прекрасную во всех отношениях»? «Во всех отношениях» — це сатирично-гоголівське. Не дарма ж він збирався їхати до «Шаха перського, Гетьмана українського» Самгіна (Овчко, 98). «І вони поїхали. Чотириста верст по Україні в кареті Лінтварьових з четвіркою коней» — захоплено пише Овчко (стор. 97). Хохландія з вікна карети, а не страждання України приваблювали Чехова, і він її навіть не творив поетично, а натяково відтворював фарбами раннього Гоголя.

Образи з циклю «Вечори на хуторі біля Диканьки» Чехов не переносив у своє листування, він вихоплював з «Вечорів» лише деякі стильові деталі, щоб зобразити красу української природи «під Гоголя», і так і не розбереш, чи це справжнє захоплення, чи

літературна стилізація. А чого вже зовсім немає в Чехова, то це посилення на «Тараса Бульбу»: як не як, а Гоголь таки зобразив героїзм боротьби запорожців за українські національні інтереси — річ не тільки чужа, а й відразлива для Чехова.

«Хохли», «Хохландія», «Хохлята» — цими словами рясніє в листах Чехова. І не можна сказати, що скрізь це забарвлене «м'яким гумором». Суттєвого змісту слова не розвіяти. Та й не дбав про це росіянин по духові Чехов.

«Чехов усе життя мріяв про хутір на Україні» — пише наш автор (стор. 72), але забуває додати, що таганрозький патріот купив затишний куточок під Москвою, Меліхово, а ще й робив заходи, щоб придбати будиночок у Москві, що також було в нього оповите мріями. Спосіб перетворення російського письменника в ненависника Москви в нашого автора дуже цікавий: він цитує лист Чехова до Ф. Шехтеля за датою 14 грудня 1891 р.: «Рі-рішив... купити в Полтавській губернії хутір і перебратися туди зовсім на постійне місце мешкання. Геть з Москви!» (стор. 72). Враження від цієї цитати — імпозантне! Але воно цілком міняється, якщо прочитати без фальшування: «... я кашляю и худею и, как говорят, стал походить физиономией на утопленника. Решил покорится необходимости: купить в Полтавской губ. хутор и перебраться туда совсем на жительство. Вон из Москвы! 9 месяцев буду проживать на хуторе и за границей, остальные 3 в Москве и в Питере, в отелях» (т. XV, стор. 292).

Взагалі пляни Чехова придбати маєток на Україні — це більше данина літературному жартові, аніж діловий намір. Писав же він майже рівночасно: «Хочу уехать в Америку или куда-нибудь подальше, потому, что я себе ужасно надоел» (XV, 365). Це майже те саме, що й: «я перееду на жительство в Нежин, где куплю себе дом и буду огурчики солить» (там же). Від фантазій про купівлю маєтку на Україні, до «українського патріотизму» віддає величезна! «Лето на Украине» — це, за Чеховим, і є «русское лето», як бачимо з його листа до Сергієнка (XIV, стор. 103). Типово великороджавне: «какая разница?».

I. Овечко накопичує купу цитат, які мали б свідчити про нелюбов Чехова до Москви як міста. Можна, при бажанні, накопичити і купи протилежних цитат (як, напр. вислів Чехова, що він скучив за Москвою, т. XIX, стор. 169), а все це в цілому нічого не доводить, бо «цитатологія» не є літературознавством. Якщо б автор був справжнім знавцем російської літератури (а пишучи про Чехова книжку, треба таким бути), то він, процитувавши лист Чехова — «Москва з її холодом, поганими п'есами, буфетами і «рускими мыслями» лякає мою уяву» (Ов., 69), — не робив би за-

гадки навколо «руssких мыслей», не натякав би на антируssизm Чехова («що то за «руssкие мысли» — Чехов у тому листі не пояснює, але з дальших його листів можна собі ясніше пояснити...» провадить він). Шкода поспішати, докторе Овечку, до дальших поглядів про Росію, краще б з'ясувати, що існував журнал «Русская мысль», виходив від початку 80-тих років у Москві, і хоч цей товстий журнал не подобався Чехову, але він, кінець-кінцем, таки схотів там друкуватися, бо платили в цьому місячнику добре.

Чехов-гуморист міг не раз ставати й сатириком, коли він говорив про ті чи інші невідрадні явища російської дійсності, він міг дошкульно ганити й російську інтелігенцію, але Росії, як своїй державі, Росії, як містичному цілому, він був безмежно відданий. Перебуваючи в Ялті, Чехов мріє про поворот на батьківщину, в Росію (XVI, 135), для нього «Россия — необычно красивая и обольстительная страна» (XVI, 144), називає себе росіянином (XVI, 170), при виїздах за кордон жалкує, що він не в Росії (XVI, 345).

Єдиний кровний зв'язок Чехова з Україною є той, що його дід по батьківській лінії одружився з українкою Параскою Омелянівною Шимко. Всі інші предки Чехова за батьківською і материнською лінією були росіянами. Про це докладно пише С. М. Чехов у своїй розвідці «Родословная А. П. Чехова» (т. ХХ, стор. 466—473). Він же й додає: «мова Чехових і в XIX в. й раніше була російська». Сестра матері Чехова одружилася з торгівцем, українського роду О. Б. Довженком (С. М. Чехов називає його Долженком). Хоч С. М. Чехов вказує на джерела своєї статті, ніхто не може заручитися, що родовід письменника досліджений об'єктивно. Однак, обминаючи загадану працю, не можна говорити про українське походження родини Чехових на основі туманних настяків. Тут потрібно архівних документів. Покищо ж треба погодитися, що, називаючи себе «хохлом», пов'язуючи це ім'я нібито з лінівством і дурнотою українців, Чехов «жартував», грав ролю арлекіна, до якої він вдавався і в інших випадках. Літературна містифікація — річ не рідка в літературі, зокрема в тогочасній російській. Кузьма Прутков не був ні Кузьмою, ні Прутковим, під це ім'я хovalися відомі російські письменники. Чехову хотілося грати ролю «Івана, не помнящого родства». Але коли він говорив по-серйозному, то завжди був росіянином.

* * *

Овечко твердить, що Чехов тримав «жваві зв'язки з Україною й українцями, протягом усього свого життя» (стор. 42). «Зв'яз-

ки Чехова з українцями, їх приятелями з деяких росіян та визначними особами українського роду були досить жваві та мали великий вплив на життя і творчість письменника» (Ов. 77). З ким же «жваво» в'язався Чехов? Може з М. Коцюбинським, П. Мирним, І. Нечуєм-Левицьким, М. Драгомановим, Л. Українкою, О. Кониським чи взагалі з якоюсь «визначною особою» в історії української літератури? Ні, таки ні з ким. Можна знайти докази пошани до Чехова з боку Коцюбинського, Франка (та, розуміється, не за його «українськість»). Але щоб Чехов шанував цих українських письменників? Ні, на це доказів не знайдено. Даремно шукали б ми в просторому листуванні Чехова якихось зацікавлень українською літературою, хоч тіні осудження того поліційного переслідування, якому в чехівських часах все українство підпадало. Гуманізм цього письменника, такий чуйний в різних напрямках, до якогось захисту українських культурних інтересів ніколи не сягав. І. Овечко наштовхнувся на знайомство Чехова із Заньковецькою. Наштовхнувся зовсім поверхово, на підставі листування Чехова. Виглядає так, немов би І. Овечкові невідомі обставини петербурзьких гастролів славетної плеяди українських акторів — М. Кропивницького, М. Заньковецької, М. Садовського, І. Тобілевича, Г. Затиркевичевої — pp. 1886—1887. Якщо б він прочитав був «Мої театральні спогади» М. Садовського, навіть хоч би «Триста років українського театру» Д. Антоно-вича чи історію театру пера О. Г. Кисіля, йому стало б ясно, що між епохою Гоголя і добою апогею українського побутового театру лежала глибока прірва. Актори сміливо, жертвоно, одержимі великою історичною рацією, змагалися за власне національне мистецтво, вірячи в його право розвитку до загальнолюдських висот. Захоплення грою українських акторів було серед столичної театральної публіки широке. Широким був і натиск, не тільки на Заньковецьку, — щоб актори перейшли на російську сцену, залинули свою рідну культуру і стали на службу російському театріві. Українські таланти відповіли на ці зальоти столичної опінії кпинами, а на примусові заходи — мужністю. Серед тих, що заходжувалися перетягнути на російську сцену Заньковецьку, був і Чехов, він робив це настійливо й завзято, навіть надягнув для цього свою випробувану машкарку «хокла». Заньковецька повірила в цю машкарку. У спогадах вона пише: «Він також умовляв мене перейти на російську сцену, а я й собі соромила його, що він, сам українець, намовляє мене до зради. Докоряла йому, що він не пише рідною мовою». (Лит. Насл., 68, стор. 593). Чи добре зробила Заньковецька чи зле, коли відмовлялася від пропозиції Чехова написати таку російську п'есу, в якій одна роль була б

викладена українською мовою — Овечко сумнівається: «це питання залишається дискусійним і по сей день» (Ов. 95) — зазначає український політичний емігрант. Заньковецька знала, що своєю пропозицією Чехов тягне її свідомо назад, в першу половину XIX в. до Квітчиного «Шельменка — денщика» і «Шельменка — волосного писаря», тягне в передшевченківську добу української свідомості.

Чехов у своєму листуванні вживав українські фразеологічні звороти надзвичайно рідко й тільки в глумливому сенсі. Наївний Овечко думає, що коли Чехов каже, що Україна її, Заньковецьку не забуде, то це серйозно. Та вже російський правопис, який дає цьому вислову коміки, свідчить про щось інше. Але візьмімо цілій контекст: «Вчера до четырех часов я ездил по всяkim Аркадиям и наливал себя шампанским, со мной ездила хохлацкая королева Заньковецкая, которую Украина не забудэ. Она очень симпатична». (ХV, стор. 303). Хоч до неї як до жінки й актриси була велика симпатія, то з її національної ідейності він таки глумиться. Стандартно-глумливу фразу, що Заньковецьку «Украина не забудэ» він охоче повторює. Коли ж він говорить про нашу актрису серйозно, то це звучить інакше: «Заньковецкая — страшная сила. Суворин прав. Только она не на своем месте». (ХIII, 373). Принципова твердість національної позиції озлоблює Чехова, завжди чулий до людей, він у стосунках до акторки стає несправедливий: «барыня веселая» — відповідно до цього веде її до столичного кафе-шантану, де веселі дівчатка високо підкидають дотори оголені ніжки. Вражена актриса впадає від цієї несподіванки в ридання, що опритомнює й Чехова. Заньковецька знайшла спосіб розказати про це в споминах делікатно, з сумним гумором.

Дружба між Чеховим і Заньковецькою тривала лише доти, доки він надіявся все таки перетягнути її на російську сцену. Пропала надія, — цілковито зникла дружба.

Капітальним доказом українськості Чехова є, за Овечком, дружба письменника з родиною українофілів Лінтварьових на Сумщині. Чехов захоплювався Лінтварьовими, як милими людьми, але як українофіли були вони для нього проблемні. Ще сяк-так міг він витримати Павла Лінтварьова з огляду на його надто обмежене й пасивне українофільство (лист до Плещеєва від 9 жовтня 1888), але в цілому оцінка родини була у нього скептична. Овечко цитує відгук Чехова про цю сім'ю й випускає в цитаті важливе, тому ми змущені й собі навести цитату, підкресливши випущене п. Овечком: «Я хотел бы, чтоб умная и милая линтваревская семья не прожила своей век зря. Линтваревы прекрасный материал, все они умны, чесны, знающие, любящи,

но все это погибает даром, ни за понюшку табаку, как солнечные лучи в пустыне» (лист до Плещеева, 25. 10. 1888). Чому Лінтварьови можуть прожити вік даремно? Тому, бо вони віддаються плененню української культури серед селянства. Чому вони «прекрасний матеріал»? Бо Чехов вірить, що Лінтуварьових можна навернути на шлях сприяння російській культурі.

Про одну з дочок панства Лінтуварьових на Сумщині Чехов пише, на думку Овечка, «з повним респектом» і відразу цитує чехівського листа, препаруючи при тому цитату так, щоб менше вразити читача. Ми процитуємо це місце повністю, підкресливши ті слова, які доктор УВУ вважав за потрібне випустити: «Третья дщерь, окончившая курс в Бестужевке, молодая девица мужского телосложения, сильная, костистая, как лещь, мускулистая, загорелая, горластая ...Хохочет так, что с версту слышно. Страстная хохломанка. Построила у себя в усадьбе на свой счет школу и учит хохлят басням Крылова в малоросийском переводе. Ездит на могилу Шевченка, как турок в Мекку. Не стрижется, носит корсет и турнюр, занимается хозяйством, любит петь и ходить и не откажется от самой шаблонной любви, хотя читала «Капитал» Маркса, но замуж едва ли выйдет, так как некрасива» (т. XIV, стор. 117).

Прочитавши це, кожен, мабуть, погодиться, що повного респекту (Ов. 92) до третьої «дщері» тут немає, а є висміювання фізичних недоліків дівчини, натякання на її духову примітивність (не українка, а «хохломанка», вчить «хохлят» байок Глібова, тоді як ці байки з відомими світовими сюжетами написані й російським байкарем Криловим). До цієї примітивності третьої дочки належить і їздити з поклоном на могилу Шевченка. Це, за Чеховим, щось досить смішне. З приводу цих же рядків Овечко невинно додає: «це чехівський спосіб говорити-писати легким стилем» (стор. 92). Ні, пане Овечку, це не те, це викливання тих людей, що бачили в Шевченкові національного генія.

Щоправда, були друзями Чехова і визначні діячі українського роду. Але вони були апостатами української нації. Живе дерево української нації виснажувалося відходом від українства таких людей, як В. Короленко чи Г. Потапенко. Вони, таланти більшої чи меншої міри, стали вірними синами Росії, і їхніми постаттями нам не пишатися треба, а тільки пояснити історично ту ганьбу і шкоду, що вони завдали для великого діла відродження нашої нації, хоч стали значними постаттями російської, ба, деякі і світової культури. Нам залишається лише констатувати, що національна зрада не прикрасить їхнього чола додатковими лавровими вінками.

Так, Короленко був у близьких зв'язках з Чеховим. З цього приводу Овечко намагається таки довести, що Короленко був українським патріотом, і ці докази досить таки грубими нитками. Не станемо сперечатися навколо розв'язаної вже проблеми й порадимо п. Овечкові прочитати славетну працю акад. Є. Єфремова «Фатальний вузол», після якої він зрозуміє, як далеко назад у порівнянні з Єфремовим тягне він українську науку. Скажімо лише, що Короленко багато років жив у Полтаві, демонстративно відмежуваний від українського національного руху. В його «Записках современника» є одне місце, присвячене українофілам, які перебувають на засланні. З лютістю відступника він паплюжить цих українських патріотів. Достовірне так, як це робить Чехов стосовно українського інтелігента-державника в своєму оповіданні «Іменини».

Власне ставлення до української проблеми і зблизило цих двох визначних письменників — Чехова й Короленка. Вони, безпіречно, обоє були гуманними людьми, але їхня гуманність на українські національно-визвольні інтереси не простягалась.

Зв'язок з Потапенком ніяк не доводить українства Чехова. Потапенко, третьюрдний російський письменник, тільки й мав те українське, що його прізвище закінчувалося на «енко».

Наш автор насвітлює відносини між Чеховим і перекладачем Шевченкових творів Белоусовим. Белоусов українцем не був, тому не було рації Овечкові українізувати цього прізвища (Білоусов), також помер цей перекладач не в 1929 р., а в 1930. Чехов ставився до Белоусова дуже тактовно, бо вбачав у ньому просту людину, шевця, що прокладав собі шлях до світла. Здебільша досить слабенькі переклади з Шевченка Чехов делікатно хвалив. «Сам вибір Шевченка свідчить про Вашу поетичність» — писав він перекладачеві. Але сказати, що Шевченко поетичний — це значить ще не сказати майже нічого про українського генія. Так таки й до кінця своїх днів Чехов нічого виразного не сказав про Шевченка.

Чехов не був ізольований від великого шляху російської літератури, він не був тільки під впливом Гоголя, як твердить Овечко, навіть не бачачи, що російський гуморист, відштовхнувшись від «толстовства» як філософської концепції, не переставав цінити майстерності художнього слова Л. Толстого. Хоч ставлення Чехова до Тургенєва було суперечним, але із яким захопленням писав він про роман «Батьки і діти» (XVI, 31—32). Чеховська «Дама з собачкою», звісно, художніми прийомами коріниться в новелях Тургенєва. Зв'язок Чехова, духовий і письменницький, з Гаршіним безсумнівний (див. напр., XIV, 168). Овечко викриває думку Чехова про Гоголя. Чехов ніяк не цінує Гоголя

за те, що «він ввів українську тематику в класичну літературу світового маштабу». Якби ці слова належали самому письменнику, то можна було б припустити якісь його симпатії до українства. Але зацитовані слова є допискою Овечка до слів Чехова (стор. 92). А Чехов признається, що він ненавидить «тих глибокодумних ідіотів, котрі лають Гоголя за те, що він писав не по-хохлацькому, які, будучи дерев'яними, нічого не мають ні в голові, ні в серці, намагаються показатися вище середнього рівня і грають ролю, для чого насаджують на свої лоби ярлики» (А. П. Чехов — Литературн. быт и творчество... Сост. Вал. Фейдер, Ленинград 1928, стор. 123—124). Так відзвивається Чехов про українофілів, ігноруючи їхній ідеалізм, закинення багатьох із них царським урядом на заслання. Цю сатиричну позицію Чехова схвалює й Овечко.

**

Понад 100 стор. книжки — це марні зусилля довести біографічними даними українськість Чехова. А для головного, для виявлення зв'язку творчості Чехова з Україною, залишається близько 40 сторінок. Для літературознавчої розвідки — разоча диспропорція. Овечко чомусь не помітив чехівської «Нотатки до малюнку — Троїцын день» (I, 227—228). Тут «національний кольорит» виявляється не тільки в тому, що Україну названо спочатку «Малороссією», а далі «Хохландією». «Нотатки» є «мистецьким коментарем» до картини визначного українського майстра К. Трутовського, на якій поетично зображене, як наші сільські дівчата пускають вінки на воду під час Зелених свят, вірячи, що вінок пророкує дівочу долю. Чехов коментує картину таким способом: «Якщо вінок попливє і його з'їсть корова, то з цього не виходить, що жених живе в коров'ячому шлунку», і дівчата українські у нього не дівчата, а «дівки» (девки).

Оповідання «Іменини» є талановитим змальованням провінційного російського товариства в одному із мальовничих українських закутків. Брехня, нещирість, гонитва за звучною фразою — характеристичні для цього товариства. В це філістерське оточення Чехов помістив і українського патріота-самостійника. Він «бородатий поважний, завжди похмурий, мало говорить..., а завжди думає, думає, думає... Він одягнений в сорочку з вишивкою, що її носив гетьман Полуботок і мріє про визволення Малоросії з-під російського ярма; хто байдужий до його вишивки і мрій, того він зневажає як рутинера і ницість» (VII, 536) В іншому місці знов іронічно згадано: «майбутній гетьман». З цими знаменними рядками оповідання і було видруковане. Антиукраїнський характер його обурив навіть Плещеєва, який вимагав скрес-

лити наведені нами рядки. Чехов виявив принципову упертість, заявив про свою незгоду із Плещеевим. Лише в пізніших виданнях він був змушений поступитися поглядові своего літературного колеги. Не тільки на жаль, але й на сором, Овечко дуже намагається складним плетивом викрутасів у двох місцях книжки виправдати першу редакцію твору, не наважившися, однак, навести повністю цитати, що я її подав. Для нього «образ того українофіла був зображеній не зовсім вдало» (Ов. 112).

Славетне оповідання «Человек в футлярے» Овечко також розглядає як вияв письменницької українськості. Насправді ж тенденція, приперчена гумором, очевидна. «Хохол» Коваленко, учитель, як і належиться «хохлові», не дуже делікатний у висловах. Тут Чехов уживає української мови: «нехай він лопне (при чому «лопне» українізований русизм). Коваленко задуманий і переведений частково як позитивний тип. Але тільки частково. Він досить безглаздо сперечаеться зі своєю сестрою Варварою, грижаючи кийком на вуличному хідникові. «Він реготав до сліз, то басом, то тонким писклявим голосом». До атрибутив його українства належить вишита сорочка — символ примітивності. Його ідея: «піду до себе на хутір, буду там раків ловити і хохлів учити». Хоч він людина і вільнолюбна, але цю вільнолюбність автор жодним словом не пов'язує з українством. Його сестра Варя, хоч і симпатична особа, однак її ідейні обрії обмежуються співом «Віють вітри»; знаємо також, що вона власниця хутора, а хутір це не що інше, як обмеженість. Завершує Чехов образ Варі завважою своєго героя: «Я помітив що хохлушки тільки плачуть або регочуть, середнього настрою у них не буває». Але це говорить не тільки герой-оповідач. Сам Чехов у своєму листуванні вживає ці слова як улюблений образ. В його уяві свідомі українці й українки асоціюються з образом ляльок, наділених внутрішньо наокручуваним механізмом. Не випадкова і його репліка в листуванні: всі українці — Садовські, українки — Заньковецькі.

«Українське» в Чехова Овечко свідомо роздмухує. Він уважає оповідання «Співаки» виразом «українськості», бо, мовляв, тут показано релігійність родини Чехових (105—106). Дивна логіка!

Героем оповідання «Казак» є бердянський міщанин, орендар хутора Максим Горчаков. Овечко розводиться про його релігійність, як прикмету української натури. Щоб зробити цього героя українцем, доктор називає його тільки по імені, не згадавши його типово російського прізвища.

Овечко не помітив у Чехова одного справді дуже талановитого, насиченого релігійним настроем оповідання «Святою ноччю». Воно починається: «Я стояв на березі Голтви». Отже дія відбувається на Україні у Великодню ніч. Змальовано два привабливі типи

монахів, але невідомо, українці вони чи росіяни. Описано уро-
чистість нічної великої відправи. Кожному відомо, що свят-
кування Великодня на Україні має свою особливу національну
красу. Та читаючи твір, ви тільки з назви Голтва довідатесь, що
все відбувається на Україні. Ні слова про український празни-
ковий одяг натовпу, ні про паски для свячення, ні про крашанки,
все ніби позаціональне. Лише російський куліч продістався
якось у цю празникову атмосферу. Як приклад «українськості»
бере І. Овечко твір «Щастя», який справді свідомо наповнений мов-
ними українізмами, але має й виразну антиукраїнську символіку.
Український степ насичений лінивою красою, сонним застосем, в
ньому легко мріється про ілюзорне щастя. Ось вівці серед степу
немов би думають і їхні пастухи-вівчарі думають, як вівці. А
десь далеко за степом є справжнє, рвучке й осмислене життя.
Дивно, що Овечко цього осудження української раси не помітив.

**

Дещо стосовно мови книжки І. Овечка. Обемежуся набагатьма
цитатами: «жахливо» любив (стор. 99); «А. Чехов у свою чергу
(рос. «в свою очередь»), був дуже захоплений» (стор. 100); «сестра
Чехова аж ахнула» (стор. 103); труженики (стор. 109); кидаеть-
ся... в очі (рос. «бросается в глаза»), (стор. 110); робітників,
умівших насаджувати блага культури (стор. 40); безврем'я (в значенні
«лихоліття») — (стор. 40); лаконічно — загадливі (в знач.
«загадкові») — (стор. 48). Або в перекладах з Чехова: «дохлого,
огидного, тягнучого товаро-пасажирського потяга (стор. 64); «вто-
мився, як сукин син» (стор. 64); «погода чортовськи гарна» (63)...
І так далі, і таке інше. Хочеться запитати: деж плекати україн-
ську мову, як не в наукових виданнях наших наукових інсти-
туцій?

**

На жаль, книжку, більше, як потрібно, пов'язано з ім'ям УВУ.
І. Овечко в тексті свого «досліду» висловлює вдячність бл. п.
проф. д-рові Н. Полонській-Василенко за те, що вона затвердила
тему праці як докторську (стор. 28). Не забуло й Ректора проф.
д-ра В. Янова, і йому висловлено подяку за допомогу у включен-
ні книжки в серію видань-монографій УВУ. І знов повторне спа-
сібі проф. Полонській-Василенко. Автор висловлює також подяку
й проф. д-рові В. Леву, директорові Делегатури УВУ в ЗСА за
передмову.

І наречіті, це взагалі важко зрозуміти, вступна стаття проф.
д-ра В. Лева витримана в тоні найвищої похвали на адресу свого

докторанта. З цієї передмови виходило б, що докторант УВУ «простудіював усі доступні матеріали, що відносяться до походження і зв'язків Чехова з українською стихією, проаналізував його духовість на основі його творів, щоб упевнити себе й дослідників щодо проблеми походження Чехова й відпечатку цього в його творчості. В такий спосіб із притаманною йому наполегливістю й чіткістю та сумлінним дослідженням джерел і матеріалів д-р Овечко довів правду про походження великого російського письменника... Тому працю д-ра Овечка треба привітати і відмітити її велике значення для виказування правди про Україну на одному з відтинків її культурних вартостей і здобутків» (стор. 21—23).

Ці рядки показують, що проф. д-р В. Лев не мав часу познайомитися з працею свого докторанта, але це проф. Лева ніяк нہ виправдує.

СУЧАСНИК САМОСПАЛЕНИХ

*Світличний, Іван. ГРАТОВАНІ СОНЕТИ. (Нью-Йорк),
(В-во «Сучасність») 1977, 111 стор.*

Якщо Ви, шановний читачу, швидко гортатимете сторінки «Гратованих сонетів», то Вас у перший момент може взяти неспокій. Чи не забагато несподіванок, якоїсь кричущої дисгармонії? Ви знаєте, що справжня поезія завжди спочатку несподіванка, але чи немає хаосу в цьому накопиченні несподіваного? Бож хаос рідко буває другом справжньої поезії! Та скоро Ви перевинуєтесь, що читати треба повільно і що «хаос», улягаючися в систему, перестає існувати. Хоч... Хоч якийсь виклик читачеві залишається. Але це не провокативність Михайла Семенка, що однією ногою в мистецтві, а другою — поза ним. Ви скоро приходите до висновку, що Світличний увесь уміщується в мистецтві, правда, в суровому, здебільща аскетичному мистецтві.

Якщо в перших сонетах випнена нервовість, рваність фрази, найбрутальніша лексика, навіть незугарність звука («не мав мітел ти»), то все це є навмисним засобом відтворити жахіття в'язничнокатівської дійсності.

Брудна процедура допитів і моральна гідність в'язня перед обличчям ницих допитувачів і суддів, діялог слідчого і в'язня — це те неповторне, що немов натуралістичним протоколом, лишає Світличний як ганебний документ епохи в науку наступним поколінням («Шмон», «Вічний шмон», «Жалісний сонет» і ін.). Радянські обшуки заарештованих є звірячим знущанням з людини, і їх характер має бути занотований документально, як показник найвищої антигуманності. «Але чи це справа поезії складати протоколи звірячості?» — скажуть естети. — «В епоху натуралізму ще мав право Франко писати про „кибелю”, алеж поезія на натуралізмі не спинилася». Відповімо, що в сучасній літературі згу-

билася хронологічна послідовність стилів. І поки її не існує, є правомірним для мистця орудувати й ефектами натуралізму, коли йому це потрібне.

«Тюремні сонети» Франка і захалявні невільницькі рядки Шевченка схрещуються і доторкаються до Світличного:

Параша. Грати. Стіни голі.
І сам ти — Божий перст. Сиди
І нічогісінько не жди
Із загратованої волі («Самота», ст. 26)

Розуміється, це тільки один із ряду можливих прикладів. Світличний, не цураючися оголено-бульгарного слова, може бути й по-селянському просторікуватий, уміє лукаво моргнути словом, як оком, і трохи «поварнякати» («Свобода сну», 38): мовляв, «рябої Кобили сон» («Відбій», 23).

Але основне, розуміється, не в цьому.

Поет міцно вірить в українську вічність, у неподоланність минулого («Осінь у Пущі-Водиці»), у невидимі шляхи до цього «стотисячлітнього» майбутнього; він знає, що кацетівська варта є manoю і гиддю, а чарівна казка — дороговказ із минулого в сучасне — це більша реальність, ніж тюремна варта. Сказано це тонко, культурно, натяково, із сміливим гумором у ставленні до потворної дійсності («Є. Сверстюкові», 45).

Древньокнязівське в «Осінь у Пущі-Водиці» Світличний вичуває естетично, хоч він, мабуть, і не читав «Княжої емалі» Оксани Лятуринської. І дарма, чи він читав чи не читав Донцова, він є репрезентантом духової елітарності, ваговитої, тієї, що справді не поступається перед насильством і спокійно йде на жертву життя в ім'я ідеалу свободи особи і свободи нації, змагається за гідність у всьому бути самим собою. Як духовий елітарист, він одверто виявляє зневагу до інертної маси, до уніфікованого суспільства «посполитих» (Донцов сказав би — «гречкосіїв», за Шевченком, звісно):

І снився сон
Про те, як злидня-свинопаса
Коронуватимуть на трон,
І бидло стане паном. Маса
Наїтися хліба, сала, м'яса,
І буде правда і закон (32)

Ця «правда і закон» салоїдів, позбавлених пориву до вічності, людей із «заячими серцями», осоружна поетові.

Світличний — жорстокий скептик у ставленні до релігії. До релігійно-світоглядового комплексу він знаходить багато осудливо-іронічних формул. Але чи не тому це, що на ступінь релігії піднесено комунізм?

А смертні вбились в боги,
Плюють на землю з небозводу.

Незгоду гнуть у три дуги,
Дають закон, диктують моду,
З єдиновірців варять воду,
Щоб начувались вороги
Нема їм іншої пасії,
Як рятувати світ. Месії!
На свій копил. Усе — на свій (56)

Більшість поезій Світличного можна окреслити, як сатиричні. Сатира його дошкульна й дотепна. Вона не рветься до сарказму, вона випливає з гіркого дотепу, в ній є стойцизм, чужий розпачливості. Сатирик не стає на котурни. Героїчна поза осуджувача йому не властива, бо хоч героїзм і є в його поставі, та він захованій, він без зовнішнього ефекту. Якщо і є де сарказм, то це у ставленні до колишніх друзів, що були скромними, витриманими героями чорної доби, але «показалися» і стали тим самим розчавленими хробаками («Покаяння», 102).

На Україні панує незавершеність думки, почуття, дії («Сутінь», 75). У противагу цьому поет програмово виставляє оформленість форми — сонет:

Свята вода — як самогон:
Хто хоче та не дурень, гонить
І дудлить бутлями. Закони
Вже не настарчать заборон (55).

Прихильником послідовного релігійного світовідчування Світличний, звісно, не є. Але чи є він атирелігійником? Аджеж центральна ланка релігійної свідомості — молитва в ім'я перемоги духа в людині над звіром — йому властива («Чернець», 54).

Майже над кожним сонетом у Світличного стоїть епіграф. Він щоразу відіграє вирішальну роль для розгорнення ідеї поезії. Епіграф у Світличного виводить твір за вузькі рамки заторкненого в 14 сонетних рядках. Тут виявляється потяг до змістової многозначності, просторової поширеності й символічності.

Дійсно, символи в Світличного просторі. Вони розлягаються на кілька поезій. У сонетах «Глина», «Роля», «Статисти», «Глядачі», «А що коли б...» ідеться про театр, про режисера, актора, статистів, публіку. Це в реальному пляні, — який досить таки умовний. Але символічний плян прозирає виразно і зовсім недвозначно. Режисер має актора за глину, з якої він виліплює свої задуми. Алеж він не просто режисер, він Бог і цар, тобто, кажучи конкретно, він радянський можновладець, а глина — це народ, з якого ліпиться все, що завгодно. На сцені грають, але сцену різко відмежовано від залі. Грають великі вельможі радянського життя. А залі дозволено лише нерухомо дивитися, найвище пlessкати або кричати «браво». Це право народу, дароване йому конституцією. І якщо на сцені Отелло душить Дездемону, то заля має лише заморожено дивитися, вона не сміє втрутитися. Кожний актор на сцені грає, як по нотах, усе наперед згори передбачено, і горе йому, якщо він помилиться, його «ухил» буде покараний втратою кар'єри.

Символіка поетичного думання у Світличного необмежена і примхлива. Касарняність соціалістичного реалізму він образно відтворює як змертвілу «класичність», а «верлібр» у нього асоціюється з розкованістю поетичної думки.

Щоправда, сонет Світличного здебільшого не набрав приписаніх поетикою прикмет жанру — катрени часто не завершують свого змісту висновком чи виясненням у терцинах, але залізної окресленості строфи сонета Світличний додержав.

Сміливість сонетів Світличного рішуча, викликова, і цей виклик завжди в ім'я потоптаної правди. Поет любить нагнітати однакові думки, висловлені різними словами. Він б'є короткою фразою. Сказавши, що сонет «математичний», Світличний стримить до мовної формули. Сонетна будова перестає бути лише 14-рядковою формою з катренів і терцин, упорядкованих римою, вона поширює себе в середину словесної тканини, виявляючи тенденцію до «залізності».

З сонетів усунено основну сонетну тему — кохання. У поета немає й ліричної м'якості, тихої задумливості. Він у сонеті може стати «тим, що греблю рве», першим післанцем весни («Язичницька весна»), ліричний він не в задумливості, а в мажорі, і це майже єдина площа його ліризму. Правда, є ще в нього гірка ліричність, напр., його «Вічна містерія» — оспівування краси зоряного неба в противагу камерам-печерам і насупленому тюремному муріві.

У поета є речі натякові, ті, що вимагають творчої співдії читача для вглиблення в зміст. Але є й речі, ясні, як кришталь.

Своєю виразовістю вони боляче шмагають сумління сучасників, зрадництво, яничарство, духову слиняйств предствників нашого покоління, і своею наскрізь ясною простотою вони зривають пелену замотаності з виразних, як день, явищ та ставлять на глум всіх тих, хто шукає сковку від ясності, хто хоче прикрити національну зраду якимось фіговим листочком невинності. Такими є сонети «Тарас Бульба», «Епітафія (Зіні Франко)». Ця простота виставлення напоказ голого факту в таких виразних контурах має і свою естетичну цінність.

Поет кохається в багатстві української лексики, та тут напрям його інтересів цілком означений. Він любить слова, що рідко вживаються: (менджує, 84; Сміються субчики на кутні, 43; каправий; безбач, 29; недвига-крига, 77), вульгаризми й жаргонізми (шмон, занудні, здохну, лайно); творить залюбки неологізми (Непевне все якесь, нізчимне, 75; Для всевказівного перста, 44; в мундири зачохланих, 100); наспівних, мелодійних слів він уникає, хоч про звукову інструментацію свого віршу дбає (квіт оклигав, 77; в чорну ніч... дівич-квіт, 77; без причини, без почину, 75; уста, ... уст... устав... манастирів, 53; хохлому й балахоння хламид, 101).

У формально-мовних особливостях його поезії ми схильні вбачати зміщення поезії в площину широтності. Нам може інколи здаватися, що екстравагантність тягне нашого поета в тінь Пісарєва. Бо чим іншим може бути піднесена романтична картина весняної природи: «Повінню квітів буйно-махровою», картина маєстатично-співочих тонів, яка рвучко обривається: «Годі! Я хочу хліба!» Та Світличний не Пісарев, звичайно. Він своєрідний український Савонароля, — сучасник самоспалених герой В. Макухи і М. Бориславського. І той, що сам себе духовно спалює. Повна концентрація всіх сил душі на одному: витримати, а витримавши перемогти, продовжити українське в вічність.

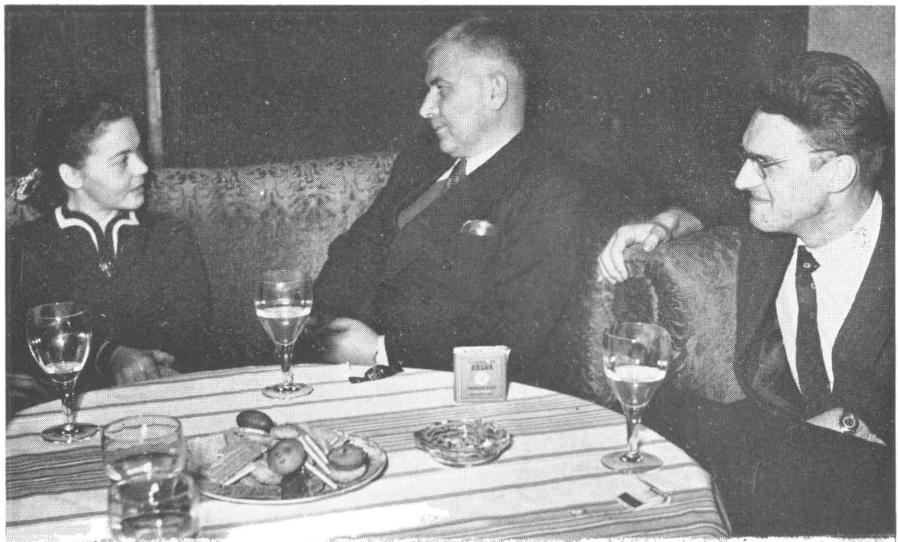
Це — спокій палання, що освітлює все навколо себе. Освітлює й нас. І якщо ми гідні його жертв, то ми станемо від читання «Гратованих сонетів» чистішими й витривалішими.

З М И С Т

Передмова	V
1952	
Шевченко і Москва	1
М. П. Драгоманов, його світогляд і соціально-політичні по- гляди	62
1955	
Російське історичне коріння большевізму	73
1959	
Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання	91
Образ Івана Виговського в повоєнній підсоветській літера- турі	191
1963	
Шевченкознавство 20-их р.р. .	201
1966	
Фальсифікація Шевченка в УССР	213
1970	
До проблеми порівняльного вивчення історії східнослов'ян- ських літератур	229
1971	
Естетичні погляди Лесі Українки та її стилеві шукання	241
1973	
Митрополит Липківський	287
1974	
Проф. д-р О. П. Оглоблин як історик духовно-політичного розвитку козацької України	299

1976	
Літературознавча та літературно-критична методологія С. Єфремова	319
До століття Емського указу	339
1977	
Т. Шевченко в насвітленні С. Єфремова	349
О. Теліга як публіцистка і поетка	363
З історії української літератури 17-го століття	375
1978	
Принципово істотне	381
1979	
Сучасник самоспалених	399
Ілюстрації (додаток) I—XXII	

ІЛЮСТРАЦІЇ
(додаток)

Товариська розмова в Лювені (перша пол. 50-их р.р.). Ліворуч: М. Калитовська, праворуч: Я. Пеленський

На похороні члена довоєнного ПУН'у і співредактора «Розбудови нації» В. Богуша. Перша пол. 50-их р.р.

Після викладів на українознавчих курсах в Лювенському університеті в колі студентів. Перша половина 50-х рр.

Під час урочистості промоції, середина 50-х рр. Ректор о. І. Назарко, архиеп. І. Бучко, ректор проф. І. Мірчук.

Президія урочистого засідання в УВУ. Середина 50-их р.р. Професори: декан філософічного факультету В. Державин, В. Орлецький, ректор І. Мірчук; прелат П. Голинський, я в ролі продекана філос. фак., О. Юрченко.

Президія урочистого засідання Українського Християнського Руху. Поч. 60-их р.р. Від лівого кінця: дир. М. Рудко, проф. П. Курінний, проф. Ю. Студинський, доц. Сулима-Блохин, прелат П. Голинський, сп. Платон, проф. Орлецький, проф. Ю. Бойко.

На Одеонсплац
(Мюнхен)
із п. Є. Василишином
та проф. О. Гранов-
ським. 60-ті роки.

Серед молодих
україністів у Людвіг-
Максіміліан
університеті.

HARVARD UNIVERSITY
COMMITTEE ON UKRAINIAN STUDIES

OMELJAN PRITSAK, *Chairman*

Members:

HORACE G. LUNT
RICHARD E. PIPES
IHOR SEVČENKO
WIKTOR WEINTRAUB

1737 CAMBRIDGE STREET, ROOM 208
CAMBRIDGE, MASSACHUSETTS 02138
TEL. 617/868-7600, EXT. 4053 or 235-9238

January 4, 1971

Prof. Dr. J. Bojko-Blochyn
8 München 81
Titurelstr. 9/1
West Germany

Dear Professor Bojko,

The Committee on Ukrainian Studies hereby invites you to give a series of lectures and seminar meetings dealing with topics in Ukrainian literature during the months of March and April. The committee hopes that you will arrange your travel plans in such a manner as to make your stay at Harvard possible.

We hope to hear from you soon and to be able to arrange the particular details.

Sincerely yours,

Omeljan Pritsak (M.B.)
Omeljan Pritsak

OP:mb

Запрошення від Комітету укр. студій Гарварду читати гостинні виклади з історії української літератури

Джерзі Ситі, 24 лютого 1972

Високошановний Пане Професоре!

Широ дякую за гарний дарунок - перший том Вашого "Вибраного".
Читаю із зацікавленням - багато нового для мене і цінного. Чекатиму на
дальші томи.

В листі два вирізки із "Свободи" із анотаціями про Вашу книгу.

З глибокою до Вас пошаною і поклоном для

Вашої Пані

Лист поета Б. Кравцева.

На організованій мною в Німфенбурзькому замку науковій конференції
«Гете і українська література». 12 січня 1981.

Рік, 24.8.74.

Високоважний і Дорогий Пан Пресоре,

Повернувшись з вакансії до Рівні засідаю
я тут «Гірник», на якій я був зуре жалю-
тимаючи що і руми з великою збуруван-
ніш. Пригадуючись забві синеви з коли тох.
ро.обікові переміні хвілі, пригадуючи тає
старі звуки, які вже такі мало зменшилося
тільки від -

Багато якій великий праця вислана Ви.

Дорогий Пан Пресоре, що реалізував цюго
гірника, скільки праці витрачав Ви упоряд-
ковання цією каторгіду. Що цей гірник
побачив світ, че в першій хвілі Вами засудзе-

ти розум приступи які ширу і зустрі-
середній тощку як ці Ваши старість і чес-
ті Вашу працю і прошу передати також які
середній тощку цієї Лікарні Радикальної
Інституції «Справедливі».

Заселено Вам і Вік. Великі Пані
кої ширі привітані

Денисович

Подяка п. Полковникою О. Коновалець мені як головному ребакторові
гірника «Є. Коновалець та його доба».

DENYS KWITKOWSKY
ATTORNEY AT LAW
7012 MICHIGAN AVENUE
DETROIT, MICHIGAN 48210

842-7818
AREA CODE 313

Дне 20 листопада 1974р.

Вільховський Артур
Проф. Др. торні Генріх
М. Новосицьк, Польща.

Високометленій і Норогістий буферчик!

З привітанням оповідаю 2-ий раз Ваше гал чин-
них літературно-наукових часописів та збірників "Вибране".
Цим разом зберігаєте для уважника "Сумісні" твори
Вашого героя і усе, що іншіше проходить у "розви-
ткові", бо розкидані по різних публікаціях і збірниках не
були б легко дослідити редакторами!

Рік нас - без змін. Були два рази з Сідней
Лінкориці Чигорину (Москва, Томськ, Краснодар) і
а шосту сидиш на шахі в Одесі - то-факт! -
без-факту.

Мало найближчі хвилини з "Самогонного України"
бо на цю же часу писали і сильвіячівка, а одній
мишці не піддалися сильні, але і непривикло редагу-
вані пісні. Потім почала з дужкою розгиваючи
з прогесовою отруєю головного редактора "СУ"

Міці прихід, що би не дистанція "Небітка Вашої"
сталі, їх прогиб друга відстань зробила до, обі-
чай, але.

Бригун здорвивши Вашу думу сильнотичу,
здорвує між двома братами. Хоча існує більшість
з Васи, отупити, але ... може Ви пройдете доне?

Сордина ваші Немовільники

Лист голови ПУН'у Д. Квітковського.

На виставці моїх наукових праць в Людвіг-Максіміліан університеті, листопад, 1974. Виставку влаштувала університетська бібліотека: на 8-ми столах — 80 наукових праць. На першому пляні перед публіки ректор проф. В. Янів.

Заля в німецькому університеті під час відзначення моого 65-ліття. В першому ряді — керівник Інституту славістики студій проф. Й. Галтгузен, декан філософ. фак. проф. Ф. Въолькен, ректор у-ту проф. Н. Лобковіц, проф. Е. Кошмідер, д-р К. Гаралампієв.

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Мюнхен, 20-го листопада 1974 р.

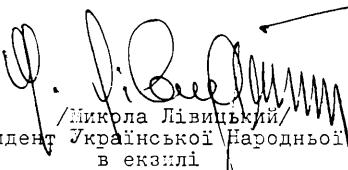
Високоповажаний Пан
Проф. Ю. Бойко-Блохин,
Мюнхен.

Високоповажаний і Дорогий Пане Професоре!

З нагоди Вашого 65-літнього ювілею прошу прийняти найкращі привіти і сердечні побажання від Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі та від мене особисто.

Бажаю Вам ще довгих літ плідної праці на добро української науки й української національно-визвольної справи. Ваші дотеперішні заслуги вже роблять з Вас одного з найвизначніших діячів української культури й української громадсько-політичної праці.

З широю пошаною і сердечним привітом, Ваш

Микола Лівіцький
Президент Української Народної Республіки
в екзилі

Ювілейний привіт до моого 65-ліття Президента Української Народної Республіки М. Лівіцького.

**THE UKRAINIAN ACADEMY
OF ARTS AND SCIENCES
IN THE U. S., INC.**

TELEPHONE
ACADEMY 2-1866

206 WEST 100TH STREET
NEW YORK 25, N. Y.

10025

29-го жовтня 1974р.

Високоповажаний Пан
Професор доктор Юрій Бойко-Блохин
Мюнхен, Німеччина

Високоповажаний Пане Професоре, Докторе!

Від імені Управи Української Вільної Академії Наук у
Сполучених Штатах Америки сердечно вітаємо Вас з
ШЕСТИДВАСЯТИП'ЯТИРІЧЧЯМ
Вашого життя.

Бажаємо Вам здоров'я, сил та дальших творчих успіхів
для збагачення української науки і культури на добро
і славу України та Українського Народу
МНОГАЯ ЛІТА!

З глибокою пошаною та ширим привітом

Олександер Оглоблин
Олександер Оглоблин
Голова Управи-Президент УВАН

Іван Ємша
Іван Ємша
Секретар Управи

Ювілейний привіт до моого 65-річчя від УВАН в Нью-Йорку.

DER PRÄSIDENT
DER
BAYERISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

NR.:

8 MÜNCHEN 22, 14.11.1974

MARSTALLPLATZ 8 · TELEFON 228271

Herrn

Professor Dr. J. Bojko-Blochyn
Ludwig-Maximilians-Universität
München

Sehr geehrter Herr Kollege,

zunächst möchte ich Ihnen meine herzlichsten Glückwünsche zu Ihrem 65. Geburtstag aussprechen. Mögen Ihnen noch viele Jahre eines gedeihlichen Wirkens in Forschung und Lehre beschieden sein. Gerne erinnere ich mich an unsere kollegialen Gespräche und muß es umso mehr bedauern, daß ich wegen der gleichzeitig unter meinem Vorsitz stattfindenden Arbeitssitzung einer Forschungsgruppe der freundlichen Einladung zur Ausstellung Ihrer bisherigen opera nicht werde folgen können.

In der Hoffnung, Ihnen wieder begegnen zu können,
verbleibe ich freundlich grüßend

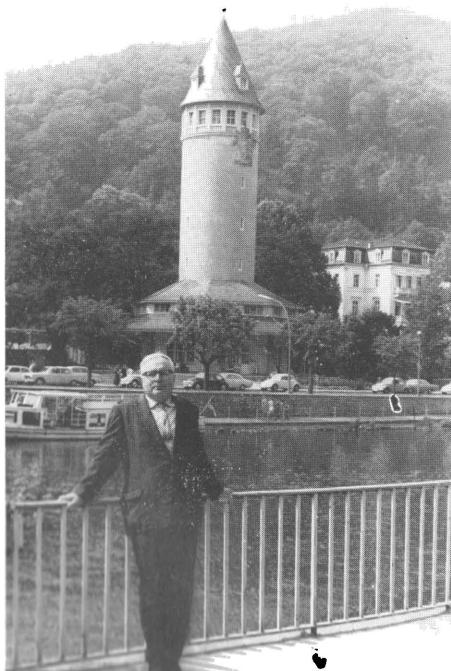
Ihr

Hann Raupach
(Prof.Dr.H.Raupach)

Приєйт до моого 65-ліття від Президента Баварської Академії Наук.

В Гарміш-Партенкірхені,
на Світовому конгресі
советознавців.
Жовтень 1980 р.

В Бад-Емсі.

З дружиною
коло власного
мешкання.
Перша половина 70-их р.р.

В мосму університетському кабінеті. З ред. І. Кошелівцем і проф. О. Зусев-
ським.

Пропам'ятна таблиця з нагоди 100-ліття Бад-Емського указу про заборону
 української мови. Указ підписав у травні 1876 р. цар Олександр II. Таб-
 лицю урочисто встановлено 27 червня 1976 р. в Бад-Емсі наслідком моїх
 многократних інтерпеляцій перед німецькими урядовими й партійними чин-
 никами.

Біля Бад-Емської таблиці. 1976 р.

HANNS-SEIDEL-STIFTUNG E.V.

INSTITUT FÜR INTERNATIONALE BEGEGNUNGEN UND ZUSAMMENARBEIT

• Hanns-Seidel-Stiftung e.V. • 8 München 19 • Lazarettstraße 19 •

8000 MÜNCHEN 19, den 23. 6. 1976

Herrn
Prof. Dr. Juri Blochyn-Boyko
c/o Kurdirektion Bad Ems

5427 Bad Ems

Lazarettstraße 19
Telefon 089/1258 - 1

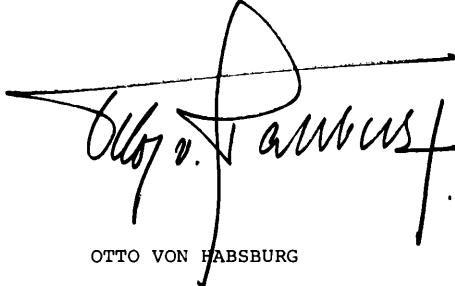
Bankverbindungen:
Bayer. Hypotheken- u. Wechselbank, München
Zweigstelle Leonrodplatz Kto. 389 - 21385
Bayer. Landesbank Girozentrale, München
Kto. 20518
Dresdner Bank, München, Kto. 3 386 727
Postcheckamt München, Kto. 320 74 - 807

Sehr geehrter Professor Blochyn-Boyko,

zu meinem großen Bedauern ist es mir nicht möglich an der Enthüllung der Gedenktafel in Bad Ems am 27. Juni teilzunehmen. So möchte ich Ihnen wenigstens auf diesem Wege sagen, daß ich in Gedanken bei Ihnen sein werde, und dem Treffen einen schönen und harmonischen, sowie erfolgreichen Verlauf wünsche.

Möge die Gedenktafel daran erinnern, daß - was immer Machthaber beschließen mögen - am Schluß das Recht sich doch durchsetzt, wenn es nur Menschen gibt, die bereit sind, bis zum Letzten für dieses einzutreten.

Mit herzlichen Grüßen

The image shows a handwritten signature in black ink. The signature consists of stylized letters that appear to read "Otto von Habsburg". It is written in a fluid, cursive script with some loops and variations in line thickness.

OTTO VON HABSBURG

Привітання Його Величності Отто фон Габсбурга надіслане на мое ім'я з нагоди відкриття таблиці.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

*Журнал Українського Історичного
Товариства*

P. O. Box 312, Kent, Ohio 44240, USA

UKRAINIAN HISTORIAN

*Journal of Ukrainian Historical
Association*

6.7.1979

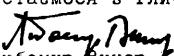
Editor: Lubomyr R. Wyner

Високоповажаний Пан
Проф. д-р Еріх Бойко
Мюнхен.

Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре,

З нагоди Вашого 70-и річчя просимо прийняти від Управи Українського Історичного Товариства і Редакції "Українського Історика" якнайширені побажання дальших творчих успіхів у Вашій науковій і педагогічній праці та кріпкого здоров'я. Ваші друковані твори в ділянці літературознавства і історії культури становлять тривалий вклад у науковій літературі, і ми завжди подивляли Вашу енергію і посвяту, з якою Ви поширювали знання про культурні багатства України серед крупнів європейських вчених. Зокрема нам присмно привітати з Вашим славним ювілеєм, як члена Управи УІТ і члена Редакційної Колегії У.І. Ми радіємо нашою спільною співпрацею і віримо, що завдяки Вашій праці, провідні ідеї УІТ також знайдуть пригожий ґрунт на європейському терені. Отже вітаємо Вас, Дорогий ювіляте, і бажаємо ще раз усіх благ і сповнення усіх Ваших творчих задумів.

Остасємося з глибокою пошаною і ширим привітом

Любомир Вінар
За Управу УІТ

Ювілейне привітання до моого 70-ліття від ред. «Українського історика».

UKRAINIAN WRITERS' ASSOCIATION IN EXILE
"SLOVO"

ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПІСЬМЕННИКІВ В ЕМІГРАЦІЇ
«СЛОВО»

2 East 79th Street
New York 21, N. Y.

12 травня 1979

Вельмишановний Пан
Проф. Др Юрій Бойко-Блохин
у Мюнхені

Вельмишановний і Дорогий Юрію Гаїриловичу!

Зібрані на нараді Президії Об'єднання Українських Письменників "Слово в Нью Йорку, ми згадуємо Вас сердечно і з нагоди Вашого славного семидесятиріччя широко вітаємо Вас і шлемо Вам наше грімке "Многая літа!"

Ваш життєвий шлях виповнений важким і відповідальним трудом для української науки і літератури. Ви пройшли його мужньо, гідно і відважно відбиваючи всі засідки і перепони, що іх Вам підставляли ворожі сили у той жорстокий час, що в ньому довелося Вам жити. За Вами великі досягнення, що їх вже тепер репрезентують два перші томи Ваших зібраних праць. Ви постійно стояли на правильному посту, захищаючи національні і культурні права нашого народу, і свою працю виконували як справжній воїн на довіреній йому стійці. За довгі роки послідовної науково-педагогічної праці Ви виховали нових працівників української культури і підготовили шлях для дальших наукових дослідів.

Ми гордимося Вами і Вашою діяльністю та й у той важливий час Вашого славного Ювілею пересилаємо Вам найсердечніші вітання і дружні побажання довгих років життя у повному здovов"ї та нових творчих досягнень і вдоволення з них.

Олег - Петро Гайдук
і. Заріцька
Василь Гришко
Т. Шевченко
Роман Качалов

Дж. Константін
А. Сидорчук
Л. Кульчицький
Н. Кернес-Джонс

Ювілейний привіт до моого 70-ліття від письменницького об'єднання «Слово»,

DER PRÄSIDENT
DER UNIVERSITÄT MÜNCHEN

8000 München 22, 24.3.1979...

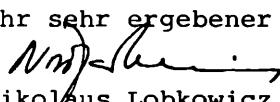
Sehr verehrter Herr Kollege Bojko-Blochyn!

Im Namen der ganzen Universität sowie aus vollem Herzen persönlich darf ich Ihnen unser aller herzlichste Glückwünsche zu Ihrem 70. Geburtstag überbringen.

Sie haben viele Jahre hindurch an unserer Universität in Lehre und Forschung das Fach Ukrainistik vertreten; dafür darf ich Ihnen im Namen aller Kollegen und Ihrer Schüler unseren Dank aussprechen - und Ihnen sowie uns wünschen, daß Sie noch lange bei bester Gesundheit tätig sein mögen.

Mit herzlichen Grüßen

Ihr sehr ergebener

Nikolaius Lobkowicz

Ювілейний привіт до моого сімдесятиріччя від Президента німецького Мюнхенського університету М. Лобковіца.

Philosophischer Fachbereich
Altertumskunde und Kulturwissenschaften
der Universität München
Der Dekan

8000 München 22, den 23.3.1979
Geschwister-Scholl-Platz 1

Herrn Professor
Dr. Jurij B o j k o - Blochyn
Bayersdorferstr. 8/II
8000 München 19

Sehr verehrter Herr Kollege!

Zu Ihrem 70. Geburtstag spreche ich Ihnen im Namen des Fachbereichs und in meinem eigenen die besten Glückwünsche aus. Zugleich benütze ich die Gelegenheit, Ihnen einmal ein Wort des Dankes zu sagen für alles, was Sie seit Beginn Ihrer Lehrtätigkeit in München für die Fakultät bzw. den Fachbereich und besonders für Ihr Fach selber getan haben. Wer das Glück hat, in der Heimat leben und lehren zu dürfen, kann gewiss nur ungenügend die Situation eines Kollegen erfühlen, der dieselben Aufgaben in fremdem Land wahrzunehmen hat. Dass Sie gleichwohl die Fremde nicht nur als solche empfinden mögen, gerade jetzt in den kommenden Jahren, wünsche ich Ihnen von Herzen.

Ihr Ihnen sehr ergebener

Franz Brünholzl

(Prof. Dr. Franz Brünholzl)

Ювілейний привіт до моого 70-ліття від декана філос. обширу Ф. Брунгольцля.

Ludwig-Maximilians Universität
München

DER KANZLER

München, den 23.3.1979

Durchwahl 21 80 3269

Zimmer: 413

L Ludwig Maximilians Universität 8 München 22 Geschwister-Scholl-Pl. 1

Herrn Professor
Dr. Jurij Bojko-Blochyn
Bayersdorferstraße 8/II

8000 München 19

Sehr verehrter Herr Professor,

zu Ihrem Geburtstag gestatte ich mir, Ihnen die herzlichsten Glück- und Segenswünsche zu übermitteln.
Mögen Ihnen Ihre Gesundheit und Ihre Schaffenskraft weiterhin erhalten bleiben, so daß Sie noch lange erfolgreich auf wissenschaftlichem Gebiet wirken können.

Ich darf diese Gelegenheit benutzen, um mich aufrichtig für die gute Zusammenarbeit in den letzten 10 Jahren zu bedanken. Ich werde mich immer gerne an die vielfältigen Kontakte mit Ihnen erinnern.

Mit höflichen Empfehlungen, auch an Ihre Frau Gemahlin bin ich
Ihr sehr ergebener

Юрій Бодко-Блохин

Юпільний привіт до моого сімдесятиріччя від канцлера нім. Мюнхенського
у-ту Ф. Фрідбергера.

Наділення грамотою почесного члена ЦПУЕН. Канцлер о. Димитришин і голова ЦПУЕН мігр. А Мельник.

На конференції «Гете і українська література». В президії, крім мене, Президент проф. М. Лобковіц.

